

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 43

CİLT / VOLUME: 127

SAYI / NUMBER: 251

ISSN: 0255-0644

SAYI:
251

MART - NİSAN 2021
MARCH - APRIL 2021

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2021 / 251

MART - NİSAN

MARCH - APRIL

DergiPark
AKADEMİK

SÖBIAD

intihal.net

İstanbul - 2021

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (Marmara Üniversitesi Rektör Yardımcısı - Emekli)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Emekli)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi - Emekli)
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)
Prof. Dr. Fadıl HOCA (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Makedonya)
Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA (Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)
Prof. Dr. Fariz AHMADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Teknik Editör / Technical Editor
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU

Editör / Editor
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
50 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
80 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
300 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Mustafa AKSOY** • Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Eyyüp ANTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih AYNURAL** • Rumeli Üniversitesi - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Bülent BAYRAM** • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU** • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ** • Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASON** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Güljanat ERCİLASON** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • Altınbaş Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölüm Başkanı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutay KARACA** • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞCIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • Marmara Üniversitesi Rektör Yardımcısı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Pρίştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞİL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğuş Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Rektör Yardımcısı / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. Kürşat ZORLU • Vozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ömer KURTBAG • Erçiyev Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TEKİNSOY • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Dergimiz, Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık periyotlarla yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, **“Türk Dünyası Araştırmaları”** ve **“Türk Dünyası Tarih Kültür”** dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya “.doc” uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye’de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçerik Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları’nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi’nin dili Türkiye Türkçesi’dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış “jpeg” formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına âittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

- İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

- Olgu sunularında *“Aydınlatılmış Onam Formu”*nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

10. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra ‘ve diğerleri’ anlamına gelen ‘v.d.’ veya Latince ‘et. al.’ ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemiş ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.’nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, ‘yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.’ denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, ‘yay. haz., ed., çev., çiz.’ şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde ‘çevrimiçi’ ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadı ile eser adı, sonra ‘çevrimiçi’ ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a’daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) Cilt bilgisi: Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) Basım, baskı bilgisi: Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) Yayım bilgisi: Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum ‘y.y.’ (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine ‘y.y.’ (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse ‘t.y.’ (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) Cilt ve Sayfa Numaraları: Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atfı:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atfı:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atfı:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atfı:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atfı:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000
veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atfı yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU** • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Güljanat ERÇİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE • Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yahya Kemal TAŞTAN • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU • Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bilal DEVECİ • Kırklareli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Göksel Kemal GİRGIN • Balıkesir Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kemal İBRAHİMZADE • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ömer SUBAŞI • Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Filiz Meltem Erdem UÇAR • Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe DENKNALBANT ÇOBANOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Alihan LİMONCUOĞLU • İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Şükriye Pınar ÖZYALVAÇ • Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

KAZAKİSTAN GULAG KAMPLARINDA AİLE, KADIN VE ÇOCUK <i>THE FAMILY, WOMAN AND CHILD IN KAZAKHSTAN GULAG CAMPS</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Hikmet DEMİRCİ	241
TÜRKİSTAN'DAN GÜNÜMÜZE TÜRK MUTFAK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞİMİ: GELENEKSEL TÜRK MUTFAĞININ GÜNÜMÜZ YEME-İÇME ALIŞKANLIKLARINDAKİ YERİ <i>THE EVOLUTION OF TURKISH CUISINE CULTURE FROM THE TURKISTAN TURKS UNTIL NOW:</i> <i>TRADITIONAL TURKISH CUISINE'S PLACE IN THE CONTEMPORARY EATING AND DRINKING HABITS</i>	
Prof. Dr. Mehmet Oğuzhan İLBAN - Arş. Gör. Emin GÜLEÇ - Fatih ÇOLAKOĞLU - Şeyda Nur KARABIYIK	269
19. YÜZYIL OSMANLI KENT KÜLTÜRÜNDE SELANİK'TE KAMUSAL MEKANLAR; BAHÇELER: BEŞÇINAR (MEMLEKET/MİLLET), BEYAZ KULE (İTTİHAD) VE PAŞA BAHÇESİ <i>PUBLIC SPACES IN THESSALONIC IN THE 19TH CENTURY OTTOMAN URBAN CULTURE;</i> <i>GARDENS: BESCINAR (MEMLEKET/MİLLET), WHITE TOWER (İTTİHAD) AND PASHA</i>	
Öğr. Gör. Dr. Neval Konuk HALAÇOĞLU	289
KARA-KOYUNLU VE AK-KOYUNLU DEVLETLERİ YÖNETİMİNDE ERMENİLER <i>ARMENIANS UNDER THE RULE OF QARA-QOYUNLU AND AQ-QOYUNLU STATES</i>	
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ	309
TÜRK MEDENİYETİNDE VE BATI SİVİLİZASYONUNDA "AYDIN" <i>"INTELLECTUALS" IN TURKISH CIVILIZATION AND WESTERN CIVILIZATION</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Hilmi ALADAĞ	325
BURTASLARIN ETNİK KÖKENİ HAKKINDA <i>ABOUT THE ETHNIC ORIGIN OF BURTAS</i>	
Meltem AKINCI	351
9. YÜZYIL BİZANS KRONİĞİ SCRIPTOR İNCERTUS (811 KRONİĞİ) <i>9TH CENTURY BYZANTINE CRONICLE SCRIPTOR INCERTUS (THE CRONICLE OF 811)</i>	
Hüseyin UÇAR	367
TEKE YÖRESİ, KEÇİ (TEKE) FİGÜRÜ VE SERAMİK SANATINA YANSIMALARI <i>TEKE REGION, GOAT (TEKE) FIGURE AND ITS REFLECTIONS ON CERAMIC ART</i>	
Doç. Dr. Serap ÜNAL - Tennur YAŞAR	375
KÜL (TİĞİN), KÜR ~ KÜR ~ KÖR ~ KÜZ ~ KÜÇ VE KÖK ~ *KÜK UNVAN NİTELEYİCİLERİ ÜZERİNE <i>ON THE TITLE QUALIFIERS OF KUL (TİĞİN), KÜR ~ KÜR ~ KÜZ, KÜÇ AND KÖK ~ *KÜK</i>	
Dr. Yusuf GEDİKLİ	395

KIPÇAK TÜRKÇESİ DÖNEMİNDE YAZILAN BAZI DİNİ ESERLERDE ANLAMCA KAYNAMIŞ-DEYİMLEŞMİŞ BİRLEŞİK FİİLLER

COMPOUND-PHRASED VERBS IN SOME RELIGIOUS WORKS WRITTEN IN KIPCHAK TURKISH PERIOD

Dr. Öğr. Üyesi Nülüfer ÇELİK 411

XVII. YÜZYILDA YAZILMIŞ BİR TÜRKÇE-ARAPÇA SÖZLÜK VE DİKKAT ÇEKİCİ İMLA ÖZELLİĞİ

A TURKISH-ARABIC DICTIONARY WRITTEN IN THE 17TH CENTURY AND ITS REMARKABLE SPELLING FEATURE

Dr. Öğr. Üyesi Ali İhsan YAPICI 437

DERLEME YÖNTEMİ İLE ÖLÇÜNLÜ DİLE KAZANDIRILAN KELİMELER ÜZERİNE

ABOUT THE WORDS MADE TO STANDARD LANGUAGE BY THE COMPILATION METHOD

Mesut TEPEŞU 449

KİTAP İNCELEMELERİ:

BOZKURT'UN EJDERHA İLE DANSI (TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNİN KISA TARİHİ)

Doç. Dr. Süleyman DOĞAN 461

KİTAP İNCELEMELERİ: BİR VATAN KAYBETTİLER

(BALKANLARIN FETHİ VE KAYBINI ELE ALAN ROMANLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME)

Dr. Senem KARAGÖZ 467

KAZAKİSTAN GULAG KAMPLARINDA AİLE, KADIN VE ÇOCUK

Dr. Öğr. Üyesi Hikmet DEMİRCİ*

Öz

Sovyet döneminde GULAG kampları, erkeklerin dünyasını yansıtan hapishaneler sistemi veya çalışma merkezleri olarak düşünöldü. Kamplarda ailelerin, kadınların, çocukların varlığı ve çektiğı sıkıntılar ise göz ardı edildi. Kazakistan'daki GULAG kamplarında aile, kadın ve çocuğun yerini belirlemek, çekilen sıkıntı ve problemleri ortaya koymak, Sovyet iktidarının aile anlayışını değıştirmeye yönelik yaptırımların neler olduğunu belirlemek makalenin başlıca amacıdır. Kazakistan'ın KarLAG, StepLAG ve ALJİR kampları, aileleri parçalanmış ve çocuklarını yitirmiş annelerin yeri, ailelerinden koparılmış çocukların yurdu, anne ve çocuk mezarlıklarının bulunduğu mekânlar-
dı. Bu kamplar, nüfus değışimlerini gerçekleştirdiğı gibi aile, kadın ve çocuk üzerinden toplumsal değışimini de hedefledi. Sovyet iktidarı, bu kamplarla kadın ve çocukları işçi sınıfına dâhil etti ve onların Komünist Parti yapısı içerisinde istihdamını sağladı. Makalenin önemi ise Kazakistan GULAG kamplarında yaşananları tecrübe eden kadın tanıkların ifadelerine, GULAG arşiv belgelerine ve edebiyatına yer verilerek kamplardaki ailelerin, kadınların ve çocukların rollerini ve konumlarını ilk kez ortaya çıkarmasıdır. Bu doğrultuda makale, Sovyet iktidarının anlaşılması hem de dönemin kamplarıyla karşılaştırma yapmak isteyenler için yeni bir bakış açısı geliştirecektir. Kampların sadece ekonomik maksatlı değıl, siyasi, ideolojik ve eğitim amaçlı kurulduğı göröldü.

Anahtar kelimeler: Kazakistan, GULAG Kampları, Sovyet Politikaları, Aile, Kadın, Çocuk.

The Family, Woman And Child In Kazakhstan GULAG Camps

Abstract

During the Soviet period, GULAG camps were expressed as a system of prisons and employment centers that reflected the world of men. In the camps,

Geliş Tarihi: 22 Ocak 2021 - Kabul Tarihi: 01 Mart 2021.

Atıf Bilgisi: Hikmet Demirci, "Kazakistan Gulag Kamplarında Aile, Kadın ve Çocuk", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 241-268.

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hdemirci@ksu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8756-5909.

the disintegration of families ignored the existence and suffering of women and children. The aim of the article is to determine the location of the family, women and children in the Kazakhstan GULAG camps, to show the troubles and problems suffered, and to reveal what the Soviet government's sanctions were for changing the family perception. The camps of KarLAG, StepLAG, and ALJİR in Kazakhstan were the places of mothers whose families were torn, lost their children, home of separated children, mother and child cemeteries. These camps targeted also social change through the realization of demographic changes in the Soviets and through families, women and children reaching the Soviet people. The Soviet government employed women and children to the working class and within the Communist Party structure with these camps. The importance of this article lies in the revealing of the roles and positions of families and children in the camps for the first time based on the testimonies of women witnesses who experienced what happened in the Kazakhstan GULAG camps, GULAG archive documents and literature. With this in mind, the article will develop a new perspective for those who want to understand Soviet power and compare the camps of the period. It was seen that the camps only were not established for economic goals, but for political, ideological, and educational purposes.

Keywords: Kazakhstan, GULAG Camps, Soviet Politics, Family, Woman, Child.

Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 1924 yılında Türkistan Muhtar Sovyet Cumhuriyeti, Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetlerine son verdikten sonra Türkistan'ı beş etnik özerk cumhuriyete ayırdı. 1925 yılında Kazakistan coğrafyası “Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” olarak adlandırıldı. Bu cumhuriyet, 1936 yılında özerk olmaktan çıkarılarak “Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adını aldı.¹ Özerk veya sosyalist olan Türk Cumhuriyeti, Sovyetler tarafından sömürgeleştirildi. Sömürgeleştirmenin ilk somut örneklerinden biri GULAG kamplarının kurulması ve işleyişi olduğu söylenebilir. Bu bağlamda makalede, Kazakistan GULAG kamplarının kurulma amacı ile kamplarda aile, kadın ve çocukların durumu değerlendirildi. Makale, sömürgeci devletlerin ceza infaz uygulamaları içerisinde kampların kurulma sebeplerini ve işleyişini ortaya koymaktadır.

Geniş bozkırları ve arazileriyle Kazakistan, 25 Haziran 1930 yılında kurulan Çalışma ve İslah Kampları Baş İdaresi (GULAG-Glavnoye Upravleniye Ispravitel'no-trudovih Lagerey) için önemli bir merkezdi. Kazakistan topraklarında başlıca aile, kadın ve çocukların çoğunlukta olduğu üç GULAG kampı inşa edildi: ALJİR² (1937), KarLAG³ (1941) ve StepLAG⁴ (1948). Bu kamplar, bir kişinin özgürlüğünden mahrum bırakıldığı, toplumdan soyutlandığı, tehlikeli eylemlerde bulunmasını önlemek amacıyla zorla ve köle gibi çalıştırıldığı gözlem mekânları ve hapisaneler hâline geldi. Aynı zamanda GULAG

¹ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 169-170.

² Akmolay Lager Jen İzmennikov Rodini (Vatan Hainlerinin Eşleri İçin Akmolay Özel Kampı).

³ KarLAG (Karagandı Lagerey). “LAG” kelimesinin açılımı “Lager”dir, kamp anlamına gelmektedir. Makalede orijinal yazımı kullanılmıştır.

⁴ StepLAG (Bozkır Kampı).

kampları, hem ekonomik, hem siyasi hem de kültürel dönüşümü amaçlayan mekânlardı. Bu kamplar, Sovyet döneminde yaşanan 1919-1921 yılları arasındaki “*Kıtlık*”, 1930-1933 yıllarındaki “*Büyük Kıtlık*”, 1937-1940 yılları arasında “*Repressiya*”, 1941-1945 “*Büyük Vatan Savaşı*”larıyla daha önemli hale geldi. Bu dönemde insanlar; sürgünler, idamlar, hapishaneler ve GULAG kampları ile cezalandırıldılar.⁵

GULAG kampları, modern cezalandırma sistemlerinde fiziksel ve ruhsal baskılarla insanların dönüştürüldüğü mekânlardı. Burada amaç, insanların kapatılmasını ve çalıştırılmasını sağlamaktı. Bireyin bedeni burada hak ve mal varlığı olarak görüldü ve birey, özgürlüklerinden mahrum bırakıldı.⁶ İktidar bu mekânlarla üretim sürecini bölümlere ayırdı, kapitalist endüstrinin doğumu için emek gücünü bireyselleştirdi ve böylece uyguladığı disiplinle üretimi sağladı.⁷

Sovyet iktidarı, ideolojik ve kültürel baskılara karşı bir kalkan oluşturan aile yapısını ve ailenin kilit noktasında bulunan kadının statüsünü değiştirmeye çalıştı. Sovyetler döneminde, kadınların eğitim alması ve kamusal alanlarda çalışmaya başlaması önemli ve olumlu katkılardı. Ancak Sovyetler, 1927 yılında adli sistem ve 1928’de ceza sistemini değiştirerek geleneksel şeriat mahkemelerini yasakladı ve kültürel dönüşümü gerçekleştirmeye çalıştı. Sovyetler tarafından aileler, kadınlar ve çocuklar işçi sınıfına ve Komünist Parti yapısı içerisine alındı. İktidar, 1922-1927 yılları arasında “*ulusal azınlıkların*” eşitliğini savundu. 1928 yılından itibaren hâkimiyeti altındakileri sosyalist ve komünist ideolojiyle eğiterek Sovyet ulusu elde etmek istedi. Sovyet ulusuna erişmek için baskıcı mekânları, politikaları ve savaşı kullandı.⁸ Bu anlamda Sovyetler, insanları topyekûn dönüştürmek için aile kurumunu, kadın ve çocukları da sistemin içerisine aldı.

Türkistan, Ruslar tarafından işgal edilmeden önce Buhara, Hive ve Kaşgar gibi belli başlı merkez ve şehirleri yerel yöneticiler tarafından yönetiliyordu. Türkistan halkları kendine özgü Türk devlet idaresini kurdu ve bozkır kültürü içerisinde yaşadı. Bu idare sistem içerisinde Türkistan kadınlarının mutî olması her zaman güçlü devlet geleneklerine bağlı değildi, çünkü devletleri olmadığı dönemlerde bile onların itaatleri sadece kültüre idi. Toplumda kadınların statüsünü ailelerinin kuralları, boy teşkilatları ve kültürleri belirledi. XIII. ve XV. yüzyıllar arasında Türkistan’da merkezî yerel yönetimler (hanlıklar) vardı, ancak XVI. ve XX. yüzyıllar arasında Ruslar tarafından yönetilmişler, yeni yaptırımlarla karşılaşmışlardı. Hanlıklar döneminde Türkistanlı kadınlar, Müslüman Türk kadını olarak tanımlanırken; Sovyetler döneminde onlara komünist ve ateist ideoloji çerçevesinde belirli mekânlarda (kamusal

⁵ Tileu Kölbayev, “Gasır Hasireti Nemese Stalindik Turmeler”, *Ana Tili Gazeti*, 2011, (Çevrimiçi) <https://abai.kz/post/7805>, 12.07.2019.

⁶ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1992, s. 12-13.

⁷ A.e., s. 180.

⁸ Oliver Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Morali, Metis Yayınları, İstanbul 2000, s. 122.

alan, kamp ve hapisane gibi) zorla / baskı ile yeni bir kültür ve kimlik veril-meye çalışıldı.⁹ Bu amaçla, Sovyetler, GULAG kamplarında kadınların hayat şartlarını değiştirirken çocukları ebeveynlerinden ayırdı, onları çorak toprak-larda ailelerinden binlerce kilometre uzakta yaşamaya mahkûm etti. Sovyet-ler, itaatkâr topluma ulaşmak isterken mahkûmların devlete olan borçlarını ödeyebileceklerini, suçluların topluma faydalı hâle getirileceğini, mahkûmlar-ın suçlu davranışlarını başkalarına bulaştırmayacaklarını söyledi.¹⁰ Genel olarak ifade etmek gerekirse, GULAG kampları, aile, kadın ve çocukların ey-lemlerini, performanslarını ortaya koyduğu, ıslah edilen bireylerin hallerinin saptandığı, emekle üretimin disipline edildiği ve çocukları eğitim sistemiyle dönüştürdüğü mekânlar haline geldi.

GULAG kamplarına dair günümüze kadar çok olmamakla birlikte önem-li eserler kaleme alındı. Mesela Necip Hablemitoğlu'nun "*Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*" (Ankara, 1974) başlıklı eseri, Sovyetler döneminde kurulan "*ölüm kampları*" hakkındadır. Bu eserde kampların, Sovyet politikalarındaki yeri tartışılmış ve önemli çıkarımlar ortaya konuldu. Ayrıca Orlando Figes'in "*The Whisperers: The Private in Stalin's Russia*" (London, 2007) eseri ise bir-çok ailenin gizli geçmişlerini açığa çıkarırken Stalin'in baskısı altında yaşa-yan sıradan Sovyet yurttaşlarının iç dünyasına ışık tuttu. Bu eserlerin yanı sıra kamplarda yaşananları anlatan orijinal eserler de kaleme alındı. Mesela Sovyet döneminin muhalif yazarlarından Aleksandr Soljenitsın "*Arhipelag GU-LAG, 1918-1956*" (Newyork, 1973) eserinde, 1950 yılında Kazakistan'ın Pavlodar Eyaleti'nde bulunan Ekibastuz GULAG Kampı'na gönderildiğinde burada yaşadıklarını yazdı. Soljenitsın, çalışma kamplarının boş, basit ve korku dolu bir yer olduğunu açıkça ifade ettiği "*Odin Den' Ivana Denisoviça*" (Moskova, 1962) eserinde de ayrıntılı şekilde kampların zor iklim şartlarının insanları nasıl acımasızca etkilediğini anlattı. Diğer eser, Kazak yazar S.K. Sagintay'ın "*Jalmavz*" (Astana, 2011) adlı hikâyesinde KarLAG kampında yaşananların acımasızlığı anlatıldı. Svetlana Aleksiyeviç'in "*Posledniye Svideteli: Sto Nedetskih Kolbel'nih*" (Moskova, 2004) eseri ise II. Dünya Savaşı'nı çocukların tanıklıklarıyla etkileyici ve gerçekçi şekilde ortaya koydu. Gamze Öksüz ve Gülhanım Bihter Yetkin "*Sovyet Gulag Kamp Sisteminde Kadın Olmak*" (Gazi-antep, 2019) başlıklı bildirimlerinde, kamplardaki kadınların durumunu edebî eserler ve anılar ışığında değerlendirdi. Araştırmalardan Nurbek Khairmuk-hanmedov'un "*Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları*" (Ankara, 2007) başlıklı makalesinde, Stalin'in totaliter sistem kurmasında etkin rol üstlenen GULAG kamplarının genel özellikle-rine yer verildi. İbrahim Dilek'e ait GULAG kampları için önemli bir dönem olan Repressiya hakkında "*Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya*" (Ankara,

⁹ İsenbike Togan, "In Search of an Approach to the History of Women in Central Asia", *In Ret-hinking Central Asia. Non-Eurocentric Studies in History and Identity*, edited by Korkut A. Ertürk, Reading: Ithaca Press, 1999, p. 165; Katriona Kelli, "Vvedeniye", *Jivaya Pamyat, Stalinizm v Ka-zahstane-Proşloye, Pamyat', Preodoleniye*, Ed. M.L. Abilhojina - A.V. Akulova, Tsay, Daik-Press, Almatı 2019, s. 6-7.

¹⁰ Anne Applebaum, *GULAG*, Çev. Ufuk Demirbaş, Arkadaş Yayinevi, Ankara 2008, s. XXVIII-XXIX.

2019) başlıklı makalesinde, “*halk düşmanları*” olarak itham edilen kişilerin yaşadıkları edebiyat eserlerine göre değerlendirildi. Bu eserlerin yanı sıra bu makalede, tarihi eserler, GULAG arşivlerindeki tanıklara, edebiyat eserlerine, Kazakistan’da yapılan son yayın ve eserlere ulaşıldı. Kazakistan merkezli GULAG kamplarına ve Kazakistan kamplarında kalan kişilerin gözlemlerine yer verildi. Kazakistan merkezli ele alınan kamplar içerisindeki aile, kadın ve çocukların varlığı yeni bir bakış açısıyla değerlendirildi.

Kazakistan Kampları

1917 Ekim Devrimi’nin öncesinde yaşanan 1916 isyanlarının sebebi, Çarlık rejimi tarafından gerçekleştirilen siyasi, sosyal ve ekonomik baskıydı. I. Dünya Savaşı sırasında askere alınmalar Kazak aydınları tarafından uygun görülse de (askeri tecrübe ve Rus göçmenlerin Kazak topraklarına gelmesini engellemek) 19 yaşından 43 yaşına kadar erkeklerin tamamının askere alınması tepkilere yol açtı. Buna mukabil, 1916 yılında Yedisu, Sırderya, Semey, Tugay, Akmola vilayetlerinde ayaklanmalar çıktı.¹¹ Çarlık yönetimine karşı çıkan bu ayaklanmalar ardından Bolşevik Devrimi yaşandı. Bolşevikler, Çarlık Rusya’nın aksine kardeşlik, eşitlik ve özgürlük sloganlarıyla iktidara gelmişti. Ancak 1918 yılındaki iç savaş, 1919-1921 yılları arasındaki kıtlık, 1929’dan itibaren kitlesel kolektifleşme, 1930 yılından itibaren büyük kıtlığın gerçekleşmesi, GULAG kamplarının kurulması Kazak halkına özgürlük yerine üzüntü ve sefalet getirdi. Özellikle Sovyet yöneticileri, göçebe insanların yaşam tarzlarını terk etmeleri için kışlakları köylere dönüştürdü, onları yerleşik hayata geçirmek istedi. Sovyetler, tarımın yaygınlaştırılarak yerli halkların uygarlaştırılacağına ve bölgedeki toprakların daha üretken hale geleceğine inandı. Stalin, Sovyetleri sanayileştirmek ve dünyada önde gelen sanayi ülkelerine yetiştirmek istiyordu. Bu sebeple, 1930 yılından itibaren Sovyet rejimi, insanların hayatlarını olumsuz manada değiştiren GULAG kamplarını kurdu. Ekonomik planda büyük bir hammadde kaynağı ve geniş arazileriyle Kazakistan’ı en önemli sömürü bölgelerinden biri olarak gördü. Örneğin, Ulusal Ekonomi Merkez Konseyi (VSNH) Başkan Yardımcısı G.L. Pyatakov Kazakistan hakkında “*Bu bölgede sadece madencilik değil, aynı zamanda tarımın da gelişmesi için Kazakistan’da büyük umutlar olduğunu*” söylüyordu. Bunun gerçekleşmesinde en önemli eksiklik işgücüydü ve işgücü ihtiyacı da mahkûmlardan karşılanacaktı. Mahkûmların ihtiyaçlarını ise kendi emekleriyle karşılamasını uygun gördü. Çeka’nın kurucusu Feliks Dzerjinski, “*Cumhuriyet suçluları göremez ve onlara çok para harcayamaz. Giderlerini kendi emekleriyle karşılamak zorundalar, arazilere, ıssız yerlere taşınmaları gerekiyor.*”¹² diyerek yol gösterdi. Kazakistan coğrafyası, uygun yerlerden biri olarak GULAG sisteminin büyük bir kolunu oluşturdu.

¹¹ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, “Birinci Dünya Savaşı’nın Kazakistan’a Etkileri”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 35, 2018, s. 109-110; Sarah Cameron, *The Hungry Steppe, Famine, Violence and Making of Soviet Kazakhstan*, Cornell University Press, Ithaca and London 2018, s. 20.

¹² Tilegen Sadıkov, “Turmesi”, *Egemen Kazakistan Gazeti*, No: 184-187, 27 Ağustos 2009, (Çevrimiçi) <https://abai.kz/post/317>, 20.03.2019.

Kazaklar acımasız bir soykırıma maruz kaldılar ve zorlu bir dönem geçirdiler. Sovyetler hâkimiyetindeki Kazakistan'da GULAG kamplarının yaklaşık üçte biri açıldı. Böylece 25 Nisan 1930 yılında Kazakistan (Aktöbe, Atırav, Batı Kazakistan, Kostanay, Karagandı, Kızılorda, Güney Kazakistan Oblastları) GULAG sisteminin bulunduğu SSCB yirmi beş bölgesinden yedisini oluşturdu. Stalin, 1934 yılından itibaren “*Ceza Hareketleri Üzerine*” ve 2 Ekim 1937’de “*Zarar ve Yıkılma Üzerine*” gibi yasalar çıkararak Sovyetlere karşı terör örgütleri ve terörist eylemlerin kısa sürede soruşturulmasını istedi. İçişleri Halk Komiserliği (NKVD) tarafından verilen cezalara itiraz etmek yasaktı ve ölüm cezası ise derhal uygulanacaktı. Parti örgütlerine, milliyetçiler ve halk düşmanlarını bulma, işçiler arasında siyasi propagandayı arttırma, iktidar düşmanlarını acımasızca yok etme görevleri verildi.¹³ Türkistan ve özellikle Kazakistan’daki kamplar, hem sanayi hem de hapishanelerinin yer aldığı bölgeler haline getirildi. Mesela Aktöbe kampı (inşaat ve kimyasal tesis), ALJİR (vatan hainlerinin eş ve çocukları), Almatı Kampı (inşaat), Andican Kampı (inşaat), Aşkabat Kampı (çimento), BalhaşLAG Kampı (maden ve inşaat), Cambul Kampı (çimento ve alçı), JezkazganLAG (bakır ve manganez cevheri üretimi ve inşaat), Irgiz Kampı, KamysLAG özel kampı, KarLAG kamp idaresi (kömür, demir ve tarım), Kızılorda Kampı, Kökşetav Kampı, Krasnovodsk Kampı (kimyasal), Korgantobe Kampı, Kostanay Kampı, Leninabad Kampı (kanal inşası), LugLAG özel kampı, PeschanLAG özel kampı, Petropavlovsk Kampı, Semipalatinsk Kampı, StepLAG Özel Kampı (maden) ve Kengir Kampı (işçi hapishanesi), Taşkent Kampı, Türkistan Kampı, Ural Kampı, Ust-Kamenogorsk (maden), Fergana Kampı (kimya ve çimento), Frunze Kampı (metal üretimi), Sharjau Kampı (kimyasal madde), Çimkent Kampı (kimya ve çimento), Ekibastuz Kampı (inşaat, kimya ve çimento) çeşitli tesisler üzerine 70’den fazla kamp kuruldu.¹⁴ Bu kamplar, üretimi artırırken aynı zamanda insanların yeni yerleşim yerlerine gönderilmelerine yol açtı.

Politika ve cezalandırmalarla birçok insan yerlerinden edildi, insanlar bilmedikleri çorak ve geniş arazilerin olduğu bölgelere gönderildi. Bu dönemde kolektifleştirme, Sovyet tarihinin büyük dönüm noktasıydı. Köylülerin topraklarının bir kısmına el koyan iktidar tarafından yeni yerleşim yerleri açıldı. Mesela 1927 yılının Aralık ayında, 15. Parti Kongresi’nde kolektifleştirmeyi ilk defa gündeme geldi. 7 Kasım 1929’da Stalin, “*Büyük Dönüş Yılı*” adlı makalesinde, orta sınıf köylünün kolektif çiftliklere akın etmesi yönünde çağrı yaptı. Bu kolektif çiftliklere 1930-1950 yıllarında Kazakistan’a taşınan üç ana yerleşimci / mahkûm kategorisi vardı. Birinci kısım, 1929-1933’te kolektifleştirme sonucunda yerlerinden edilen kulaklar (zengin köylüler), ikinci kısım II. Dünya Savaşı sırasında Stalin tarafından zorla yerlerinden edilenler, üçüncü kısım ise Sovyet karşıtı çeşitli milliyetçi örgüt ve hareket temsilcileriydi.¹⁵

¹³ P.K. Saduakasova, “Kazakstandağı Sayasi Repressiya”, *Karagandı Üniversitnün Habarşısı*, Karagandı, (Çevrimiçi) <https://articlekz.com/kk/article/15649>, 15.07.2019.

¹⁴ Tileu Kölbayev, “Gasır Hasireti Nemese Stalindik Turmeler”, *Ana Tili Gazeti*, (Çevrimiçi), <https://abai.kz/post/7805>, 2011, 12.07.2019.

¹⁵ Dinara Hamidullina Ulıkpanqızı, “Kazakstandağı “Arnayı Kontingenttin” Kundelikti Ömiri (XX Gasırdın 30-50. Jıldarı)”, *Jariyalanbagan Dissertantsiya, Abay Atındağı Ulttik Pedagogikalık Universiteti*, Kazakistan Respublikası, Almatı 2014, s. 19.

“Kulak”lara karşı uygulanacak tedbirleri hazırlayan Politbüro Komisyonu, 29 Aralık 1929 yılında, kulak ailelerinin nüfus sayısını 5-6 milyon kişi olarak belirledi. Bu aileler, Kazakistan, Sibirya ve Ural’daki kamplara çalıştırılmak üzere gönderildi. Nisan 1930’da Kazakistan’ın yerleşim bölgeleri hakkındaki Tarım Komiserliği, köy sakinlerinden %40’ının iktidar baskısından korkarak kaçtığını rapor etti. Bu kaçış sırasında, sadece 1929 Mayıs ile 1930 Şubat ayı arasında 548 aileden 127’si hayatlarını kaybetti.¹⁶ Sovyetler Birliği’nin hâkim olduğu topraklarda oluşturulan kamplarda insanların zorla yeniden yerleştirilmesi kitlesel ölümlere ve çiçek, tifo, kolera, kızıl gibi salgın hastalıklara yol açtı. Kazakistan’a sadece yabancılar göç ettirilmedi, Kazaklar bir bölgeden diğer bölgelere gönderildi. Stalin dönemi, Kazakistan’ı dev bir sosyal deneyin yürütüldüğü depolama alanına ve halkların “*dostluk laboratuvarına*” benzetildi. Mesela Kazakistan’da 780 bin hektarlık alanda kurulan KarLAG’da farklı etnik kökenlere sahip 1 milyon kişi bulunmaktaydı. KarLAG, Karagandı bölgesinin üç ilçesini kapsadı ve bu bölgede yaklaşık 120 bin baş hayvana sahip olan 22 bin kişi yerlerinden edildi. Yerinden edilenler ekonomik temeli tarım ve hayvancılık olan halktı, ancak sanayi için çeşitli inşaat, kanalizasyon, tuğlacılık, kireççilik, demiryolu inşaatı yapımı gibi ağır işlerde çalıştırılmak üzere işçi oldular.¹⁷ KarLAG kampının hızla geliştirilmesi için büyük bir devlet çiftliği “GİGANT” sovhozu burada açıldı. Kampa çok sayıda insan ve hayvan getirildi, kamp çalışmaları başlatıldı.¹⁸ Kazak yazar S. Sagıntay’ın Jalnavız adlı hikâyesinde KarLAG kampında yaşananları şöyle anlatır:

“Bir zincire dizilmiş iki zavallı o günlerden başlayıp cesetleri kesip parçalayan kasaplara dönüştü. İkisi de bir hafta boyunca direnip, işkenceye maruz kaldıktan sonra açlıktan ölecek hale gelince onlara zorla iştirik içirilip sarhoş edilerek tam pişmemiş olan insan etini yedirmişlerdi. Kazak’ın gözüne iblis göründü, Yahudi’nin kalbine şeytan yuva yapmıştı. İkisi de akıllarını kaybetmişti ve her akşam pişen insan etinin kokusuyla kendilerinden geçip oturlardı.”¹⁹

Kolektifleştirmeler nedeniyle, köy ekonomisinin çökmesi sonucu Sovyetler Birliği’nde 1932 ile 1934 yılları arasında ikinci kez kıtlık yaşandı. Bu dönemde “*Köylüler, köpekleri, atları, çürümüş patatesleri, ağaç kabuklarını, bulabildikleri her şeyi yiyorlardı.*”²⁰ Genç bir eylemci Lev Kopelev ise kıtlık hakkında şöyle diyordu: “*Bana düşen, kırsal kesimde arama yapmak, saklanan tahılı bulmaktır. Ev halkının depo olarak kullandığı sandıkları bulup boşaltıyor, ço-*

¹⁶ Lynne Viola, *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford University Press, New York 1999, s. 82-83.

¹⁷ Sadıkov, “Halıktar Turmesi”, (Çevrimiçi) <https://abai.kz/post/317>; Karl Marks, *Kapital (Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili)*, Çev. Alaattin Bilgi, C. I, Eriş Yayınları, İstanbul 2003, s. 571.

¹⁸ Birjan Ahmer, *Karlagka Sapar, Jürmasınşı Gasırdın Basındağı*, (Çevrimiçi) <https://adebiportal.kz/kz/news/view/22180>, 25.10.2019.

¹⁹ İbrahim Dilek, “Türk Dünyasında Repressiya”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 48, Güz - Autumn 2019, s. 37.

²⁰ Simon Sebag Montefiore, *Stalin: Kızıl Çar’ın Sarayı*, Çev. Yavuz Alogan, İthaki Yayınları, İstanbul 2013, s. 85.

cukların açlamalarına, kadınların feryatlarına kulaklarımı tıkıyordum...” Kır-
sal kesimde büyük ve zorunlu bir dönüşüm yapmakta olduğumuza inanıyor-
dum.²¹ Bu kıtlıklar, özellikle tahıl yetiştiren Ukrayna, Kuzey Kafkasya, Orta ve
Aşağı Volga ve Kazakistan bölgelerinde görüldü. Bölgede yaklaşık 5,5 milyon
kişi kıtlıktan hayatını kaybetti. 1930 yıllarının sonlarında başlayan kıtlık ve
açlık, 1931 Ocak ayında ikinci kolektifleştirme hamlesiyle 1932 yılında yoğun
Kazak mülteci krizinin çıkmasına neden oldu. Açlıktan sefalete düşen Ka-
zaklar, cumhuriyet dışına kovuldu ve Çin sınırına kaçmaya çalışan binlerce
Kazak katledildi. Bu yıllarda Kazakistan’da tahıl üretiminin azalmasıyla 1,5
milyon Kazak açlıktan öldü.²² Bunun yanı sıra kulak olarak suçlanan kimse-
lerin mallarına el konuldu, tarım aletleri ve hayvanlar kolektif çiftliğe verildi.
Mesela bu olayın bir örneği GULAG kamplarına gönderilen Golovin ailesinde
yaşandı. Golovinlerden Antonina’nın annesine uzun yolculuk için birkaç elbi-
seyi alması için sadece bir saatlik süre tanındı. Ardından Golovin’lerin kuşak-
lar boyunca yaşamış olduğu ev yıkıldı ve ailenin geri kalan üyeleri dağıtıldı.
Antonina’nın büyük erkek kardeşleri ve kız kardeşi, nine ve dedesi, amcaları,
halaları ve kuzenleri tutuklanmamak için dört bir yana kaçtı, ancak yakala-
narak her biri başka Sovyet ülkesine gönderildi.²³

Sovyet döneminde hem kolektifleştirme hem de GULAG kamplarıyla de-
mografik yapının değiştirilmesi de öngörülmüştü. Bu politika gereği Stalin,
hem komünist devleti meydana getirmek hem de Kazakların nüfus yapısını
şekillendirmek amacıyla kampları kullandı. Bu kamplar, kulaklar, iktidarın
düşmanı olarak gördüğü kişiler ve esirlerle dolduruldu. Sovyet iktidarı tarafın-
dan tehdit olarak görülen kulaklardan 150.000 aile de uzak bölgelere sürgün
edildi. Sürgünler, Kuzey Bölgesi’ne 70.000 aile; Sibirya’ya 50.000 aile; Ural-
lar’a 20-25.000 aile; Kazakistan’a 20-25.000 aileden oluştu. Toplamda yarım
milyondan fazla aile göçe zorlandı ve onların mülkleri de kısmen ya kamulaştı-
rıldı ya da yeniden yerleşime açıldı. Kolektifleştirmede “*kulak*” terimi geniş bir
şekilde tanımlandı. Bu dönemde, sadece kulaklar zengin çiftçileri değil, döne-
min seyrine göre kullanılan aktif beyaz muhafızları, eski haydutları, eski beyaz
subayları, geri gönderilen köylüleri, kilise konseylerinin aktif üyelerini ve mez-
hepleri, rahipleri ve “*karşı-devrimci faaliyetler sergileyen*” herkesi kapsadı.²⁴

GULAG kamplarının önemini artıran diğer önemli gelişme ise II. Dünya
Savaşı’dır. Bu dönemde, Sovyet ekonomisi II. Dünya Savaşı sonrasında daha
da zayıfladı, sanayileşmede insan gücüne ihtiyaç duyuldu. İlk dönem kulak-
larla doldurulan GULAG kampları, II. Dünya Savaşı’yla Almanya, Romanya,
Macaristan, Polonya, İtalya, Finlandiya, Yugoslavya’dan getirilen savaş esir-

²¹ Montefiore, *a.g.e.*, s. 50.

²² Necip Hablemitoğlu, *Sovyet Rusya’da Devlet Terörü*, 2. bs., Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İst-
anbul 2004, s. 26-29; Cameron, *a.g.e.*, s. 14.

²³ Orlando Figes, *Karanlıkta Fısıldaşanlar: Stalin Dünyasında Özel Yaşam*, Çev. Nurettin Elhüse-
ni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 29.

²⁴ Viola, *a.g.e.*, s. 27; Isaac Deutscher, *Stalin: Bir Devrimcinin Hayatı*, C. II, Çev. Selahattin Hilav, Sosyal
Yayınları, Ankara 1990, s. 42-43; N.V. Alekseenko, *Naselenie Dorevolyutsionnogo Kazahstana: Çislen-
nost’, Razmeşeniye, Sostav, 1870-1914 gg.*, İzdatelctvo Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1981, s. 99.

leriyle dolduruldu, onlar Kazakistan GULAG kamplarına sevk edildi.²⁵ 1943-1944 yıllarında Kazakistan'a yapılan savaş sürgünleriyle kamplarda iş gücü rezervi artırıldı, kanun ve kurallar daha katı hale geldi, bir sanayi kolunda bu işçilerin emekleri kullanıldı. Bu yıllarda Cambul, Akmola, Pavlador, Çimkent ve Kızılorda'ya savaş esirleri ve sürgünler gönderildi ve çalıştırıldı.²⁶ Kazakistan'ın 5 bölgesine (Karagandı, Semey, Kuzey Kazakistan, Aktobe, Atırau) sürgün edilenlerin sayısı çok fazlaydı. Bu beş bölgeye ek olarak Kostanay, Kökşetav, Akmola ve Pavlodar oblastları eklendi. Bu bölgelere "Almanlar + İnguş + Çeçenler"; Kazakistan'ın güneyinde bulunan Çimkent bölgesine "Karaçaylar + Almanlar + Çeçenler"; Cambul bölgesine Karaçay'daki "Çeçenler + Almanlar" yerleştirildi. Kuzey Kazakistan ve Özbekistan'a küçük gruplar halinde Koreliler getirildi. Savaş esir ve sürgünleri sonucunda Almanların %52,4'si, Çeçenlerin %77,2'si, İnguşların %96,8'si, Karaçayların %56,4'si ve Balkarların %50,6'si Kazakistan kamplarına gönderildi. Kazakistan, kamplara gönderilen savaş sürgünleri için önemli bir üs haline geldi. Temnikov ve Vologda Kampları'nın kapatılmasıyla buradaki savaş esirleri KarLAG (Karagandı) Kampı'na gönderildi. SSCB Halk İşçileri Komiseri'nin 15 Ağustos 1941 tarihli kararında, KarLAG Kampı'na 5.000 kişinin gönderileceği açıkça belirtildi.²⁷ Arşiv belgelerine göre sadece Karagandı Kampı'na 1941 yılı itibariyle Alman, Romen, Fin, Polonyalı, Avusturyalı, İsveçli, Rus, Yahudi, Macar, Slovak, Ukraynalı, İtalyan olmak üzere toplamda 3.188 kişi gönderildi. Siyasi suçlular, mahkûmlar, işçiler, özel yerleşimciler ve savaş esirleri için 15 kamp vardı ve kamplara gelen yabancılar özgürlüklerinden yoksun bırakıldılar.²⁸ Bu dönemde sadece yabancılar ve Kazaklar değil, Kazak aydınları da cezalandırıldı. 15 Mayıs 1951'de siyasi suçlu sayılan Kazak aydınlarından E. Bekmahanov üniversiteden kovuldu, parti teşkilatından ihraç edildi. SSCB'nin ceza kanununun 58. maddesinin 10. fıkrasına göre "Sovyet hükümetine karşı çıktığı, 1942-1951 yılları arasında milliyetçi fikirler ve Sovyet karşıtı görüşlerin propagandasını yaptığı için" yirmi beş yıl hüküm giydi ve GULAG çalışma kamplarına gönderildi.²⁹ GULAG kampları, Kazakistan'ın hem demografik yapısını değiştirmeye hem de aydınlarını yok etmeye, susturmaya yönelik cezalandırma merkezleriydi.

Tablo-1: GULAG mahkûmlarının yoğunluğu ve kompozisyonu (1 Ocak 1952'den itibaren)³⁰

Kamplar	Toplam	Erkekler	Kadınlar	Siyasiler	Suçlular
KarLAG	42.296	28.580	13.716	13.648	28.648
Peschanyy	39.612	34.174	5.438	37.181	2.431
StepLAG	23.089	19.131	3.958	22.562	527
Toplamı	104.997	81.855	23.112	73.391	31.606

²⁵ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 49-50.

²⁶ Hamudillina, *a.g.t.*, s. 56.

²⁷ Hamudillina, *a.g.t.*, s. 21; Wilson T. Bell, *The Gulag and Society In Western Siberia, 1929-1953*, Unpublished Doktoral Dissertation, Department of History, University of Toronto, 2011, s. 307.

²⁸ Hamudillina, *a.g.t.*, s. 22-23.

²⁹ Danagül Makhat, "Tarihçi Ermukhan Bekmakanov'un Kovuşturulmasının Sovyet Basınına Yansımaları", *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri*, Ed. Abdulvahap Kara - Zeynep Yaman, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, İstanbul 2016, s. 61-62.

³⁰ Hamudillina, *a.g.t.*, s. 18.

Sovyetler tarafından açılan kamplar, eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü yerlerdi: “Zorlu çalışma biçimi, doğaya karşı verilen savaş, tüm suçlu unsurlar için iyi bir okuldur”, denildi.³¹ Mesela KarLAG’da 75 kültür köşesi, 26 sabit ve mobil sinema salonu vardı. Yılda 1.300 ila 2.500 film gösterimi, 59 sabit ve mobil kütüphane, 3.500 kitap, 2.626 gazete ve 915 dergi bulunmaktaydı. Ayrıca, kültürel ve eğitim çalışmaları sırasında siyasi faaliyetler, siyasi toplantılar ve din karşıtı propagandalar gazeteler vasıtasıyla yapıldı. 1931’de KarLAG’da 6.500 tirajlı genel kamp gazetesi “Putevka” yayımlandı. Kampta 1125 gazeteci eğitildi; bu gazeteciler 202 duvar gazetesi çıkardı, 4.525 broşür hazırlayarak dağıttılar. 1945 yılında 131 gönüllü, 21 mahkûm, 259 siyasi konuşmacı eğitim bölümlerinde çalıştı. Bu çalışanlar 698 konuşma, 8.030 siyasi toplantı, 17.100 okuma etkinliği yapıldı. 2.377 duvar gazetesi ve 174 mini dergi yayımlandı. 1947’de 1954 rapor hazırlandı, 87.747 kişi okuma dersi verildi ve 10.404 kişiye siyasi konuşma yapıldı. 911 konser ve sanat konseri verildi, 1.300 film gösterildi. KarLAG’ın farklı bölgelerinde 1950’de 3.666 konuşma ve konferans, 10.718 siyasi toplantı, 2.500 film gösterimi yapıldı.³² Karagandı Bölgesi Devlet Arşivleri eski müdürü Ljudmila Mikheeva’ya göre, 1945’te Kazakistan’da 900.000 ila 1.209.000 zorla yerleştirilen mahkûm kaldı. Kamplarda bulunanlar cinsiyetlerine, iş kabiliyetlerine, mahkûmiyet maddelerine, mahkûmiyet sürelerine, itimat derecelerine göre ayrıldı ve onlara eğitim verildi.³³ Kazakistan GULAG kamplarına çeşitli milletlerden sadece kulaklar değil, aynı zamanda savaş esirleri ve sürgünler de gönderilerek ucuz işçi ihtiyacı karşılandı. Bu işçiler, ailelerinden kopararak komünizm ve sosyalizm ideolojisine uygun şekilde eğitildiler.

Kazakistan GULAG Kamplarında Aileler

İktidara gelen Bolşevikler, işçi sınıfını elde etmek için aileleri ve ailelerinden koparılan devrimcileri kullandı. “Fedakâr devrimci” kültü yaratılarak partiye ve davasına hizmet eden yeni bir sınıf ve anlayış kurmaya çalıştı. Onların ütopyacı bakışıyla, devrimci militanlar geleceğin komünist toplumunu oluşturacak yeni tür insan, ortak yarar için yaşayan bir kolektif kişiliğin proto tipini meydana getirecekti. Birçok sosyalist, devrimin temel hedefinin kolektif kişilikli ve komünist insan tipinin yaratılması olarak gördü. Gazeteler “Siyasal yaşamın yeni yapısı, bizden yeni bir ruh yapısı bekliyor!” sloganıyla yazıldı.³⁴ Bolşevik Devrimi’nin ilk günlerinden itibaren aile, ahlak ve din gibi temel insanî unsurlar tehdit ve baskılarla ele geçirilmeye çalışıldı. Komünist ideolojisinin ise aile kurumuna özgürlük getireceği ve insanların ahlak seviyelerini yükselteceğine inanıldı. Komsomol (Komünist Gençlik) gençler arasında sevgi cinsellikle giderilecek bu anlamda kadınlar kullanılarak onlar mülk ola-

³¹ Applebaum, *a.g.e.*, s. 20.

³² Hamidullina, *a.g.t.*, s. 144-145.

³³ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 115; Steven A. Barnes, *Death and Redemption, The Gulag and the Shaping of Soviet Society*, Princeton University Press, Princeton; Oxford 2011, p. 2.

³⁴ Figes, *a.g.e.*, s. 45-46.

rak görülecekti.³⁵ Yeni Evlilik ve Aile Yasası (1918), geleneksel aile yapısının çözülüşünü kolaylaştıran çerçevedeydi. Evliliği ve boşanmayı basit bir resmi işleme bağlayarak bu alanda dini kurumları devre dışı bıraktı. Birlikte yaşayan çiftlere evlilik zorunluluğu getirmedi, onlara çeşitli kadar haklar tanıdı. Boşanmayı zenginlere özgü bir lüks olmaktan çıkararak herkesin kolaylıkla gerçekleştireceği bir geleneğe dönüştürdü. Bu uygulamalarla, 1926 yılında Fransa ve Almanya'dakinden üç kat ve İngiltere'dekinden yirmi altı kat fazla boşanma oranına ulaşıldı. Sonuçta, Hristiyan-ataerkil düzendeki çöküşün ve devrim yıllarındaki karmaşanın, aile ve topluluk bağlarının yanı sıra cinsel ahlakın gevşetilmesiyle, gelişigüzel yapılan evlilikler de büyük bir artış yaşandı.³⁶

Bolşevikler için aile, içe dönük ve tutucu bir kurumdu; dinin, boş inancın, cehaletin ve ön yargının kalesiydi. Bencilliği ve maddi aç gözlülüğü güçlendiren aile kurumu, kadınları ve çocukları baskı altında tuttuğu için yok edilmesi gerekiyordu. Bolşeviklerin beklentisine göre aile komünist sisteme geçişle ortadan kalkacaktı. Aile kurumunun sorumluluğunu devlet kurumları üstlenerek kamusal merkezler, apartman blokları, çocuk yuvaları, çamaşırhaneler ve kantinler ailelerin yerlerini alacaktı. Bolşevik anne babalar kendi çocuklarını büyütmeyecek, onları büyüten dadılar ve kreş öğretmenleri olacaktı. Ev işlerinden kurtulan kadınlar, erkeklerle eşit konuma gelecek, işgücüne katılmakla özgür olacaktı. Ataerkil evlilik ona eşlik eden cinsel ahlakla birlikte yok olacak, böylece yerine “özgür aşk birliktelikleri” yaşanacaktı.³⁷

Sovyetler, 1930'ların ortalarından itibaren aile ve ev konusunda daha liberal bir yaklaşım benimsedi. Özel yaşam, devletin denetim ve gözetimi dışında kalan, kapalı ve ayrı bir alan olmaktan çıkarıldı. Özel-kamusal alan ayrımı yapıldı, özel yerler ise bireysellik çerçevesinde tanımlandı, bireyin yaşamını her yönüyle kamusal alanda görünür kıldı. Pratikte evin dört duvarı içindeki aile yaşamını (tüketim zevkleri, yaşam tarzları, ev alışkanlıklar vb.) serbest bırakırken bireyleri komünist ideolojiyle denetim altına almaya çalıştı. Ancak bu uygulamalarla, boşanma oranının yükselmesi, ailelerin parçalanması ve doğum oranını düşürdüğü için iş gücü arzı ve askerî güç açısından ciddi bir tehdit yarattı; toplumsal karmaşaya ve çöküşe sebep oldu. Böylece iktidar, yeni kararlar almak zorunda kaldı. Bir dizi kararnameyle güçlü aile tipine dönülmek istedi. Aileyi güçlendirmek için boşanma yasalarını sıkılaştırdı, çocuk yardımını artırdı, eşcinsellik ve kürtaşı yasadışı ilan etti. Boşanma nafakalarını yükselterek boşanma oranları bir nebze de olsa düşürdü. Troçki'nin 1936'da yazdığı gibi, politika değişikliği “geleneksel aileyi yeniden canlandırma” yani özel yaşam alışkanlıklarının ve göreneklerinin kökünü kazıyarak kolektif iç güdüleri yerleştirme yönündeki ütopyacı girişiminin başarısızlığa uğradığını itiraf etti.³⁸

Stalin aileyi güçlendirmeye yönelik politikalar uygulasa da işçi sınıfını oluşturmak ve iktidarını korumak için cezalandırmalara devam etti. Ülkele-

³⁵ Viola, *a.g.e.*, s. 49.

³⁶ Figes, *a.g.e.*, s. 53.

³⁷ Montefiore, *a.g.e.*, s. 50-51.

³⁸ Figes, *a.g.e.*, s. 197-198.

rinden ayrılan insanlar uzun yolculuklarla, hastalıklarla ve sonunda hapis-hanelerle cezalandırıldı. O dönemde yaşananlar şu şekilde anlatıldı: Yoldaş Stalin, hatta Politbürodan birileri, Ukrayna'da neler olduğunu biliyor mu? Eğer bilmiyorsa, sana bir fikir vereyim. Açlıktan ölen insanların cesetleriyle dolu trenlerle geçenler Kiev'e girdi. Poltava'dan kalktı tren, yol boyunca cesetleri topladı... "Halk düşmanı" olarak tanımlanan kişilerin evleri yıkıldı ve aileleri dağıtıldı.³⁹ GULAG kamplarına sevk olunacak aileler, Rusya'nın en ücra bölgelerine sürüklendi. Tutuklama nedenleri gizlendi, sürülecek aileleri korkutmamak için aile reislerinin yakın bir kampa gönderileceği söylendi.⁴⁰ Mesela, karı kocanın her ikisi mahkûm edilmişse karşılaşmamaları için başka bölgelerdeki kamplara gönderildi. Anne, baba, çocuklar ve yakın arkadaşlara da aynı kural uygulandı. Gizli ajanlar ve jurnalciler de bu kamplarda bulunuyordu. Kamplarda kendi çocukları, akrabaları ve dostları tarafından ihanete uğramış kimseler de vardı. Bütün bunlar kamp mahkûmları arasında birbirlerine karşı güvensizliğin yerleşmesine ve aralarındaki ilişkilerine yansdı.⁴¹ Birçok aile gittikçe artan kuşaklar kopukluğu yaşadı; büyüğe saygının geçerli olduğu evlerde eski toplumun görenekleri ve alışkanlıkları egemendi; ancak gençler okul, parti ve komsomol aracılığıyla Sovyet propagandanın etkisi altına girdi. Yetişkinler arasında ahlaki ikilem oluştu. Aileler bir taraftan aile geleneklerini ve inançlarını çocuklarına aktarmak isterken diğer taraftan onları Sovyet yurttaşları olarak yetiştirmek zorunda kaldı. Geleneksel değerlerin taşıyıcısı büyükanne ve büyükbabalar çocukların yetiştirilmesinde önemli rol oynadı, anne ve babaları yoktu. Ancak çocuklar, nine ve dedelerin anne-babaların bu dönemi anlamadığını ve onların geri kaldıklarını düşünüyorlardı.⁴²

"Halk düşmanı" suçlaması, aileleri parçalamak ve çocuklara yeni bir kimlik vermek NKVD (İçişleri Halk Komiserliği)'nin politikasıydı, halk düşmanlarının aileleri de bu suçu çekmekteydi. Suçladıkları insanların eşleri ve çocukları da birinci dereceden "kuşkulu unsur" kabul edildi. Onlar da toplumsal statülerini kaybederek toplumun uzak durduğu kişiler haline getirildi.⁴³ "Halk düşmanının babası", "halk düşmanının kardeşi", "halk düşmanının arkadaşı" gibi aşağılayıcı ve korku veren sözler o dönemde yaşayan insanların dilinde kullanıldı.⁴⁴ Kulakların çocukları sosyal kökenlerini gizlemek zorunda kaldı. Sovyet okul ve üniversitelerinden, Komsomol örgütlerden, Kızıl Ordu'dan ve devlet işlerinden dışlandılar. Çocuklar, ailelerinden uzak durarak "Sovyet yurttaşlığı"na layık olduklarını kanıtlamak istediler.⁴⁵

30-31 Ocak 1930 yılında BMSB (Ortak Devlet Siyasi Yönetimi) bölümlerinin yetkili temsilcileri ve liderleri yaptıkları toplantıda, yerleşim süreci için

³⁹ Montefiore, *a.g.e.*, s. 86; Hamudillina, *a.g.t.*, s. 99-100.

⁴⁰ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 68.

⁴¹ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 171-172.

⁴² Figes, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁴³ Dilek, "a.g.m.", s. 55; Figes, *a.g.e.*, s. 359.

⁴⁴ Nurbek Khairmukhanmedov, "Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları", *Bilgi*, Sayı: 41, Bahar 2007, s. 157.

⁴⁵ Figes, *a.g.e.*, s. 179-180.

yeni şartlar ve uygulamalar belirlendi. Öncelikle Kuzey Kafkasya'dan 5.000 kişi Kazakistan'a getirildi. İkinci sırada, Ivanovo bölgesinden 5.000 aile, Nijniy ve Novgorod bölgesinden 5.000 aile Türkistan'a gönderildi ve Türkistan'dan da 2.000 ailenin taşınması planlandı. 4 Şubat 1930'da sınır dışı etme operasyonunun şartları değiştirildi ve sınır dışı edilen kulak aileleri kabul eden cumhuriyetler listesinden bir süreliğine Kazakistan çıkarılmıştı. Ancak 10 Şubat 1930'da üst yönetim, gelecek üç ay içinde kulakların sınır dışı edilmeyeceğini bildirirse de sınır dışı etme dönemi 15 Şubat 1930 yılında tekrar başladı. Birinci sırada 5-6 bin ailenin, ikinci sırada 10-15 bin ailenin Kazakistan'a göçüne karar verildi. N.A. Ivnitky ve V.N. Zemskov, 1930-1931'de ikinci kategoriden kulak ailesinden 50.929 kişinin Kazakistan'a yerleştirildiğini belirtti. 21 Ağustos 1933'te SSCB Halk Komiserleri Konseyi 961796/393 sayılı kararla, kulakların Kazakistan'a göçü devam etti. Kulak olarak suçlanan 12 bin aile, yaklaşık 48 bin kişi sürgün edildi. 3 ila 5 yıl süreyle cezaevlerinden gönderilenlerin sayısı ise 133.400 kişi idi. Cezalandırılanların Kazakistan'a yerleştirilmesiyle Kazakistan'ın nüfusu artsa da GULAG kamplarında olan Kazakların sayısı da her geçen yıl arttı.⁴⁶

GULAG kampları içerisinde kalanlar ise kamplardan kurtulsa da konuşmayacaklardı. Kamplardakiler tahliye edildikten sonra yirmi beş yıl boyunca bu kamplar hakkında kimseye bilgi vermeyeceklerine dair bir evrak imzalandılar. Kamplarda yaşananlar sır olarak kalmalı, saklanmalıydı. Bilgi verdikleri takdirde cezalandırılacakları söylendi.⁴⁷ İnsanlar, tutuklanmış akrabaları hakkında konuşamadı, suskunluk birçok ailede hüküm sürdü. Onlardan gelen mektupları yok ettiler. Evin içinde bile bu akrabalar hakkında konuşmak tehlikeliydi; çünkü yaygın deyişle "yerin kulağı var"⁴⁸ Polis ve GPU görevlileri dedeleri, nineleri, kadınları ve çocukları katilleri götürür gibi gözetim altında tutukluyordu, onların babaları yoktu, babalarını da kışın götürmüşlerdi. İnsanlar ise sanki kurtlardan söz eder gibi, "Kulakları kovalıyorlar" diye sessizce konuşuyorlardı. Bazıları "Hepiniz lanetlisiniz" diye bağıyordu. Onlarsa artık ağlamıyorlar, sanki taşlaşmışlardı...⁴⁹ Aileler özel konuşma kuralları geliştirdiler. Bazı sözleri atlayarak dolaylı konuşmayı, ne anlama geldiğini yabancılardan, komşulardan ve hizmetçilerden gizleyecek şekilde fikirlere ve kanaatlere imada bulunmayı öğrendiler.⁵⁰ Büyük terör, aileleri bir arada tutan güveni sarstığı için ailede çözümler başladı, kadınlar kocalarından, kocalar karılarından ve çocuklarından şüphelendi.⁵¹

Repressiya sürecinde de kamplara çok sayıda insan gönderildi. Stalin, 1937-1938 yılları arasında uyguladığı *hapsetme, bastırma, zapt etme*ji ha-

⁴⁶ Hamudillina, *a.g.t.*, s. 19-21; Viktor Zemskov, "GULAG (İstoriko-Sotsioloğičeskii Aspekti), Opublikovano v Jurnale "Sotsioloğičeskiye İssledovaniya", No: 6, 1991, (Çevrimiçi), https://scepsis.net/library/id_937.html#table1, 05.06.2019.

⁴⁷ Dilek, "a.g.m.", s. 36.

⁴⁸ Figes, *a.g.e.*, s. 292.

⁴⁹ Vasili Grossman, *Her Şey Geçip Gider*, Çev. Ayşe Haciosmanoğlu, Can Yayınları, İstanbul 2013, s. 142.

⁵⁰ Figes, *a.g.e.*, s. 293.

⁵¹ Figes, *a.g.e.*, s. 341.

rekete geçirmek için SSCB İçişleri Halk Komiserliği'nin 30 Temmuz 1937 tarih ve 00447 sayılı yazısıyla Repressiya dönemini başlattı. *Eski Kulakları, Mahkûmları ve diğer Anti Sovyetçi Unsurları Repressiya Harekâtı Uygulamalı Talimatı* başlıklı kararlar, cezalandırma ölçütleri, hareket ve soruşturma, bas-kılama da neler yapılacağı dair bilgiler ilgililere gönderildi.⁵² 1937-1938'de terörizm yaygınlaştı, ülkenin aydınları "halkın düşmanı" olmakla suçlandı. Kazak aydınları ailelerinden kopararak cezalandırıldı. Kazak aydınlarından Ahmet Baytursunulu (1872-1937), Mağcan Cumabayev (1893-1938), Mirjakıb Dulatov (1885-1935), Saken Seyfullin (1894-1938), Beyimbet Maylin (1894-1938), İlyas Jansugurov (1894-1938) bu dönemde cezalandırıldı ya da idam edildi. Kazak diline hizmet eden Kudaybergen Jubanov ve Kazak tarih okulu kurucularından Sanjar Asfendiyarov, SSCB Bilimler Akademisi Kazak şubesinin başkanlarından biri M. Tulepov cezalandırılanlar arasındaydı.⁵³ KarLAG ve ALJİR kamplarına, Kazak aydın ve önderlerinin eşleri de gönderildi. Cezalandırılanlar arasında Sultanbek Kojanov'un eşi Kulandan Kojanova, RSF-SR Halk Komiserleri Konseyi Başkan Yardımcısı Turar Riskulov'un eşi Aziza Riskulova, Kazak parti komitesinden Zarap Temirbekov'un eşi Sakıpjamal Nazarova, Halk Komiseri T.K. Jurgenov'un eşi Dameş Ermekove Jurgenova, S. Asfendiyarov'un eşi Rabia Asfendiyarova, ünlü yazar B. Maylin'in eşi Günjamal Maylina, Janaydar Saduakasov'un Elizaveta Saduakova, Süleyman Eskaraye'nin eşi Maryam Eskarayeve, Gabbas Togjanov'un Maryam Togjanova, Saken Seyfullin'in eşi Gülbahram Seyfullina, Uzakbay Kulumbetov'un eşi Sagadat Taştitova, Muhammedali Tatimov'un eşi Şakitay Tatimova, İlyas Kabilov'un eşi Ayşa Kabilova, Jumat Şanın'ın eşi Janbike Şanina, Atlas Kalmenov'un eşi Barşın Kalmenova, Kabilbek Sarmoldaye'nin eşi Maynur Sarmoldayeve, Ayteke Musi'nin eşi Kadişa Musina, Daulet Orazov'un eşi Madina Orazova, Abubekir Divaye'nin eşi Fatima Divayeve, Muhammedali Bapızbaye'nin eşi Suluhan Bapızbayeve, Kaysar Taştitov'un eşi Sağadat Taştitov'a da vardı.⁵⁴

Repressiya ardından II. Dünya Savaşı döneminde, GULAG kampları genç mahkûmlarla da dolduruldu. En yakın akrabalar, aile üyeleri vatan haini kategorisine yazıldı. SSCB'nin uzak bölgelerine beş yıl boyunca sevk edilen baba, anne, kocası, oğulları, kızları, kardeşleri ve kız kardeşleri vardı. GULAG kampında kalan B.F. Leonov, GULAG zindanlarını iki kez ziyaret ettikten sonra bir kişinin hayatının ne kadar kırılğan olduğunu, ailesini yok etmenin, evini mahvetmenin, onu bir kampa veya sıkı çalışmaya yollamanın ne kadar kolay olduğunu anladı.⁵⁵ 1941 Temmuz'undan 1942 Ekim'ine kadar 142'den fazla büyük işletme gerekli malzeme kaynakları ve donanımlarıyla Kazakis-

⁵² Dilek, "a.g.m.", s. 33-34.

⁵³ T. Riskulova, Stalindik Kyfin-Surgin. Kazakstangagı Gulah Juiyesi, <https://studfile.net/preview/6827045/page:17/>, 15.04.2019.

⁵⁴ Sadıkov, "Halıktar Turmesi", (Çevrimiçi) <https://abai.kz/post/317>; Laziza Nurpeiis, *Bolşevik İdaresi Döneminde Kazakistan'da Rus Hakimiyeti ve Türkler*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010, s. 117-118.

⁵⁵ Tatyana Viktorovna Siganova, "Gulag V Godı Velikoy Ateçestvennoy Boinı", *Omskii Nauçnyı Bestnik*, Tom: 4, Nomer: 29, 2004, 42-43.

tan'a taşındı, kamplar bu teçhizatlarla geliştirildi. Bunlar arasında ağır ve orta makine üretim tesisleri ile tekstil, pamuk iplik ve ayakkabı fabrikaları bulunmaktaydı. Savaş sırasında Kazakistan'da 300'den fazla fabrika inşa edildi. 1941-1942 yıllarında GULAG kamplarından Kazakistan'ın batı bölgelerine 5.325 bin kişi tahliye edildi, boşalan yerlere ise yaklaşık 50.000 vasıflı suçlu işçi ve mühendis getirildi. 15 Ocak 1942'den itibaren Kazakistan'dan 13 aile, 59 erkek ve 15 çocuk işçi ise Voronej'e gönderildi. Odalar yaşam için uygun değildi, pencereler tek katlı ve kapılar kırık. İçerisi çok soğuktu, çocuklar sadece gripten değil, tifo, akciğer ve kızamık hastalıklarından ölüyordu.⁵⁶ Bunlar arasında aileleriyle, arkadaşlarıyla ve arkada bıraktıkları karı ve kocalarıyla tüm bağlantılarından mahrum bırakılmış siyasilere vardı. Bazıları kadın ve erkek kamplarını ayıran duvarlar bulunduğundan hiç tanışmadıkları halde geleneksel bir törenle evlendiler. Kadın duvarın bir tarafında, erkek öbür tarafında durdu, yeminler okundu, rahip töreni kağıt üzerine kaydetti.⁵⁷

Kamplarda yaşanan diğer bir sorun yaşantıların uygunsuzluğu. Kamplar, getirilen bekar genç erkek ve kadınlar veya eşlerinden ayrılan erkeklerle dolmuştu. Kamplarda yaşayanlar arasında cinsel ilişki yasaktı, hamile kalan genç kadınlar ciddi şekilde cezalandırılıyordu. Çok az sayıda genç mahkûma dönem dönem "eşleştirme" izni veriliyordu, bu izin ise cezaevi yetkilileri tarafından seçilen kadınlarla yapılıyordu. Ancak bu ilişkilerin sonucunda çiftlerin evlenmelerine izin verilmiyor, ayrı tesislere gönderilerek cezalandırılıyorlardı. Evli çiftlerin ise görüşmelerine bazen izin veriliyor, onların çocukları ise anneleri ile aynı kampta yaşıyor ve nadiren babalarını görüyorlardı.⁵⁸ Görüldüğü üzere, aile bireyleri farklı kamplara gönderildi, aile bireylerinin birbirlerinden haber almalarına izin verilmedi. Aile ilişkilerinde ise güvensizlik duygusu hakim oldu.

Kazakistan GULAG Kamplarında Kadınlar ve Anneler

Yeni Sovyet kadını modelinde, kadınların ev ve aile dışında çalıştırılması ve komünist sistemde erkek kadroların hegemonyası yerine kadın kadrolar getirilmesine dayandı. Bu sistemde, gerçek bir proletaryanın yokluğunda kadınlar "yedek proleterya" rolü oynayacaktı. 1930'lu yıllardan itibaren yüzlerce Tacik, Özbek, Kazak genç kadınların bir kısmı Moskova ve Leningrad'a gönderildi, burada eğitim gördükten sonra yerel komünist parti kurullarında görev almaları için kamplara gönderildi.⁵⁹

Komünist Parti'nin yanı sıra kamplarda erkekler kadar kadınlar da çalışıyordu. Emma Mason'a göre, 1939 yılında GULAG kamplarındaki çalışan kadın nüfus %8,4'dü. Anne Applebaum ise 1942 yılında kadın nüfusun yaklaşık %13 olduğunu ifade etti.⁶⁰ 1937 yılından itibaren GULAG kamplarında

⁵⁶ Hamudillina, *a.g.t.*, s. 37-38.

⁵⁷ Applebaum, *a.g.e.*, s. 316.

⁵⁸ David R. Hawk, *The Hidden Gulag: The Lives and Voices of "Those Who are Sent to the Mountains"*, Committee for Human Rights in North Korea, Washington, D.C., 2012, s. 34.

⁵⁹ Roy, *a.g.e.*, s. 122-123.

⁶⁰ Gamze Öksüz - Gülhanım Bihter Yetkin, "Sovyet Gulag Kamp Sisteminde Kadın Olmak", 3rd. *International Zeugma Conference On Scientific Researches*, November 22-24 2019, Gaziantep 2019, s. 363.

erkeklerin azalmasıyla kadın sayısında artış oldu. Bunun sebebi, 1937-1938 tasfiyeleri sırasında idam edilen kadınların sayısının erkeklere göre nispeten düşük olması, çok sayıda erkeğin cepheye gönderilmesi ve pek çok kadının hapisanelere gönderilmesiydi.⁶¹ Kamplarda kadınlar erkeklerle eşit şartlarda çalıştırıldı; zor çalışma şartları, açlık, soğuk ve ağır sığır trenlerinde yolculuk etmek gibi kötü şartlarla eşit derecede mücadele ettiler.⁶² Vasili Grossman kamp yaşantısını anlattığı *“Her Şey Geçip Gider (Vsyo Teçyot, Almanya 1970)”* adlı romanında kadın-erkek eşitliğini şöyle betimler: *“Kadınların eşitliği sadece fabrikadaki işte, uzay uçuşlarında, devrim ateşinde kanıtlanmamıştır, bu eşitlik Rusya’nın bugünkü tarihinde, asırlar boyunca hapisanelerde, kamplarda, kamplara götürülürken yollarda yaşanan acılarla da kanıtlanmıştır. Zindanlarla, Kolıma, Norilsk, Vorkutayla (kamplarla) yüz yüze gelen kadın erkekle eşit bir durumda olmuştur.”*⁶³ Sovyetler kadınlara çalışma kollarında eşitlik sağladı, ancak bu eşitliğin ötesinde eşitliksizdi.

Erkek mahkûmlar ise kadınların ahlaki açıdan bozulduğunu, cinsellikleri sayesinde daha iyi çalışma şartlarına sahip olduklarını ifade ediyorlardı.⁶⁴ Eski bir kamp mahkûmu yazar Varlam Şalamov kadınların hor görüldüğünü *“Kadın, aşağılık bir varlıktır ve sadece suçluların hayvani açlıklarını gidermek, kaba esprilerinin maskarası olmak ve belalı ‘ortalığı heyecana boğmaya’ karar verdiğinde umumi dayakların kurbanı olmak için yaratılmıştır.”*⁶⁵ bu sözlerle ifade etti. Sovyetler kadınların toplum ve aile içerisindeki statüsünü yükseltmek iddiasıyla yola çıkmıştı, ancak kamplardaki kadınlar zor şartlar altında çalıştırılmış ve cinsel bir meta olarak görülmüştü.

Kamptaki insanların çoğu, sözde *“halkın düşmanları”*nın eşleriydi. Kazakistan’da KarLAG, ALJİR kamplarının mahkûmları bilhassa kadınlardan oluşuyordu. Kadınların kampa getirildiği gün, kadınlar çıplak şekilde ortak kullanılan banyolara gönderilerek kampta erkek işçilerin onları seyretmesine izin verildi. Erkek işçiler, kendi aralarında gelen kadınları paylaştı. GULAG kamplarında bulunan bir kadın şöyle anlattı: *“Kampın girişinde bir poster vardı, posterde şöyle yazıyordu: ‘Henüz gelmemiş olanlar kesinlikle gelecek ve gelenler de asla unutmayacak!’”* Kamplarda bir kadının statüsü, kamp görevlilerinin statüsüne ve pozisyonuna göre değişiyordu. Mesela, kamp lideri Chistyakov, yemek pişirmesi, bulaşıkları yıkaması ve banyo yaptırması için genç ve güzel kızları seçmişti. Temel olarak kampta kadınlar fiziksel özelliklerinden dolayı üç farklı şekilde adlandırılıyordu: *“Ruble”*, *“yarım ruble”* ve *“on beş peni”*. Kamp yönetimi genç ve ince bir kız istiyorsa *“ruble”* ifadesini kullanıyordu. Sovyet yönetimindeki kamplarda her üst düzey yetkilinin üç beş genç ve güzel kadın mahkûmu vardı. Mesela kamp komutanı olan Toropov’un özel haremi vardı. En güzel kızlar orada toplanıyor, bu durumu reddeden

⁶¹ Siganova, “a.g.m.”, s. 41; Applebaum, *a.g.e.*, s. 309-310.

⁶² Applebaum, *a.g.e.*, s. 306.

⁶³ Grossman, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁴ Applebaum, *a.g.e.*, s. 307.

⁶⁵ Öksüz - Yetkin, “a.g.m.”, s. 364.

kadınlar ise aç bırakılıyor, soğuk ve zor şartlardan dolayı tüberkülozdan ölüyordu.⁶⁶ Çocuklara ve hamile kadınlara karşı da merhamet edilmiyor, onlar günde on dört saat en ağır şartlar altında çalıştırılmaya devam ediliyordu. Hamile kadınlar doğum yapmadan hemen önce hapishanelere gönderiliyor, doğum yapanların birçoğu sinir krizi, davranış ve nörolojik bozukluklardan muzdarip oluyordu. Bebeklerini özel gardiyan gözetiminde besliyorlardı. On saatten fazla çalışmış ve enerjisi olmayan annenin sütü azaldığı için anneler ve çocuklar beslenemediğinden hastalanarak ölüyordu.⁶⁷

Zor şartlar altında yetersiz gıda ve zorla çalıştırma, kaçınılmaz olarak ek gıda tekliflerine karşı savunmasız genç kadınlar, cinsel sömürü aracı yapıyordu. Günde on dört saat çalışan ve yeterli beslenemeyen mahkûmlar için cinsel ilişki yasaklanmıştı. Ancak hafif işlerde çalışanlar, idareciler, aşçılar, berberler, doktor ve sağlık memurları kampta bulunan kadın mahkûmlarla birlikte olmak istiyorlardı. Onlar kamplara getirildiklerinde *bayanlar* ve *kadınlar* olarak iki kısma ayrılıyordu. Kamp komutanı ve maiyetinin yaşadığı barakalar, bayanlar barakası idi; bayanlar tahsil görmüş, görgülü ve bakımlı kadınlardı, onlar kampta başka iş yapmıyorlardı. Kadınlar ise çamaşır, mutfak ve yer silmek gibi gündelik işlerini yapıyorlardı. Bayanlar kamp idarecilerinin hususi vazifelerinde mukavemet gösterirse cezalandırılıyorlardı. Soljenitsin bu durumu *GULAG Takım Adaları* adlı eserinde şu sözlerle destekler: “Kendilerini hemen teslim etmeyenler ya kendiliklerinden inatlarından vazgeçerdi veya buna zorlanırlardı. Çok inat edenler içinden güzel olanların hiç kurtuluş yoktu, eninde sonunda davayı kaybediyorlardı!”⁶⁸ Kadınlar, kampın zor çalışma koşullarında kendilerini korumak için bir “*kamp kocası*” sahibi olarak birçok kişinin baskısından kurtulmaya çalışıyorlardı. Kamp yaşamında tecavüz, fahişelik ya da “*kamp kocası*” yolu ile bir süreliğine zorunlu ilişkilerden veya ağır çalışma koşullarından kaçmak mümkün oluyordu. Soljenitsin, zorlu kamp şartları nedeniyle zor şartlarda kadınların fiziksel özelliklerinin değiştiğini şöyle anlatmaktadır: “Çalışan işlerde beden eriyor, kadında kadınlığa ait ne varsa yok olup gidiyor. Yaşı belli olmuyor, omuzları yukarıya doğru sivrilmiş, göğüsleri kurumuş birer torbacık, kaba etten sarkan deri kıvrım kıvrım, dizler üzerindeki etler erimiş, bacak arasından koyun başı da geçer, futbol topu da. Ses kalınlaşmış ve kısılmıştı.” Bunun yanı sıra toplumda “*kamp karısı*” tabiri de yaygınlaşmıştı. “*Mesela, bir kadına kocasının nerede olduğu sorulduğunda: “Hangisi? Kamptaki mi, hür olanı mı?”* diye cevap veriyordu. Kadınlar, kampta genellikle nüfuz ve mevki sahibi mahkûmlar tarafından elde edilerek hayat kadını haline geliyorlardı.⁶⁹ Bu kadınların tavırları, kadınınsı özellikleri silinip gitmişti. “*Erkeksi kadınlar çok sert çay ve sert tütün içiyorlar, kafayı bulunca sahte,*

⁶⁶ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 215; Gulim Zhagan, “GULAGtağı Eyelder Tagdırı”, (Çevrimiçi), 2017, <https://qamshy.kz/article/23685-gulag-taghy-ayelder-taghdyyry-buginge-deyin-eshkim-estip-bil-megen-sumdyoqighala>, 13.04.2018.

⁶⁷ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 129; Hamudillina, *a.g.t.*, s. 100.

⁶⁸ Hawk, *a.g.e.*, s. 34; Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 191; Öksüz - Yetkin, “a.g.m.”, s. 364.

⁶⁹ Aleksandr Soljenitsin, *Arhipelag Gulag Takım Adaları 1918-1956*, Çev. Selim Taygan, Nebioğlu Yayinevi, İstanbul 1974, s. 388; Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 191; Öksüz - Yetkin, “a.g.m.”, s. 365.

hoppa kadın arkadaşlarını dövüyorlardı; ancak bu kadınları yumruk ve bıçak zoruyla başkalarının hareketlerinden ve çirkin isteklerinden koruyorlardı. Bu trajik, sakat ilişkiler dünyası, kampta aşk demektir. Korkunç bir dünyaydı.”⁷⁰

Halk düşmanları olarak adlandırılan Kazak aydınlarının ve ileri gelenlerinin eşleri de Kazakistan’daki KarLAG, ALJİR kamplarındaydı. Karagandı bölgesinde kurulan ALJİR kampının 26. bölümü günümüzdeki Nur-Sultan şehrinin güneybatı bölgesinde Tönkeris (Molinavka) köyünde bulunmaktaydı. “Vatan hainlerinin Akmola Kampı” KarLAG kampının sadece bir bölümüydü. 58. maddenin 17. fıkrasına göre sekiz yıl hapis cezası veriliyordu. Bu kânun uyarınca hüküm giymiş olan siyasi mahkûmların kategorisi, anti-Sovyet mücadelesi yapan ve karşı-devrimci faaliyetlere katılanlar, yargısız üçlü organlardan ve özel bir toplantılarda cezalandırılan veya vatan haini ailenin bir üyesi olanlardı.⁷¹ Kamplara, Kazak aydın ve ileri gelenlerinin eşlerinden Altınbayeva Habiba Muzaffarova, Aldarbergenova Albusina, Altıbayeva Balakız, Ahmetova Küncan, Bağzıbayeva Suluhan, Babayeva Hanay, Buşuyeva Nataliya İvanovna, Erubayeva Zeyne, Zelenskaya Nataliya, İlarovna İbragimova Amina, İnavanova Habiba İbragimova, Lisina Akıljan, Kabulova Abişa Kurbanbekovna, Makina İliş, Maldıbayeva Sara Nurmanovna, Sadıkova Sulukül, Sarsenbayeva Fatıma, Fleyşer Kseniya Viisariyonovna, Ernst Mariya Timofeyevna gönderildi. Kamplarda hayat şartları zordu, kadınların birçoğu eğitilmiş, sosyal statüsü yüksek kişiler olduğu için kamp şartlarına uyum sağlamayarak birçoğu hayatlarını kaybetti.⁷² 1938 yılında ALJİR’e 2103 kadın getirildi, bu kadınlardan 655’i hamile veya bebekleri olan kadınlardı. ALJİR’de 1507 bebek doğdu, bu bebeklerin çoğu açlık ve soğuktan öldü. Bu kamplarda kadın, çocuk ve yaşlıların sayısı arttığında ya da ön cephede savaşacak askere ihtiyaç duyulduğunda genel aflla tahliye edildiler. 22 Ağustos 1950’de hükümet “Hamile kadınların ve bebekli annelerin cezalandırılmasının serbest bırakılması hakkında” bir kararname yayınladı. Bundan sonra ALJİR’de 785 hamile kadın ve 706 bebekli anne serbest bırakıldı. Bu kamptan 1950’li yılların sonuna kadar toplamda 2886 kadın serbest bırakıldı.⁷³ ALJİR’de “vatan hainlerinin eşleri”ne yönelik baskı kampanyası çerçevesinde son derece ağır bir baskı uygulandı. ALJİR’deki kadınlardan çoğu, ailesiyle sınırlı görüşebiliyordu. ALJİR’in bir genel çalışma kampına dönüşmesinden sonra, sakinlere 1939 yılında GULAG yönetmeliğinin belirlediği yazışma kurallarına göre mektup yazma ve alma izni verildi. Mahkûmların her ay bir mektup ve bir koli hakkı vardı; ALJİR’deki çoğu kadın karşı-devrimci suçlardan üç ay ceza almışlardı. Ama uygulamada kadınların aldığı mektup sayısı kamp muha-

⁷⁰ Grossman, *a.g.e.*, s. 118.

⁷¹ M. Kalıbekova - A. Kudaibergenova, “Kontsentratsionniye Lagerya Na Territorii Kazahstana V 30 -50-E Rodı XX. Veka”, *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 35, 2019, s. 23; Dimitri Frolov, “Canadian and American Finns in the GULAG”, ed. Markku Kangaspuro and Samira Saramo, *Victims and Survivors of Karelia, Special Double Issue of Journal of Finnish Studies*, Sayı: 1-2, Cilt: 15, November 2011, p. 165; Nurpeis, *a.g.t.*, s. 116-118.

⁷² Dilek, “a.g.m.”, s. 57-58.

⁷³ Applebaum, *a.g.e.*, s. XXXVIII; Hamudillina, *a.g.t.*, s. 105; Nurpeis, *a.g.t.*, s. 118.

fızlarının kaprisine, kamp içindeki rejime ve kampın bulunduğu yere (üçra yerlere) bağlıydı.⁷⁴

Kazakistan'da bulunan diğer bir kamp kadınlarında kaldığı KarLAG idi. Bu kampta tutuklanan kadınların sayısı 1933 yılında 2304, 1934 yılında 3011, 1936'da 3260, 1938 yılında 7511, 1939 tarihinde 17.099 kişidir. Özel kadınlar kampında, 1938-1946 yılları arasında 4482 tutuklu bulunmaktadır. Bu tutuklulardan 2469 kişi Rus asıllı, 93 kişi Kazaklardandı.⁷⁵ Karagandı Komünist Partisi Devlet Komitesi Sekreteri A. Kenjin, 8 Temmuz 1944 tarihinde Komünist Parti Komitesi "Özel sürgünlerin istihdamı hakkında" kararına uymaması ve 20 Ekim 1944'e kadar işçilerin eşit şartlarda beslenmesini istedi. Bu isteğe göre, hasta ve zayıf kadın ve çocuklara 100 gram daha öğle yemeği verilmesi, çocuklara 300 metre kumaş verilerek elbise dikilmesi, 250 eldiven ve 150 şapka verilmesi kararı alındı. 20 Ekim 1944 yılında Kamp Başkanı Markarnoev Bjelov, yetenekli ergenlere ve kadınlara istihdam, özel kıyafet ve ayakkabı sağlamakla yükümlü kılındı. Parti kurumlarının sekreterleri, özel olarak sınır dışı edilenlerin yaşam koşullarını ve istihdamını sağlamak ve kitlesel siyasi çalışmalarını yoğunlaştırmakla görevlendirildi. Sınır dışı edilen insanların istihdam ve yeniden yerleşim açısından çalışmalarına kayıtsız liderlere karşı savaşmaları talimatını verildi. Kazakistan Komünist Partisi özel sürgünlerin yerleştirildiği tüm üretim merkezlerini denetleme görevi verildi.⁷⁶ 1943-1944 savaş yıllarında Kazakistan'daki kadınların köy işlerinde çalıştırılması yaygın hale geldi. Sağlığını kaybeden genç kadın ve kızlar, bozkır sıcaklarında ve soğuklarında çalıştılar. Kazakistan Karagandı kamplarında kalanlardan Olga Adamova - Sliozberg hatırasında şöyle anlatıyordu:

"Anya casusluktan hüküm giydi. Sonuna kadar kendisine yöneltilen suçlamalarla mücadele etti. Lidere itaatsizlik etti, yüksek sesle ve terbiyesizce yönetimin önünde konuştu, penceresiz soğuk hücrede, 400 gr. ekmeğe ve iki bardak su ile beslendi. 20 gün kadar hapis yattı. Bu olaydan sonra Anya bir ay evimizde kaldı. Durumu iyi değildi, ağzından kan geliyordu, 2 gün sonra hastaneye kaldırıldı ve öldü. Sadece 21 yaşındaydı."

Diğer hatıra ise şu şekildeydi:

"Aybalta Dağı'nda hücre hapsi vardı. Hükümlüler bütün gün kazığa oturtuldu. Kazıklar uzundu ve ayaklar otururken yere değmedi. En zor şey dengeyi korumaktı. Yetkililer tarafından hafif ceza biçimi olarak kabul edildi. Bazıları, ağır metaller bağlanmış şekilde 365 basamaklı bir merdivene tırmandırılıyordu. Merdivenler o kadar büyük ki, normal bir günde yürümek elverişsizdi. Kadınlar ağır bir kütükle merdivenlerden aşağı indiriliyorlardı, bu inme sırasında mahkûmlar topal kalıyorlardı."⁷⁷

Kamplarda insanlar, yaşam boyu süren hastalıklara, ıstırap dolu bir hayata ve sinir sistemlerinin bozulduğu hayatlara mahkûm edildiler. KarLAG ve

⁷⁴ Figes, *a.g.e.*, s. 397-400.

⁷⁵ Soljenitsin, *a.g.e.*, s. 20; Nurpeiis, *a.g.t.*, s. 120.

⁷⁶ Hamudillina, *a.g.t.*, s. 39.

⁷⁷ Zhagan, "a.g.m.", 13.04.2018.

Gulag Kamplarında Kadınlar

http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/womensrc/images/womenbarracks_detail.jpg, 13.5.2019.

ALJİR’de kadınlar, açlıktan ve şartların kötülüğünden hayatlarını kaybettiler. Kamplardaki kadın sayısı, aşağıdaki tablodan görüldüğü üzere 1934-1948 yıllarında kamplarda erkek oranları kadınlardan yüksektir, ancak 1938 yılında *Repressiya* sürecinde idamlarla kadın nüfusu erkek nüfusunu geçmiştir, II. Dünya Savaşı sonucunda erkek nüfusun azalmasıyla yine kamplarda kadınların sayısı sürekli artmıştır:

**Gulag kampı mahkûmlarının cinsiyet dağılımı
(Her yılın 1 Ocak itibarıyla)⁷⁸**

Yıl	Erkekler		Kadınlar	
	Kişi	%	Kişi	%
1934	480199	94.1	30108	5.9
1935	680503	93.8	44980	6.2
1936	788286	93.9	51120	6.1
1937	770561	93.9	50320	6.1
1938	927618	93.1	68749	6.9
1939	1207209	91.6	109986	8.4
1940	1235510	91.9	108898	8.1
1941	1352542	92.4	110835	7.6
1942	1231696	90.8	124155	9.2
1943	828719	86.9	125184	13.1
1944	525368	81,2	121981	18.8
1945	534187	76.0	168634	24.0
1946	501772	85.5	85198	14.5
1947	667367	84.0	127224	16.0
1948	888225	81.0	208324	19.0

⁷⁸ Zemskov, “a.g.m.”, 05.06.2019.

Kazakistan GULAG Kamplarında Çocuklar

“Halk düşmanı, sınıf düşmanı, sosyal yapıda yabancı unsur, Troçkist, casus” olarak görülen ailelerin ve kişilerin çocukları da kamplara alındı, alınmayanlar ise günlük hayatlarında ve devlet işlerinde zorluklarla karşılaştı. 1937 yılında Stalin, “Amansız düşmanların çocukları da var, onlar da kamplara gelsin, bü-yüyünce intikam alacaklardır.” diyerek çocukları topladı, bu çocukların anıları vagonlarda geçti.⁷⁹ Bu durum, devlet tarafından çocukların böyle itham edilme-leri 1956’da “Çocuk, ebeveyninin hatasından sorumlu değildir.” kararının çık-masına kadar devam etti. Mesela Kazak yazar Tölen Abdik *Mevki ve Ömür* adlı uzun hikâyesinin kahramanı, bir “halk düşmanı”nın çocuğudur, annesi halk düşmanı olarak kamplarda olduğu için hayatı zorluk ve engellerle geçmiştir.⁸⁰

Çocukların kamplara alınması kolektifleştirmeye başladı. Kolektifleştirme sonrasında kulak ailelerin çocukları çocuk yurtlarına gönderildi. Bu yetim yurtlarının yaşam şartları çok kötüydü, çocuklar bakımsızlıktan hastalana-rak ölüyorlardı. Yurt yetkilileri bu durumu yardım çağrısı yaparak duyurdu. 30 erkek çocuk bir arada 12 metre karelik bir odada yaşıyorlardı. Bu çocuk-lar kirli yerlerde yatıyor, hırsızlık yapıyor, içki ve sigara içiyor, kâğıt oyunları oynuyor, parmaklıklara zarar veriyorlardı.⁸¹ Diğer taraftan 22 Nisan 1930’da, Kızılorda bölgesindeki Aral köyü yakınlarındaki bir toplama kamplarındaki çocukların durumlarının kötü olduğu bildirildi. Kızılorda Bölgesel İcra Kom-itesi Sekreteri Zamkov, Kazakistan’daki durum hakkında yazdığı mektup-ta “Sürgün edilenlerin durumu çok kötü, yeterli kışla yok, nüfusu çok yoğun, sağlıksızdı. Özellikle çocuklar için yeterli yiyecek ve en önemlisi yeterli su yok. Hava soğuk olduğunda, kamplardaki sıhhi koşullar azalır ve en önemlisi, su eksikliği çeşitli hastalıkların insanlar arasında yayılmasına yol açacaktır.” di-yerek çocukların durumu hakkında bilgi verdi. 1930 yılının Nisan aylarından itibaren günde 60 varil suya ihtiyaç duyan 5944 çocuk olduğu rapor edildi.⁸² Anne ve babası GULAG kamplarında olan çocuklar için Karagandı yakınla-rındaki Almatı yolu üzerinde Spassk’ta özel yetimhanelere gönderildi. Bu ço-cuklara “KGB’nin Çocukları” adı verildi. Çocuklar, Dolinka’da çocuk fabrika-sının bulunduğu bölüm yetimhanesine gönderildi. Ölen çocuklar ise Dolinka köyündeki Mamochkino Mezarlığı’na gömüldü. Çocuk fabrikaları, çocukların parmaklıklar ardında tutulduğu, büyük kapılarla çevrili, korunan ve izlenen bir hapishaneden farksızdı. Kamp, hapishane kelimeleri çocukların kalplerine baba ve anne kelimelerinden daha yakın gelmeye başlamıştı.⁸³

SSCB’nin Komünist Partisi ve SNK (Halk Komiserleri Konseyi) Komitesi 7 Haziran 1935 yılında, NKVD’nin 071 sayılı “Çocuk ihmali ortadan kaldır-

⁷⁹ Soljenitsın, *a.g.e.*, s. 86; Julduzbek Abilhojin, “İstoriya”, *Jivaya Pamyat, Stalinizm v Kazahstane-Proşloye, Pamyat’, Preodoleniye*, Ed. Abilhojina, M.L. Akulova, A.V. Tsay, “Daik-Press”, Almatı 2019, s. 21.

⁸⁰ Dilek, “a.g.m.”, s. 56.

⁸¹ Applebaum, *a.g.e.*, s. 324.

⁸² Hamudillina, *a.g.t.*, s. 29.

⁸³ Frolov, “a.g.m.”, s. 165; Hamudillina, *a.g.t.*, s. 100-101.

ma işinin düzenlenmesi” kanunu gereği, bu çocuklara evsizlik kararı verildi. Amaç, refakatsiz çocuklara ve suçlulara, kabul merkezleri, gözaltı merkezleri ve çalışma kolonileri organize etmektir. Buradaki çocuklar, NKVD’nin emri ile sanayi ve tarım bölgelerinde çalıştırılmak amacıyla eğitildi.⁸⁴ Çocuklar, zamanla güçlü kolektif bağlara ve zayıf ailevi bağlara dayanan sisteminden dolayı NKVD ve Kızıl Ordu tarafından kullanılan başlıca kaynaklardan biri haline geldi. Yetim çocuklar, Sovyet rejiminin propagandasına özellikle duyarlıydı. Onlara yol gösterecek ya da alternatif bir değer sistemi sunacak anne babaları yoktu. Çocuk yurdunda büyüyen Mihail Nikolayev, kendisine ve yetim arkadaşlarına Sovyetlerin dünyadaki en iyi ülke olduğunu, babalarının Stalin olduğunu, bu sebepten dünyanın en şanslı çocukları oldukları bilgisinin verildiğini, Sovyetlerin onları kabul etme şartı ise aile geleneklerini ve inançlarını reddetmek olduğunu söyledi.⁸⁵

GULAG kamplarında doğumevleri, bebekler ve küçük çocuklar için kreşler oluşturuldu. 1940 yılındaki talimatla hem hamile hem de süt veren anneler sürekli tutuklandı, çocuklar da anneleriyle birlikte tutuklandı.⁸⁶ Okul çağındaki çocuklar da anne ve babaları gibi kamplarda işçi yapıldı. Ağır çalışma şartlarıyla baş edemeyen çocuklar açlık ve hastalıktan öldü. 1-3 yaş arası çocuklar yetimhaneye gönderilirken yetişkin çocuklar özel kolonilere gönderildi. Yurt çocukları buralara yaş gruplarına göre yerleştirildi. 3 ila 15 yaş arasındaki çocuklar, Halk Sağlığı Komiserliği tarafından yetimhanelere veya fidanlıklara yerleştirildi. Anneleriyle bağları koparılarak kreşlere gönderilen çocukların durumu da hiç iyi değildi. O dönemde kreşte çalışan Yevgeniya Ginzburg, *“Bebekler bütün vakitlerini beşiklerinde yatarak geçirirler. Ciğerlerini parçalayuncaya kadar ağlamazlarsa kimse kaldırmaz. Islak bezlerini değiştirmek dışında yanlarına kimse uğramaz - tabii kuru bez mevcutsa...”* diyerek kreş şartlarının acımasızlığını anlattı.⁸⁷

1 Mart 1940 itibarıyla GULAG, 53 kamptan ve 425 zorunlu çalışma kolonisinden oluşuyordu. Çocuklar, bölgesel, taşra, cumhuriyetçi ıslah çalışma kolonileri (OITK) ve bu kolonilerle birleştirilen şantiyelerde ve diğer çiftliklerde çalıştırıldı. 1935 yılının ortasından 1940 yılının başlarına kadar 12-18 yaş arası 155.506 ergen çocuk, 68.927 hükümlü ve 86.579 hükümlü olmayan çocuk bu kolonilerden geçti. 1940 yılında GULAG sisteminde 4595 tutuklu annelerin çocuklarına ait doksana yakın bebek evi vardı.⁸⁸ Sovyet yöneticileri yetimhanelerdeki kötü koşullarda yaşayan çocukların durumunu araştırmak amacıyla özel bir komisyon oluşturdu. Komisyon, çocukların fiziksel durumunun zayıf olduğunu ve hastalıklarla mücadele ettiğini, çocukların hırsızlığa ve alkolikliğe eğilimli olduklarını ortaya koydu. Arşiv kaynaklarına göre, 1934

⁸⁴ M.İ. Mihailov, “Deti GULAGA Na Kol’skom Severe, Gumanitarniye Nauki, İstoriya i Politologiya”, *Vestnik TGU*, Vıpusk 2010, s. 2, 82, 248.

⁸⁵ Figes, *a.g.e.*, s. 382-383.

⁸⁶ Applebaum, *a.g.e.*, s. 316.

⁸⁷ Hamudillina, *a.g.t.*, s. 100; Öksüz - Yetkin, “a.g.m.”, s. 364.

⁸⁸ Zemskov, “a.g.m.”, 05.06.2019.

yılında yetimhanede 365 sağlıklı çocuğun bulunduğunu, 1676 hasta çocuğun olduğunu, 116 çocuğun çok zayıflamış olduğunu ve 45 çocuğunda öldüğünü rapor etti.⁸⁹ Bu raporlar sebebiyle 1941 yılında kamplarda çocukların sağlık bakımları için 200-250 çocuk için kampta 1 doktor, 80-100 çocuğa 1 hemşire, 200'den az çocuğu olan bir kampta haftada en az iki-üç kez ziyaret eden bir doktor sağlandı.⁹⁰

Kazaklardan Turar Riskulov'un eşi Aziza Riskulova tutuklandığında dört yaşındaki kızı Saule yetimhaneye, kayınvalidesi KarLAG'a gönderildi. AL-JİR'de Aziza tutuklandığında hamileydi, kızı Rida'yı burada doğurdu.⁹¹ Diğer bir örnek Kazakistan'a sınır dışından getirilen Maria Barkovskaya'dır. Maria, 21 Mayıs 1940'ta Dolinka'da kız bebek doğurdu, Tamara adını verdi. Anılarını şöyle anlattı:

“Dolinka'dan çok uzak değil, Sovhoz'un merkezinde “Karagandı” adında bir kadın hapishanesi ve çocuk kampı vardı. Kadın mahkûmların iki yaşından küçük çocukları oraya getirildi ve daha sonra yetimhaneye gönderildi. Onlara her şekilde ayrımcılık yapmaya, ne tür bir anne olduklarını anlatmaya, onlara “halkın düşmanları” demeye ve çocuklarını yetiştirme haklarının olmadığını söyledi. Bebeklerin çoğu öldü.”⁹²

Kamplarda çocuk ölümleri savaş döneminde daha da arttı. Kamptaki çocuklardan biri “Dua etmeyi öğrenmişim. Sık sık anımsarım savaş zamanı dua etmeyi öğrenişimi. ‘Savaş’ dediler ve ben henüz beş yaşındaydım, herhangi bir haritayı tahayyül edemeyecek bir çocuktum, herhangi bir korkuyu da. Ama korkudan, sırf korkudan, uyudum.” diyerek o dönemde yaşadığı korkuyu anlattı.⁹³ Savaş yıllarında kamp yetimhanelerinin kötü koşullarından dolayı 1941'de 202 çocuk, 1942'de 314 çocuk, 1943'te 226 çocuk, 1944'te 182 çocuk, 1948'de 184 çocuk öldü. Kazakistan'da savaş yıllarında 570 çocuğun gözaltına alındığı 5 yetimhane vardı. Akmola yetimhanesinde çocuklardan %2.1'i, Bidayik yetimhanesindeki çocuklardan %1.75'i, Zhartaş yetimhanesinde çocuklardan %1.4'ü bu dönemde öldü.⁹⁴

StepLAG kampında yaşananlara dair arşiv belgelerinde anlatılan anılar da insanlık suçunun işlendiğini gösterdi. Mesela 14 Haziran 1941'de istasyondaki toplu sürgünün görgü tanığı olan Letonyalı Dzirra, Haziran 1940'tan Temmuz 1941'e kadar olan ilk Sovyet işgalinde bebek çılgınlıklarını ve korunaklı bir sığır vagonlarında korkularından kurtulmak isteyen şarkı söyleyen insanların hatırladı. Dzirra ve kocası 1945-1949 yılları arasında partizan hareket-

⁸⁹ Frolov, “a.g.m.”, s. 166.

⁹⁰ Aliya Aupenova Ukujanovna, “Organizatsionnaya Ctryktura Pionerskih Lagerey v GULAGE NKVD V 1941 Godu”, <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsionnaya-struktura-pionerskih-lagerey-v-gulage-nkvd-v-1941-godu>, 2014, Mesto Izdaniya İzdatelstvo, Novosibirsk 12.12.2018, s. 78.

⁹¹ Nurpeiis, a.g.t., s. 118.

⁹² Hamudillina, a.g.t., s. 102.

⁹³ Svetlana Aleksiyeviç, *Son Tanıklar: Çocukluğa Aykırı Yüz Öykü*, Çev. Aslı Takanay, Kafka Yayınları, İstanbul 2013, s. 13.

⁹⁴ Hamudillina, a.g.t., s. 103-104.

GULAG Kampında çocuklar, <https://nackor.org/ru/diti-gulagu>, 02.02.2021.

lere katıldığı için oğlu Uldız, kız kardeşi Irma'ya verildi. 1949 yılında ise tüm aile (kız kardeşi de) Omsk bölgesine ardından Sibirya'ya sürüldü. Sürgündeyken ikinci çocuğuna hamile olan Dzidra, NKVD'nin karargâhında Riga'da hapsedildi. Burada hamileydi, hapis koşulları ve sorgulama süreci çok zor geçti ve her gün dövüldü. Dzidra, GULAG kamplarında 10 yıl vatanına dönme hakkı olmayanlar içerisinde olduğu için 5 yıl hapis cezasına çarptırıldı. 1949'un sonunda Riga Merkez Hapishanesi'nde ikinci oğlunu doğurdu. Kazakistan'da siyasi mahkûmların gönderildiği StepLAG'daki Kengir özel kampa nakledildiklerinde bebeği sadece iki aylıktı, nakliye sırasında açlık ve sefaletle mücadele etti. Kengir kampında, anne ve bebekler ayrılarak anneleri anneler kışlasına gönderildi. Küçük çocuğu olan anneler Spassk'a nakledildi. Spassk kampında çocuklar bölge dışına yerleştirildi. Anne ile bebek yalnızca ayda bir kez görüşebildi. Anneler için en acı durum, çocukların annelerini tanımalarına izin verilmemesiydi. Dzidra oğlunu en son 3 yaşındayken gördü, oğlu Sverdlovsk'taki çocuk evine götürüldü, Dzidra, oğlunu bulmak için Moskova yönetimine mektup yazsa da bir sonuç alamadı, çocuğunu bir daha göremedi, ailesine ne olduğunu öğrenemedi. 1954 civarında Dzidra, Kazakistan'da Dolinka kampına nakledildi. Dzidra, 1956'da serbest bırakıldı. 1956'ya kadar Kazakistan'da yaşadı, 1968'de Letonya'ya döndü ve kötü yaşam koşullarında yaşadı.⁹⁵

Mahkûm yetişkinler gibi çocuklar da kurallara uydu ve makineler arasında yaşamaya başladı. Çocuk mahkûmların çalışma saatleri 12-14 yaş için 4 saat; 14-16 yaş için 6 saat; 16 yaşından itibaren günde 8 saatti. Çalışmaya ek

⁹⁵ <http://www.gulag.online/people/ilona-gesko?locale=en>, 14.07.2019.

olarak, 7 yaşında olmayan çocuklara eğitim, okul programlarına katılma zorunluluğu getirildi.⁹⁶ Ebeveynleri veya büyükanne, büyükbabalarıyla kamplara getirilen küçük çocuklar için okuma-yazma, sınırlı matematik (toplama ve çıkarma, ancak çarpma veya bölme hariç) dersi verildi. Bu okullarda öğretmen olarak üniformalı polis memurları görev yaptı, Sovyet propagandası gereği yetiştirildikleri gibi kamp işçiliği yapmak için temel düzeyde okuma-yazma öğretildi.⁹⁷ Kampların kültür ve eğitim bölümü (KVÇ - Kulturno-Vospitatelnaya Çast') mahkûmları eğitmek için çeşitli çalışma yöntemleri uyguladı, mesela sosyalist eğitim sistemine uygun yarışmalar, konferanslar ve mitingler, konuşmalar, dersler, film gösterimleri, eğitim kursları organize edildi. Kültür ve eğitim bölümlerinde mahkûmlar için siyasi görüşmeler, dersler ve düzenli gazete okuma saatleri düzenlendi.⁹⁸ Bu bağlamda, kamp koşullarında bebekler ve çocuklar, ailelerinden ayrı, beslenme sorunları, hastalık ve zorlu kamp şartları dolayısıyla öldü, ölmeyenler ise Sovyet propagandası altında eğitildi ve işçi oldu.

Sonuç

GULAG kampları, Sovyet iktidarının insanlara, halklara ve coğrafyalara neler yapabileceğinin en somut örnekleridir. Kamplar, insanların gözetim altında tutulduğu ve cezalandırıldığı yerlerdi. Bu cezalandırmalar, iktidar tarafından insanlara ve topluluklara egemen olmak için geliştirildi. Sovyetler, egemenliğini ve üretim gücünü artırmak için hem milliyetler politikası, hem kolektifleştirme hem de savaş dönemlerinde kampları kullandı. Aslında cezanın tanımlanmasında suçluyu yaptığı şeyden vazgeçirmek vardı, ancak GULAG kampları ceza vermenin çok ötesinde bir emek sömürüsü, bir insanın hayata bağlılığını azaltmanın somut ve soyut yaptırımı oldu. Aynı zamanda Sovyetler, bu kamplarla hâkimiyeti altındaki toprakları hızla sanayileştirdi, aileler, kadınlar ve çocukları işçi sınıfına dâhil etti.

Kazakistan'da GULAG kampları ise ulusların laboratuvarı haline geldi, böylece yeni yerleşim yerleriyle Kazak toprakları çok uluslu bir yapıya dönüştü. 1930-1931 yıllarından itibaren kulak ve kulak ailelerinin sürgünü ile on binlerce kişi ve çeşitli uluslar, Koreliler, Polonyalılar, Slovaklar, Ermeniler ve Ruslar, Kazakistan'a yerleştirildi. Kamplardaki zor yaşam koşulları sebebiyle yaşanan korku ve baskı ile birçok etnik grup ana dillerini konuşamadı, dini inançlarını, kültürlerini ve geleneklerini yaşayamadı.

Sovyetler, kadınları aile kurumundan kurtarmak, kadınları ve çocukları komünist ve ateist ideolojide yetiştirmek, onlara kamusal alanda özgürlükler ve haklar vermek vaadi ile geldi. Ancak kamplardaki yatırımlarla sosyalizmin önünde engel olarak görülen ailelerin parçalanmasını sağladı. Kadın ve çocukların sosyal konumunu düşürdü. Mesela, kamplardaki kadınlara “*kamp karısı*”, “*ruble*”, “*yarım ruble*” ve “*on beş peni*” gibi onların sosyal statüsünü

⁹⁶ Siganova, “a.g.m.”, s. 42-43.

⁹⁷ Hawk, *a.g.e.*, s. 34.

⁹⁸ Siganova, “a.g.m.”, s. 43.

ve konumunu düşüren yeni adlandırmalar yapıldı. Kamplardaki işçi kadın sayısının günden güne artmasıyla aile kurumu dağıldı, çocuklar yetimhanelerde büyüdü ve ağır işlerde çalıştırıldı. Çocuklar, “KGB'nin çocukları” olarak adlandırıldı. Özellikle kamplarda ailelerinden ayrılan kadın ve çocuklar öldü, beraat edenler ise yaşam boyu psikolojik travma yaşadı.

Sovyetler, Kazakistan'da aile, kadın ve çocuklar için KarLAG, StepLAG (Kengir) ve ALJİR özel kamplarını açtı. Kazakistan GULAG kamplarına gönderilen Kazak aydınlarının birçoğu “Repressiya” döneminde öldürüldüğü gibi eşleri ve çocukları da bu kamplara gönderildi. Kamplara getirilen kadınların çoğu varlıklı ailelerden geldiği, siyasi ve toplumsal liderlerin eşleri olduğu için kamp şartlarına adapte olmakta zorlandılar. Kamplardaki kadınlar ve çocuklar ağır çalışma şartlarından, açlıktan ve bakımsızlıktan dolayı hayatlarını kaybettiler. Buralarda açılan yetimhanelerde yetişen çocuklar ise işçi sınıfına dâhil olduğu gibi sosyalist eğitim sistemine uygun eğitilerek geleceğin komünistleri olarak yetiştirildi. Sonuç olarak, GULAG kampları, aile, kadın ve çocukların gönderildiği üretim ve yeni yerleşim merkezleri, hapishaneler, fabrikalar ve okullar şeklinde kullanıldı. Sovyetler kamplarla toplumun bütün kesimlerini içine alan sosyalist ve kapitalist düzen inşa etmeye çalıştı.

Kaynaklar

ABILHOJIN, Julduzbek: “İstoriya”, *Jivaya Pamyat, Stalinizm v Kazahstane-Proşloye, Pamyat', Preodoleniye*, ed. Abilhojina, M.L. Akulova, A.V. Tsay, Daik-Press, Almatı 2019.

AHMER, Birjan: KarLAGka Sapar, “Karagandı Lageri-Kara Oramal, Jirmasınşı Gasırdın Basındağı”, 27.09.2017, (Çevrimiçi) <https://adebiportal.kz/kz/news/view/22180>, 25.10.2019.

ALEKSIYEVİÇ, Svetlana: *Son Tanıklar: Çocukluğa Aykırı Yüz Öykü*, Çev. Aslı Takanay, Kafka Yayınları, İstanbul 2013.

ALEKSEENKO, N.V.: *Naselenie Dorevoluytsionnogo Kazahstana: Çislennost', Razmeşeniye, Sostav, 1870-1914 gg.*, İzdatelctvo Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1981.

AUPENOVA, Ukujanovna Aliya: “Organizatsionnaya Ctryktura Pionerskih Lagerey v GULAGe NKVD v 1941 Godu”, (Çevrimiçi) <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsionnaya-struktura-pionerskih-lagerey-v-gulage-nkvd-v-1941-godu>, SibAK, 2014, Mesto İzdaniya İzdatelstvo, Novosibirsk 12.12.2018.

APPLEBAUM, Anne: *GULAG*, Çev. Ufuk Demirbaş, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008.

BARNES, Steven A.: *Death and Redemption, The Gulag and the Shaping of Soviet Society*, Princeton University Press, Princeton, OXFORD 2011.

BELL, Wilson T.: “The Gulag and Soviety In Western Siberia, 1929-1953”, *Unpublished Doktoral Dissertation, Department of History, University of Toronto* 2011.

CAMERON, Sarah: *The Hungry Steppe, Famine, Violence and making of Soviet Kazakhstan*, Cornell University Press, Ithaca and London 2018.

DEUTSCHER, Isaac: *Stalin: Bir Devrimcinin Hayatı*, Cilt: II, Çev. Selahattin Hilav, Sosyal Yayınları, Ankara 1990.

DİLEK, İbrahim: “Türk Dünyasında Repressiya”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 48, Güz-Autumn 2019.

FIGES, Orlando: *Karanlıkta Fısıldaşanlar: Stalin Dünyasında Özel Yaşam*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

FOUCAULT, Michel: *Hapishanenin Doğuşu*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1992.

FROLOV, Dimitri: “Canadian and American Finns in the GULAG”, ed. Markku Kangaspuro and Samira Saramo, *Victims and Survivors of Karelia, Special Double Issue of Journal of Finnish Studies*, Number: 1-2, Volume: 15, November 2011.

GROSSMAN, Vasili: *Her Şey Geçip Gider*, Çev. Ayşe Hacıosmanoğlu, Can Yayınları, İstanbul 2013.

HABLEMİTOĞLU, Necip: *Sovyet Rusya’da Devlet Terörü*, 2. Bs., Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004.

HAMİDULLINA, Ulıkpanqızı Dinara: “Kazakstandağı “Arnayı Kontingentin” Kundelikti Ömiri (XX. Gasırdın 30-50. Jıldarı)”, Jariyalanbagan Dissertantsiya, Abay Atındağı Ultık Pedagogikalık Universiteti, Kazakistan Respublikası, Almaty 2014.

HAWK, David R.: *The Hidden Gulag: The Lives and Voices of “Those Who are Sent to the Mountains”*, U.S. Committee for Human Rights in North Korea, Washington, D.C., 2012.

HAYİT, Baymirza: *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

HEKİMOĞLU, Vecihi Sefa Fuat: “Birinci Dünya Savaşı’nın Kazakistan’a Etkileri”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 35, 2018.

KALİBEKOVA, M. - KUDAİBERGENOVA, A.: “Kontsentratsionniye Lagerya na Territorii Kazahstana V 30-50-E Rodı XX. Veka”, *Norwegian Journal of Development of the International Science*, Nomer: 35, 2019.

KHAİRMUKHANMEDOV, Nurbek: “Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları”, *Bilig*, Sayı: 41, Bahar 2007.

KELLI, Katriona: “Vvedeniye”, *Jivaya Pamyat, Stalinizm v Kazahstane-Proşloye, Pamyat’, Preodoleniye*, Ed. M.L. Abilhojina, A.V. Akulova, Tsay, Daik-Press, Almaty 2019.

KÖLBAYEV, Tileu: “Gasır Hasireti Nemese Stalindik Turmeler”, *Ana Tili Gazeti*, 2011, (Çevrimiçi) <https://abai.kz/post/7805>, 12.07.2019.

MAKHAT, Danagül: “Tarihçi Ermukhan Bekmakhanov’un Kovuşturulmasının Sovyet Basınına Yansımaları”, *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri*, Ed. Abdulvahap Kara-Zeynep Yaman, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, İstanbul 2016.

MARKS, Karl: *Kapital (Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili)*, Çev. Alaattin Bilgi, C. 1, Eriş Yayınları, İstanbul 2013.

MIHAİLOV, M.İ.: “Deti GULAGA Na Kol’skom Severe, Gumanitarniye Nauka, İstoriya i Politologiya”, *Vestnik TGU*, Tom: 2, Nomer: 82, Vıpusk 2010.

MONTEFIORE, Simon Sebag: *Stalin: Kızıl Çar'ın Sarayı*, Çev. Yavuz Alogan, İthaki Yayınları, İstanbul 2013.

NURPEİS, Laziza: *Bolşevik İdaresi Döneminde Kazakistan'da Rus Hâkimiyeti ve Türkler*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010.

ÖKSÜZ, Gamze - YETKİN, Gülhanım Bihter: "Sovyet Gulag Kamp Sisteminde Kadın Olmak", *3rd International Zeugma Conference On Scientific Researches*, 22-24 November 2019, Gaziantep Turkey, 2019, s. 361-367.

RISKULOVA, T.: "Stalindik Kyfın-Surgin, Kazakstangagı Gulah Juiyesi", (Çevrimiçi) <https://studfile.net/preview/6827045/page:17/>, 15.04.2019.

ROY, Oliver: *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul 2000.

SADIKOV, Tilegen: "Halıktar Turmesi", *Egemen Kazakstan Gazeti*, No: 184-187, Sayı: 27, Ağustos 2009, (Çevrimiçi), <https://abai.kz/post/317>, 20.03.2019.

SADUAKASOVA, P.K.: "Kazakistandagı Sayasi Pepsressiya", *Karagandı Universitının Habarşısı*, Karagandı 2009, (Çevrimiçi) <https://articlekz.com/kk/article/15649>, 15.07.2019.

SIGANOVA, Tatyana Viktorovna: "Gulag V Godı Velikoy Ateçestvennoy Boinı", *Omskii Nauçnyı Bestnik*, Tom: 4, Nomer: 29, 2004.

SOLJENITSIN, Aleksandr: *Arhipelag Gulag Takım Adaları 1918-1956*, Çev. Selim Taygan, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1974.

TOGAN, İsenbike: "In Search of an Approach to the History of Women in Central Asia", *In Rethinking Central Asia. Non-Eurocentric Studies in History and Identity*, Ed. Korkut Ertürk, Ithaca Press, Cornell 1999.

VIOLA, Lynne: *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford University Press, New York 1999.

ZEMSKOV, Viktor: "GULAG (İstoriko-Sotsiologičeskii Aspecti)", Opublikovano V Jurnale "Sotsiologičeskiye İssledovaniya", Nomer: 6, 1991, https://scepsis.net/library/id_937.html#table1, (Çevrimiçi) 05.06.2019.

ZHAGAN, Gulim: *GULAGtagı Eyelder Tagdın*, <https://qamshy.kz/article/23685-gulagtaghy-ayelder-taghdıyry-buginge-deyin-eshkim-estip-bilme-gen-sumdyoqighala>, 2017, (Çevrimiçi) 13.04.2018.

İnternet Kaynakları

<http://www.gulag.online/people/ilona-gesko?locale=en>, 14.07.2019.

http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/womensrc/images/womenbarracks_detail.jpg, 13.5.2019.

<https://nackor.org/ru/diti-gulagu>, 02.02.2021.

TÜRKİSTAN'DAN GÜNÜMÜZE TÜRK MUTFAK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞİMİ: GELENEKSEL TÜRK MUTFAĞININ GÜNÜMÜZ YEME-İÇME ALIŞKANLIKLARINDAKİ YERİ*

Prof. Dr. Mehmet Oğuzhan İLBAN - Arş. Gör. Emin GÜLEÇ***
Fatih ÇOLAKOĞLU**** - Şeyda Nur KARABIYIK*******

Öz

Günümüz Türk toplumunda geleneksel Türk mutfağına duyulan merak ve ilgi gitgide artmaktadır. Bunda kitle iletişim araçları yardımıyla yayımlanan ve genellikle Osmanlı Sarayını konu edinen dönem dizilerinin, geleneksel yiyecek-içecek tariflerini veren kitapların yoğun ilgi görmesinin ve tarih bilimine olan ilginin etkisi vardır, ancak bütün bunlara rağmen geleneksel Türk mutfağının günümüz Türk toplumu üzerinde ne denli bir iz bıraktığı bilinmemektedir. Bu araştırmanın amacı, geleneksel Türk mutfağının tarihsel gelişimini incelemek ve geleneksel Türk mutfağının günümüz yeme-içme alışkanlıklarının içinde ne ölçüde yaşatıldığını ortaya çıkarmaktır. Bu amaca ulaşmak için araştırma yöntemi alan yazın taraması olarak belirlenmiştir. Araştırmanın sonuçları arasında: İş yaşamının oldukça hızlı akması, işin çoğu zaman aileden daha önce gelmesi, eğitim seviyesinin artması, ekonomik gerekçeler, zaman kıstıtlığı gibi durumlar nedeniyle bireylerin çoğu zaman ev içinde ailesiyle değil,

Geliş Tarihi: 30 Aralık 2020 - Kabul Tarihi: 12 Şubat 2021.

Atıf Bilgisi: Mehmet Oğuzhan İlban - Emin Güleç - Fatih Çolakoglu - Şeyda Nur Karabiyik, "Türki-
kistan'dan Günümüze Türk Mutfak Kültürünün Gelişimi: Geleneksel Türk Mutfağının Günümüz
Yeme-İçme Alışkanlıklarındaki Yeri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul
2021, s. 269-288.

* 2018 TURKKUM Kongresi'nde yayımlanan bildiri çalışmasından türetilmiştir.

** Balıkesir Üniversitesi Burhaniye Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Gastronomi ve Mutfak
Sanatları Bölümü, ilban@balikesir.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2147-8252.

*** Beykent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Turizm ve Otel İşletmeciliği Bölümü,
emin.glc90@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2215-9832.

**** Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü,
fatih.colakoglu@outlook.com.tr, ORCID ID: 0000-0001-6150-7436.

***** Balıkesir Üniversitesi Burhaniye Meslek Yüksekokulu Pazarlama Bölümü,
seyda.karabiyik@balikesir.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5738-2378.

dışarıda iş arkadaşlarıyla ya da yalnız başlarına yemek yemesine, fastfood ürünlerine ulaşmanın kolay olması ve gündelik hayatta yemek yemenin pratik hale gelmesinin Türk yemeklerinin ihmal edilmesine yol açtığı tespit edilmiştir. Araştırmanın genel sonucu ise geleneksel Türk mutfağının günümüz Türk yeme-içme alışkanlıklarında giderek daha az yer kapladığıdır.

Anahtar kelimeler: Geleneksel Türk Mutfağı, Türk Tarihi, Yeme-İçme Alışkanlıkları.

The Evolution Of Turkish Cuisine Culture From The Turkistan Turks Until Now:

Traditional Turkish Cuisine's Place In The Contemporary Eating And Drinking Habits

Abstract

Day after day, Turkish Society's interest and curiosity for the Turkish Traditional Cuisine increases. The reasons for that are the TV series which is about Ottoman Palace that has been published by mass media, the curiosity to the books that includes traditional F & B recipes and the interest to the history science. However, it is not certain what kind of impact that has been left on the Turkish Society by Traditional Turkish Cuisine. The purpose of this research is to examine the historical evolution of Traditional Turkish Cuisine and to reveal the extent to which the traditional Turkish cuisine has survived in today's eating and drinking habits. In order to achieve this purpose, the research method has been determined as a search of literature. Among the results of the research; Because of situations such as the fast flow of business life, the fact that work often comes before the family, the level of education has increased, economic reasons, time constraints, individuals are often not at home with their family, but outside with their colleagues or alone, it is easy to reach fast food products and It has been determined that the practicality of eating in daily life has led to the neglect of Turkish food. The overall outcome of the research is that the traditional Turkish cuisine is becoming less and less occupied by contemporary Turkish eating and drinking habits.

Keywords: The Traditional Turkish Cuisine, Turkish-History, Eating and Drinking Habits.

Giriş

Geçmişten günümüze ulusların yeme-içme alışkanlıkları ve sofralarında sıklıkla tüketmeyi tercih ettikleri besinler, coğrafyaya, inanışlara, geleneklere ve zamana göre değişiklik göstermiştir. Topluların sayılan farklılıklardan dolayı süreç içerisinde birbirlerinden çeşitli mutfak kültürleri oluşmuştur. Her ulusun kendine özgü mutfağında yer alan geleneksel lezzetleri, besinleri pişirme ve saklama yöntemleri bizlere o ulusun yaşam biçimleri, sosyo-ekonomik durumları ve kültürleri hakkında bilgi vermektedir. Farklı coğrafyalarda ve iklimlerde yaşamış pek çok medeniyetle kültürel etkileşimde bulunmuş olan toplulukların kültürel temaslar sonucunda oluşturduğu mutfaklar yeni yeme-içme kültürünü de beraberinde getirmiştir.¹ Bu açıdan incelendiğinde geleneksel mutfak kültürünü geçmişten günümüze kadar yansıtabilen ulusların bu konuda kültürel bir devamlılığı olduğundan söz edilebilir. Hızla küçülen ve değerler açısından birbirine benzeyen küresel bir dünyada bunu başarabilmek ise oldukça güçtür.

¹ Ertuğrul Düzgün - Fügen Durlu Özkaya, "Mezopotamya'dan Günümüze Mutfak Kültürü", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, Sayı: 1, Cilt: 3, Ankara 2015, s. 41-47.

Bugün dünyada önde gelen mutfaklardan sayılan Çin ve Fransız mutfaklarına eşlik eden lezzetlerden biri şüphesiz Türk mutfağıdır. Türk mutfak kültürünü Güney Asya baharatları, Mezopotamya tahılları, Türkistan etleri ve mayalanmış süt ürünleri ile Akdeniz bölgesinin sebze ve meyveleri oluşturmaktadır.² Asya ve Anadolu'nun ürün çeşitliliği, diğer kültürlerle karşılıklı etkileşimi, Osmanlı ve Selçuklu saraylarında yaşanan yeni tat arayışları bugünkü Türk mutfağının şekil alması ve çeşitlenmesi noktasında oldukça önemli yer tutmaktadır.³ Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle daha önceden tüketilen at etine karşı tutumu değişmiştir. İslamiyet'te at eti tüketiminin mekruh görülmesiyle başlayan bu tutum, bir alışkanlık haline gelmiş ve günümüzde de devam etmektedir. Bu durum Türk mutfak kültürüne etki eden önemli unsurlardan birisidir. Geçmişten günümüze mutfak kültüründe meydana gelen gelişmeler yeme-içme alışkanlıklarındaki değişimleri de beraberinde getirmiştir. Geleneksel mutfakların yerel ve ayırt edici unsurları kimi zaman endüstriyel mutfaklar, hazır gıda sektörü ve kitle iletişim araçlarının da etkisiyle azalmaktadır. Bu noktada çalışmanın amacı geçmişten günümüze değin geleneksel Türk mutfağının yaşadığı değişimi inceleyerek endüstriyelleşmiş günümüz Türk toplumunun yeme-içme alışkanlıklarında ne ölçüde yer tuttuğunu anlayabilmektir.

1. Türk Mutfağının Tarihsel Gelişimi

Türk mutfağının tarihsel gelişimi birçok farklı olay kıstas alınarak çeşitli evrelere ayrılıp incelenebilir. Buradan hareketle bir olgunun etkisi altına giren toplumların kültürleri dolayısıyla bu kültürün bir parçası olan yeme-içme alışkanlıkları da değişebilir. Bu durum için en uygun örnek Türklerin İslamiyet'e girişi gösterilebilir. İslâm öncesi edinilen yeme-içme alışkanlıklarında İslamiyet ile birçok değişim yaşamıştır. Örneğin kısrak sütünün mayalanmasıyla elde edilen ve İslamiyet öncesi Türklerin vazgeçilmez gıdası ve içkisi olan kımız, İslamiyet ile birlikte sofralarda daha seyrek görülmeye başlamıştır.⁴ Aynı şekilde, Türk mutfağının tarihsel gelişimi coğrafyaya bağlı olarak da incelenebilir. Örneğin: Ural-Altay Dağları arasındaki tarım ürünlerini üretmek için bozkırları anayurt olarak seçen ve yine tarım yapmaya uygun olmayan göçebe kültürü benimseyen Türkler beslenmelerini ağırlıklı olarak at, koyun, sığır ve keçi eti⁵ gibi hayvansal ürünlerden sağlamaktaydılar. Ancak özellikle Oğuzların kitleler halinde Anadolu içlerine göçmeleri hem yaşanan coğrafyayı değiştirmiş hem de Türklerin yarı göçebe kimliklerini yerleşik hayata geçen bir topluluğa dönüştürmüştür. Böylelikle arpa, buğday, çavdar ve darı gibi tahıl ürünleri Türk mutfağında daha çok yer edinmeye başlamıştır. Türkler

² Yasemin Ertaş - Makbule Gezmen Karadağ, "Sağlıklı Beslenmede Türk Mutfak Kültürünün Yeri", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 2, Gümüşhane 2013, s. 117-136.

³ Sibel Güler, "Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 26, Kütahya 2010, s. 25-30.

⁴ Güler, a.g.e., s. 25-30.

⁵ Mehmet Alparğu, *12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Türk Mutfak Kültürü Türk Mutfağı*, Ed.: Arif Bilgin - Özge Samancı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 24-25.

bu tahıl çeşitleri içinden ekmek yapımını ise özellikle buğdaydan sağlamaktaydılar.⁶

Bu veriler ışığında, çalışmada Türk mutfağının tarihsel gelişimi İslamiyet öncesi Türk mutfak kültürü ve İslamiyet sonrası Türk mutfak kültürü olarak iki ayrı şekilde incelenecektir. Bu noktada İslamiyet öncesi Türk mutfak kültürü genel hatlarıyla incelenirken İslamiyet sonrası Anadolu mutfakı ise Türklerin Batı kolunu temsil eden Oğuzların sosyo-ekonomik hayatlarında yaşanan köklü değişimlerin yeme-içme alışkanlıkları üzerindeki etkilerini belirlemek üzere irdelenecektir.

2. İslamiyet Öncesi Türk Mutfak Kültürü ve Yeme-İçme Alışkanlıkları

Türklerin tarih sahnesine adım attıkları ilk ana yurtları oldukça geniş bir coğrafyayı kapsamakla birlikte, bu coğrafya üzerinde kültürel bir devamlılık da sağlamıştır. Nitekim günümüz Türk soyunun atası olarak kabul edilen beyaz tenli ve brakisefal kafatası yapısına sahip ırk, M.Ö. 1700 yıllarında Altay-Sayan, Tanrı dağları ve sayıca az olarak da Kazakistan'a yayılmıştır. Ön Türkler olarak da adlandırılabilen bu insan topluluğunun göçebe ve muharip özelliklerini, kültürünü, sanatını ve hâkimiyetini Hun hatta Göktürk çağına kadar devam ettirdiği bilinmektedir.⁷ Söz konusu coğrafyanın bozkırlarında yaşamaya adapte olmuş Türkler, doğanın çok cömert davranmadığı bu bozkırlarda ekonomisini tarımdan ziyade hayvancılık ile sınırlandırmıştır. Ekonomik anlamda zorluk yaşamamak hatta hayatta kalabilmek için hayvan sürülerini beslemek ve onlara yeşil otlaklar bulmak zorunda olan Türkler, yıl boyunca iki defa yaylak ve kışlak arasında yolculuk etmişlerdir. Yazın ovalarda yetişen otların sıcağında etkisiyle sararması ve hayvan sürüleri için uygun olmaması nedeniyle yaylalara çıkılır, kışın ise rakım olarak yüksek bir konumda bulunan bu yaylaların karla kaplanması nedeniyle de bu sefer daha ılıman olan ovalara dönüş yapılırdı.⁸

Türklerin, Türkistan'da coğrafyanın da etkisi ile hayvan sürelerine bağımlı olması, beslenme anlamında da daha çok hayvansal gıdalardan faydalandıklarının önemli delillerindendir. Hatta henüz Türkistan'da yerleşik hayatı benimseyerek tarımla uğraşan Uygur Türkleri için bile et ve et ürünlerinin önemi eksilmemiştir. Bununla birlikte et ve et ürünleri toplum içinde statüsü ya da ekonomik durumu fark etmeksizin her bireyin rahatlıkla elde edip tüketeceği besin kaynaklarıydı. Nitekim Çinli bir elçi, Uygur topraklarına yaptığı ziyarette konu ile ilgili şu bilgileri vermektedir: *"Uygurlarda zayıf ve bakımsız atlar yemek için kullanılır ve değeri de yalnızca üç metrelik bir ipek kumaşa eşittir. Ülkede herkes, fakirler de dâhil et yerken, Çin ülkesinde eti sadece zenginler tükettirdi."*⁹

⁶ Olgun Közleme, *Türk Mutfak Kültürü ve Din*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 48.

⁷ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

⁸ Anıl Yılmaz - Cahit Telci, "Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2010, s. 2-14.

⁹ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen'te'nin Uygur Seyahatnamesi*, No: 26, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 67.

Eski Türklerde keçi ve sığır etleri tüketilse de at ve koyun eti tercih edilen hayvanların başında gelmekteydi. Yarı göçebe hayatın vazgeçilmez bir parçası olan bu hayvansal gıdalar hemen tüketildikleri gibi bozulmadan uzun ömürlü bir şekilde de saklanabiliyorlardı. Çünkü özellikle kış aylarında besin bulabilmenin güçleşmesi, göçler ya da askeri seferler sırasında at üstünde tüketilebilecek ve bozulmadan saklanabilen besinlere ihtiyaç duyulması nedeniyle et ürünlerinden maksimum fayda sağlanması gerekmektedir.¹⁰ Bu noktada Türkler eti tuz ve baharatlarla kurutarak uzun süre saklayabilmeyi keşfetmişlerdir. Günümüzde bolca tüketilen sucuk, pastırma gibi ürünler geleneksel tekniklerle geçmişten günümüze gelebilen ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kavurma tekniği, evrensel bir pişirme yöntemi olarak kabul edilmektedir. Bugün kırsal alanlarda geleneksel yöntemlerle uygulanmaktadır. Bu yöntem sonbahar aylarında kesilen hayvanların etlerinin küçük parçalara bölünmesinin ardından yağ ile pişirilmesini içermektedir. İslâmiyet öncesi Türklerin uyguladığı etlerin kemikli kısımlarının tuzlanarak ağaçlara asılıp kurutulması usulü günümüzde de uygulanmaya devam edilen yöntemlerden biridir. Türkler bu hayvanların sadece etlerinden yararlanmayıp süt üretimi içinde kullanmışlardır. Hatta kullanılan süttten kendilerine özgü yeni besinler de ortaya çıkarmışlardır. Bunun en güzel örneği ise yoğurttur. Tamamen Türklere özgü olan bu besin o kadar Türklerle özdeşleşmiştir ki bütün dünya dillerine de Türkçede kullanıldığı şekliyle geçmiştir. Sütün mayalanmasıyla elde edilen yoğurt çeşitli yemeklerin de yapımında da kullanılmaktadır. Ayrıca savaşlara giderken erzak olarak kullanılan Kurut, koyun sütünden yapılan yoğurdun kurutulmasıyla oluşan bir peynir çeşididir.¹¹ Bu ürün bugün bile Anadolu'nun çeşitli yerlerinde vazgeçilmez bir besin olarak sofralarda yer edinmektedir.

İslâmiyet'ten önce Türklerin en çok kullandığı kısrak sütünden elde edilen bir içecek çeşidi olarak ise kımız örneği verilebilir. Deri torbalarda ılık yerlerde torbanın ağzından sık sık dövülerek hazırlanan kımız, taze kısrak sütü ve önceden hazırlanmış mayalık kımızın karışımından elde edilerek yapım aşamasından 12 veya 24 saat sonra içilebilecek hale gelmekteydi.¹² Hayvan derilerinden elde edilen tulumlarda yoğurttan elde edilen tereyağı, yağdan sonra elde edilen keş, çökelek gibi peynirlerin yapım geleneği sürdürülmektedir.¹³ Bunların yanı sıra süt ve süt ürünlerinden o zamanlardan günümüze gelebilen gastronomi miraslarımızdan diğerleri ise ayran, kefir ve kaymaktır. İslâmiyet öncesi Türklerin tarım ve hububatla olan ilişkileri ise görece daha sınırlıdır. Eski Türklerde ekmek hububat unundan yapılan bir yemektir. Divân-ı Lugatî't-Türk'e göre Türkler Anadolu'ya göç etmeden evvel ekmeğe etmek / ötmek demekteydiler.¹⁴ Anadolu'ya göç sonrasında da ağırlıkta buğdaydan

¹⁰ Arif Bilgin, *Klasik Dönem Osmanlı Saray Mutfağı, Türk Mutfağı*, Editörler: Arif Bilgin - Özge Samancı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 71-91.

¹¹ Deniz Gürsoy, "Yemek Üzerine Denemeler", *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, Ed.: Kamil Toygar - N. Berkok Toygar, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara 2005.

¹² A.e.

¹³ Güler, a.g.e., s. 25-30.

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugatî't-Türk, I*, Türkçe terc. Besim Atalay, Ankara 2006, s. 102; Osman G. Özgüdenli - Ömer Uzunağaç, "Selçuklu Anadolu'sunda Ekmek", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Bahar 2014, s. 44.

üretilen ekmekler kullanılmaya devam edilmiş olup buğday unundan yapılan ekmeklere “*ak ekmek, hâs ekmek veya nân-ı sefid*” denilmekteydi. Bir diğer tercih edilen ekmek çeşidi ise arpa olup Türklerin Anadolu’ya gelmeden evvel de kullandıkları bir tahıl ürünüydü. Türkistan ve İran’da yoksulluk göstergesi sayılan arpa ekmeği Anadolu’da da az da olsa tüketilmekteydi.¹⁵ Çavdar ekmeği kullanımı ise genelde buğday ve türevlerinin yetişmediği yerlerde tercih edilmekteydi. Diğer bir çeşit olan mısır ekmeği ise Anadolu’nun birçok yerinde yetiştirilen mısırdan imal edilip kaynaklarda taze iken tüketilmesi tavsiye edilen bir ekmek türü olmuştur ve günümüzde de özellikle Doğu Karadeniz bölgesinde kullanımı devam etmektedir.

Bozkır yaşamının hâkim olduğu İslâm öncesi dönemde Türklerin temel besin maddesi et idi. Hayvancılığın ekonomi de önemli bir yer tutması gibi Türk beslenme kültüründe de et vazgeçilmez bir besindi. Hunlardan itibaren tarihi kayıtlarda görüldüğü üzere Türklerin bolca et tükettikleri bilinmektedir. Grek seyyah Priskos’un Avrupa Hun hükümdarı Attila’nın sarayında katıldığı bir ziyafette Attila’nın sadece et yediğinden bahsetmektedir.¹⁶ Meşhur Arap seyyah İbn Fadlan İtil Bulgarları arasında katıldığı yemekte kızartılmış et ikram edildiğini ifade etmektedir.¹⁷ At ve koyun yetiştiriciliğine dayalı hayvancılık yapımları Türklerin çokça et üretmelerini sağlamıştır. İslâm öncesi dönemde Türklerin konserve yapmayı öğrendikleri bilinmektedir. Zira atlı göçebe yaşam kültüründe uzun süre bozulmadan muhafaza edilecek ürünlerin önemi bir yeri vardı. Konserve et hem ağırlık yapmayacağı için taşınması kolay hem de besin değeri yüksek olduğu için tercih edilmekteydi. Konserve et aynı zamanda Çin’e ihraç edilen önemli ürünlerdendi. Yahni, tutmaç, sütlü darı, peynir, yoğurt gibi yiyecekler de İslâm öncesi dönemde Türkler tarafından tüketilmekteydi. Sebze ise çok fazla tercih edilmiyordu.¹⁸

Türk tarihinde özellikle askeri birlikler içerisinde varlık gösterebilmek için liderlerin toy adı altında ziyafetler düzenledikleri bilinmektedir. Ziyafetler kalabalık içerisinde tertip edilip her yenecek olan yemeğin belli bir kaideye uyması gerekmektedir. Örneğin kızarmış koyun eti ortaya getirildiğinde herkes yiyemezdi, kimin nereden yiyeceği atalardan gelen miras yoluyla belirlenmekteydi.¹⁹

Türklerin doğum ve ölüm gibi önemli törenlerde verilen ziyafetlerinde önemli yer tutan yemekler şüphesiz et yemekleridir. Oğuzların bu ziyafetlerde 100-200 arasında at kesip ikram ettikleri bilinmektedir. Bir hayvanın kurban olarak kesilmesinden sonra kafasının kırılmadan pişirilmesi Yakutların çocuk doğumlarında verdiği ikramlardandır.²⁰ Türkler İslamiyet öncesinde ölümden

¹⁵ Osman Gazi Özgüdenli - Ömer Uzunağaç, “Selçuklu Anadolu’sunda Ekmek”, *Marmara Üniversitesi Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Bahar 2014, s. 44.

¹⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, *Greks Seyyahı Priskos’a Göre Avrupa Hunları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995, s. 48.

¹⁷ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Çev. Ramazan Şeşen) Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 22.

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 319.

¹⁹ Ayşe Duvarcı, “Türklerde Yiyecek İçecek Kültürü”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 398.

²⁰ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

sonraki hayata da inandıkları için definleri çeşitli yiyecekler ile yapılmaktaydı. Kısırak sütü ve etler bir küp içerisinde mezarların önünde durmaktaydı.²¹ Bununla birlikte Türklerin yeme-içme kültürü sadece basit anlamda hayatta kalmak için daha karmaşık anlamda ise ölüm sonrası hayata inanışlarının bir göstergesi olarak değil, aynı zamanda devlet yönetimi açısından da sembolik anlamlar taşımaktadır. Örneğin, Türkistan Türk hakanlıklarında hükümdarın otağında, kengeşlerde, toylarda ve törenlerde boy beyleri, komutanlar ve devlet adamlarının oturacakları yerler (mevkileri, rütbeleri, orunları) ve hükümdarın sofrasından alacakları paylar (ülüş) kesin protokol kuralları ile belirlenmektedir. Bu türden ziyafetlerde genellikle at ya da koyun eti ikram edilir ve ikram edilen bu etlerin hangi parçalarının hangi büyüklükte kesilerek kime servis edileceği ise davetlilerin oturdukları yere göre tayin edilir.²² Bir başka deyişle, Türk hükümdarı, ziyafete davet ettiği her misafirine rütbesi oranında et taksim ederdi. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere gücü elinde bulunduran Türk hanı, yemek kültürü ya da ziyafet protokolü yoluyla bir nevi devlet kademesinde görev alacak kişilerin görev dağılımını yapmaktadır.

Litre başına yaklaşık 450 kilo kalori barındıran ve düşük bir alkol oranına sahip olan kımız, hem tek başına bir öğün olacak kadar zengin besin değerlerine sahip hem de alkol bileşenli olmasından ötürü keyif verici bir içecek olarak gün boyu içilebilirdi.²³ Bu dönemde at besleyiciliğinin bir getirisi olarak kısırak sütünden imal edilen kımızın en ünlü Türk içkisi olduğu bilinmektedir. Buğday ve darıdan yapılan içkiler de mevcuttu ki Göktürklerde bunlara “*begni*” denilmekteydi. Oğuzlar arasında boza imal ediliyordu. Üzüm yetiştiren Uygurlar da pekmez ve şarap üretiyorlardı.²⁴ Türklerle özdeşleşmiş bir içki olan kımızın içimi de sadece temel beslenme ihtiyacını karşılamak için değil, sosyal anlamda birçok açıdan farklı anlamlara gelebilmektedir. Örneğin kımız içmek askerlikle bağlantılı bir tören olarak bile gerçekleştirilmektedir. Türk hükümdarı olan Han, beylere ve halka genel kabul gününde merhamet sofrası ile ikramlar hazırlamaktaydı. Sakiler kadehleri hazırlarlardı. Han’ın verdiği işareten sonra saray odacısı kımız töresine uygun olarak hazırlanan kımızı Han’a sunardı. Han da bu temiz içkiden birkaç yudum aldıktan sonra devletin önde gelenine verirdi. Devletin önde geleni kadehin tamamını bitirdikten ve komutanların içme töreni sona erdikten sonra tüm askerler ayakta olacak şekilde kımız içmeye başlarlardı. Kımız içme töreninde hata yapan askerler kapıların yanlarına bırakılır, sakiler bu askerlere ölüm cezası dışında her türlü cezayı verirdiler.²⁵ Art Toyon Ağa adına verilen törenlerde Yakutlar gençleri kurban kesmek yerine kımızdan dokuz kez içerlerdi. Kımızın bu şekilde içilmesi kurban ayini olarak değerlendirilmekteydi.²⁶

²¹ Turgut Akpınar, *Türkler’in Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim Yayınları, Eylül 1999.

²² Kürşat Koçak, “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevki ve Pay)”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3, Cilt: 2, Haziran 2011, s. 30-34.

²³ Abdulkadir İlgen, “İslamlık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 1, Haziran 1999, s. 97-110.

²⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 316.

²⁵ Ögel, *a.g.e.*, s. 248.

²⁶ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ötüken Neşriyat A.Ş. Yayınları, 1928, s. 9-387.

Altaylarda kımız karşılıklı şarkı söyleyerek içilmekteydi. Bununla birlikte Altaylılar ekşi süttten rakı yapar ve kımız içme törenleri rakı içme törenlerine dönüşmüştü. Rakı töreninin hazırlandığı yerde büyük bir ateş yakılır ve tüm akraba ve komşular bir araya gelirlerdi. Tagan adı verilen demir bir kazanda Altaylı bir kadın rakının yapımını üstlenmekteydi. Keçe, tay postları ve kayın ağacı kabuğu ateşin etrafına serilir, ateşin sağında erkekler, solunda kadınlar olacak şekilde bir daire oluşturulurdu. Törende ev sahibi tahta fincanda getirdiği içkisini sol eline alır, sağ elini ateşe rakı serpmek için kullanırdı. Umay Ana ile kayın ağacının indiğine inanan Altaylarda Umay kültürü rakı ile bağlantılı olarak görülmektedir.²⁷ Bununla birlikte Türkler Nevruz Bayramı'nda da kımız ikram etmekteydi. Bayramların üçüncü günlerinde misafirlerin evlerine yerleşmesinden sonra yemekler dağıtılır akabinde ayran ile kımız ikram edilirdi.²⁸

Bunlarla birlikte İslâmiyet'i kabul eden Türklerin yeme-içme alışkanlıklarında da fark edilir değişimler gözlenmiştir. Kıımızın yanı sıra, birtakım hububat türlerinden alkol elde edildiği ve üzümünden elde edilen şarabın içildiği bilinmektedir. At kanının yenilip içildiğinden de kimi kaynaklarda bahsedilmektedir.²⁹ İslâmiyet sonrası at kanının haram sayılmasının ardından at kanının tüketiminden vazgeçilmiş, ancak kımız ve şarabın içilmesi sürdürülmüştür.³⁰

3. İslâmiyet Sonrası Anadolu Türk Mutfak Kültürü ve Yeme-İçme Alışkanlıkları

Türkistan'da et ve mayalanmış süt ürünleriyle biçimlenen beslenme sistemi ve yeme-içme alışkanlıkları, Türklerin Anadolu'ya göçü ile daha da çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir. Selçuklular döneminde Anadolu'yu yurt edinmeye başlayan Türkler beslenme kültürlerini de Türkistan'dan yeni vatanlarına getirmişlerdir.

İslâm öncesi dönemde olduğu gibi bu dönemde de et temel besin kaynağı idi. Selçuklu saray mutfağında hemen her gün et tüketilmekteydi, ağırlıklı olarak da koyun eti tercih edilmekteydi. Sarayın et ihtiyacını karşılamak için koyun sürüleri beslenmekteydi. Selçuklular Devri'nde sultanın mutfağında saray görevlileri ve diğer kişiler için 30 baş koyunun kesildiği aktarılmaktadır. Yine dönemin ünlü emirlerinden olan Seyfeddin Ay-aba'nın mutfağı için 80 baş koyun kesildiği belirtilmektedir. Halk arasında kuzu, koyun ve sığır gibi hayvanlarla kaz, ördek, horoz ve tavuk gibi kümes hayvanları tüketilmekteydi.³¹

O dönemde Türk mutfağında ekmeğin ana besin kaynağı olması demek, tahıl temelli ürünlerinde artık sofralarda çokça görülmesi ve buna bağlı olarak yeni besinler, yeni pişirme ve yeni muhafaza etme yöntemleri geliştirmek anlamına gelmektedir. Mitolojik kökleri Zü'l-karneyn'e kadar dayanan ve Kaş-

²⁷ Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009.

²⁸ M. Abdulhaluk Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

²⁹ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 77.

³⁰ Özgür Kızıldemir - Emrah Öztürk - Mehmet Saruşik, "Türk Mutfak Kültürünün Tarihsel Gelişiminde Yaşanan Değişimler", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 14, Cilt: 14, 2014, s. 191-210.

³¹ Ömer Uzunağaç, *Selçuklu Anadolu'sunda Beslenme ve Yemek Kültürü*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 57.

garlı Mahmut'un Divân-ı Lugâti't-Türk adlı eserinde de adı geçen "tutmaç" bu duruma verilecek en uygun örneklerden biridir. Bu yemeğin ana malzemesi buğday unu ve etten oluşmaktaydı. Yufka gibi açılan hamurun baklava dilimi gibi kesilmesinden sonra hazırlanan et parçaları yemeğin içine doldurulurdu. Sonrasında tencerede bol su ile pişirilen tutmaç süzülür, süzülen tutmaç parçalarına yoğurt, sirke ve sarımsak gibi birçok değişik besinden oluşan bir tür sos dökülerek yemek için servis edilirdi. Tutmaç, bu adla farklı pişirme teknikleriyle pişirilmesine ya da kullanılan malzeme açısından farklılıklar göstermesine rağmen Anadolu'da halen bilinen bir yemek türüdür.

Buğday bahsedilenlerin dışında, birtakım değişikliklere uğratılarak un haline gelmeden yemeklerin bazılarında ek malzeme olarak tercih ediliyordu. Örneğin Yarmaş, yarma ve bulgur olarak buğdaydan elde ediliyordu. Buğdayın kaynatılması ya da pişirilmesinden sonra hem kendisi hem de başka yiyeceklerle karıştırılmasından sonra yemek elde ediliyordu. Buğdayın arpa ile yoğrularak keçelere sarılması, sıcak bir yerde bekletilip eritildikten sonra tüketilmesi, pişirildikten sonra badem tanelerinin atılmasının ardından bal ile bulamaç dökülerek ekşitildikten sonra buğdayların yenmesi, suyunun içilmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Ek olarak, buğday ve arpa Selçuklu Devri'nde de yıkılıyor, kurutuluyor ve değirmenlerde öğütülerek un haline getiriliyordu. Un küplere ve kaplara yerleştiriliyordu. Un yoğrulmadan önce, bugün olduğu gibi eleniyordu.³² Selçuklular Devri'nde Anadolu'da başta buğday olmak üzere arpa, çavdar, yulaf, pirinç, mısır ve darı gibi tahıllar yetiştirilmekteydi. Bu bağlamda Anadolu'da ununun türüne, pişirme şekli ve tekniğine göre üretilen pek çok ekmeğin bulunmaktaydı. Ununun türüne göre isimlendirilen ekmeğin arasında, en çok tercih edilen ve lezzetli olan buğday ekmeği, arpa, darı, çavdar, mısır ve kepek gibi ekmeğin çeşitleri; pişirme şekli ve tekniğine göre isimlendirilen yufka, tandır ekmeği, pide ve bazlama ekmeği bulunmaktaydı.³³ Beylikler Devri Anadolu'sunu gezen Ortaçağ tarihinin en önemli seyyahlarından olan İbn Battûta, Anadolu'da haftada bir gün ekmeğin pişirildiğini ve ekmeğin pişen günlerde sıcak ekmeğin ve yemeklerle erkeklerin yanına gelip "*Kadınlar sizden hayır dualarını bekliyor*" dediklerinden bahsetmektedir.³⁴ Günümüzde de Anadolu'nun herhangi bir köyünde ekmeğin yapan kadınlara rastlanıldığında tıpkı 14. yüzyıl Anadolu'sunda olduğu gibi misafirlere sıcak ekmeğinden ikram edildiği görülmektedir.

Saklama ve muhafaza etme teknikleri ilk mutfak örneklerinden beri karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda verilen un örneğinden hareketle, bu besin saklama ve muhafaza etme tekniği bize Selçuklulardan miras kalmıştır denilebilir. Genel anlamda Selçuklular her konuda olduğu gibi yiyecek konusunda da gösterişten uzaktırlar. Yerleşik düzene yeni yeni adapte olmaya başlayan bir kavime yakışır sadelikte bir yemek listesine sahiptirler. Bu liste ağırlıklı ola-

³² Melih Saip Sürücüoğlu - Ayşe Özfer Özçelik, *Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi*, 38. İCANAS Kongresi, Ankara, 10-15 Eylül 2007, s. 1289-1310.

³³ Özgüdenli - Uzunağaç, *a.g.e.*, s. 55.

³⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2017, s. 273.

rak et, kaymak, yoğurt, sakatat, süt ve peynirdir.³⁵ Hayvancılığın bir getirisi olarak da sütün bol olması, süt, yoğurt ve peynir ürünlerin de çokça üretilip tüketilmesini sağlamaktaydı.³⁶ Yine paça çorbası, pekmez, pastırma, hoşmerim, keşkek, etli pide, tutmaç Selçuklulardan günümüze isimleri değişmeden gelen yemeklerdendir. İbn Battûta 14. yüzyıl Anadolu'suna ait bir yemeğin tarifinden bahsetmekte ve Isparta Eğirdir'de yemeğin şeker ve yağ ile ezilerek mercimekten yapılan bir tirit olduğunu, bu yemeğin özellikle Ramazan aylarında tercih edildiğini ve yemeği getirenlerin bu yemeği Hz. Peygamberin Ramazan aylarında yediğini söylediklerini ifade etmektedir. Bursa'da ise bir aşure gününe denk geldiğinden bahseden seyyah aşure tarihinin Anadolu'da 14. yüzyıldan günümüze kadar süren bir gelenek olduğunu göstermektedir.³⁷ Selçuklularda tüketilen yemekler arasında çorbalardan İslâm öncesi dönemde de bilinen tutmaç ve kelle paça ile mercimek, tarhana, işkembe ve lahana; et yemeklerinden herise (keşkek), ciğer, yahni, kebab (şiş, ciğer, kelle, kaz, tavuk) türleri; sebze yemeklerinden borani, kalye, ıspanak, lahana, börülce; pilav ve balık tüketilmekteydi. Tatlı olarak helva, gülbeşeker, paluze (pelte), zerde ve baklava yapılmaktaydı.³⁸

Selçuklu Devri Anadolu'sunda bakla, fasulye, börülce, mercimek ve nohut gibi baklagillerin yetiştirildiği bilinmekteydi. Kabak, hıyar, havuç, ıspanak, kereviz, lahana, marul, patlıcan, pırasa, sarımsak, soğan, şalgam, tere ve turp, Selçuklular Dönemi'nde Anadolu'da yetiştirildiği bilinen sebzelerdi. Meyvelerden ise kavun, karpuz, alıç, armut, ayva, badem, ceviz, dut, elma, erik, hurma, incir, kayısı, nar, şeftali, portakal, limon ve üzümün yetiştirildiği bilinmektedir. Ayrıca fındık, fıstık, kestane, sumak ve keçiboynuzu da yetiştirilmekteydi.³⁹

Bununla birlikte, baklagillerden bakla ve mercimek Türkistan'dan beri bilinmekteyken nohut ve fasulye Anadolu'ya yerleştikten sonra Selçuklu mutfağında yer almıştır. Selçuklulara baharatın Arap mutfak kültüründen geldiği sanılmaktadır.⁴⁰ Selçuklularda içeceklerden de şarap, çeşitli meyve ve bitkilerden yapılan şerbet, boza, şıra, hoşaf ve ayran tüketiliyordu.⁴¹ Beylikler Devri Anadolu'sunda tüketilen içecek örneklerine dair meşhur seyyah İbn Battûta İzmir Birgi'de bir medresede konaklarken limon suyundan yapılan bir tür şerbet içtiğinden bahsederek gastronomi tarihimize ışık tutan bilgiler vermektedir.⁴²

Selçuklu Anadolu'sunda üretilen yağ çeşitleri ise susam, zeytin, badem, ceviz ve fındık idi. Yemeklerde ise genellikle tereyağı ve hayvansal iç yağı kullanmayı tercih ederlerdi. Erciş, Kağızman, Sivas, Tuz Gölü ve Bingöl'de bulunan tuzlardan elde edilen yemeklik tuzlar Selçuklu Anadolu mutfağına lezzet

³⁵ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 78.

³⁶ Uzunağaç, *a.g.e.*, s. 60.

³⁷ İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 274.

³⁸ Uzunağaç, *a.g.e.*, s. 97.

³⁹ *A.g.e.*, s. 57.

⁴⁰ Eralp Erdoğan, *Türkiye Selçukluları Mutfağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 1-133.

⁴¹ Uzunağaç, *a.g.e.*, s. 88.

⁴² İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 278.

katmak için kullanılmaktaydı. Yemeklerde biber, çörekotu, kebre (gebre) otu, kekik, kimyon, nane ve safran gibi baharatlar kullanılmaktaydı.⁴³

Selçuklulardan sonraki Türk mutfağı gelenekleri Osmanlı saray mutfağı ile de zenginleşerek devam etmiştir. Yaklaşık 700 küsur yıllık bir geçmişe sahip Osmanlıda Türk mutfağının gelişmesi ve çeşitlenmesi noktasında Osmanlı Sarayı ile dönemin zengin konakları önemli rol oynamışlardır.⁴⁴ Bu nedenle, Osmanlı dönemi Türk mutfağını saray mutfağından başlayarak halk mutfağına doğru incelemek daha uygun bir yaklaşım olacaktır.

Osmanlı saray yaşamında mutfak sarayın önemli bir parçası olarak bilinmektedir. Osmanlı mutfağının sürekli kendini yenilemeye çalışan zengin ve lezzetli yiyecekler ortaya çıkarmaya çalışan bir mutfak olarak ortaya çıkmasında Padişah'ın soylular ve devlet erkânını bir sofraya etrafında toplayarak sosyal aktiviteler yapmak istemesinin etkisi büyüktür. Osmanlı mutfağında çalışan aşçıların, Padişah'ın verdiği davetlerin daha gösterişli olmasını sağlaması ve Padişah'ın hoşuna gidebilecek, sevdiği yemekleri üretmeye çalışması zengin Türk mutfağının oluşmasına etki eden bir başka unsurdur.⁴⁵ Bu açıdan incelendiğinde, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı Sarayı'nda pişirilen yemeklerin üzerinde mevcut Türkistan Türk kültürünün etkisi devam ederken, bazı gelişmelerde gözlemlenmiştir. İslamiyet etkisi ile israftan kaçınmak, yöresel yiyecek ve içeceklerin kullanılmasının etki ettiği sadelik mutfak menülerinde de karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda Fatih Sultan Mehmet'in fethettiği İstanbul'dan kaynaklı deniz ürünleri ve sebzelerinin mutfak kültürünün gelişmesi ve zenginleşmesi açısından önemli olduğu ve Osmanlı saray mutfağı listelerinde sıkça görüldüğünden bahsedilebilir. Fatih Sultan Mehmet Devri'nde Türk mutfağı saray ile halk olmak üzere ayrılmıştır. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu'nun yemek adabını, protokolünü ve yemek yeme kurallarını meşhur kanunnamesinde ele almıştır.⁴⁶ Topkapı Sarayı'nın mutfağı olan "Matbah-ı Âmire"de padişah ve hanedan mensupları değil saray mensuplarına da yemekler pişmekteydi. Saray mutfakları dairelerden oluşup her biri ile yetkili memurlar ilgilenmekteydi. Her mutfağın kendi şefi olup bu şefler 400 aşçıyı yönetmekteydi.⁴⁷ Bu büyük bir teşkilatlanma örneğini gösteren mutfakta birbirinden lezzetli yemekler pişirilmekteydi. Yemekler sarayda tereyağı ya da sade yağla pişirilirken, halkın evinde ise genelde iç yağı ya da kuyruk yağı kullanılmaktadır. 15. yüzyıl için belli başlı saray yemekleri ise şöyle sıralanabilir: aşure, baklava, av hayvanları, muhallebi, erişte, tarhana, kavurma, balık, helva, buğday aşısı, pirinçli ıspanak, kabak yemeği, ıspanak kavurması, yahni, mantı, lapa, kadayıf, nohutlu

⁴³ Uzunağaç, a.g.e., s. 67.

⁴⁴ Galip Akın - Vahdet Özkoçak - Timur Gültekin, "Geçmişten Günümüze Geleneksel Anadolu Mutfak Kültürünün Gelişimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih: Antropoloji Dergisi*, Sayı: 30, 2015, s. 33-52.

⁴⁵ Sibel Güler, "Türk Mutfağının Değişim Nedenleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *1. Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler*, Antalya 2007.

⁴⁶ Yasemin Ersoy, "Türk Mutfak Kültürü", *Türkler*, Cilt: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 222-229.

⁴⁷ Ersoy, a.g.e., s. 227.

pilav, havyar, çeşitli reçel ve turşular vs.⁴⁸ Sığır eti saray mutfağında tercih edilmeyip günde 500 kadar koyun kesilmekteydi, daimi olarak çalışan toplam 400 tatlıcı ekibi bulunmaktaydı.⁴⁹

Bu dönemle ilgili bir başka noktada, yine bu yüzyıllar içerisinde halk mutfağı açısından Anadolu'nun en azından sahil kesimlerinde zeytinyağlı yemeklere dair bir zenginlik gözlenmiştir. Sahil kesimleri dışında ise zeytinyağı yemeklerde değil aydınlatmada kullanılmaktadır.

Kaynaklara göre 1489 yılında sadece 18 farklı baharat çeşidinin bulunduğu saray mutfaklarına, 1573 yılına gelindiğinde 200'ün üzerinde baharat çeşidi girmiştir. 16. ve 17. yüzyıllara gelindiğinde Osmanlı mutfağı, devletin sınırlarını hızla genişletmesiyle birlikte en görkemli zamanlarından birini yaşamış ve bu görkem devletin yıkılış sürecine girmesine kadar devam etmiştir. Fethedilen yeni yerlerin kendine özgü yeme-içme alışkanlıkları ile Anadolu mutfağı birbirleriyle bütünleşmiş ve ortaya gastronomi kültürümüze katkıda bulunacak birçok yeni ürün ortaya çıkmıştır. Bu yüzyıllar içerisinde kuru meyveleriyle ünlü Şam ile pirinç, şeker, mercimek, nohut, şehriye, çeşitli içecekler ve özellikle baharatın bol bulunduğu Mısır'ın fethi sarayın beslenme tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle Mısır gibi bir gıda ve tahıl deposu bölgenin fethedilmesi sadece sarayın değil başta İstanbul olmak üzere birçok Osmanlı şehrinin ihtiyacını karşılamıştır. Öte yandan Kıbrıs'ın fethiyle de Osmanlı topraklarında sınırlı sayıda üretim yapılan şeker saraya daha yoğun girer olmuştur. Mısır'ın alınmasıyla saray sakinleri daha önce hiç tatmadıkları baharatları çeşitli yiyecek ve içecekler (özellikle şerbetler için) içerisinde de tatmaya başlamışlardır. Ayrıca 17. yüzyılın ilk yarısı ile o zamanlar için lüks bir tüketim maddesi olan kahve de mutfak defterlerinde görülmeye başlanmıştır. Sarayda kahve tüketmek yalnızca padişah, valide sultan, divan mensupları ve saray ağalarından oluşan seçkin bir kesimin ayrıcalığına sunulmuştur.⁵⁰ Aynı dönemlerde ananas, mandalina, domates, muz ve portakal gibi gıdaların tüketimleri yaygınlaşmıştır. Bu tip gıdaların tüketilmesinde Avrupa ile yürütülen ticari ilişkilerin etkili olduğu söylenebilmektedir.

18. ve 20. yüzyılın başlarına kadar geçen süreçte ise coğrafi konum ve yeni iletişim kanallarının ortaya çıkmasının yanı sıra Osmanlı Devleti ve Avrupa arasındaki ticaret imkânlarının, Avrupalı tüccarlar lehine artması da tüketimin dolayısıyla yeme-içme alışkanlıklarının değişiminde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim modernleşme kaygısının yanı sıra Avrupa'da üretilmiş malların Osmanlı piyasasını ele geçirmesi de yeme-içme alışkanlıklarının değişiminde etkilidir.⁵¹ Bu yüzyıllar içerisinde Osmanlı saray mutfağına yeni malzemeler ve yeni pişirme, saklama teknikleri de girmiştir. Et ve et ürünlerinin öneminde bir azalma olmayıp, havyar diğer yüzyıllara nispeten saraydaki seçkinler

⁴⁸ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 81.

⁴⁹ Ersoy, *a.g.e.*, s. 228.

⁵⁰ E. Sarı, *Osmanlı Mutfağı*, Net Medya Yayıncılık, Antalya 2016.

⁵¹ Kübra Kurukamçı, *Osmanlı İmparatorluğunda Tüketim Alışkanlıklarının Değişimi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 1-44.

tarafından daha çok tüketilir olmuştur. Tahıllarda bir değişiklik olmazken pirinç diğer tahıllara oranla saray mutfağında daha fazla yer tutar olmuştur. Makarnalık şehriye ve Viyana arpası olan apa-1 beçin de ilk defa bu dönemde Osmanlı saray mutfağına girdiği görülmüştür. Ayrıca mutfakta pide, yufka gibi alışılmış ekmeklerin dışında francala ekmeği de mevcut tutulmaya başlanmıştır. Osmanlı Devri'ne ait ilk yemek kitabı 15. yüzyılda aslı Arapça olan Kitab'ut Tabib'den çevrilerek oluşturulan Tabh-ı Et'im'e'dir. İlk Türkçe oluşturulan yemek kitabı ise 1844 yılında Mehmet Kamil tarafından Melce'üt Tabbahin ismiyle hazırlanmıştır.⁵² Kitap içeriğinde çorba, kebab, yahni, tava, börek, hamur işleri, sütlü tatlılar, bastılar, zeytinyağlı dolmalar, pilavlar, hoşaf, kahve öncesi tatlılar ve içecekler olarak ayrı bir şekilde kategorize edilen ana ve ara yemek çeşitlerini görmekteyiz. Cumhuriyet Devri'nde ise eski Türkçe ile Hadiye Fahriye tarafından yayımlanan bir yemek kitabı bulunmaktadır.⁵³

Osmanlı Dönemi'nde halk ise genelde iki öğün yemek yemektedir. Sabah saat 10 civarlarında sofraya oturulur bu kuşluk ya da tahte'l-kahve diye isimlendirilen günümüzün kahvaltısıdır. Görece daha lüks evlerde yaşayan varlıklı kimseler kahvaltılarında ekmek, bal, yumurta, reçel, peynir ve süttan meydana gelen sofraya otururlar, yemek yenmesinin ardından kahve içerlerdi. Halkın ekonomik açıdan daha alt tabakasında yer alan fakir şehir sakinleri ile köylülerin kahvaltısı da un veya buğdaydan elde edilen lapa ve ayrıntı içine doğranan ekmekle yapılan bir çeşit aş şeklindeydi.⁵⁴ Akşam yemeklerinde neler yenildiği ise gezginlerin tespitlerine dayanarak belirtilebilir. Örneğin 16. yüzyılda İstanbul'da Avusturya büyükelçisi olarak görev yapan Ogier Ghiselin de Busbecq, o tarihlerde akşam yemekleri için Türk sofralarında yoğurdun çok önemli bir yerinin olduğunu, bunun ekmek, soğan ve tuz ile başlı başına bir öğün olarak yenilebildiğini belirtmiştir. Yine aynı kişi, o dönem halk mutfağının akşam yemeklerinde etli pilav ile bol hoşaf içildiğini, hamur işi börek ve tatlıların sürekli yenildiğini, bal ya da şeker şerbetlerinin çok sevildiğini de belirtmiştir.⁵⁵ Bununla birlikte deniz mahsullerinden havyarın, istakozun halk sofralarında yer aldığı, hatta ramazanda iftar sofralarında bulunduğu yalnızca üst tabakanın değil sıradan halkın da yediği belli başlı yiyeceklerden olduğu görülmüştür.⁵⁶

Bu dönemin besinlerini sadece farklılıkları, besleyicilikleri, pişirme teknikleri ya da saklama teknikleri ile incelemek Türk mutfağının kültürel ve sosyolojik boyutunu ihmal etmek anlamına gelebilir. Bu nedenle Türk mutfağı kültüründe Türkistan'dan beri süregelen kültüre özgü birçok alışkanlık ilk olarak Selçuklular ile Anadolu'ya taşınmış, Osmanlı ile devam etmiş ve bu kültür Cumhuriyet Dönemi ile günümüze kadar kendini muhafaza ederek ak-

⁵² Duvarcı, *a.g.e.*, s. 234.

⁵³ *A.e.*, s. 235.

⁵⁴ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 82.

⁵⁵ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 82.

⁵⁶ İlknur Haydaroglu, "Osmanlı Saray Mutfagından Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 22, Cilt: 34, Ankara 2003, s. 1-9.

tarılmıştır. Türklerde sofraya yere serilen üzerinde yemek yenen bir yaygı idi. Bu yaygının üstüne bir altlık ile onun üzerine sini denilen yuvarlak bir tepsi konulmaktaydı.⁵⁷ Bu gelenekler İslâm'a geçişle de muhafaza edilerek günümüze ulaşabilmiştir. Yemekler tahta kaşık yardımı ile yenilirdi. Elle yemenin olmadığı bu dönemde kaşığın olmadığı zamanlar yufka da kaşık yerine kullanılabilmekteydi. Bununla birlikte görgü kuralları adına, yemekten önce ellerin temizlenmesi, artık yemeklerin kalmamasına özen gösterilmesi, yemeklere öncelikle büyüklerin başlaması, yemeklere “besmele” ile başlanıp “Hamd” ile bitirilmesi yemek yiyenlerin kendi önünden yemek yemeleri örnek olarak gösterilebilir.⁵⁸

Tüm bunlara ilaveten Osmanlı mutfağında yeni sunum teknikleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin II. Mahmut, Dürrizade Şeyhülislam Abdullah Molla'nın evine bir Ramazan günü yemeğe gittiğinde, Şeyhülislam'ın yemek sonrası gelen hoşafın lezzeti bozulmasın diye buz parçalarını hoşafın içine attırmadığını, buzdan kâse yaptırıp hoşafı bunun içinde servis ettirdiğini belirtmiştir.⁵⁹ Bu durum yeme-içme alışkanlıklarının yaşanan gelişmeler ile değişebildiğine bir örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca günümüzde uygulanan sunum tekniklerinin yeme-içme alışkanlıklarına olan etkilerinin araştırılması da başka bir araştırmanın konusu olabilir.

Sonuç

Kitle iletişim araçlarının baş döndüren bir hızla gelişmesi, küreselleşmeden kaynaklı yerel ürünlerin terk edilmesi, kitlesel eğilimler gibi birçok nedenden ötürü geleneksel Türk mutfağının zenginlikleri, davranış kalıpları ve kültürü, modern yeme-içme alışkanlıklarımız içinde oldukça az yer edinmeye başlamıştır. Örneğin 1980'li yıllarda fastfood ürünlerine olan talep artmıştır. Fastfood ürünlerine ulaşmanın kolay olması, gündelik hayatta yemek yemenin pratik hale gelmesi, Türk yemeklerinin ihmal edilmesine yol açmaktadır.⁶⁰ Bu durum bize Osmanlı mutfağının 18. yüzyıl ile Batı mutfağının etkisi altına girmesinin günümüzde de devam ettiğine ilişkin ipuçları vermektedir.

Gastronomik açıdan incelendiğinde, yeme-içme eylemi sadece bireyin hayatını idame ettirmek için yaptığı basit ve sıradan bir işin ötesindedir. Bunun yanında yenip içilen bu besinlerin hangi kültürler de ne şartlarda ortaya çıktığını anlamakta önemlidir. Bu açıdan bakıldığında, geleneksel Türk sofrası kültürünü de kavrayabilmek önem taşımaktadır. Geleneksel Türk mutfağında başta akşam yemeği olmak üzere bütün ana öğünlerde tüm aile fertleri aynı sofraya oturur⁶¹ ve aynı kaptan yemek yerlerdi. Bu durum, aile fertleri arasında dayanışmanın ve birliğin bir göstergesi olarak yorumlanırdı. Ancak günümüzde iş yaşamının oldukça hızlı akması, işin çoğu zaman aileden daha önce

⁵⁷ Günay Kut, “Türklerde Yemek Kültürü”, *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 215-221.

⁵⁸ Kızıldemir - Öztürk - Sarıışık, *a.g.e.*, s. 196.

⁵⁹ Haydaroğlu, *a.g.e.*, s. 7.

⁶⁰ Güler, *a.g.e.*, s. 24, 2007.

⁶¹ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 83.

gelmesi, eğitim seviyesinin artması, ekonomik gerekçeler, zaman kısıtlılığı⁶² gibi durumlar nedeniyle bireyler çoğu zaman ev içinde ailesiyle değil, dışarıda iş arkadaşlarıyla ya da yalnız başlarına yemek yemektedirler. Böylesi bir durum geleneksel Türk aile yapısına da ciddi zararlar vermektedir. Nitekim yapılan bir çalışmada “Her öğünde bireylerin bir araya gelmemesi ne gibi sorunlara yol açıyor?” sorusunu, katılımcıların %62’si iletişim kopukluğuna sebep oluyor, %23’ü duygusal zayıflık yaratıyor, %7’si kardeşler arasında çeşitli sorunlara yol açıyor, %4’ü aile içi tartışmalara neden oluyor ve geri kalan %4 ise kuşak çatışmalarına neden oluyor şeklinde cevaplamışlardır.⁶³ Buradan geleneksel Türk mutfağında aile bireylerinin bir araya gelerek yemek yemelerinin, Tanrı’ya hamd edilecek kadar önemli bir olay olmaktan çıkarak çağın koşullarının böyle gerektirdiği için ihmal edilebilen basit bir eyleme dönüştüğü görülmektedir.

Geleneksel Türk mutfağında öğünler kuşluk ve akşam yemekleri olarak ikiye ayrılırdı. Bunda besinlerin sık sık tüketilecek kadar çok olmaması, İslamiyet ile birlikte devrin inşalarının kanaatkâr bir yapı göstermeleri ya da devrin ileri gelen hekimlerinin verdiği tavsiyelerin etkisi olduğu tahmin edilebilir. Örneğin İbn-i Sina’nın “İki öğün yemek sağlık, üç öğün yemek hastalıktır” adlı sözü bugün bile anlamlı bulunmaktadır. Ancak bu durum günümüz endüstriyel gıda firmalarının ve reklamların dayatmasıyla değişmiş ve artık yemek vakitleri üç öğüne bölünmüştür. Özellikle modern Türk toplumunda sık rastlanan, diyabet, mide ve hazımsızlık gibi rahatsızlıkların sebebinin de bu olduğu düşünülmektedir. Bir başka deyişle, gelenekten kopmak yalnızca Türk yemek kültürünü değil aynı zamanda bireyin sağlığını da olumsuz etkileyebilmektedir.

Yine geleneksel Türk mutfağında su, şerbet ve şurup özellikle Osmanlı saray mutfağında ve kısmen de olsa halk mutfağında içecek olarak en çok tüketilen ürünlerdi. Su olmasa da şerbet ve şurup günümüzde neredeyse hiç tüketilmemekte ve yerlerini günümüz asitli içeceklerine bırakmıştır. Bazı sayısal veriler bu duruma ışık tutacak niteliktedir. Türkiye içecek sektörünün yaklaşık %50’sini şişelenmiş sular oluşturmaktadır. 2009 yılında soda ve meyve suları alkolsüz içeceklerde %37 oranında yer tutmaktadır. Günümüz Türk mutfağı ve yeme-içme alışkanlıklarında meydana gelen değişimlerde belki de en çok üzerinde durulması gereken konu gazlı içeceklerin zararları da dikkate alındığında içecekler ve içecek sektörüdür.⁶⁴

Kadının sosyo-ekonomik yaşamda daha fazla rol üstlenmesi de geleneksel Türk mutfağının modern yeme-içme alışkanlıkları karşısında elini zayıflatan bir diğer konudur. Çünkü kadınlar eskiden beri aile içindeki bireylerin beslenme ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Bu şekilde yeme-içme üzerine öğrendikleri bilgileri bir sonraki nesle de aktararak geleneksel Türk mutfağının

⁶² Ali Osman Abdurrezzak, *Sosyo-Kültürel Bağlamda Yemek ve İletişim*, Sayı: 67, Cilt: 9, Millî Folklor Yayınları, 2005, s. 1-16.

⁶³ Tuğba Nur Erdem - Nihal Uzakgider - Mehmet Aksoy, *Fast-food Tüketim Tarzının Aile Fonksiyonlarına Etkisi: Eskişehir Örneği*, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu, Bursa 2011.

⁶⁴ Aysu Hatipoğlu - Orhan Batman, “Osmanlı Saray Mutfağı’na Ait Gastronomik Unsurların Günümüz Türk Mutfağı İle Kıyaslanması”, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 11, 2014, s. 62-74.

devamlılığını sağlamaktaydılar. Günümüzde ise çalışma hayatında var olan kadın, geçmiş dönemine oranla evine daha geç saatlerde ve yorgun gelmekte, bu durumdan ötürü daha çabuk çözüm üretme arayışına girmektedir. Bu noktada kadının evin dışında yemek yeme, hazır yiyecek içeceklerden faydalanma tercihleri tencere yemeklerinin hazırlanmasındaki zaman darlığını ortadan kaldıran tercihler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum günden güne hazırlanması uğraş ve incelik gerektiren Türk mutfağı yemeklerinden halkın uzaklaşmasına neden olmaktadır.⁶⁵

Osmanlı saray mutfağında yer alan Arnavut ciğeri, Çerkez tavuğu, Laz böreği ya da Tatar böreği gibi yiyecekler, etkileşimde olunan etnik grupların isimleri ile anılmakta ve sık sık tüketilmekteydi. Ancak yemekler günümüze kadar aynı şekilde gelmiş gibi görünse de hazırlanma biçimleri değişikliklere uğramıştır. Diğer bir deyişle, Laz böreği dışında ifade ettiğimiz yemeklerin, Türk mutfağında hala daha yer alsa da son yapılış şekilleri aynı değildir. Örneğin Çerkez toplumunda bu şekilde yapılan bir tavuk yemeği olsa bile, günümüzde aynı isimle ifade edilen yemekler bire bir ilişki içerisinde değildir.⁶⁶

Beslenme kalıbı açısından incelendiğinde, geleneksel Türk mutfağında önem sırasına göre et ve süt ürünleri ağırlıkta olan besin maddelerinin tüketimi daha makbul görülmekteyken günümüz yeme-içme alışkanlıklarımız da ise bitkisel yiyecekler temel tüketim maddesidir. Günlük kalori gereksinmesinin %60'ını sağlayan buğday bu grup içinde en büyük yeri tutmaktadır. Ülkemizde hayvan varlığı yeterli olmasına karşın, çeşitli hayvansal yiyeceklerin, özellikle et ve sütün, yurt içi tüketime aktarılacak biçimde üretilmediği, genellikle iyi dağıtılamadığı, piyasalarının iyi düzenlenemediği, bu nedenle tüketimlerinin de normalin altında olduğu görülmektedir.⁶⁷

Günümüzde geleneksel Türk mutfağı denilince akla ilk olarak bol kalorili, yağlı ve görece sağlıksız gibi algılanan ve tamamen et ve et ürünlerinin baskın olduğu bir yeme-içme alışkanlığı gelmektedir.⁶⁸ Hatta geleneksel Türk mutfağının şiş-kebab, döner ve lahmacun üçlüsünde oluştuğu ve ülkeyi ziyaret eden turistlerin dahi en çok bu ürünleri tercih etmesi ya da tercih etmek zorunda bırakılması bu görüşü doğrular niteliktedir. Ancak geleneksel Türk mutfağı, zengin çeşitleri, sağlıklı bir mutfak oluşuyla vejetaryen mutfağına öncülük edecek özelliklere de sahiptir.⁶⁹ Geleneksel Türk mutfağı sebze yemekleri (pirinçli, fıstıklı, zeytinyağlı, kabaklı dolmalar vs.), börekleri (peynirli, sebzeli vs.), hoşafı (demirhindi, helyun, gül, tarçın vs.), çorbaları (mercimek çorbası, tarhana çorbası, un çorbası vs.) ve diğer çeşitleri ile de zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Dolayısıyla vejetaryen mutfağını tercih eden kişilerin de tercih edebileceği bir mutfak kültürüdür.⁷⁰

⁶⁵ Güler, *a.g.e.*, s. 25, 2007.

⁶⁶ Hatipoğlu ve Batman, *a.g.e.*, s. 67.

⁶⁷ İbrahim Yasa, *Yirmibeş Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1969.

⁶⁸ Hatipoğlu - Batman, *a.g.e.*, s. 67.

⁶⁹ Günseli Tamkoç, *Vejeteryan Türk Mutfağı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 1-100.

⁷⁰ Sibel Öncel, "Türk Mutfağı ve Geleceğine İlişkin Değerlendirmeler (Turkish Cuisine and An Assessment on Its Future)", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, Sayı: 4, Cilt: 3, 2015, s. 44.

Geleneksel Türk mutfağına ait olan ve günümüz yeme-içme alışkanlıklarımız içerisinde soyutlamadığımız, benimsediğimiz ve kabul ettiğimiz birçok davranış kalıbı da mevcuttur. Örneğin Türklere toplu olarak yemek yeme geleneği oldukça eskilere dayanır. Hatta İslamiyet öncesi Türk toplumunda dahi bu yemekler düğün yemeği (küdenke aş), sünnet yemeği (sünnet aş), ad, san alma yemeği (at aş), doğum yemeği (togum aş), arkadaş yemeği (koldaş aş), ölü yemeği (yuğ aş) şeklinde kategorize edilmiştir.⁷¹ İslamiyet’le birlikte de özellikle kimsesiz ve ihtiyaç sahipleri için Ramazan ayında verilen toplu yemekler bu türden organizasyonlara örnek olarak gösterilebilir. Günümüzde de Ramazan ayında toplu olarak iftar yemeği verilmesi, hacıya giden kişilerin yakın akraba ve arkadaşlara yemek vermesi ya da mevlit okutması şehir ve kırsal kesimde uygulanan gelenekler arasında yer almaktadır.⁷²

Türk mutfak kültürünün zenginleşmesinde geleneksel Türk misafirperverliğinin önemli bir yeri vardır. Dünyanın her yerinde arkadaşlara, akrabalara, dostlara ikram olarak yiyecek ve içecek verilmesi geleneksel bir hal almıştır. Yiyecek ikramları, konukseverliğin bir ölçütüdür. Türklere misafirler önemli kişilerdir. “Misafire ikramda kusur edilmez” sözü Türklerin konukseverliğini açıklayan en önemli sözler arasında yer almaktadır. Misafirlere mutlaka yemek ikram edilir. Çayın yanında muhakkak pasta, börek, kurabiye verilmesi geleneği kentlerde bile hala devam etmektedir.⁷³

Geleneksel Türk mutfağında yemek genellikle o gün hazırlanan yemeklerin hepsinin bir siniye koyarak getirilmesinin ardından sini etrafında çökülerek yenir. Yemek ayrı ayrı mutfaktan taşınmaz ve tek kaptan yenirdi. Günümüzde bu âdetin özellikle köylerde yaşatıldığı görülmektedir. Üstelik bu köylerde masa gibi geleneksel sofrâ âdetine aykırı nesnelere mevcuttur. Fakat köylü yine yerde yemek yer. Masa, köylerde daha çok odanın bir köşesinde saygınlık aracı olarak durur ve üzerine bazı süs eşyaları konur. Örneğin Ankara yakınındaki Hasanoğlan’da ailelerin %45’inin masası olduğu halde masa üzerinde yemek yiyenlerin oranı %3’tür. Buna karşı %96,5 oranında aileler yer sofrasında yemek yemektir.⁷⁴

Geleneksel Türk mutfağı içerisinde asırlardan beridir kullanılan besin işleme ve saklama yöntemlerinin, günümüz hazır gıda endüstrilerinde bile aynı prensiplerle kullanılması kültürel bir devamlılığın işareti olarak kabul edilebilir. Bugün alışveriş merkezlerinde erişte, tarhana, bulgur, dövme, nişasta, şehriye, pastırma, sucuk, kurutulmuş sebze-meyveler ve benzerlerinin yaygın olarak bulunması geleneksel yöntemlerle hazırlanmış yiyeceklerin önemini koruduğunun en önemli kanıtıdır.⁷⁵ Tüm bu bilgiler ışığında geleneksel Türk mutfağına ait olan beslenme alışkanlıklarının ve davranış kalıplarının

⁷¹ Sürücüoğlu - Özçelik, *a.g.e.*, s. 1299.

⁷² Güler, *a.g.e.*, s. 25, 2007.

⁷³ *A.e.*, s. 26.

⁷⁴ Yasa, *a.g.e.*, s. 175.

⁷⁵ Emel Kocaman - Yasemin Ersoy, *Geleneksel Gıda Muhafaza Yöntemleri*, 38. ICANAS Kongresi, Ankara 2007, s. 878-892.

günümüz Türk toplumunun yeme-içme alışkanlıkları içinden birden olmasa da özellikle kitle iletişim araçlarının etkinliğine bağlı olarak değişen yaşam koşulları nedeniyle ağır ağır çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Günümüzdeki Türk mutfak kültürüne bakıldığında, geçmişten gelen bu kültürel mirasın yeni nesillere aktarılmasında sıkıntılar yaşandığı gözlenmektedir.⁷⁶ Günümüzde fonksiyonel gıdalar ve probiyotiklerle sağlıklı ve besleyici yiyecek içecekler tüketmeye çalışan dünyada Osmanlı mutfağının sağlıklı yemeklerine dönüş kaçınılmaz olmaktadır. Dolayısıyla bugün Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın mutlaka kitle iletişim araçları ve ülkemizde seyahat eden öncelikle yerli turistler bağlamında Türk mutfak kültürü ve yeme-içme alışkanlıklarını topluma yeniden kazandırması ya da halihazırda var olan alışkanlıkların kaybolmaması için çalışmalar yapması gerekmektedir. Bugün bu çalışmalar, bir kamu spotu, bir reklam, tanıtım olabileceği gibi yerel yönetimler özelinde direk halka nüfuz etme şeklinde de olabilir. Bununla birlikte slowfood işletmelerinin açılması ve varlığının devam ettirilebilmesi için getirilebilecek teşvikler, aile olarak restoranlarda dahi olsa yemek yemek için yapılacak özendirici promosyonlar, Türk mutfağının aynı zamanda sağlıklı bir mutfak olduğunun ifade edildiği, vejeteryenlerin dahi rahatlıkla deneyimleyebileceği yiyecek-içecek yelpazesine sahip bir mutfak olduğunu ortaya koyan reklam çalışmalarının da yapılması Türk mutfak kültürünün canlanmasına ve yeme-içme alışkanlıkları içerisinde yeniden yerini almasına sebep olabilir.

Türk toplumu yeme-içme alışkanlıkları ve Türk mutfak kültürü ile ilişkili olarak gerçekleştirilen bu çalışmada kavramsal bir araştırma olduğundan sınırlı sonuçlar elde edilebilmektedir. Türk halkının mutfak algısını yazında yer alan değişkenler vasıtasıyla ölçmek farklı sonuçların ortaya çıkmasını sağlayarak yeni bakış açılarının geliştirilmesine yardımcı olacaktır. Yapılan bu çalışma Türk mutfak kültürünü ve Türk yeme-içme alışkanlıklarını anlamaya katkı sağlamak ve günümüzde karşılaştırmalarla ölçülebilmesini sağlaması açısından önemlidir.

Kaynaklar

ABDURREZZAK, Ali Osman: *Sosyo-Kültürel Bağlamda Yemek ve İletişim*, Sayı: 67, Cilt: 9, Milli Folklor Yayınları, 2005.

AHMETBEYOĞLU, Ali: *Greks Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.

AKIN, Galip - ÖZKOÇAK, Vahdet - GÜLTEKİN, Timur: "Geçmişten Günümüze Geleneksel Anadolu Mutfak Kültürünün Gelişimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih: Antropoloji Dergisi*, Sayı: 30, 2015.

AKPINAR, Turgut: *Türkler'in Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim Yayınları, Eylül 1999.

ALPARGU, Mehmet: *12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Türk Mutfak Kültürü Türk Mutfağı*, Ed: Arif Bilgin - Özge Samancı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008.

⁷⁶ Hatipoğlu - Batman, *a.g.e.*, s. 69.

BİLGİN, Arif: *Klasik Dönem Osmanlı Saray Mutfağı, Türk Mutfağı*, Editörler: Arif Bilgin - Özge Samancı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008.

ÇAY, M. Abdulhalûk: *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

DUVARCI, Ayşe: "Türklerde Yiyecek İçecek Kültürü", *Türkler*, IV, Ankara 2002.

DÜZGÜN, Ertuğrul - DURLU ÖZKAYA, Fügen: "Mezopotamya'dan Günümüze Mutfak Kültürü", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, Sayı: 1, Cilt: 3, Ankara 2015.

ERDEM, Tuğba Nur - UZAKGİDER, Nihal - AKSOY, Mehmet: *Fast-food Tüketim Tarzının Aile Fonksiyonlarına Etkisi: Eskişehir Örneği*, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu, Bursa 2011.

ERDOĞAN, Eralp: *Türkiye Selçukluların Mutfağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

ERSOY, Yasemin: "Türk Mutfak Kültürü", *Türkler*, Cilt: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ERTAŞ, Yasemin - GEZMEN KARADAĞ, Makbule: "Sağlıklı Beslenmede Türk Mutfak Kültürünün Yeri", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 2, Gümüşhane 2013.

GÖKALP, Ziya: *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ötüken Neşriyat A.Ş. Yayınları, 1928.

GÜLER, Sibel: "Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 26, Kütahya 2010.

_____ : "Türk Mutfağının Değişim Nedenleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *1. Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler*, Antalya 2007.

GÜRSOY, Deniz: "Yemek Üzerine Denemeler", *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, Ed.: Kamil Toygar - N. Berkok Toygar, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara 2005.

HASSAN, Ümit: *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009.

HATİPOĞLU, Aysu - BATMAN, Orhan: "Osmanlı Saray Mutfağına Ait Gastronomik Unsurların Günümüz Türk Mutfağı İle Kıyaslanması", *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 11, 2014.

HAYDAROĞLU, İlknur: "Osmanlı Saray Mutfağından Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 22, Cilt: 34, Ankara 2003.

İBN BATTUTA: *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul 2017.

İBN FADLAN: *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

İLGİN, Abdulkadir: "İslamlık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 1, Haziran 1999.

İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

İZGİ, Özkan: *Çin Elçisi Wang Yen'te'nin Uygur Seyahatnamesi*, No: 26, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

KIZILDEMİR, Özgür - ÖZTÜRK, Emrah - SARIŞIK, Mehmet: "Türk Mutfak Kültürünün Tarihsel Gelişiminde Yaşanan Değişimler", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 14, Cilt: 14, 2014.

KOCAMAN, Emel - ERSOY, Yasemin: *Geleneksel Gıda Muhafaza Yöntemleri*, 38. İCANAS Kongresi, Ankara 2007.

KOÇAK, Kürşat: "İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevki ve Pay)", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3, Cilt: 2, Haziran 2011.

KÖZLEME, Olgun: *Türk Mutfak Kültürü ve Din*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

KURUKAMÇI, Kübra: *Osmanlı İmparatorluğunda Tüketim Alışkanlıklarının Değişimi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

KUT, Günay: "Türklerde Yemek Kültürü", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

MAHMUD, Kaşgarlı: *Divânu Lugâti't-Türk, I*, Türkçe Tercüme: Besim Atalay, Ankara 2014.

ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

ÖNÇEL, Sibel, "Türk Mutfağı ve Geleceğine İlişkin Değerlendirmeler (Turkish Cuisine and An Assessment on Its Future)", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, Sayı: 4, Cilt: 3, 2015.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi - UZUNAĞAÇ, Ömer: "Selçuklu Anadolu'sunda Ekmek", *Marmara Üniversitesi Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Bahar 2014.

SARI, E.: *Osmanlı Mutfağı*, Net Medya Yayıncılık, Antalya 2016.

SÜRÜCÜOĞLU, Melih Saip - ÖZFER ÖZÇELİK, Ayşe: *Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi*, 38. İCANAS Kongresi, Ankara, 10-15 Eylül 2007.

TAMKOÇ, Günseli: *Vejeteryan Türk Mutfağı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

UZUNAĞAÇ, Ömer: *Selçuklu Anadolu'sunda Beslenme ve Yemek Kültürü*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

YASA, İbrahim: *Yirmibeş Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1969.

YILMAZ, Anıl - TELCİ, Cahit: "Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2010.

19. YÜZYIL OSMANLI KENT KÜLTÜRÜNDE SELANİK’TE KAMUSAL MEKANLAR; BAHÇELER: BEŞÇINAR (MEMLEKET/MİLLET), BEYAZ KULE (İTTİHAD) VE PAŞA BAHÇESİ

Öğr. Gör. Dr. Neval Konuk HALAÇOĞLU*

Öz

Günümüzde sınırlarımız dışında kalan Yunanistan Selânik’te Tanzimat sonrası süreçte inşa edilen kentsel mekânlar “Millet Bahçelerinin” kullanımları ve inşa amaçlarına ilişkin tespitler yazımızın içeriğini oluşturmaktadır. Osmanlı’nın son dönemlerinde yeni bir eğlence ve gezi mekânı olarak düzenlenen Selânik’teki Beşçınar (Memleket/Millet), Beyazkule (İttihad) ve Paşa Bahçeleri’nin yapım kararları, kullanım biçimleri ile Osmanlı sonrası süreçte bölgede yerinde yapılan incelemelerle değerlendirilmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı sonrasında, devlet ve toplum yapısındaki değişikliklere bağlı olarak ortaya çıkan yeni yapılar, toplumun o zamana kadar karşılaşmadığı anıtsal işlev, biçim ve plân şemalarına sahip ağırlıkla neo-klâsik formda kamusal binalar olarak ortaya çıkmıştır. Kamusal alan, yalnızca modernitenin getirdiği yenilik/değişimler için değil, mekânsal olarak kentlerin ve sosyolojik olarak bireyin kendini nasıl ürettiğinin/ tanımladığının araştırılması için önemli bir alandır. Yeşil alan, toplumun kamusal alanlardaki yansımalarının görünür bir biçimdir. Osmanlı yöneticileri 1860’lı yıllara gelindiğinde mimari üretimin siyasal alandaki önemini kavramış, ancak bu mimari değişim kenti bütünüyle kapsayamamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan “Millet Bahçeleri” ise konumları, işlevleri, inşa kararları ve süreçleri ile farklı bir kent mekânı oluşumunun izlerini taşımaları açısından halkın ilgi odağı hâline gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Balkanlar, Selanik, Millet Bahçeleri, Peyzaj, Osmanlı Mimarisi.

Geliş Tarihi: 19 Ocak 2021 - Kabul Tarihi: 01 Şubat 2021.

Atıf Bilgisi: Neval Konuk Halaçoğlu, “19. Yüzyıl Osmanlı Kent Kültüründe Selanik’te Kamusal Mekanlar; Bahçeler: Beşçınar (Memleket/Millet), Beyaz Kule (İttihad) ve Paşa Bahçesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 289-308.

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, neval.konuk@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9322-0541.

**Public Spaces In Thessalonica In The 19th Century Ottoman
Urban Culture; Gardens: Bescinar (Memleket/Millet), White Tower
(İttihad) And Pasha**

Abstract

The areas that were built in the post-Tanzimat period in Thessaloniki, Greece, which is outside our borders today, and the areas for the use and intended use of the spaces "National Gardens" are in the continuation of our article. The construction decisions of Beşçınar (Homeland/Millet), Beyazkule (İttihad) and Pasha Gardens in Thessaloniki, which were organized as a new entertainment and travel place in the last period of the Ottoman Empire, were evaluated on site in the post-Ottoman period. After the 1839 Tanzimat Edict and the 1856 Reform Edict, the new structures that emerged depending on what was written in the state and social structures emerged as public buildings, mainly in neo-classical form, with functions, forms and plan schemes that were not encountered until then. The public sphere is not an important field for the innovation/changes brought about by modernity, but for the study of how cities and sociologically the individual produces/defines himself. The green space is a visible form of grand public spaces. By the 1860s, Ottoman rulers grasped the importance of architectural production in the political field, but this architectural change could not cover the city completely. The "Gardens of the Nation" that emerged in the second half of the 19th century, on the other hand, became the center of attention of the public except that they bear the traces of the formation of a different urban space with their functions, construction decisions and processes.

Keywords: Balkans, Thessaloniki, Millet Gardens, Landscape, Ottoman Architecture.

1. Giriş

19. yüzyıl başında III. Selim'in başlattığı ve ardından Sultan II. Mahmud tarafından devam ettirilen Osmanlı Devleti'nde batılılaşma çabaları ilk önce askerî alanda görülmüştür. III. Selim devrinde ortaya çıkan Nizâm-ı Cedid ıslahatları II. Mahmud devrinde devlet politikası olarak uygulanmış ve bu politika 19. yüzyıl boyunca devam ettirilmiştir. 1839'da Sultan Abdülmecid yönetiminde ilân edilen Tanzimat Fermanı değişmeye başlayan yönetim sisteminin önemli bir göstergesidir. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 İslahat Fermanı sonrası devlet yönetiminde merkezileşme çabaları artmış, bürokrasi güçlenerek devlet yönetiminde etkin rol oynamıştır. Devlet ve toplum yapısındaki değişikliklere bağlı olarak inşa edilen yeni yapılar, toplumun o zamana kadar karşılaşmadığı anıtsal işlev, biçim ve plân şemalarına sahip ağırlıkla neo-klâsik formda kamusal binalar olarak ortaya çıkmıştır. Öncelikle, yönetim, eğitim, sağlık, sanayi, ulaşım yapıları gibi kamusal yapılar inşa edilmiştir.¹

Kamusal alan, yalnızca modernitenin getirdiği yenilik ve değişimler için değil, mekânsal olarak kentlerin ve sosyolojik olarak bireyin kendini nasıl ürettiğinin ve tanımladığının araştırılması için önemli bir alandır.² Yeşil alan,

¹ Neval Konuk Halaçoğlu, *Tanzimat Sonrası, Osmanlı Rumeli Vilayetleri Hükümet Konaklarında İdeoloji ve Erk'in Mimari Temsili (1839-1922)*, Atılım Üniversitesi Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018, s. 27.

² Tülin Selvi Ünlü, "Cumhuriyet Modernleşmesi ve Mersin'de Kamusal Mekana Etkisi", *Osmanlı Dünyasında Kültürel Karşılaşmalar ve Sanatsal Yansımaları: Prof. Dr. Filiz Yenişehrioğlu'na Armağan*, 14-16 Kasım 2012, Ankara 2012, s. 251.

toplumun kamusal alanlardaki yansımalarının görünür bir biçimidir.³ Park ve bahçeler, taşıdığı sembolik ve simgesel değerleriyle, var olduğu dönemde toplumun kentsel ve kamusal yaşam kültürünün yanı sıra bilinç düzeyini de aktarmaktadır. Kültürel peyzaj niteliği kazanan bahçeler; bu niteliğini tarihsel düzlemin kültürel ve doğal değerleriyle sürdürdüğü tarihi kentsel peyzaj olarak korunması ve yaşatılması gerekmektedir.⁴

Osmanlı yöneticileri 1860'lı yıllara gelindiğinde mimarî üretimin siyasal alandaki önemini kavramış, ancak bu mimarî değişim başta ekonomik olmak üzere mekân yeterlisizliği gibi⁵ farklı sebeplerle kenti bütünüyle kapsayamamıştır. Bunun temel nedeni; Tanzimat sürecinde Türk kentlerinin mekânsal kurgusunun biçimlendiren öncelikler ile Batı kentlerinin mekânsal öncelikleri arasındaki sosyal ve kültürel ilişkiler açısından, ekonomik örgütlenme biçimlerine hukuksal düzenden yerleşme pratiklerine dek uzanan bir dizi farklılıkların varlığıdır.

19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan "*Millet Bahçeleri*" ise konumları, işlevleri, inşa kararları ve süreçleri ile farklı bir kent mekânı oluşumunun izlerini taşımaları açısından halkın ilgi odağı hâline gelmiştir.

Günümüzde sınırlarımız dışında kalan Yunanistan Selânik'te Tanzimat sonrası süreçte inşa edilen kentsel mekânlar "*Millet Bahçelerinin*" tamamını kapsayan bir araştırma bulunmamaktadır. Bugün çoğu unutulmuş olan bu kamusal mekânların kullanımları ve inşa amaçlarına ilişkin tespitler yazımızın içeriğini oluşturmaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde yeni bir eğlence ve gezi mekânı olarak düzenlenen Selânik'teki Beşçınar (Memleket/Millet), Beyazkule (İttihad) ve Paşa Bahçeleri'nin yapım kararları, kullanım biçimleri ile Osmanlı sonrası süreçte bölgede yerinde yapılan incelemelerle değerlendirilmiştir.

2. Osmanlı'da Bahçeler

Osmanlı'nın Batılılaşma süreci, toplumsal dinamiklerin kent mekânına yansıdığı, değişim ve dönüşümün görünürlük kazandığı bir zaman dilimidir. Bu dönemdeki dönüşümün ideolojik açıklaması, kamu otoritesinin dönüştürücü, değiştirici ve modernleştirici tek güç olduğudur. Kentsel düzenlemeler içinde yeni yeşil alanların oluşturulmasında estetik boyutla birlikte, devletin kendini gösterme çabası da etkili olmuştur.⁶ Kamusal alan olarak bahçelerde zaman geçirme, eğlenme, sosyalleşme ilk kez 18. yüzyılda İstanbul'da ortaya çıktı. 1710'larda ve 1720'lerde saray şairi Nedim'in yazdığı şarkılardan 18. yüzyılın sonlarında Enderunlu Fazıl'ın Mesnevilerine kadar, İstanbul bahçeleri, sundukları eğlenceler ve uyandırdıkları duyuşsal hazlarla, Osmanlı şiişsel imgelemine sızmaya devam etti. Gül ve bülbül gibi standart imgeleri

³ Uğur Tanyeli, "Kamusal Mekân-Özel Mekân: Türkiye'de Bir Kavram Çiftinin İcadı", *Genişleyen Dünyada Sanat, Kent ve Siyaset: 9. Uluslararası İstanbul Bienali, 16 Eylül-30 Ekim 2005*, İstanbul 2005, s. 201.

⁴ Nevin Turgut Gültekin, "Batılılaşmanın Uzantısında Kent Bahçeleri; Giresun Memleket-Millet Bahçesi", *I. Ulusal Peyzaj Mimarlığı Kongresi, 15-17 Ekim 2015*, Ankara 2015, s. 8.

⁵ Ş. Pınar Özyalvaç, "Tanzimat Dönemi Reformlarında Mekân Sorunu ve Çözüm Arayışları", *Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları*, Kitap Yayınevi, s. 163-196.

⁶ Arzu Koyunoğlu Nuhoğlu - Elif Balın Tan, "Türkiye Tasarım Kronolojisi Peyzaj", *İstanbul: 3. İstanbul Tasarım Bienali, 22 Ekim-20 Kasım 2016*, s. 5.

ve karmaşık mecazlarıyla klasik divan şiirinin soyut bahçesi, bu dönemde yerini Kandilli ve Çubuklu gibi, isim ve konumları belirli gerçek mekânlara bırakmıştır. Bu alanlar, kültürel temsil formlarına daha önce görülmemiş bir şekilde nüfuz etti ve Osmanlı kamusal alanına yeni bir yoğunluk getirmiştir.

Osmanlı milleti “biçimlendirme” fikrinin kent mekânındaki karşılığı olarak görülebilecek “Millet Bahçeleri” tanımlaması ve bu bahçelerin ortaya çıkış tarihlerine bakıldığında ise, geç kalmış bir Tanzimat projesi olduğu düşünülebilir. Bu sebeple bazı araştırmacılar tarafından “Millet Bahçeleri”, Tanzimat anıtlarının içinde değerlendirilmiştir.⁷

Avrupa’da yönetici kadrolarıyla, özel donanımlarıyla ve yönetmelikleriyle halka açık bahçelerin doğuşu 19. yüzyılın sonlarında gerçekleşir.⁸ Osmanlı milletinin görünürlüğünün kentsel alanlarda da gerçekleştirilmesine ilişkin bir projenin parçası olan “Millet Bahçeleri”nin ortaya çıkışında ise; şüphesiz Avrupa’daki örneklerinin varlığı önemli bir etkidir. Genel olarak; Hükümet konakları, belediye, adliye binaları ile kamu yapılarının bir uzantısı olarak ortaya çıkmayan bu kent mekânları, batılı eğlence anlayışının simgesi olan bazı yapılar veya kulüplerle bir bütün olarak düşünülmüştür. Bahçedeki eğlenceler, bahçeyi paylaşan bu yapılardaki organizasyonlar sayesinde gerçekleştiğinden, yapıların mekân kullanımına olumlu katkıları olmuştur. Makalemizde ele aldığımız Paşa Bahçesi, tüm bu genel değerlendirmelerin dışına çıkarak Selânik Hamidiye Hastanesi’nin arka avlusunda inşa edilerek bir kamusal bütünlük sağlamıştır.

Osmanlı Devleti, millet bahçelerinde düzenlenen etkinliklerde mutlak otoritesini her daim hissettirmiştir. Oynanacak bir tiyatro oyununda ya da düzenlenen bir konserde padişahın mutlak otoritesini zedelemeye yönelik siyasi içerikli söylemler yasaklanmıştır. Belediyelere ait olan millet bahçeleri, özel kişi ya da şirketlere kiralanarak belediyenin bütçesine gelir getiren mekân özelliği de taşımıştır. Osmanlı’da ilk örnekleri olan Altıncı Daire-i Belediyeye bağlı Taksim ve Tepebaşı Millet Bahçelerinin dışında, İstanbul’un farklı semtlerinde ve Kudüs, İzmir, Ankara, Selânik, Yanya ve Varna şehirlerinde Belediye Bahçesi adı altında kamuya açık bahçeler inşa edilmiştir.

İstanbul’daki ilk millet bahçesi, Taksim Millet Bahçesi’dir. 1866 yılında Sultan Abdülaziz döneminde açılır. İlk millet bahçesinden 3 yıl sonra, Üsküdar’da Sarıkaya Millet Bahçesi (1868-1869) oluşturulur. İstanbul’da açılan üçüncü millet bahçesi, Sultan Ahmed Meydanı’na yaptırılan (1871-1872) Sultan Ahmed Millet Bahçesi’dir. Daha sonra Tepebaşı Millet Bahçesi ve Kısıklı Millet Bahçesi tesis edilir.⁹

⁷ Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 135.

⁸ Tayfun Gürkaş, *Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Kamusal Yeşil Alanın Doğuşu*, Y.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 13.

⁹ Yalçın Memlük, “Bulvarın Yeşil Parçaları”, *Cumhuriyet Devrimi’nin Yolu: Atatürk Bulvarı*, Ed. H. Çağatay Keskinok, Ankara Koleksiyoncular Derneği Yayını, Ankara 2009; Elif Gürbüz, *Tarih İçerisinde İstanbul’daki Mesire Olgusu ve Mesire Alanlarının Geçirdikleri Değişimin Kağıthane Mesiresi Örneği Üzerinden İrdelenmesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 185.

Sultan II. Abdülhamid döneminde kullanılmaktan sakınılacak sözcüklerin sayıca fazlalığından ve bunlardan birinin “*millet*” diğeri için ise “*hürriyet*” olduğundan söz edilmekteyse de;¹⁰ yapılan yazışmalardan da anlaşılabilir gibi, “*Millet Bahçeleri*” ifadesi Sultan II. Abdülhamid dönemi belgelerinde yer alır. “*Millet*” sözcüğünün bahçe adı olarak kullanımı 1870’li yıllara ait arşiv belgelerinden başlayarak II. Meşrutiyet dönemini de kapsayacak biçimde bir süreç izler ve 1920’de son bulur. “*Hürriyet*” sözcüğünün kullanımı ise II. Meşrutiyet ile gerçekleşir. Çünkü halkın dilinde II. Meşrutiyet bir “*hürriyet hareketi*”dir. Kimi zaman iki sözcük kent alanları için bir arada kullanılabilir. Söz gelimi, Trabzon’da Hürriyet Meydanı’nda Millet Bahçeleri yer alır.¹¹ Genellikle tepki çekmemek için “*Millet Bahçesi*” adı yerine “*Belediye Bahçesi*” ifadesi kullanma eğilimi varsa da; belgelerde ve halk arasında “*Millet Bahçesi*” sözcük grubunun kullanımına yer verilir.¹²

3. Millet Bahçelerinin İnşa Edilme Nedenleri ve Kullanımları

Millet Bahçeleri gecikmiş bir Tanzimat projesi olarak Osmanlı toplumundaki çeşitli milletleri bir araya getiren bir kamusal mekânın yaratılması amacını taşımaktadır. Ancak, uygulamada bu amacın sonuca ulaşmış olmadığı bilinmemektedir.

Osmanlı Devleti’nin, Avrupa’daki bahçecilik anlayışının aksine, bahçeleri doğanın bir parçası olarak görmesi ve bu anlayışı sürdürmesi; kendilerine özgü bahçe kültürünü tamamen terk etmediğinin bir ispatıdır. Osmanlılar tanıştıkları kültürleri kendi geleneklerine uygun olarak yeni baştan yapılandırmış ve yepyeni bir sentez ortaya çıkararak zengin bir bahçe kültürü tasarlamışlardır. Osmanlı bahçeleri, Avrupa’daki bahçelere göre çok büyük ölçekli olmamakla birlikte, sade ve gösterişten uzak bir anlayışla tasarlanmıştır. Bu alanlarda daha çok insanın ihtiyaçlarını temin edebileceği, ağaçların gölgesinde dinlenmek, meyve ve sebze üretmek, gezmek, avlanmak, oyunlar oynamak gibi faaliyetler icra edilmiştir.¹³

Tanzimat sonrasında, Osmanlı Devleti’nin toplum içinde yeşil alanlara yüklediği görevler, dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik koşullarına göre değişim göstermiştir. Bu değişimler Osmanlı bahçelerine kamusal kazandırmıştır.

Arşiv belgelerindeki bilgilerden ve hatırat türü kaynaklardan yola çıkarak başta padişah olmak üzere Osmanlı hanedan mensubu kişilerin millet bahçelerine gitmediği, Padişahın yerine Osmanlı Devleti adına Sadrazam’ın veya diğer bürokratların millet bahçelerindeki etkinliklere iştirak ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴ Ancak, gene bunu bozan bir örnek Selânik Beşçinar Bahçesi’nde yaşanır. Hem Abdülmecid hem de Sultan Mehmed Reşad Selânik’i ziyaretleri esnasında halkla bu bahçe de görüşür.

¹⁰ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 15. baskı, İstanbul 2010, s. 350.

¹¹ BOA., *DH.İD.*, 70/12.

¹² Oya Şenyurt, “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı’nın Son Dönemlerinde “Gezinti”nin Mekânları ve Millet Bahçeleri”, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi, Journal of Architecture and Life*, 3 (2), 2018, s. 153.

¹³ Hakan Ercan, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentlerinde Kent Meydanı ve Millet Bahçeleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü-Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2018, s. 104.

¹⁴ Ercan, *a.g.t.*, s. 106-107.

Ayrıca, önceden sadece dinî mekânlarda yapılan yardımlaşma, Tanzimat dönemi ile birlikte yeni bir boyut kazanarak, millet bahçeleri hayır işlerinin yapıldığı kamusal mekânlar hâlini alır.

Para ödenerek girilen Millet Bahçeleri belediyeye gelir sağlamaktadır. Ücretli giriş dışında duvarlarla katı biçimde belirlenen sınırlar, bahçeye dâhil olunmasına getirilen diğer somut engellerdir. Ancak bununla birlikte, mesirelerin geniş koruluk alanlarıyla getirdiği sınırsızlık algısını ortadan kaldıran tanımlı alanlar sunarlar.¹⁵ Beşçınar ve Beyaz Kule bahçelerinde bu durum görülmektedir.

Bir belediye hizmeti olarak ortaya çıkarılan ve imar edilen toprak parçasının çeşitli hizmetlerle halka sunulması ve kontrolü ile doğal güzelliklere sahip mesire alanlarının kontrolü arasında kuşkusuz farklar vardır. İlk olarak Mesire olarak düzenlenen Beşçınar Bahçesi'nde olduğu gibi sonrasında düzenlenerek halkın faydasına sunulur.

Sonradan ekilen fidanlar, akarsu yerine yapılan fiskiyeli havuzlar, çiçek tarhları; önceden yapılan plânlarla gerçekleştirilir. Bahçelerde, kentli olma bilinci ile kente kazandırma eğilimi Beyaz Kule ve Beşçınar'daki gibi dikkat çekmektedir.

Mesirelerdeki kuralları aşan geleneksel eğlence anlayışından uzak ve belediyenin sunduğu hizmetlerle gelişen eğlence yaklaşımı, batılılaşan toplumun zevk ve tercihleriyle Millet Bahçeleri'ni biçimlendirmiştir. Edebî eserlerde, burada sanatlarını icrâ eden sanatçıların Avrupa'nın kaybolmuş köşelerinden bulunup getirilen kişiler olduğu anlatılmaktadır.¹⁶ Lokantalar, tiyatrolar, kafeler, kulüpler ve müzik dinletileri için salonlar; Beyaz Kule Bahçesi'nde olduğu gibi Millet Bahçeleri'nin ayrılmaz parçalarıdır.

Millet Bahçeleri birbirine yakın sınıftan ve statüden kişilerin karşılaşmasını olanaklı kılarken, mesireler kontrol edilemez büyüklükleri nedeniyle pek çok farklı halk grubunu ve etnik kökene sahip kişileri karşılaştırır. Söz gelimi Beyaz Kule Bahçesi İttihatçıların ve Türk edebiyatçılarının uğrak yeridir. Millet Bahçeleri'nde kadın ve erkeğin davranış kodlarını, nizâm-nâmeler ve adâb-ı muâşeret kuralları belirlemiş ve mesirelere göre gerek yapılar gerek mekân örgütlenmesi ile sanatsal faaliyetlerle geleneksel davranış kodlarından farklı biçimde sosyal ilişkiler düzene sokularak biçimlenmiş ve geliştirilmiştir.

Geleneksel mesire alanlarında rastlanmayan protesto ve mitingler, Beşçınar Bahçesi'nde olduğu gibi gerçekleşmiştir. Ancak, yönetimin kontrolü bu tip etkinliklerin gerçekleşmesine çoğu kez engel teşkil etmiştir.

Selânik'teki bahçeler, kamusal fayda sağlamak için yapılan toplantılar ve eğlenceler için kullanılmıştır. Ayrıca, büyük bir tesadüfle Selânik'te Meşrutiyet döneminin hemen başında "*Bağçe*" mecmuası adıyla bir süreli yayın yayımlanmaya başlamıştır. Bağçe, 1904-1905 yılları arasında yayımlanan Çocuk Bağçesi adlı süreli yayının da devamı niteliğindedir.¹⁷

¹⁵ Şenyurt, "a.g.m.", s. 163.

¹⁶ Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırık Hayatlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2018, s. 42.

¹⁷ Celal Aslan, "Bahçe Dergisi (1908-1910)", *Bilgi*, Sayı: 47, Ankara Güz/2008, s. 167-176.

3.1. Beşçınar (Memleket/Millet) Bahçesi

19. yüzyıl Selânik haritalarından tespit edildiği kadarıyla Beşçınar Bahçesi, Vardar Kapısı'nın dışında ve Rıhtım'ın kuzeybatısında yer alan büyük bir mesire yeri idi. Kuşaklar boyunca Selâniklilerin dinlenmek için tercih ettiği Beşçınar (Memleket/Millet) Bahçesi veya Osmanlı sonrası verilen adıyla Prensler Parkı, II. Dünya Savaşı itibari ile giderek genişleyen liman binaları ve tren garı nedeniyle bugün yok olmuştur.

Selânik'te millet bahçesi adıyla anılan tek bahçe Beşçınar Belediye Bahçesi'dir. Şehrin sahil kesimine yakın bir arazi üzerinde yer alan millet bahçesinin çevresinde bira ve un fabrikaları gibi çok sayıda sanayi tesisi bulunmaktadır. Yaz aylarında halkın her gün rağbet ettiği yerler arasında olup, İstanbul'daki Taksim ve Tepebaşı bahçeleri gibi içerisinde gazinoları olan, dışarıdan bakıldığında bir mesire yerini andıran Beşçınar Bahçesi, kentin kamusal yaşamında önemli bir konuma sahiptir.

1859 Temmuz'unda vilayetlerde büyük bir geziye çıkan Sultan Abdülmecid Selânik'i ziyareti esnasında; Beşçınar Bahçesi'nde sabahtan akşama kadar kent sakinlerinin heyetlerini kabul ettiği görkemli bir çadır kurulur. Geçici olarak kurulan bu çadır hakkında anlatılan övücü ve etkileyici öyküler, kentte padişahı kabul etmeye layık herhangi bir kamu binasına sahip olmadığı hususunu gizleyememektedir.¹⁸

Deniz kenarındaki Beşçınar Bahçesi'nde halkı kabul eden Sultan Abdülmecid, çınar ağaçlarının altında saygılarını sunan yerel Osmanlı ileri gelenleri, hahambaşı ve metropoliti kabul ederken, kendisinden yardım isteyen kent halkı ve köylülerden yüzlerce dilekçe alır. Yaverleri yerli Osmanlı, Rum ve Yahudi okulları, hastaneler ve farklı milletten yoksulların yararına altmış bin kuruştan fazla yardım dağıtır. Padişah, Selânik'in meşhur olan sağlıklı yaz iklimine maruz kaldığından ateşli bir hastalığı beraberinde Dersaadet'e götürür.¹⁹ Gerçekten de Dersaadet'e dönüşünde ilk Cuma namazı için yakındaki Fındıklı Camisi'ne giden Padişah, bir sonraki hafta hastalığının ağırlaşması nedeniyle Cuma Selamlığı'na çıkamamıştır.²⁰ Bu hastalıktan sonra bir daha tam olarak iyileşemeyen Sultan Abdülmecid henüz 38 yaşında iken Haziran 1861'de vefat eder.

Şehre geldiği günün ilk gecesini, akşam yemeği için Yusuf Paşa Konağı'na giden Padişah kısa bir süre sonra tekrar Beşçınar Bahçesi'ne dönerek gece 23.00'e kadar burada zaman geçirir. Padişahın ziyareti nedeniyle Yenikapı'dan Beşçınar'a kadar olan yol aydınlatılır. Beyaz Kule ve limanda bulunan tüm gemilerden gece boyunca ışık gösterileri yapılır ve rengarenk havai fişekler atılır.²¹

¹⁸ Alexandra Yerolympoş, "Kozmopolit Bir Kentleşme", *Selânik 1850-1918*, Der.: Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 200.

¹⁹ Mark Mazower, *Selânik: Hayaletler Şehri (1430-1950)*, Çev.: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007, s. 155-156.

²⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir, 13-20*, Haz.: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 81.

²¹ Stein and Aron Rodrigue - Sarah Abrevaya, *A Jewish Voice From Ottoman Salonica: The Ladino Memoir of Sa'adi Besalel a-Levi*, Çev. Isaac Jerusalemi, Stanford University Press, California 2012, pp. 71-72.

Ertesi günün akşamı yine Beşçınar'da geçirmeyi tercih eden Padişah, yemeğini de burada yiyerek ertesi gün olan Cuma günü gerçekleştirilecek selamlık resmî için emirler verir. Vali Said Paşa'ya verilen emirle şehrin tüm ileri gelenleri ve temsilcilerinin Cuma Selamlığı'ndan sonra saat 15.00'te tanışmak üzere hazır olmalarını ister. 29 Temmuz Cuma günü saat 11.00'de ikametgâhından ayrılan Padişah resmî üniformalı heyetiyle birlikte selamlık alayına çıkar.²² Selânik Ayasofya Camisi'ne gelerek Cuma namazını kılar, namazdan sonra, bizzat kullandığı iki atlı arabayla, Yenikapı'dan sur dışına çıkarak yine Beşçınar Bahçesi'ne gider. Beşçınar'da yapılacak kabuller için çadrlar hazırlanır, mızıka ve muhafızlar hazır bulunur. Sa'adi Levi, Padişahın burada yaptığı kabuller ve içerikleri hakkında ayrıntılı bilgileri günümüze ulaştırır.²³

1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim tebaayla arasındaki ilişkileri yeniden tesis ederek daha sağlam temellere oturtmaya çalışan merkezî hükümetin, kozmopolit yapısıyla meşhur Selânik'i bu süreçte sembolleştirmesi ve Padişahın ziyareti ile şereflendirmesi oldukça önemliydi. Padişahın hahambaşı, piskoposlar, Yahudi ve Rum iş adamları ile doğrudan temaslarda bulunması ve görmüş olduğu ilgi, gayrimüslimler ile Padişah arasındaki sadakat bağlarını pekiştirmiştir.²⁴

Beşçınar Bahçesi içinde bir iskelenin varlığı da bilinmektedir. Selânik'e ev hizmetkârı olarak kaçak getirilen esirler, Beşçınar bahçesindeki iskeleye indirilip, gün doğmadan şehre sokulmaktadır.²⁵

1876'da ilan edilen Kanun-ı Esâsi'nin ardından Osmanlı donanmasının limana varması sonrasında, kentin Rum rahipleri tarafından Beşçınar Bahçesi'nde donanmadaki Hristiyan denizciler için bir ayın yapılır. Türk donanma zabıtları, 'son derece yerinde bir tören' sözleriyle baş piskoposa iltifat ederler.²⁶

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivleri'nde bulunan 26.10.1303 (7 Ocak 1888) tarihli belgede Beşçınar Bahçesi'nin adı Memleket Bahçesi olarak yer almaktadır.²⁷ Ayrıca, 20 Haziran 1894 tarihli belgenin içeriğinde de; "geçen sene düzene sokulmuş Memleket Bahçesi'nde bir küçük köşk var ise de yemek salonu inşasına başlanır." ifadesine rağmen, belgenin ilk başlarında; "Millet bahçesinde hazırlanan salonun ziyafet için ayrıldığı" yazılıdır.²⁸ Bu bilgiler ışığında Beşçınar Bahçesi'nin, 1893 sonrasında 'Memleket Bahçesi' yerine 'Millet Bahçesi' adıyla adlandırıldığı anlaşılmaktadır.

12 Mart 1893'te Selânik Millet Bahçesi'nin yanında bulunan boş arazi şahsa satılmayıp bahçe içine dâhil edilerek genişletilir.²⁹ 20 Haziran 1894'te Selâ-

²² *Ceride-i Havâdis*, No: 947, 2 Muharrem 1276, s. 1.

²³ Rodrigue and Stein - Abrevaya, *a.g.e.*

²⁴ Seyahat için bkz.: Diren Çakılcı, "Unutulmuş Bir Seyâhat-i Hümâyün: Sultan Abdülmecid'in Selânik Ziyareti", *Tarih Dergisi*, Sayı: 65, (2017/1), İstanbul 2017, s. 63-98.

²⁵ E. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, bölüm I, Princeton 1998.

²⁶ Mazower, *a.g.e.*, s. 176.

²⁷ BOA., *ML.EEM.*, 95/94, 26.10.1303.

²⁸ B.O.A., *Y.A.HUS.*, 300/76, 17.12.1311.

²⁹ B.O.A., *BEO.*, 169/12640, 23.08.1310.

nik Millet Bahçesi'nde Sırp Kralı adına düzenlenecek yemek ziyafeti için bahçe içinde bir küçük köşk bulunmasına rağmen bir yemek salonu inşa edilir.³⁰

21 Ağustos 1901 tarihli Malumat gazetesinde bahçe hakkında ayrıntılı bilgiler veren bir yazı yayımlanır.³¹ Yazıda Beşçınar Bahçesi'nin Selânik Hamidiye Sanayi Mektebi (İslahhane)'ne ait olduğu ifade edilmekle beraber bunu destekleyen bir bilgi bulunamamıştır.³²

Yahya Kemal, "Çocukluğum, Gençliğim, Edebi Hatıralarım" adlı eserinin annesini anlattığı kısmında, Selânik ile ilgili anılara da geniş yer verir. Annesinin yatakta olduğundan Selânik'i görmek için yalnız bir iki defa kalkabildiğini, sokağa çıktığını, bir defa da Beşçınar Bahçesi'ne kadar gidebildiğini belirtir.³³

Mazower, Müslüman kadınların şeriat kurallarına göre eğlenmesi için bahçenin bir bölümünün kafes ile çevrildiğini belirtir, ama yılını vermez.³⁴

Avram Benaroya adında genç bir Bulgar Yahudi matbaacı ve öğretmen 1909'da; "Sefardik Sosyal Araştırmalar Çevresi" adlı bir grubu kurar.³⁵ Aynı yılın yazında, Benaroya'nın grubu, Beşçınar Bahçesi'nde büyük bir uluslararası işçi fuarı düzenler. Türkçe, Rumca, Bulgarca ve Yüdeo-İspanyolca olarak 15 Ağustos'ta çıkan bir gazete binlerce bilet satar.³⁶ Bahçede 1909 senesinde işçilerin grev gösterileri, kermesler düzenlenir.³⁷ 27 Mart 1910'da da yardıma

³⁰ B.O.A., Y.A.HUS., 300/76, 17.12.1311.

³¹ Yazının sadeleştirilmiş hâli şu şekildedir: "Selânik'te (Memleket Bahçesi) veya (Beşçınar) olarak adlandırılan mahal, tramvayla ulaşımı sağlanan bir yerde olup yazın her gün ve bilhassa Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri halkımızın rağbet ettiği bir bahçedir. Alışlagelmiş bir biçimde yapılmamış olan bu bahçe, ne umumî bir bahçeye, ne de İstanbul'un Beyoğlu'ndaki bahçeli gazinolara benzer miydü. Zîrâ burası umumî bir bahçe veya mesire alanı olsa, giriş ücreti ödememesi gerekir. Kezâ Beyoğlu'nun bahçeli gazinolarına benzer bir yer olsa, İslâmî yasaklara uyulması gerekir. Halbuki İslâm hanımları bu bahçenin başlıca müdavimleridir.

Bahçeli bir gazino ile tabii bir mesire arasında bir yer olan bu bahçe, İslam hanımları için özel bir yer olarak görülebilir. Nitekim burada hanımlar için özel bir yer ayrılmıştır. Burası bahçenin, diğer yerlerinden farklı olup, zemini toz toprakla dolu en kötü kısımdır. Bir tarafına bir kavis daire şeklinde kafes çekilmiş, kafeslerin ortasında deniz hamamına gidecek kadınlara bir kolaylık olmak üzere kapıya benzer bir aralık konmuştur.

Kafeslerin kenarlarına da kırık dökük arkasız beş-on iskemle konulmuştur. İlk gelenler bu sandalyelere oturuyor, sonra gelenler ise beraberlerinde getirdikleri kilimleri yere serip oturmaktaydılar. Erkekler bir yana, yüzlerce Hristiyan, Musevi ecnebi kadınlarına karşı hanımlarımızın düştükleri bu sefil görüntüden, özellikle hâkimi bulunduğumuz bir memlekette müteessir olmayacak bir Osmanlı düşünülemez. Eğer, dinimizce kadınların oraya gitmeleri caiz değilse, bunun önüne geçilmeli, yok gitmelerinde bir mahzur yoksa, Hamidiye Sanayi Mektebi'nin olan bu bahçeyi kiralayan Yahudinin, hanımlarımız için Osmanlılığın şeref ve şanına münasip güzel bir yer ayırmağa mecbur edilmeli. Bahçenin diğer kısımlarında olduğu gibi oraya da masalar, sandalyeler konulmalı, haftada üç-dört kuruşa kadar evlere hizmetçi giren "sarika"lardan (Burada Yahudi kız hizmetçilerine Sarika deniyor) İslam hanımlarına hizmet edecek iki-üç kız tutmak güç bir şey değildir. İki şıktan birinin tercihi hususunda ilgili yöneticilerin nazarı dikkatlerini sunuyorum.", Malumat, Sayı: 1523, 21 Ağustos 1901.

³² Neval Konuk Halaçoğlu, "19. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi'nde Rumeli'de İslahane/Sanayi Mektebi Binaları", 10. Uluslararası Balkan Tarihi Kongresi, 3-4 Aralık 2016, Samsun, Samsun 2017, s. 485-517.

³³ Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1999, s. 4-7.

³⁴ Mazower, *a.g.e.*, s. 179.

³⁵ P. Dumont, "A Jewish, Socialist and Ottoman Organisation: The Workers' Federation of Salonica", *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923*, London 1994, pp. 49-75.

³⁶ Mazower, *a.g.e.*, s. 296.

³⁷ Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Çev.: Işık Ergüden, İstanbul 2001, s. 369.

muhtaç kişilere hizmet veren Osmanlı Hastanesi'ni daha kapsamlı hâle getirmek için millet bahçesinin bir kısmının alınması kararlaştırılır.³⁸

Beşçınar Bahçesi'nin Rumeli seyahati nedeniyle ikinci olarak ziyaret edecek olan padişah Sultan V. Mehmed Reşad'dır. Sultan Abdülmecid gibi dört gün Selânik'te kalan Sultan Reşad'ın, karşılaşma ve uğurlanma törenleri, Ayasofya'da Cuma Namazı kılması, Beşçınar Bahçesi'ni ziyaret etmesi, kaza merkezi ve civar bölgelerden yönetici, halk temsilcileri ve konsolosları kabul etmesi adeta Sultan Abdülmecid'in 1859'daki ziyaretinin bir tatbiki gibi cereyan etmiştir.³⁹

Tanın gazetesinin 11 Haziran 1911 tarihli yazısında Hakkı Tarık;

“Padişahımız bu günkü Cuma Selamlığı'nu Ayasofya Camii Şerifinde icra buyuracaklardır. İkinci vaktine kadar Daire-i Hümayunlarında istirahat buyurarak Alaturka saat 10'da Sabri Paşa-Tahtakale yoluyla Beşçınar Millet Bahçesi'ne teşrif buyuracaklardır. Milleti ile temastan pek mahzuz olan, milletinin huzurunu kendi huzur ve saadeti bilen Padişahımız Beşçınar Millet Bahçesi'ne teşrifleri esnasında ahalinin bahçeye gelmelerinin sınırlandırılması gibi hiçbir tedbir alınmamasını ister. Aksine, kendileri ferman buyurdıkları gibi Müsika-yı Hümayunu'nda mezkûr bahçeye gitmesini irade buyurmuşlardır.”⁴⁰

Hakkı Tarık Bey, 12 Haziran 1911 tarihli yazısında ise;

“Dün zât-ı hazret-i padişahî, Selanik'in yegâne mesiresi olan Beşçınar'ı teşrif ve bir saat kadar bahçede zat-ı şahanelerine tahsis olunan mahalde ârâm buyurmuşlardır.

Sergide mefruş olup zat-ı hümayunlarının üzerinden yürüdüğü halinin donanmaya ianesini (bağışını) ferman ve daha bazı eşya intihab ve mübaya buyurdular. Sergi cidden pek nefis ve zat-ı şahane için pek müzeyyen ve sanatkârane koltuk mevzu bulunuyor idi. Sergide buldukları zaman pencereleri kapatmak istemişlerse de muhterem padişahımız, “hayır hayır, kapatmayın, hem millet beni görmek ister, hem de ben milleti görmek isterim.” buyurmuşlardır. Zât-ı şahaneleri tebaasının meyl ve muhabbet-i tezahüratından o kadar mütehasıs ve müteessir olmuşdur ki ağlamışlar ve “herkes yerli yerine otursunlar, beni görmek için rahatsız olmasınlar.” iradesiyle bir daha ibraz buyurmuşlardır. Bahçe bir mahşer-i nâs idi. Hukuk müdavimleri tarafından, hasılatıyla bir mahfil binası inşa edilmek üzere bir kır eğlencesi tertib edilmiş ve Cavid Bey'den bu münasebetle bir konferans istenilmiş idi. Zât-ı hazret-i padişahî Cavid Bey'in bahçede bir nutuk iradeceğine muttali' oldukları zaman lütfen istima izhar buyurmuşlarsa da vakit gecikmiş olduğundan avdet buyurmuşlar idi...”⁴¹

³⁸ B.O.A., BEO., 3723/279183, 15.03.1328.

³⁹ Nesimi Yazıcı, “Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati Srasındaki Deniz Yolculuğu (Haziran 1911)”, 2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013)-Bildiriler, II, s. 29-54; Mevlüt Çelebi, Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, Akademi Kitabevi, İzmir 1999, s. 120.

⁴⁰ Hakkı Tarık, Tanin, 11 Haziran 1911, s. 1.

⁴¹ Hakkı Tarık, “Beşçınar'da”, Tanin, 12 Haziran 1911, s. 2.

demektedir. Osmanlı sonrası bahsedilen halılar ve Beşçınar'daki köşkerlerin akıbeti belirsizdir.

Osmanlı sonrasında Beşçınar bahçesinde 1 Mayıs kutlamaları esnasında binlerce seyirciye şiir dinletileri, jimnastik gösterileri ve konuşmalar gerçekleştirir. Kentin en eski kamusal parkının 1934 tarihi bir reklamı, “Beşçınar sizin hayatınız, akciğerleriniz, zevkiniz” demektedir. II. Dünya Savaşı'ndan itibaren limanın genişlemesi, kent sakinlerinin kuşaklar boyunca gittiği kıyıdağı eğlence parkı Beşçınar Bahçesi veya Prensler Parkı'nı yok eder. Osmanlı sonrasında Prens adıyla da anılan Beşçınar Bahçesi'nin adı, bugün yakınındaki bir mezecide yaşamaktadır.⁴²

3.2. Beyaz Kule (İttihad) Bahçesi

Selânik'te Beşçınar (Memleket/Millet) Bahçesi'nin dışında Beyaz Kule Bahçesi de kamusal yeşil alanlar arasında yer almaktadır. Millet bahçesi'nin niteliklerine sahip dikdörtgen plânlı bu bahçeye sonradan İttihad Bahçesi ismi de verilir.⁴³ 22 Eylül 1909'da emlak-ı hümâyûndan olan bahçenin tapusu tahsis edilerek derneğe verilir. Bu tarihten sonrada bahçe “İttihad Bahçesi” adıyla anılır.⁴⁴ Bilindiği üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez üssü sayılan Selânik özellikle 20. yüzyılın başlarında siyasetin yoğun olarak yaşandığı şehirlerin başında yer almaktadır. İttihad Bahçesi'nde Sultan II. Abdülhamid yönetiminin aleyhinde mitingler, tiyatro oyunları sergilenmiş, daha çok yönetime muhalif kişilerin vakit geçirdiği bir mekân hâlini almıştır.

Bahçenin doğusunda Selânik Tiyatro Binası bulunmaktaydı. Yazın tiyatrolar İttihad Bahçesi'nde; kışın ise Selânik Tiyatrosu'nda ya da diğer adıyla İttihad Bahçesi'nin kışlık tiyatrosunda oynanmaktaydı.

1908 Eylül'ün de Üsküb yangınında zarar görenler yararına, Beyaz Kule İttihad Bahçesi'nin kışlık tiyatrosunda Namık Kemal'in “Zavallı Çocuk” oyunu oynanmıştır.⁴⁵

Beyaz Kule bahçesinin Türkçe ve Türk dili açısından da önemi büyüktür. Prof. Dr. Oğuz Karakartal;

“Beyaz Kule Bahçesi'nin Türk kültür ve edebiyatı bakımından önemi dilde sadeleşme hareketini başlatan milliyetçi Osmanlı-Türk şair ve yazarları Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp'e de ev sahipliği yapmasıdır. Beyaz Kule'nin etrafında bulunan kahve bahçesinde milliyetçi ve yenilikçi Osmanlı-Türk şairleri toplanır, şiir ve edebiyat üzerine sohbetler icra ederlerdi. Ziya Gökalp ünlü “Turan” şiirini⁴⁶ Beyaz Kule bahçesinde

⁴² Mazower, a.g.e., s. 21, 379, 402-403.

⁴³ Ercan, a.g.t., s. 102'de Beyaz Kule Bahçesi ve İttihad Bahçesi ayrı gibi gösterilmekle beraber, ikisi aynı bahçedir.

⁴⁴ BOA., DH.MÜ., 14/4, 07.09.1327.

⁴⁵ Abdi Tevfik, “Akif Bey”, *Bağçe Mecmuası*, Yıl: 1, Nu: 9, 16 Eylül 1324.

⁴⁶ “Nabızlarında vuran duygular ki tarihin
Birer derin sesidir, ben sahifelerde değil
Güzide, şanlı, necip ırkımın uzak ve yakın
Bütün zaferlerini kalbimin tanininde

yazmış, Ömer Seyfettin kimi öykülerini, ya bu kuledeki bahçede kaleme almış, ya da öykü mekânı içine onu sıkıştırmıştır. 'Beyaz Kule' üzerine edebiyatımızda yazılmış şiirler de vardır. Osmanlı Türkiyesi'nde Selânik, İstanbul'dan sonra ülkenin önemli ikinci kültür ve ticaret kenti, limanı idi. Şehirde Türkçe ve başka dillerde gazeteler çıkıyordu.⁴⁷

şeklinde bahçeden bahseder.

Selânik Beyaz Kule'de bir çay bahçesinde toplanan Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp Genç Kalemler dergisinin temellerini atarlar. Genç Kalemler dergisinin maksadı konuşma dilini yazı dili hâline getirebilmektir. Onlara göre Türkler, çok güzel ve düzgün konuşuyordu.⁴⁸ Ziya Gökalp hatıralarında, Mecmuanın ser muharriri (başyazarı) Ali Canip Bey'le Beyaz Kule bahçesinde defalarca buluştuklarından bahseder.⁴⁹ Ayrıca, Beyaz Kule Bahçesi'nde seri konferanslar düzenlenir.⁵⁰ Yine bizzat bu sohbetlere katılan M. Nermi'de verdiği bir konferansta bahçeden şu şekilde bahseder:

*"Eski Türkiye'de Selânik'te, güzel bir bahçe vardı: Beyaz-Kule bahçesi. Bu bahçeden bahsederken Eflatun'un, tarihimizden 385 yıl önce, kurmuş olduğu akademi hayalimde uyanır. Yaz, günlerinde, ılık günlerde, hemen hemen her akşam orada buluşurduk: Ziya, Canip ve ben ... Zaman olur, Talat Paşa da gelirdi oraya ... Konularımız, edebiyat, felsefe, sosyoloji ..."*⁵¹

Osmanlı döneminde Selânik'in adeta kültürel hayatının nabzını tutan Beyaz Kule Bahçesi'ne, Osmanlı sonrasında 1913'ten itibaren bir sinema da eklenir. 1907'den 1956'ya kadar elli yıl boyunca, ünlü bahçe bir tiyatro, eğlence salonları ve bahçedeki masalar ile şehrin sembolü Beyaz Kule'nin yanında faaliyet göstermeye devam eder. Tiyatro binası ile birlikte Beyaz Kule Bahçesi, etrafındaki parkı genişletmek için 1957'de yıkılarak ortadan kaldırılır.

*Nabızlarımda okur, anlar, eylerim tebcil.
Sahifelerde değil, çünkü Atilla, Cengiz
Zaferle ırkımın tetviç eden bu nasiyeler,
O tozlu çerçevelerde, o iftira amiz
Muhit içinde görünmekte kirlî, şermende;
Fakat şerefle nümayan Sezar ve İskender!
Nabızlarımda evet, çünkü ilm için müphem
Kalan Oğuz Han'ı kalbim tanır tamamıyla
Damarlarımda yaşar şan-ü ihtişamıyla
Oğuz Han, işte budur gönlümü eden mülhem:
Vatan ne Türkiyedir Türklere, ne Türkistan
Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan"*
Ziya Gökalp

⁴⁷ Oğuz Karakartal, "Selânik'teki Beyaz Kule'nin Edebiyatımızdaki Yeri", *Kıbrıs Gazetesi*, 10 Şubat 2020, internet erişim adresi: (<https://www.kibrisgazetesi.com/selnikteki-beyaz-kulenin-edebiyatimizdaki-yeri-makale,10537.html>).

⁴⁸ Ömer Seyfettin, *Seçme Hikâyeler*, Tekin Yayınevi, 2005; Müjgân Cunbur, "Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin*, AKDITYK Yayını, Ankara 1992, s. 2.

⁴⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 10.

⁵⁰ Ziya Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, Haz.: Ali Duymaz, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s. 13.

⁵¹ M. Nermi, "Ziya Gökalple İlgili Anılar", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 2, Sayı: 19-20, 1964, s. 273.

3.3. Paşa Bahçeleri

Paşa Bahçeleri, bitişiğindeki bugün Agios Dimitrios adıyla hizmet veren Hamidiye Hastanesi'nin geniş bahçesinin bir parçası olarak yapılmış kentsel bir mekândır. Selânik'in eski şehri (Ano Poli) yakınlarında, Bizans surlarının hemen dışında, Agios Dimitrios Hastanesi'nin kuzeyindeki engebeli bölgede yer alır ve şehrin panoramik manzarasını sunar.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selânik'te mimarî modernizasyon ve peyzaj çalışmaları görülmektedir. Güçlü ve kozmopolit bir burjuvazinin de yer aldığı şehirde, bahçenin inşa edilmesi için seçilen alan; surların dışında ve şehrin geleneksel merkezinin dışında olup, havadar ve denize hâkim bir noktadadır. 1000m²'lik bir alana inşa edilen bahçe, Gaudi'nin Barselona'daki Güell Park'taki çağdaş eserlerini anımsatmaktadır.

Tuhaf kaba taş ve tuğlalarla inşa edilen bu bahçeleri bir Paşa'ya bağlayan tarihsel bir kanıt yoktur. Paşa Bahçeleri, görkemli inşa edilen çeşme ve diğer yapılar; hayranlık uyandıran bir manzaraya karşı bir oturma grubuna sahiptir. 1320 (1904) Rûmî takvimle Arap harfleriyle, Romen rakamlarıyla "MCMIV" ve Lâtin alfabesiyle "1904" yazılı kitabeli çeşmesi olan eserin, mimarı bilinmemektedir.

Günümüzde yarı yıkılmış olan fantastik mimari yapıları; çeşme, yağmur suyunu toplamak için bir sarnıç, yeraltına açılan küçük kapılı bir tünel ve oturma odalarını içerir. Paşa bahçelerini hastane avlusunun rekreasyon alanı olarak nitelendirebiliriz. Ayakta kalan bahçenin mimari öğelerin her birinin ayrı formları bulunmaktadır. Su, orijinal mekânsal organizasyonda önemli ve anahtar bir rol oynamış görünmektedir.

Paşa Bahçeleri'nde bulunan eserler, sözde fantastik bir mimarinin örneğidir. Fantastik mimari terimi; malzemelerin bileşimi ve kombinasyonunda tam özgürlüğe sahip binalar için kullanılır. Ayrıca, yapıları, eserlerinde tamamen pratiklikten yoksun şiirsel bir ruh hâli ile karakterize edilen isimsiz sanatçılara atfedilir. Terim her zaman "mimarlık tarihi" tarafından kabul edilmez ve net sınırları olmayan bir üsluptur.

20. yüzyılın çok dikkat çeken ve üzerinde en fazla tartışma yapılagelen büyük mimarlarından Antoni Gaudi (1852-1926)'nin Barselona'daki çalışmaları, özellikle de Güell Park⁵² fantastik mimarinin bir parçasıdır. Paşa Bahçelerini oluşturan yapılar da, Güell Park'takilere çok benzemektedir. Tüm yapılar, farklı seviyelerde bir ara sokak ve merdivenlerle desteklenmiştir. İnşasında; alt kısımlarda taş, üst kısımlarda tuğlaların desteklendiği kiriş ve demir çubuklara dayanmaktadır. Bazı tuğlalarda Selânik'te faaliyet gösteren Fratelli Allatini Tuğla Fabrikası'nın yazısı vardır. Mekânsal kompozisyonda, suyun önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Bahçede, suyun kontrol edilerek, ivme ile düştüğünü, akarsular oluşturduğunu veya sarnıçta toplandığını varsayıyoruz. Yapılar topluluğu adeta bir fosil ormanını andırmaktadır. Bu yaratıcı Gaudi tarzı mimari, hiçbir yere gitmeyen bir tünel ile çeşmenin etrafında şekillenmektedir.

⁵² E. Karaesmen, "Büyük Gaudi'de Büyük Kutlamalar: Giriş-Mekân ve Yapı Kavramının Üzerine Genel Bir Hatırlatma", *Mimarlık Dergisi*, Sayı: 314, Kasım-Aralık 2003, İstanbul.

Halen yarısı yıkık taş yapılarla dolu Paşa Bahçeleri, özellikle mübadele sonrasında Anadolu'dan Selânik'e gelen mübadillerin inşa malzemesi olarak kullanıldığından büyük hasar görür. Eserlerin tuğla ve taşları, şehri terk eden Türklerin evlerini genişletmek ve onarmak için yapı malzemesi olarak kullanılmak üzere yağmalanır.⁵³ Yaşanan bu durum, mekânı orijinal bileşenlerinden mahrum ederek, mekân tasarımının kaybolmasına neden olmuştur.

1990'ların sonunda yeniden canlandırılan eserin, ayrı bir alanında küçük bir tematik bahçe yapılır. Bugün Selânik şehrinin unutulmuş ve hastanenin arkasına gizlenmiş yeşil bir park olan Paşa Bahçeleri, Osmanlı döneminde yapıldığı tespit edilen tek fantastik mimari park olmanın yanı sıra, günümüzde Yunanistan'ın da bu nitelikli ayaktaki tek parkıdır. Günümüzde pek çok köpek sahibi tarafından dışkıların toplanmasını hiç umursamayan günlük yürüyüşleri için kullanılmakta ve Selânik Belediyesi tarafından temizliği sıklıkla yapılmaktadır.⁵⁴

Yunanistan'da türünün tek örneği ve sanatsal, tarihi önemli bir kültürel değere sahip bahçe, Selânik'in Osmanlı'dan kalma gizemli yerlerinden biridir. Bugün büyük kitlelerden gizlenmiş ve çoğunlukla mahalle ile okul çocukları tarafından ziyaret edilmektedir.

4. Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan Millet bahçelerinin kentin mekânsal kurgusuna eklenmesi, Osmanlı yerleşim kültürünü Batı kent kültürüne benzetme ya da uyarlama çabalarının Selânik şehrindeki mekânsal yansımalarıdır.

Selânik'teki bahçeler; konumları, tasarım özellikleri ve bileşenleri, dönemin sosyo-kültürel yapısındaki yerleri ve günümüzdeki durumları açısından çalışmamızda incelenmiştir. Beşçınar ve Beyaz Kule Bahçesi, Selânik şehrinin sahil kesiminde konumlandırılmışlardır. Beşçınar Bahçesi gümrük ve limana yakın; Beyaz Kule, adını aldığı Beyaz Kule'nin güneyindedir. Paşa Bahçeleri de Hamidiye Hastanesi avlusu yakınındadır.

Kentin kimliğini yansıtan bir mekân olma niteliği taşıyan ve devletin taşradaki sosyal kontrol mekanizmasını temsil eden Selânik'teki kamusal yeşil alan bahçeler; Balkan coğrafyasındaki Manastır, İşkodra, Üsküp, Yanya, Dedeağaç, Midilli, Varna vd. Osmanlı döneminde ve sonrasında siyasi propaganda amaçlı gösterilere sahne olmasının yanı sıra; buralarda yapılan aktivitelerin çoğunluğunu, konserler, tiyatro oyunları, müzik dinletileri, balolar, çekilişler, yarışmalar ve mitingler oluşturmuştur. Millet Bahçeleri bulunduğu kentin siyasi, sosyal ve iktisadi kimliğini en iyi yansıtan kamusal mekânların başında gelmekte olup halkın yaşantısına yeni bir boyut, eğlence ve dinlenme olanağı sağlamanın yanında, Avrupa kent kültürünün, geleneksel Osmanlı kent kültürü içindeki etkileşimini kolaylaştırmıştır.

⁵³ Pelagia Astreimidou - Kleopatra Theologidou, "The Gardens of Pashaé: An Example, of Imaginative Architecture in Thessaloniki in the Time of Eclecticism", *Archaiologia*, 7, May 1983, pp. 84-87.

⁵⁴ <http://dimitrispavlakoudis.blogspot.gr/2013/05/oi.html>, (Erişim tarihi: 3 Aralık 2020).

Selânik'te Sultan Abdülmecid döneminden itibaren varlığı bilinen Beşçınar Bahçesi/Mesiresi, daha sonraları Memleket veya Millet Bahçesi adıyla da anılır. Ama Beşçınar adını da muhafaza eder. Beyaz Kule Bahçesi ise, İttihad adını alır. Dönemin belgelerinde her iki ismine de yer verilir. Paşa Bahçeleri'nin ise bilinen ve tespit edilen tek adı budur.

Günümüze ulaşamamış olan Beşçınar Bahçesi, Selânik kent kimliği/hafızası ve Osmanlı Memleket bahçelerinin ilk örneği olması açısından da kaybedilmiş kültürel bir değerdir. Beyaz Kule Bahçesi ile birlikte Beşçınar (Memleket/Millet) Bahçesi'nin kültürel peyzaj ögesi olarak korunup geleceğe aktarılması mümkün olamamıştır. Paşa Bahçeleri ise, Hamidiye Hastanesi (bugün Agios Dimitrios Hastanesi) ile birlikte inşa edildiğinden ve nispeten şehrin çok görünen bir mahallinde bulunmadığından günümüze tahrip edilerek ulaşmıştır. Bahçelerdeki bitki çeşitliliği kaynaklarda bulunamamıştır.

20. yüzyılın önemli filozoflarından Henri Lefebvre '*Mekânın Üretimi*' adlı eserinde, zamanın olduğu gibi mekânın da bir tarihi olduğunu, toplumların mekânları değişim sürecine tâbi tuttuklarından bahsetmekte ve dolayısıyla da aktörlerin değişmesi ile mekânların tarihinin tekrar tekrar yazılmasına ihtiyaç olduğundan söz etmektedir.

Uzun yıllar sonra bu çalışmada ele alınan Selânik'in 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında inşa edilen kamusal bahçeleri, Osmanlı dönemi ve Osmanlı sonrasında varlığını devam ettirdiği süre boyunca toplum yaşamında önemli bir yere sahip olmuştur.

Osmanlı modernleşmesinin kamusal mekânlardaki yansıması olan, işlev ve form açısından yeni bir yeşil alan tarzı olan Selânik'teki 19. yüzyıl Osmanlı bahçeleri, geleneksel kent dokusu ile birlikte ortadan kaldırılırken Osmanlı dönemine ait kent hafızası ile kent kimliği de yok olmuştur. Günümüze tek ulaşan Paşa Bahçesi'nin 1982 Floransa Tüzüğü'ne göre; kültürel miras olarak kabul edilmesi, koruma altına alınması gerekli ve zaruridir. Bahçenin yıldan yıla yok olmasının önüne geçilmesi ve UNESCO Dünya Kültür Mirası listesinde bulunması gerekmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- B.O.A., *BEO.*, 169/12640, 23.08.1310.
B.O.A., *BEO.*, 3723/279183, 15.03.1328.
BOA., *DH.İD.*, 70/12.
BOA., *DH.MUİ.*, 14/4, 07.09.1327.
BOA., *ML.EEM.*, 95/94, 26.10.1303.
B.O.A., *Y.A.HUS.*, 300/76, 17.12.1311.

Elektronik Kaynaklar

<http://dimitrispavlakoudis.blogspot.gr/2013/05/oi.html>, (Erişim tarihi: 3 Aralık 2020).

KARAKARTAL, Oğuz: "Selânik'teki Beyaz Kule'nin Edebiyatımızdaki Yeri", *Kıbrıs Gazetesi*, 10 Şubat 2020, internet erişim adresi: (<https://www.kibris->

gazetesi.com/selnikteki-beyaz-kulenin-edebiyatimizdaki-yeri-makale,10537.html)

Eski Türkçe Gazeteler

Abdi Tevfik: “Âkif Bey”, *Bağçe Mecmuası*, Yıl: 1, Nu: 9, 16 Eylül 1324.

Ceride-i Havâdis, No: 947, 2 Muharrem 1276.

Malumat, Sayı: 1523, 21 Ağustos 1901.

Hakkı Tarık: *Tanîn*, 11 Haziran 1911.

Hakkı Tarık: “Beşçınar’da”, *Tanîn*, 12 Haziran 1911.

Kitap ve Makaleler

ANASTASSIADOU, Meropi: *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Çev.: Işık Ergüden, İstanbul 2001.

ASLAN, Celal: “Bahçe Dergisi (1908-1910)”, *Bilig*, S. 47, Güz/2008.

ASTREINIDOU, Pelagia - THEOLOGİDOU, Kleopatra: “The Gardens of Pas-haé: An Example, of Imaginative Architecture in Thessaloniki in the Time of Eclecticism”, *Archaiologia*, 7, May 1983.

AVCI, Yasemin: *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

BERKES, Niyazi: *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 15. baskı, İstanbul 2010.

Cevdet Paşa: *Tezâkir*, 13-20, Haz.: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

CUNBUR, Müjgân: “Ömer Seyfettin’in Hayatı ve Eserleri”, *Doğumunun Yü-züncü Yılında Ömer Seyfettin*, AKDITYK Yay., Ankara 1992.

ÇAKILCI, Diren: “Unutulmuş Bir Seyâhat-i Hümâyün: Sultan Abdülme-cid’in Selanik Ziyareti”, *Tarih Dergisi*, S: 65, (2017/1), İstanbul 2017.

ÇELEBİ, Mevlüt: *Sultan Reşad’ın Rumeli Seyahati*, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.

DUMONT., P.: “A Jewish, Socialist and Ottoman Organisation: The Workers’ Federation of Salonica”, *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923*, London 1994.

ERCAN, Hakan: *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentlerinde Kent Meydanı ve Millet Bahçeleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü-Yakınçağ Tarihi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2018.

GÖKALP, Ziya: *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, Haz.: Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

GÖKALP, Ziya: *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019.

GÜRBÜZ, Elif: *Tarih İçerisinde İstanbul’daki Mesire Olgusu ve Mesire Alan-larının Geçirdikleri Değişimin Kağıthane Mesiresi Örneği Üzerinden İrdelenme-si*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yük-sek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

GÜRKAŞ, Tayfun: *Erken Cumhuriyet Türkiyesi’nde Kamusal Yeşil Alanın Doğuşu*, Y.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul 2003.

KARAESMEN, E.: “Büyük Gaudi’de Büyük Kutlamalar: Giriş-Mekân ve Yapı Kavramının Üzerine Genel Bir Hatırlatma”, *Mimarlık Dergisi*, Sayı: 314, İstanbul Kasım-Aralık 2003.

KONUK HALAÇOĞLU, Neval: *Tanzimat Sonrası, Osmanlı Rumeli Vilayetleri Hükümet Konaklarında İdeoloji ve Erk’in Mimari Temsili (1839-1922)*, Atılım Üniversitesi Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi-Mimarlık Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

KONUK HALAÇOĞLU, Neval: “19. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi’nde Rumeli’de İshahane/Sanayi Mektebi Binaları”, *10. Uluslararası Balkan Tarihi Kongresi, 3-4 Aralık 2016, Samsun*, Samsun 2017.

MAZOWER, Mark: *Selanik: Hayaletler Şehri (1430-1950)*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007.

MEMLÜK, Yalçın: “Bulvarın Yeşil Parçaları”, *Cumhuriyet Devrimi’nin Yolu: Atatürk Bulvarı*, Ed. H. Çağatay Keskinok, Koleksiyoncular Derneği Yayını, Ankara 2009.

NERMİ, M.: “Ziya Gökalp ile İlgili Anılar”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 2, Sayı: 19-20, 1964.

NUHOĞLU KOYUNOĞLU, Arzu - BALİN-TAN, Elif: “Türkiye Tasarım Kronolojisi Peyzaj”, *İstanbul: 3, İstanbul Tasarım Bienali, 22 Ekim-20 Kasım 2016*. Ömer SEYFETTİN, *Seçme Hikayeler*, Tekin Yayınevi, 2005.

ÖZYALVAÇ, Ş. Pınar, “Tanzimat Dönemi Reformlarında Mekân Sorunu ve Çözüm Arayışları”, *Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları*, Kitap Yayınevi, s. 163-196.

RODRÍGUE and STEIN, Aron - Sarah ABREVAYA: *A Jewish Voice from Ottoman Salonica: The Ladino Memoir of Sa’adi Besalel a-Levi*, Çev. Isaac Jerusalemi, Stanford University Press, California 2012.

SELVİ ÜNLÜ, Tülin: “Cumhuriyet Modernleşmesi ve Mersin’de Kamusal Mekana Etkisi”, *Osmanlı Dünyasında Kültürel Karşılaşmalar ve Sanatsal Yansımaları: Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu’na Armağan 14-16 Kasım 2012*, Ankara 2012.

ŞENYURT, Oya: “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı’nın Son Dönemlerinde “Gezinti”nin Mekânları ve Millet Bahçeleri”, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi, Journal of Architecture and Life*, 3 (2), 2018.

TANYELİ, Uğur: “Kamusal Mekân-Özel Mekân: Türkiye’de Bir Kavram Çiftinin İcadı”, *Genişleyen Dünyada Sanat, Kent ve Siyaset: 9. Uluslararası İstanbul Bienali, 16 Eylül-30 Ekim 2005*, İstanbul 2005.

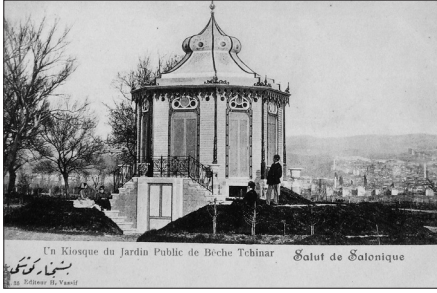
TOLEDANO, E.: *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Part I, Princeton 1998.

UŞAKLIGİL, Halid Ziya: *Kırk Hayatlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2018.

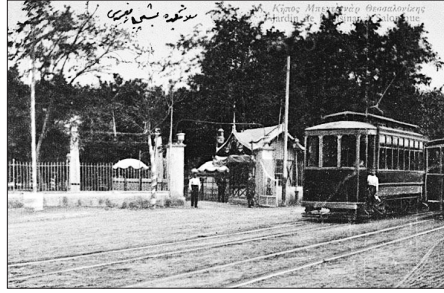
Yahya KEMAL: *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1999.

YAZICI, Nesimi: “Sultan Reşad’ın Rumeli Seyahati Sırasındaki Deniz Yolculuğu (Haziran 1911)”, *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013)-Bildiriler*, II, Bodrum 2015.

YEROLYMPPOS, Alexandra: “Kozmopolit Bir Kentleşme”, *Selânik 1850-1918*, Der.: Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 199-211.

Resim-1:
Selanik Beşçınar Bahçesi Köşkü'nün
genel görünüşü
(Neval Konuk Halaçoğlu Arşivi)

Resim-2:
Selanik Beşçınar Bahçesi'nin
Ana Kapısı ve Görevli Köşklüğü
(Neval Konuk Halaçoğlu Arşivi)

Resim-3:
19 Ağustos 1324 (1 Eylül 1908) Tarihli Beşçınar Bahçesi
(Foto: Anonim)

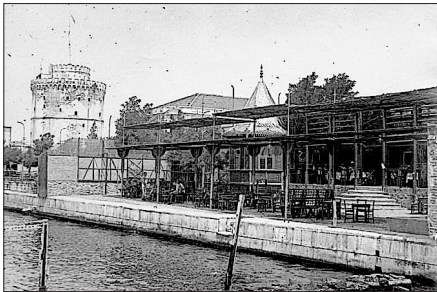
Resim-4:
Beşçınar Bahçesi'ndeki Peyzaj ve Aydınlatma
(Neval Konuk Halaçoğlu Arşivi)

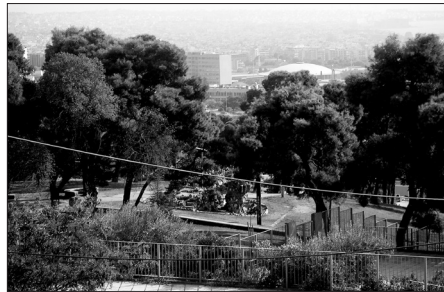
Resim-5:
Beyaz Kule Bahçesi'nin Genel Görünüşü
(Neval Konuk Halaçoğlu Arşivi)

Resim-6:
Beyaz Kule Bahçesi ve Orduvi
(Fransız Arşivi: Opérateur T; Dubray, 1917.07)

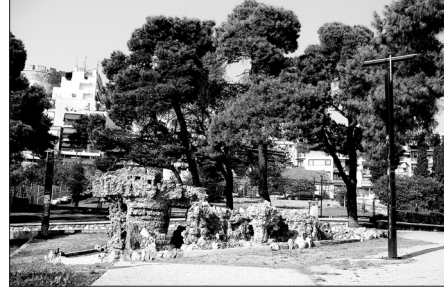
Resim-7:
Beyaz Kule Bahçesi ve Orduvi
(Fransız Arşivi: Opérateur T; Dubray, 1917.07)

Resim-8:
Paşa Bahçeleri'nin Genel Görünüşü
(Neval Konuk, 2009)

Resim-9:
Paşa Bahçeleri'nin Sarniç Kısımının Genel Görünüşü
(Neval Konuk, 2009)

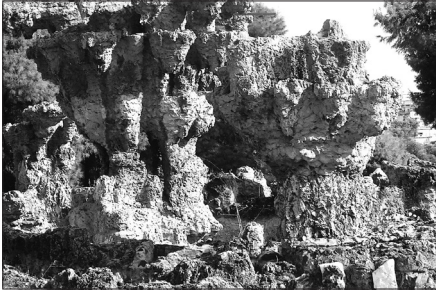
Resim-10:
Paşa Bahçeleri'nin Genel Görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2009)

Resim-11:
Paşa Bahçeleri'nin Oturma Kısımının Genel Görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2009)

Resim-12:
Paşa Bahçeleri'nin Ön Cephe Genel Görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2009)

Resim-13:
Paşa Bahçeleri'nin Detay Görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2009)

Resim-14:
Paşa Bahçeleri Çeşmesi Kitabesinin Genel Görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2009)

Resim-15:
Paşa Bahçeleri Merdivenlerinin Genel Görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2009)

Resim-16:
Paşa Bahçeleri'nde Kullanılan Taşlardan Bir Görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2009)

Resim-17:

Selanik (Thessaloniki) şehrinin bugünkü görünüşünü gösteren haritada bahçelerin konumları şu şekildedir:

- I- Beşçinar Bahçesi
- II-Beyaz Kule Bahçesi
- III-Paşa Bahçesi

KARA-KOYUNLU VE AK-KOYUNLU DEVLETLERİ YÖNETİMİNDE ERMENİLER

Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ*

Öz

Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri'nin yönetiminde Ermeniler de bulunmaktaydılar. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletlerinde hükümdarlarının temayüllerine bağlı olarak Ermenilere karşı farklı tutumlar sergilenmiştir. Örneğin Ak-Koyunlu hükümdarı Kara-Yülük Osman Bey'in Ermeniler ve Hristiyanlık dinine karşı iyi bir tutum içerisinde olduğu ve onun egemenliği altında bulunan Hristiyanlarında bu durumdan memnun olduğu görülmektedir. Nitekim pek az istisna dışında Ermeni kaynakları Kara Osman'ın Hristiyan topluluklara karşı davranışını övmektedirler. Benzer şekilde bir Ermeni kaynağında Kara-Koyunlu Kara Yusuf'un, bir Müslüman olmakla birlikte Hristiyanlara, papazlara ve kiliselere karşı hayırsever bir zat olduğu ifadesi kullanılmıştır. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletlerinin büyüklü küçüklü kent merkezleri ve diğer yerleşim yerlerinde yaşayan Ermeniler ekonomik faaliyetler içinde yer alarak ticaret ile uğraşmaktaydılar. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletlerinde yaşayan Ermeniler kiliseler ve diğer dini mekânlarında rahat bir şekilde dini gereksinimlerini yerine getirebilmekteydiler.

Anahtar kelimeler: Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu, Ermeniler, Devlet, Hristiyan.

Armenians Under The Rule Of Qara-Qoyunlu And Aq-Qoyunlu States Abstract

Armenians were also under the administration of the Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu States. In the Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu States, different attitudes towards Armenians were displayed depending on the tendencies of their rulers. For example, it is seen that the ruler of Aq-Qoyunlu, Kara-Yülük Osman Bey, had a good attitude towards Armenians and the religion of Christianity and that the Christians who were under his rule were satisfied with this situation. Thus, with very few exceptions, Armenian sources praise Qara Othman's behavior towards Christian communities. Similarly, in an Armenian source, it

Geliş Tarihi: 21 Aralık 2020 - Kabul Tarihi: 05 Ocak 2021.

Atıf Bilgisi: Kazım Paydaş, "Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri Yönetiminde Ermeniler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 309-324.

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kazimpaydas@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-9683-9016.

was stated that Qara Yusuf from Qara-Qoyunlu was a philanthropist person against Christians, priests and churches although he was a Muslim. Armenians living in large and small city centers and other settlements of the Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu were engaged in trade by taking part in economic activities. Armenians living in the Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu states could comfortably fulfill their religious requirements in churches and other religious places.

Keywords: Qara-Qoyunlu, Aq-Qoyunlu, Armenians, State, Christian.

Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler Selçuklulardan önce başlamıştı. Ancak bu ilişkiler fazla bir ehemmiyet sahip değildi. Selçuklular zamanında Türkler ile Ermenilerin ciddi anlamda ilk ilişkileri Sultan Alparslan'ın 1064 yılında başlattığı Azerbaycan ve Kafkasya Seferi sırasında başlamıştır. Sultan Alparslan bu sefer sırasında Arran da Lori Ermeni prensliğini itaati altına aldı.¹ Ardından da 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi'nden sonra bu ilişkiler git-tikçe artmaya başladı.² Esasen Anadolu'nun doğusu Selçuklular buraya gelmeden önce Bizans tarafından ilhak edilmişti.³ Çünkü Bizans imparatorları XI. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni prensliklerini yıkip onları, büyük bir nüfus ile Orta Anadolu'ya sürmüştü.⁴

Böylece Bizanslılar bu şark Hristiyanlarını Ortodoks yapmak ve Rumlaştır-mak için çok ezdiği, mali baskıları da ağır olduğu için Ermeni ve Süryaniler ile onlar arasında düşmanlık ve nefret asırlar boyunca hiç eksilmemiş; bu menfi duygular mezhep ayrılığını da aşmıştı. Birbirlerini daima Hristiyanlığa hıyanetle ve rafizilikle suçlamış; mücadeleleri bir milli varlık ve yokluk şeklini muhafaza etmişti. Bu sebepledir ki Süryaniler ve Ermeniler Türklere karşı Bizanslıları müdafaa etmemiş; hatta Selçuklu fetihlerine yardımcı olmuşlar-dı. Nitekim Süryani ve Ermeni kaynakları Allah'ın rafizi Rumların fenalıkları ve hıyanetlerini kaldırmak için Türkleri bu fetihlere memur ettiğini yazmakla iki hâkim millete karşı duygularını belirtmişlerdir. Bu karşılıklı iyi duygular-ın oluşmasında hiç kuşkusuz asırlardır devam eden Türk devlet geleneğinin payı büyüktü.⁵ Bu çerçevede Türk devlet anlayışı gereği, dini inancı ne olursa olsun, itaat eden ve vergisini veren bütün toplulukların can ve mal emniyetini sağlamayı devletin bir görevi bilen Selçuklular, egemenlikleri altında bulunan Ermenilerin de huzur ve güven içinde yaşamasını temin etmiştir.⁶ Bu anlamda Selçuklulardan sonra Türk devlet yönetim geleneğini Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular da aynı şekilde devam ettirmişlerdir.

Kara-Koyunlular Döneminde Ermeniler

Fransız tarihçi Jean Paul Roux, *“Avrupalılar, halkı krallarının dininde görmek isterler. Bunların aksine Türkler, cihanşümullüğü benimseyip hayata geçirmişler, barış içinde bir arada yaşamayı içtenlikle savunmuşlardır. İşte böylece Türkler, dünya medeniyetine en büyük katkıyı bu hususta yapmışlardır.”*

¹ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I, İSAM Yay., İstanbul 2013, s. 140.

² Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yay., Ankara 2007, s. 33.

³ A.e., s. 6.

⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 18.

⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 232.

⁶ Ersan, a.g.e., s. 9.

derken haklı olarak bir tespit yapmaktadır. Bu tespitte Türklerin idaresinde sadece kendi milliyetlerinden ve dinlerinden insanlar olmayıp farklı dinlere mensup birbirinden ayrı toplulukların yüzyıllarca onların idareleri altında bir arada huzur içinde bulundurulmuş olmaları bakımından bir haklılık payı vardır.⁷ Türklerin diğer dinlere mensup milletlere karşı gösterdikleri bu hoşgörü kurmuş oldukları devletlerin çoğunda görmekteyiz. Nitekim bu durum Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletlerinde Ermenilere karşı da gösterilmiştir. Örneğin Kara-Koyunlu devleti yönetiminde bulunan Ermeniler bu durumu bizzat kendileri tarihi kaynaklarda dile getirmişlerdir. Mesela 1420 yılında yazılmış olan bir Ermeni kolofonunda Kara-Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf bir Müslüman olmakla beraber, Hristiyanlara, papazlara ve kiliselere karşı hayırsever bir zat olduğu ifadesi kullanılmıştır.⁸ Ancak Ermeni kaynakları her zaman bu şekilde ifadeler kullanmamışlardır. Onların bazen Kara-Koyunlu hükümdarlarına karşı eleştirilerde buldukları da görülmektedir. Mesela 1427 yılında İskender Mirza, Maku kalesini Hristiyanların elinden aldığı anda bu durumu dile getiren Ermeni müellifleri bütün Hristiyanların bundan son derece acı duyduklarını çünkü yalnız burasını Hristiyanların elinde kalmış olduğunu, Kara-Koyunlu İskender'in burasını alması ile bu durumun ortadan kalktığını ifade etmişlerdir.⁹

Esasen Kara-Koyunlular ve çağdaşı olan diğer devletler sadece Hristiyanlara karşı değil Müslümanlara karşı da bu dönemde zaman zaman savaşa girişmişler, rakip veya düşman İslâm ülkelerinin beldelerine girerek buralarda büyük tahribatlarda bulunabilmişlerdir. Nitekim Osmanlı topraklarına girmiş olan Kara-Koyunlu İskender, Kızılırmak kıyısında başına kırk binden fazla asker toplamıştır. Fakat II. Murad, O'nun konuk kaldığı yeri yağma ve tahribe koyulduğunu haber alınca İskender'in üzerine bir ordu göndermiştir. İskender Osmanlı ordusunun üzerine geldiğini öğrenince de Sivas'a doğru gitmiş ve yolda rastladığı Ermenileri katil ve esir etmiştir.¹⁰ Bazen de bir bölgeye hâkim olan bir hükümdar hâkim olduğu bölgeler elinden çıktıktan sonra bu yerleri tekrar ele geçirerek orada yaşayan insanlara müslim-gayrimüslim olmasına bakmayarak cezalandırma yoluna gitmiştir. Örneğin Şahrüh Semerkand'a döndükten sonra Çağatayların önünden kaçmış olan Kara-Koyunlu İskender, Van ve Hakkari'de daha önce kendisine tabi olan emirleri cezalandırmak amacıyla harekete geçmiş ve Ahlat'a gelerek Emir Şemseddin'i öldürmüştür. Ardından da Ahlat yakınlarındaki Ağuvanak'a giderek iki yüzden fazla Hristiyan'ı kılıçtan geçirerek bölgeyi yağmalamıştır.¹¹ Daha sonra İskender Mirza birçok atlı ile Van kalesini kuşatarak büyük tahribatta bulunarak kiliseleri

⁷ Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri)*, DİB Yay., Ankara 2012, s. 147.

⁸ Avadis Krikor Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscript*, Harvard University Press, Cambridge 1969, s. 145; Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, 1973, s. 103.

⁹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 108.

¹⁰ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 139.

¹¹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 87-88.

tahrip ederek buradaki kitapları alarak Siirt'e götürmüştür. Van kalesinin İskender Mirza tarafından alınmasından sonra birçok Hristiyan başka yerlere kaçarak dağılmışlardır.¹²

Benzer şekilde Van şehri ve çevresi, İskender'in oğullarından Yar Ali'nin idaresinde idi. Yar Ali, idaresi altında bulunan gerek Müslüman, gerek Hristiyan halktan gelenek ve göreneklere aykırı vergiler almış ve bunun için onlara zulüm yapmıştır. Yar Ali'nin baskısından bıkip usanan halk, nihayet onu babasına şikâyet etmişlerdir. İskender şikâyetlere merhamet göstererek oğlunu hesap vermek üzere yanına çağırmıştır. Fakat Yar Ali, korkusundan babasının yanına gitmeyerek Şirvanşah Şeyh İbrahim oğlu Halilullah'a sığınmıştır.¹³

Bazen de güçlü hükümdarların vefat etmesi ile hâkim oldukları bölgelerde saltanat mücadelelerinden dolayı ortaya çıkan otorite boşluklarından Müslüman teb'a kadar gayrimüslim teb'a da bu durumdan etkilenmekteydi. Ancak bu olumsuz durumu gayrimüslimler daha yüksek bir sesle dile getirmişlerdir. Nitekim Kara-Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un vefat etmesinden sonra, Ermenilerin meskûn oldukları yerlerde büyük kargaşalıklar çıkmış ve sarsıntılar meydana gelmiştir. Bu duruma bağlı olarak bütün askerler şaşkınlık içerisinde birbirlerine saldırarak soygunlar gerçekleştirmişlerdir. Dolayısı ile bu ortam içerisinde Ermenilerde çeşitli sıkıntılar yaşayarak zarara uğramışlardır.¹⁴

Bu duruma karşılık olarak Kara-Koyunlu hükümdarları teba'aları olan Ermenilerle bazı dönemlerde oldukça yakın ilişki içerisinde de olmuşlardır. Bunun sonucunda da birbirlerinden etkilenmişlerdir. Hâlifelerin eski payitahtı olan Bağdad'da Celâyirler'e halef olan Kara Yusuf'un oğlu Şah Muhammed, 5 Muharrem 814'ten 18 Şaban 836 (29 Nisan 1411'den 9 Nisan 1433)'ya kadar hüküm sürdü.¹⁵ Davranışları, ahlaki kurallara ve dinî hükümlere karşı kayıtsızlığından dolayı, Şah Muhammed gençliğinde Erbil Hristiyanları ile tanıştı ve onlardan bazı doktrinleri öğrenerek Hristiyanlığa temayül etti.¹⁶ Ayrıca yanında Abdülmesih isminde Hristiyan bir tabip bulunmakta idi.¹⁷ Bağdat'ta her ne kadar hükümdarlığının ilk on yılında tebaasına karşı merhamet ve adalet gösterdi ise de, babası Kara Yusuf'un ölümünden sonra Cuma namazından kaçındı ve Hristiyanlık inancı ile İsa'nın tebcilini izhar etti: *"hangisi daha iyidir ölmek mi, yaşamak mı?"* diye ilim adamlarına sormayı âdet edinmişti. Onlar yaşamayı tercih ettikleri cevabını verdiklerinde, Şah Muhammed: *"İsa sağdır ve Muhammed ölmüştür."* cevabını verip onları incitmiştir.¹⁸

¹² Sanjian, *a.g.e.*, s. 165; Andreasyan, "a.g.m.", s. 105.

¹³ Sümer, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁴ Andreasyan, "a.g.m.", s. 104.

¹⁵ Abdullah b. Fethullah el-Bağdadi, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü'l-Gıyasi)*, Tah. Tânk Nâfi' el-Hamdâni, Dar ve Mektebül-Hilâl, Beyrut 2010, s. 216, 273.

¹⁶ İbni Tagrıberdi, *En-Nücümü'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 436; Abbas el-Mehâmî el-Azzâvi, *Tarihü'l Irak Beyne İhtilâleyn el-Hükümetü'l-Türk-mâniyye*, c. III, Dâru'l-Arabîyyetü'l-Mavsuât, Bağdad 1939, s. 94; Vladimir Minorsky, "Kara Koyunlu Cihanşah ve Şiirleri", Çev. Mine Erol, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: II, 1970, s. 157.

¹⁷ el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 272.

¹⁸ el-Azzâvi, *a.g.e.*, c. III, s. 94; Minorsky, "a.g.m.", s. 157.

Bu durumun zıttı hadiselerde meydana gelebilmekteydi. Mesela Ermenilerden bir kısmının Müslüman oldukları durumlarda vaki olmuştur. Nitekim 1440 senesinde Cihanşah büyük bir Ermeni nüfusun bulunduğu Şamşüylde'yi aldığı anda Hristiyan birçok Ermeni Müslüman olmuş bu duruma tepki gösteren dindaşları da yas tutmuşlardı.¹⁹ Bu dönemde Kara-Koyunlu hükümdarları Hristiyanlara karşı gaza faaliyetlerine giriştiklerinde aynı yıl içinde, Cihanşah Mirza Gürcistan'a girerek büyük tahribat yapıp, kiliseleri yıkarak 12.000 Ermeni'yi kısmen öldürüp, kısmen de esir ederek götürmüştür.²⁰ Genel olarak Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah hakkında Ermeni kaynakları onu iyilikle yâd ederler. Onu Ermenilerin koruyucusu olarak görmüşlerdir. O teb'asına karşı dışarıdan yapılan saldırılara karşı tepki vererek onları her zaman bu saldırılara karşı muhafaza etmiştir. Nitekim bir dış saldırıya maruz kalan Ermeniler, Katalikos Zakarya önderliğinde Mirza Cihanşah'ın yanına giderek memleketin duçar olduğu tahribatı ona anlattılar. Cihanşah da memleketin tahrip edilmesinin ve Hristiyan teb'asının öcünü almak için birçok askerle beraber Hoy'dan harekete geçmiştir. Bir Ermeni kolofonunda Allah'ın Mirza Cihanşah'a uzun ömürler vermesi için dua, düşmanlarını yerin dibine geçirmesi için de beddua edilmiştir. Buna sebep olarak da onun Ermenilere yardım etmiş olması gösterilmiştir.²¹

Yine 1461 senesinde Cihanşah Herat ve Horasan'a giderek bütün Tatar memleketini zapt ettikten sonra payitahtı olan Tebriz'e döndüğü zaman, Aktamar katolikosu Der Zakarya da birçok hediyeleri hâmilan onu karşılamaya gitmiştir. Cihanşah ve Begüm Hatun, Katalikosa hüsnükabul göstererek ona hilat giydirip onu taltif etmişlerdir. Ayrıca ona Aziz Grigor'un mukaddes bakiyesi olan elini armağan ederek Patrik payesiyle taltif etmişlerdir. Böylelikle, Der Zakarya, padişahın emriyle Üç kilise (Eçmiadzin)'ye giderek katolikosluk tahtına oturmuş ve bütün Ermenilerin katolikosu olmuştur. Fakat bu dönemde, Cihanşah Bitlis emirine kızarak, Ahlat'a karşı dört kumandanının emrinde olan 12.000 asker sevk etmiştir. Onlar da gidip orasını tahrip ederek büyük miktarda ganimet alarak kaleyi kuşatmışlardır. Onlar aynı zamanda Bitlis, Muş ve Sasun bölgelerini de tahribata uğratma amacıyla idiler. Ancak memleketin ve halkın duçar olduğu bu acıklı durumu gören yeni Katalikos Der Zakarya, kendisini Bitlis halkına feda etmek kararı ile Cihanşah'ın nezdine giderek halkın yerine kendi şahsını rehin telakki etmesini söylemiştir. Katolikos, memleketin asayişini temin etmek üzere Bitlis emiri ile işin adaletle halledilmesi ve ondan vergiyi alıp getirmesi için kendisine salâhiyet yazısı verilmesini rica etmiştir. Cihanşah ve Begüm Hatun da buna muvafakat edip, Katolikosa, istediği gibi hareket etmesine dair salâhiyet yazısı vermişlerdir. Bunun üzerine Katolikos ata binerek süratle Bitlis'e gitmiştir. Bitlis emiri de bütün askerleriyle beraber onu karşılayarak kaleye götürmüş ve atlıların Ahlat kalesinden geri çekilmeleri şartı ile Katolikos'a bütün istediklerini yerine

¹⁹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 94; Minorsky, "a.g.m.", s. 164.

²⁰ Andreasyan, "a.g.m.", s. 95.

²¹ Sanjian, *a.g.e.*, s. 264; Andreasyan, "a.g.m.", s. 130.

getireceğine dair söz vermiştir. Katolikos, ondan bu sözü aldıktan sonra Ahlat'a gidip salâhiyetine dair Cihanşah'ın vermiş olduğu yazısını kumandanlara göstermiş ve onları sulhen geri gitmeğe razı etmiştir. Katolikos kendisi de Bitlis'e dönerek üç ay orada kalmış sonra da vaat edilen vergiyi alıp padişaha götürmüştür. O, böylelikle kurduğu barışla memleketin gerek Müslüman ve gerekse Hristiyan halklarını esaretten kurtarmıştır.²²

Esasen Kara Yusuf'un oğlu Cihanşah'ın hâkimiyetinde Kara-Koyunlular (1438-1467) en parlak dönemlerini yaşadılar. Cihanşah döneminde Ermenilerle ilgili olarak çok önemli gelişmeler olmuştur. Bu gelişmelerin en önemlisi ise 1441 yılında Ermeni Katalikosu'nun ikametgâhının Kilikya'nın Sis şehrinden Azerbaycan'ın Üç Kilise (Eçmiadzin) bölgesine taşınmasıdır. Nitekim bu olay daha sonra Ermeni tarihinde önemli bir gün olarak kabul edilmiştir. Ermeniler her ne kadar Türklerle ilgili meselelere nefretle yaklaşırsalar da, Ermeni âlimlerin büyük bir çoğunluğu eserlerinde Cihanşah'ı teşekkürle anarak Türklere olan nefretlerinden dolayı kınanmaktan kurtulmaya çalışmışlardır.²³ Ancak Cihanşah'tan bahseden Ermeni kaynakları arasında tutarsızlıkta mevcuttur. Mesela 1468 tarihinde Mıgırđıç adındaki Ermeni, Herat ve Horasan'a kadar bütün İran'a hâkim olan Cihanşah'ın 1467 yılında Diyarbekir üzerine harekete geçtiğini ve onun bu geçişi sırasında geçtiği yerlerde herkesin onun korkusundan titrediğini belirtmiş, ardından da O'nun Hristiyanlara yardımcı olduğunu, zamanında birçok kilisenin yapılıp tamir edildiğini ve Ermenilerin yaşadığı yerlerde sulhun ve asayişin hâkim olduğunu belirtmiştir.²⁴ Cihanşah hakkındaki bu iyimser görüşlere karşılık aynı tarihlerde Markare adındaki bir Ermeni ruhbani tarafından yazılmış olanlar ise farklıdır. Bu Ermeni din adamına göre ise *"Rahim olan Allah, Hasan Bey'i Cihanşah'a karşı kuvvetlendirdi ve O, Cihanşah'ı, oğullarını ve atlılarını telef ederek Hristiyanları esaretten kurtardı."* diyerek Ak-Koyunlu hükümdarı Hasan Bey'i Cihanşah'a karşı övmüştür.²⁵

Esasen Cihanşah'ın Ermenilere karşı hoşgörü ve koruyuculuğu konusunda Ermenilerin onu iyilikle anmalarında büyük bir haklılık payı mevcuttur. Cihanşah birçok konuda Ermeni teb'asının isteklerine karşı müsamahalı davranmıştır. Nitekim biz bu müsamahayı din adamlarına verilen ayrıcalıklarda da görmekteyiz. Örneğin 1461 yıllarında Ermeni din adamlarını cizye ve haraçtan muaf ederek onları gayrimüslimlerden alınan vergileri almayaarak ayrıcalıklı tutmuştur.²⁶ Yine benzer şekilde Kara-Koyunlu hükümdarının Ermeni din adamlarının vakıfları ve bu vakıfların ekimini yaptığı yerlerden muaf oldukları vergilerden bahseden belgeleri mevcuttur.²⁷ Ancak Ermeni din

²² Andreasyan, "a.g.m.", s. 131-132.

²³ Süleyman Memmedov, "Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 871; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. I, Sayı: 1-2, 1950, s. 424.

²⁴ Andreasyan, "a.g.m.", s. 137.

²⁵ Andreasyan, *a.y.*

²⁶ Hüseyin Müderrisi Tabâtabai, *Fermânâ-yi Türkmânân-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlu*, Çaphâne-i Hükümet-i Kum, Tahran 1352, s. 33.

²⁷ Tabâtabai, *a.g.e.*, s. 56.

adamlarının dışındaki teb'a hakkında Cihanşah döneminde vergilerin ağırlığından ezildiklerine dair kayıtlarda mevcuttur.²⁸ Bununla birlikte Ermeni kolofanlarında Hristiyanları korumasından dolayı sitayişlerle anılmıştır. Bu kolofonlardan birine göre Cihanşah'ın Hristiyanlara karşı hayırsever bir tutum sergilediği, hâkimiyeti boyunca kiliseler yaptırdığı, kiliseleri restore ettirdiği Ermenilerin yaşadığı yerlere barış getirdiğini ve ayrıca Ermeni din adamları olan rahip, keşiş ve manastırların sayısını arttırdığı ve hâkimiyetinin olduğu her yerde refahın olduğu belirtilmektedir.²⁹ Ermeniler Cihanşah'a karşı gösterdikleri bu iyi duyguları onun ölümünden sonra da göstermişlerdir. Bu dönemde yazılmış olan bir Ermeni kolofonuna göre Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın öldürülmesi üzerine, birçok yerler hususiyile Ermeni memleketleri pek çok tahribata uğratılmış, birçok kilise yıktırılmış, Hristiyan halkın çoğu kılıç ve açlıkla telef olmuştur.³⁰ Cihanşah öldürüldükten sonra da Ermenilere karşı bu tolerans devam etmiştir. Nitekim Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, Maku'da Surp Vardan adlı bir kilise yaptırmıştır.³¹

Ak-Koyunlular Döneminde Ermeniler

Ak-Koyunlu Devleti'ni kuranlar Sünni Müslüman idiler. Bununla birlikte hükümdarlarının temayüllerine bağlı olarak çeşitli dinlere karşı farklı tutumlar sergilemişlerdir. Kara Yülük Osman Bey'in Hristiyanlık dinine karşı iyi bir tutum içerisinde olduğu ve onun egemenliği altına giren Hristiyanların da bu durumdan memnun olduğu görülmektedir.³² Ak-Koyunluların yönetiminde bulunan Hristiyanların büyük çoğunluğunu ise Ermeniler oluşturmaktaydı. Bunların köylerde oturanları tarımla uğraşmaktaydılar. Ermenilerin şehirlerde ikamet edenleri ise genel olarak ticaret, zanaat ve benzeri işlerle meşgul olmuşlardır. Mesela bu dönemde Avrupa ile olan ticaretin yürütülmesi genel olarak Ermeniler tarafından yapılmakta idi.³³

Kara Yülük Osman Bey'in yerleşik cemaatleri uzlaştırması, beylikteki tarımsal, sınai ve ticari nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Ermeni ve Yakubi Hristiyanları da dâhil edecek biçimde, dinsel hatları da kesmektedir. Böylelikle, pek az istisna dışında Ermeni kaynakları Kara Osman'ın Hristiyan cemaatlere karşı davranışını övmektedir. Bu siyasetin Diyarbekir ve Arminiye'de egemen olan oğul ve torunlarının büyük çoğunluğunca da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.³⁴

Ancak Ak-Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey hâkimiyetini genişletirken bu durumdan hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler zarar görebilmekte ve birçok sıkıntıya duçar kalabilmekteydiler. Bu durum Ak-Koyunlu

²⁸ Andreasyan, "a.g.m.", s. 135.

²⁹ Sanjian, *a.g.e.*, s. 292-293.

³⁰ Andreasyan, "a.g.m.", s. 137.

³¹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 93.

³² Sanjian, *a.g.e.*, s. 211.

³³ Anonymous, *Tadhkirat al-Mulük: A Manual of Safavid Administration (c. 1137/1725)*, Translated and Explained by V. Minorsky, Cambridge, London 1943, s. 20.

³⁴ John E. Woods, *The Aqquyunlu-Clan, Confederation Empire - A Study in 15th/9th Century Turko Iranian Politics*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis & Chicago 1976, s. 68; Terc. *Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yay., İstanbul 1993, s. 98.

hükümdarının hâkimiyetini tesis edebilmek için mücadele ettiklerine karşı aldığı sıkı tedbirlerden kaynaklanmaktaydı. Onun almış olduğu bu tedbirler civardaki ahalinin de zarar görmesine sebep olmuştur. Mesela 1422 tarihinde Osman Bey Erzincan şehri üzerine giderek şehri üç hafta muhasara altında tutmuştur. Şehirde yiyecekler tükenmiş ele geçirilenler kısmen öldürülmüş, kısmen de esir edilmişlerdir. Osman Bey burada o kadar sıkı bir muhasara yapmıştır ki bir mot (takriben 10 kilo) ekmeğin fiyatı 800 dirheme, bir mot tuz da 1200 dirheme çıkmıştır. Bu durum karşısında şehrin emiri yiyeceği olmayanların şehir dışına çıkmalarını emretmiştir. Bu durumu gören Osman Bey'in yüreği tatlılaşmış ve dışarı çıkanların yedeğine adam koyarak istedikleri yere gitmelerine izin vermiştir.³⁵ Genel olarak Ermeni kaynakları bazı istisnalar dışında Kara Yülük Osman Bey'den övgü ile bahsetmişlerdir. Onun bütün Hristiyan teb'asına karşı adaletli olduğu vurgulanmıştır.³⁶

Hatta bazı kolofonlar da Osman Bey'in Hristiyanlara karşı gerçekleştirdiği seferlerde görmüş oldukları zararları hak ettiklerini ve bu durumunda kaderle ilgili olduğunu düşünmüşlerdir. Mesela Osman Bey'in çok sayıda askerleri ile Erciş bölgesine gelerek burada tahribat yaptığı kiliselerin kapılarının yıkıldığı, buna karşılık olarak kutsal hac olarak sadece kendi kiliselerinin güçlü bir kral gibi ayakta kaldığı belirtilmiştir.³⁷ Bununla birlikte Ermenilerin genel olarak Osman Bey'in yönetiminde memnun oldukları anlaşılmaktadır. Kara Yülük Osman Bey 1435 yılında Kara-Koyunlu hükümdarı İskender Bey tarafından öldürüldüğünde bir Ermeni kaynağında onun Hristiyanları seven bir zat olduğu belirtilmiştir.³⁸

Kara Yülük Osman Bey'in öldürülmesinden sonra yerine oğlu Ali Bey geçmiştir. Ancak Ali Bey'in bu hâkimiyetini tanımayan kardeşi Hamza Bey ona karşı hâkimiyet mücadelesine girdi.³⁹ Bu hâkimiyet mücadelesinden en kazançlı çıkanlar ise Ermeniler oldu. Çünkü Hamza Bey Ak-Koyunlu payitahtı olan Diyarbekir'i yetmiş günlük bir kuşatmadan sonra şehirdeki Hristiyanlardan biri ihanet ederek geceleyin bir burcu dışarıdakilere bırakınca Hamza Bey adamları ile birlikte şehre girmiştir. Bu durum karşısında şehri savunan Ali Bey'in oğlu Hasan Bey Diyarbekir'i savunamayacağını anlayarak oradan ayrılmıştır. Hamza Bey Diyarbekir'e girince Ali Bey'e sadakat gösterdikleri için şehrin büyüklerine karşı eziyetlerde bulundu.⁴⁰ Hasan-ı Rumlu'ya göre o kadı Ahmed ile şehrin önderi olan Hacı Yusuf'u öldürüp Müslüman halkın çoğunu da yağmalamıştır.⁴¹ Ancak Hristiyanlara dokunmadığı gibi onlara izzet ve ikramda bulunmuştur. Kuşkusuz onun şehirdeki Hristiyanlara karşı gösterdiği

³⁵ Andreasyan, "a.g.m.", s. 105.

³⁶ Sanjian, *a.g.e.*, s. 210.

³⁷ Sanjian, *a.g.e.*, s. 166.

³⁸ Andreasyan, "a.g.m.", s. 112.

³⁹ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Neşr. Necati Lugal - Faruk Sümer, c. I, TTK Yay., Ankara 1993, s. 119; Terc. Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitâb-ı Diyarbekiriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2001, s. 120; Woods, *a.g.e.*, s. 72; Terc. s. 124.

⁴⁰ Tihrani, c. I, *a.g.e.*, s. 136; Terc. s. 92.

⁴¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Devârh*, Nşr. Abdul-Hüesyin Nevâi, c. I, İntaşarat-ı Esatir, Tahran 1389, s. 372; Terc. *Ahsenü't-Devârh*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2006, s. 230.

bu hüsnü kabul onun Diyarbekir'i ele geçirmesine yardım eden Hristiyanlardan kaynaklamaktaydı.⁴²

Hamza Bey Hristiyanlara karşı bazı istisnai durumlar hariç bu koruyuculuğunu saltanatının sonuna kadar sürdürmüştür. Nitekim Ermeni kaynaklarına göre Sultan Hamza Ak-Koyunlu Devleti'nin başına geçtikten sonra onun piskoposa, babasının göstermiş olduğu saygıdan ve hürmetten daha fazlasını gösterdiği hatta o kadar hürmet etmiştir ki bazıları onunda Hristiyan olduğunu söylemişlerdir. Bu düşüncedeki Ermenilere göre onun sayesinde bütün ülke yaşanabilir bir hale dönüşmüştür. Onun zamanında Ermeni kilisesinin daha da geliştiği, rahiplerin yetkilerinin arttığı ve buna bağlı olarak Hristiyanlık dinin daha da yayıldığı ve bütün inananların memnun bir hayat sürdüğü dile getirilmiştir. Ermeniler, Hamza Bey'in bu yardımlarının yanında ayrıca birçok iyiliğe vesile olduğunu anlatmışlardır. Buna göre o, ilk önce kimsenin daha önce taş üstüne taş koymadığı ve tamire ihtiyaç duyulan yapıları onarttığını bu anlamda kiliselerin kemerlerinden tonozlarına kadar yenilettiğini anlatarak şükran duygularını dile getirmişlerdir. Çünkü bu dini mekânlarının çoğunun çamurdan yapılmış ve harap durumda olduklarından dolayı bunları bu şekilde Ak-Koyunlu hükümdarının yok olmaktan kurtardığını belirtmişlerdir. Ermeniler, Hamza Bey'in bu yardımlarının yanında O'nun ayrıca birçok yeni yapı yapılmasını da sağladığı ki bunlardan büyük St. Mary kilisesinin onlardan sadece bir tanesi olduğu ayrıca O'nun kiliselerdeki teşrifat ile de ilgilendiği bu çerçevede bu mekânların rahip elbiselerini, kitaplarını, zarif kadehlerini ve daha nelere ihtiyaç duyuluyorsa karşılamış olduğunu ifade etmişlerdir. Hamza Bey'e karşı olan iyi duyguların açıklanmasına bu şekilde devam edilerek daha önceleri kimsenin bağımsız, korkusuz bir şekilde kilisede hizmet sunamaz, konuşamazken, onun zamanında manastırlarda ve keşiş kulübelerinde tam bir özgürlük yaşandığı dile getirilmiştir. Ayrıca daha önceleri papazlar halktan daha fazla ve ağır bir şekilde zulme uğrayıp, haraçlar ve vergiler sebebi ile de sıkıntı yaşarlarken onun zamanında Tanrı'nın da yardımı ile saltanat hacizlerinden kurtuldukları vurgulanmıştır. Bunların yanında onun saltanatından önce Mezopotamya'daki kiliselerin dimosakan vergileri verdikleri ve benzer şekilde piskoposların da vergi toplayıcıları konumuna gelerek Hristiyan halktan toplanan vergileri yetkililere vermek zorunda kaldıkları buna karşılık olarak Hamza Bey döneminde kiliseden alınan vergilerin son bulunduğu ve hatta kiliseler zenginlerden alınan paralar ile yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine de yardımda bulunmaya başladığından söz edilerek Ermeniler memnuniyetlerini dile getirmişlerdir.⁴³ Hamza Bey'in Ermenilere karşı göstermiş olduğu bu iyi tutum neticesinde kilise çalışanları da büyük saygı görmeye başlamışlardır. Nitekim önceden kilise mensupları din adamı kıyafetleri, cüppe ve başlıkları ile etrafta dolaşamaz iken onun zamanında özgürce elbiselerini giyip, aşikâr bir görkem içinde dini geleneklerini alışkanlıklarını yerine getirebilmişlerdir.⁴⁴

⁴² Tihrani, *a.g.e.*, c. I, s. 137; Terc. s. 93.

⁴³ Sanjian, *a.g.e.*, s. 211.

⁴⁴ Sanjian, *a.g.e.*, s. 212.

Ermeni kaynakların Hamza Bey'in kendilerine yaptığı iyilik ve yardımların yanında Müslüman teb'anın hassasiyetlerine dikkat etmek zorunda kaldığını da dile getirmişlerdir. Örneğin bu kaynaklara göre 1439 yılında Amid'deki St. Theodoros kilisesinin restorasyonuna başlanılmış. 4 yıl boyunca zorlu bir şekilde bu gösterişli kilisenin yapımının tamamlanması için uğraşılmıştır. Bu kilisenin kubbesinin zirvesi Mary kilisesininkinden daha yüksek yapılmıştır. Bu yapının kubbesi 18 köşeli olup 18 pencere olarak inşa edilmiştir. Ancak Müslümanlar Hristiyanların bu yapının vermiş olduğu gururla gururlandıklarını görünce, bu durumu Mısır Sultanı'na, İran'daki hükümdarlığa ve Osmanlı hükümdarına bu Hristiyan kilisesini bildirerek şikâyetle bulunmuşlardır. Müslüman hükümdarlar bu kilisenin ihtişamından bu şekilde haberdar olunca Sultan Hamza'ya elçiler yollayarak bu katedrali yıkmasını istemişlerdir. Bu durum Ermeniler için katlanılmaz olmuş ve tümünü derinden etkilemiştir. Bunun üzerine büyük paralar teklif ederek yıkımın önüne geçmeye çalışmışlar, ancak bu muhteşem kubbeli yapıyı kurtaramamışlardır. Çünkü bu yapı,⁴⁵ kubbenin yüksekliği nedeniyle Sultan Hamza'nın emriyle yıktırılmış ve bilahare de Cihangir'in emriyle tekrar yaptırılmıştır.⁴⁶

Ancak kaynakların ittifakla belirttiklerine göre Osman Bey'in oğlu Hamza Bey zamanında Hristiyanlık korunup kollanmıştır. Hamza Bey kendi adamlarından daha fazla Hristiyan önderlerine önem vermiştir. Bu sebeple de Hristiyanlık onun zamanında yayılmaya başlayarak kiliseler de artmaya başlamış ve buna bağlı olarak da papazların otoritesi artmıştır. Bununla birlikte, Hamza Bey daha sonra tahrip olmuş, kiliseleri kimsenin tamir etmesine izin vermedi, ancak kendisi eskimiş ve perişan olmuş kiliselere kemerler yaptırarak onları sağlamlaştırmıştır.⁴⁷

Avedis K. Sanjian'ın belirttiği, Sultan Hamza'nın Hristiyanlara karşı gösterdiği bu âlicenaplık Ak-Koyunluların resmi kaynağı Diyarbekriyye'de teyit edilmektedir.⁴⁸ Tihrani'ye göre Sultan Hamza Hristiyan keşişlerini büyütüp yüceltti. Onlarla konuşurken saygı gösterip ayağa kalkarken, İslâm âlimlerine hiç ilgi göstermedi. Müslümanlara karşı düşmanlığı o dereceye ulaştı ki, bir gün Müslüman çocukları mektebinin önünde geçerken onları Kelâmu'llah-ı Mecid (Kur'an-ı Kerim) okumakla ve tilâvetle meşgul görünce dilinden, "*Benim yıktığım binayı tekrar yapmak için ilim ve kıraatle meşgul oluyorlar.*" sözleri dökülmüştür.⁴⁹

Bu bakımdan 1432/835'ten 1435/839'a dek Mardin valisi olan ve daha sonra 1438/841'den 1444/848'e dek Ak-Koyunlu beyliğini yöneten Hamza Bey iktidarının kuruluş ve sağlamlaştırılmasında Amid ve Mardin Hristiyanlarına öylesine dayanmıştır ki, Müslüman yazarların çoğu onu İslam'a ihanetle suçlarlar. Esasen Hristiyan ve kentli sınıflar arasındaki bu sürtüşme Ak-Koyunlu Beyliği ve imparatorluğunun siyasal ve toplumsal tarihinde sürekli bir tema olagelmıştır.⁵⁰ Nitekim 1446 yılında, Erzincan emiri, danışmanları ile

⁴⁵ Sanjian, *a.g.e.*, s. 213.

⁴⁶ Andreasyan, "a.g.m.", s. 120, n. 91.

⁴⁷ Sanjian, *a.g.e.*, s. 211.

⁴⁸ Tihrani, *a.g.e.*, c. I, s. 136; Terc. s. 92.

⁴⁹ Tihrani, *a.g.e.*, c. I, s. 137; Terc. s. 93.

⁵⁰ Woods, *a.g.e.*, s. 68; Terc. s. 98.

müzakere ederek Erzincan şehrinin ve köylerindeki kilise ve manastırları yıkmaya karar vermiştir. Bu amaç doğrultusunda birçok askerle beraber Kemah kalesinin üzerine yürümüş ve kiliseleri yıkmaları içinde mollalara tembih etmiştir. Fakat o geceleyn kaleye yaklaşınca ele geçirilerek hapsedilmiştir. Kaçan askerleri ise şehre gelerek onun oğlunu kendilerine emir olarak tanıyarak tekrar kiliseleri yıkmaya karar vermişlerdir.⁵¹

Sultan Hamza'nın ölümünden sonra Ak-Koyunlu devletinin başına geçmiş olan Cihangir Mirza 1452 yılında Ak-Koyunlu payitahtı Diyarbekir'i kardeşi Hasan Bey'e kaptırınca hükümdarlığı da kardeşine bırakmak zorunda kaldı.⁵² Böylece Ak-Koyunlu devletinde Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra meydana gelen saltanat mücadeleleri onun zamanında duracak ve Ak-Koyunlu teb'ası bu güçlü hükümdarın sağladığı otorite sayesinde kısmen de olsa huzura kavuşacaktır. Bu durumdan Hristiyan teb'ada yararlanacaktır. Esasen Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey, İsa dinine müsamaha göstermiştir. Bu durumu Despina Hatun ile evlenmesi, Ermeni kilisesi inşasında gösterdiği yardımda görebiliyoruz. Batı âlemi, Uzun Hasan'ı Hristiyanlığa karşı müsamahakâr olmaktan daha ileri ve açıktan açığa Hristiyan dostu bir Türk bilmiştir.⁵³ Uzun Hasan Bey de onları haklı çıkaracak davranışlar sergilemiştir. Mesela o bir fermanında Üç Kilise keşişlerinden haraç ve cizye talep edilmemesini emrederek Ermeni din adamlarını Hristiyanlardan alınan bu vergiden muaf tutmuştur.⁵⁴ Bundan başka Hasan Bey Muş bölgesine gelerek burada yedi kaleyi temelinden yıktırılmış ve Kılak manastırına ise hediyeler vermiştir.⁵⁵ Ergani kalesinin tepesinde Surp Asduadzın kilisesi, Uzun Hasan ile çok iyi münasebette bulunan ve ayrıca Amid bölgesinin Ermeni ruhani reisi olan meşhur piskopos Nakkaş Mıgırdiç tarafından 1433 yılında yaptırılmıştır.⁵⁶ Hasan Bey'in Ermenilere karşı gösterdiği bu teveccühü Ermeni kolofonlarında da görebiliyoruz. Bunlardan birine göre Hasan Bey Ermeni milletine karşı çok merhametli olup onlardan esir almadığı dile getirilmiştir.⁵⁷ Ak-Koyunlu teb'ası olan Ermeniler Müslüman teb'a gibi Ak-Koyunluların başka devletler ile giriştiği mücadelede zarar görmüştür. Mesela Hasan Bey, Fatih Sultan Mehmet Han ile mücadeleye giriştiğinde Osmanlı hükümdarı, Rumeli'nin önemli akıncılarını Mihal oğlu Ali Bey'in kumandasında Ak-Koyunlu topraklarına göndermiş ve bu askerler Kemah ve çevresini yağmalayarak pek çok Ermeni'yi esir etmişlerdir. Uzun Hasan Bey teb'asına yapılanları duyunca perişan olmuş ve iyice de kederlenmiştir. Osmanlılar ise bu hareketle Hasan Bey'in teb'asını koruyamadığı görüntüsü vermeye çalışmışlardır.⁵⁸ Esasen

⁵¹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 121.

⁵² Tihrani, *a.g.e.*, c. I, s. 230-231; Terc. s. 142; Sanjian, *a.g.e.*, s. 222.

⁵³ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Çev. Tefik Bıyıkhoğlu, TTK Yay., Ankara 1992, s. 105.

⁵⁴ Tabâtabâi, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁵⁵ Andreasyan, "a.g.m.", s. 94.

⁵⁶ Andreasyan, "a.g.m.", s. 120, n. 91.

⁵⁷ Andreasyan, "a.g.m.", s. 143.

⁵⁸ Âşıkpaşazâde, *Âşık paşa oğlu Tarihi*, Haz. Atsız, MEB Yay., İstanbul 1992, 179; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, Nşr. Faik Reşit Unat - Mehmet Altay Köymen, c. II, TTK Yay., Ankara 1995,

müslim olsun gayrimüslim olsun hükümdarların teb'alarını korumaları bu dönemde onların şan ve gücünün göstergesiydi. Bu sebeple rakip devletler bu konuda birbirlerini sıkıştırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Örneğin Uzun Hasan Bey, Osmanlılara bağlı olan Koyulhisar'ı ele geçirmek için hisarın beyi olan Hüseyin Bey'i bir av esnasında ele geçirerek O'nu hisarına götürmüş ve Koyulhisar Bey'i de ister istemez Koyulhisar'ı Ak-Koyunlu hükümdarına teslim etmiştir. Bu durumu öğrenen Fatih Sultan Mehmed Han, Rumeli Beylerbeyi Hamza Bey'e Koyulhisar'ın üzerine giderek geri almasını eğer alamazsa köylerini vurmasını ve bu şekilde o yörenin nice zaman mamur olmaya yaramamasını buyurmuştur. Bu buyruk üzerine Hamza Bey asker toplayarak Koyulhisar üzerine giderek burada hisarı almak için Ak-Koyunlular ile çarpışmıştır. Ancak bu çarpışmalar hisarın ele geçirilmesi için yetmemiştir, üstelik ahalide kendilerine yardım etmemiştir. Bunun üzerine Hamza Bey hemen yöreyi vurarak talan etmeye başlamış, bir kısım azab ise bir Ermeni köyüne giderek her yeri yağmalayıp burada birçok Ermeni kadın ve erkeğine zarar vermişlerdir. Bu durum karşısında köyün Ermenileri Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in huzuruna giderek daha önceki beyleri zamanında bunun gibi kötülüklerin kendilerine vaki olmadığını ki hükümdarlarının dahi o zaman zayıf olduğunu, şimdi kendisi gibi güçlü bir padişah zamanında kadınlarına ve erkeklerine yapılanların reva olup olmadığını feryat ederek şikâyet etmişlerdir.⁵⁹ Esasen Uzun Hasan Bey teb'ası arasında Müslüman olsun gayrimüslim olsun ayırım yapmadan onları büyük bir itina ile korumuştur. Hatta gayrimüslim teb'asına karşı daha toleranslı olmuştur diyebiliriz. Nitekim onun Hristiyanlara karşı göstermiş olduğu bu koruyucu tutum bir Latin tarihi yazarı tarafından yanlış anlaşılmış ve Uzun Hasan Bey'in sağ omuzun da haç taşıdığını ifade edecek kadar ileri gitmiştir.⁶⁰

Ancak Uzun Hasan Bey'in Ermenilere karşı gösterdiği bu iyi niyet zaman zaman kesintiye uğramıştır. Bu konuda bazı Ermeni kaynakları, Uzun Hasan'ın İslam dinsel kurumuyla iyi geçinme çabalarında ayrımcı vergilerin toplanması üzerinde sıkı bir denetim uygulayacak, Hristiyan dinsel ayinlerini kesin denetim altına almaya çalışacak, Ermeni azınlığın ayırt edici bir giysi giymesine yönelik kurallar dayatacak kertede ileri gittiğinden yakınmışlardır.⁶¹ Nitekim Hasan Bey'in Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ı yenmesinden sonra çanların çalınması yasak edildi ve Hristiyanların kendilerini tanıtan alâmetlerle gezmeleri zorunlu hale getirildi.⁶² Hasan Bey döneminde Ak-Koyunlu teb'ası içerisinde önemli sayıda Hristiyan Ermeniler mevcuttu.⁶³

805; Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askerî Faaliyeti*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 312.

⁵⁹ Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 134-135.

⁶⁰ Hinz, *a.g.e.*, s. 106.

⁶¹ Woods, *a.g.e.*, s. 119; Terc. s. 184.

⁶² Andreasyan, "a.g.m.", s. 139.

⁶³ Caterino Zeno, "Sefernameha-yi Katerino Zeno", *Sefernameha-yi Venizyan der İnan*, Farsça Terc. Minoçehr Emiri, İntişarat-ı Harezmi, Tahran 1349, s. 322; Türkçe Terc. "Caterino Zeno'nun Seyahatnâmesi", *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2006, s. 14.

Ermeni teb'anın bir kısmı köylerde meskûn bulunmakta idi. Bu dönemde Venedikli Seyyah Josaphat Barbaro Ak-Koyunlu başkenti Tebriz'e giderken Urfa yakınlarından geçerken Fırat nehrinin öbür tarafında yol boyunca bazı Ermeni köyleri görmüştür.⁶⁴ Yine Barbaro Ak-Koyunlulara tabi olan Şirvanşahların ülkesinden geçerken Tebriz'e 12 menzil mesafede olan Şamahî şehrinde yaşayan Ermenilerin şehirdeki ahali gibi kendi tarzlarına göre ipekli ve pamuklu kumaş dokuyarak geçindiklerini belirtmiştir.⁶⁵ Aynı dönemde şehirlerde yaşayanlar ise belli başlı olarak ticaret ile meşgul idiler. Bunların yanında Hasan Bey'in güvendiği Ermenilere Avrupa ile ilişkilerde görev verilebilmekte idi. Mesela bu anlamda Uzun Hasan Bey teb'asından olan Mirat (Murad) adındaki Ermeni asıllı bir elçisini Venedik'e göndermiştir.⁶⁶ 1474 yılında Ak-Koyunlu ülkesine seyahat eden Venedikli seyyah Contarini, Kefe'de Uzun Hasan Bey'in teb'asından olduğunu söyleyen bir Ermeni'yi de yanına alarak Ak-Koyunlu ülkesine gelir ve burada bir Ermeni köyünde dinlenir. Ancak bu köydeki Ermeniler, Contarini'ye Kefe'den getirdiği Ermeni'nin kötü biri olduğunu ve canını onun elinden kurtardığı için şanslı olduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine Venedikli Seyyah bu Ermeni'den kendisinin vermiş olduğu atı alarak onun kendisinden özür dilemesini istemiştir. Contarini daha sonra pek vefakâr olmadığını söylediği bir Ermeni keşişi Tebriz'e kadar kılavuzluk etmesi için seçerek Ak-Koyunlu payitahtına doğru yola çıkmıştır.⁶⁷ Contarini bu yolculuğu sırasında Merend yakınlarında birbirine yakın on bir Ermeni köyü olduğunu ve bunların bir piskoposu olduğunu bunların hepsinin papaya bağlı olduklarını belirterek bunların dini yaşantılarında ne kadar özgür olduklarını gözler önüne sermiştir. Seyyah ayrıca Ermenilerin meskûn oldukları köylerin bölgenin en güzel ve en verimli yerleri olduğunu hatta o bölgede bu yerlerden daha verimli ve daha güzel yerleşim yerlerinin olmadığını belirtmiştir ki bu durum Ak-Koyunlu teb'ası içinde Ermenilerin ne kadar müreffeh bir yaşantı sürmüştüklerini göstermektedir.⁶⁸ Venedikli seyyah 1475 yılının yaz mevsiminde Hasan Bey'in topraklarından Gürcistan'a giderken Türkmen ülkesinde dokuz tane Katolik Ermeni köyünde misafir olmuştur.⁶⁹

Hasan Bey'in 1478 yılında vefat etmesinden sonra yerine önce oğlu Halil Sultan geçmiştir⁷⁰ ardından da Yakub Bey hâkimiyet mücadelesine girerek aynı yıl içinde Ak-Koyunlu hükümdarı olmuştur.⁷¹ Yakub Bey'in saltanatında da

⁶⁴ Josaphat Barbaro, "Sefernâme-yi Josef Barbaro", *Sefernameha-yi Venizyan der İnan*, Farsça Terc. Minoçehr Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349, s. 63; Türkçe Terc. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 52; Turan, *a.g.e.*, s. 232.

⁶⁵ Barbaro, *a.g.e.*, s. 104; Terc. s. 93.

⁶⁶ Şerafettin Turan, "Fatih Mehmed-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", *TAD*, III, Sayı: 4-5, 1965, s. 91-95.

⁶⁷ Ambrogio Contarini, "Sefernâme-yi Ambrozyo Kontârini", *Sefernameha-yi Venizyan der İnan*, Farsça Terc. Minoçehr Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349, s. 144; Terc. s. 89.

⁶⁸ Contarini, *a.g.e.*, s. 145-146; Terc. s. 90-91.

⁶⁹ Contarini, *a.g.e.*, s. 160; Terc. s. 107.

⁷⁰ el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 430; Hans Robert Roemer, "The Türkmen Dynasties", *The Cambridge History of Iran*, edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, New York 1993, s. 182.

⁷¹ el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 430-431; Hüseyin Mirca'feri, *Tarih-i Teheyjulât-ı Siyasî İctimai İktisâdi ve Ferhengi-i İnan der Dove-i Timuriyân ve Türkmanân*, Daneşgah-ı İsfahan, Tahran 2016, s. 379.

babası Hasan Bey dönemindeki gibi Ermeni din adamlarına ayrıcalıklı imtiyazlar verilmiştir. Nisan 1487 / Cemaziyelevvel 892 tarihli bir belgede, Yakub Bey İmam-ı Zaman sıfatıyla,⁷² Ermeni keşişlerinden cizye alınmamasını bir fermanında emretmiştir.⁷³ Aynı şekilde bu dönemde Ermeni teb'anın hukukunun korunmasına devam edilmiştir. Öyle ki bu konuda Müslüman teb'aya karşı oldukça sert tedbirler dahi alınmasından çekinilmemiştir. Mesela 1486 yılının Mart ayında Tebriz'de genç bir Türkmen askeri, Mirek adında tüccar sayılan bir Ermeni sarrafın Hristiyan dinini terk ederek Müslüman olması için zorlamış, ancak bu Ermeni kendi dininde kalacağını belirterek Müslüman olmaya yanaşmamıştır. Bunun üzerine bu Türkmen askeri kılıçla Ermeni sarrafı öldürerek kaçmıştır. Daha sonra Ermeni Mirek'in oğlu babasını öldürülmüş halde bulunca Ak-Koyunlu sarayına giderek durumu Sultan Yakub'a şikâyet etmiştir. Sultan bu durumu öğrenince oldukça öfkelenerek Ermeni sarrafı öldüren şahsın yakalanıp derhal getirilmesi için emir vermiştir. Bu emir üzerine iki gün sonra bu adam Tebriz'e iki günlük mesafede bulunan Merend'de ele geçirilerek Sultan Yakub'un huzuruna getirilmiştir. Sultan Yakub bir hançerle bu adamı kendi eliyle cezalandırarak öldürmüştü. Ardından da *"İslam dinini yaymanın töre ve yolu bunun o gayrimüslimi öldürmesi midir?"* diye sormuş ve adamlarına cesedi sokağa atmalarını ve köpeklerin yemesi için de sokakta bırakmalarını emretmiştir. Daha sonra Sultanın adamları bu askerin kesilmiş başını Ermeni cemaatine teslim etmişlerdir. Fakat Ermeniler kendi mahallelerinde bu Türkmen askerin kafası ile top oynamaya başlamışlardır. Müslümanlar bu durum karşısında şoka uğrayarak bu askerin İslam dinine göre defin edilebilmesi için harekete geçmişlerdir. Bu amaçla da Müslüman teb'adan bir gurup kendilerine askerin na'sını defin edebilmek için sultan nezdinde yardımcı olması maksadıyla, saygın ve tanınmış bir zat olan Derviş Kasım'ın yanına gitmişlerdir. Bu görüşme sonucunda Tebriz ahalisinin bu Müslüman temsilcileri, Derviş Kasım önderliğinde Sultan Yakub'dan, askeri İslam dininin gereklerine uygun biçimde defin edilmesi için izin almışlardır. Ancak, cenaze töreni geceye doğru Yakub Bey ve dostlarının işaret etmekte olduğu sarayın yakınlarında kitlesel bir gösteriye dönüşmüştür. Bu olaydan sonra öfkeden gözü dönmüş sultanın huzuruna getirilen Derviş Kasım, oracıkta Yakub Bey ve saray hizmetlileri tarafından idam edilmiştir. Ertesi sabah Derviş Kasım'ın hükümdarın elleri ile öldürüldüğü haberi Tebriz'e yayıldığında, Müslüman teb'a ayaklanmışlardır. Bunun üzerine Yakub Bey, buna birliklerine birkaç saat boyunca kenti yağmalatarak ve teb'a üzerinde ağır bir ceza uygulayarak karşılık vermiştir. Bu olayın karşılıklı olarak meydana getirdiği düşmanlık, Yakub Bey ve maiyetinin başkenti hemen hemen terk edişine sebep olmuştur. Bu sebeple Sultan Yakub, yeni bitirilen Heşt Behişt sarayında on iki aydan daha az zaman geçirmiştir. Ak-Koyunlu hükümdarı 1488 Temmuz'undan Ekim'e⁷⁴ dek süren dört aylık son ziyaretinde, halkın

⁷² Woods, *a.g.e.*, s. 151; Terc. s. 243.

⁷³ Tabâtabâi, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁷⁴ Woods'un eserinin Türkçe tercümesinde, Temmuz'dan Ağustos'a dek dört aylık son ziyaretinde denilerek yanlış tercüme yapılmıştır. Krş. Woods, *a.g.e.*, s. 154; Terc., s. 246.

önünde şarap içmeye tövbe edecek ve Tebriz'in Müslüman halkının içki içmesini de yasaklayacaktır. Ancak Tebriz sakinleri bu taktiğe pek aldırış etmeyecekler, hatta iki yıl sonra Yakub Bey'i kışın Tebriz'de kalmaktan caydırmak için salgın hastalık söylentisi çıkaracaklardır.⁷⁵

Ak-Koyunlu Devleti'nde Ermenilere karşı gösterilen koruyuculuk vasfı devletin yıkılışına kadar devam ettirilmiştir. Nitekim Yakub Bey'in ölmesinden sonra Ak-Koyunlu Devleti'nin içine düştüğü iç karışıklık döneminde de Türkmen hükümdarları Ermeni din adamlarına vergilerden muaf edildiklerine dair fermanlar vermeye devam etmişlerdir.⁷⁶

Sonuç olarak Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri yönetiminde bulunan Ermeni teb'a merkezi hükümetin güçlü olduğu dönemlerde Müslüman teb'a gibi huzur ve güvende olmuştur. Ancak saltanat mücadeleleri veya komşu devletler ile yapılan mücadeleler sırasında bütün teb'a gibi Ermeniler de bu durumdan zarar görmüşlerdir. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletleri yönetiminde gayrimüslimlerin vermekle yükümlü oldukları vergiyi Ermenilerin vermeleri karşılığında hak ve hukukları korunmuştur. Hatta bu hukukun korunması uğruna hükümdarlar oldukça sert tedbirlere başvurarak bazı durumlarda Müslüman teb'aya zulüm dahi yapılmıştır. Bunun yanında gayrimüslimlerin vermekle yükümlü oldukları vergilerden Hristiyan din adamlarına imtiyazlar verilerek onların bu vergilerden muaf edilmesi hükümdarlar tarafından verilen fermanlarla sağlanmıştır. Ayrıca Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu hükümdarları Ermenilerin dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için yeni kilise yapmalarına harap olanların tamir edilmesine izin verdikleri gibi bazen kendileri de kilise ve manastırlar yaptırmışlardır. Bazı Ermeni din adamları Ak-Koyunlu hükümdarları ile yakın dostluklar dahi kurabilmişlerdir. Bu sebeple Türkmenlerin hâkim oldukları yerleşim yerlerinde bulunan kilise ve manastır gibi yerlerdeki Ermeni ruhban sınıfı tarafından yazılan kolofonlarda bazı istisnai durumlar hariç Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu hükümdarlarına karşı övgü dolu yazılar mevcuttur. Bu belgelerde genel olarak Türkmen hükümdarlarının adalet ve koruyuculuklarından bahsedilmiştir.

Kaynaklar

ANDREASYAN, Hrand D.: "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. I, Sayı: 1-2, 1950.

_____: "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait, Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, 1973.

ANONYMOUS: *Tadhkirat al-Mulük: A Manual of Safavid Administration (c. 1137/1725)*, Translated and Explained by V. Minorsky, Cambridge, London 1943.

ÂŞIKPAŞAZÂDE: *Âşıkpaşa oğlu Tarihi*, Haz. Atsız, MEB Yay., İstanbul 1992.

BARBARO, Josaphat: "Sefernâme-yi Josef Barbaro", *Sefernameha-yi Veniziyân der İran*, Farsça Terc. Minoçehr Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349; Türkçe Terc. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

⁷⁵ Hâfız Hüseyin Kerbelâyî Tebrizi, *Ravzâtu'l-Cenan ve Cennatu'l-Cenân*, c. I, Tash. Cafer Sultan el-Kurayî, İntaşarat-ı Sutude, Tahran 1383, s. 92-95; Barbaro, *a.g.e.*, s. 117-119; Terc. s. 108-110; Woods, *a.g.e.*, s. 153-154; Terc. s. 245-246.

⁷⁶ Tabâtabâi, *a.g.e.*, s. 108.

CONTARINI, Ambrogio: “Sefernâme-yi Ambrozyo Kontârini”, *Sefernameha-yi Veniziyân der İrân*, Farsça Terc. Minoçeher Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349; Türkçe Terc. “Caterino Zeno’nun Seyahatnâmesi”, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.

Ebu Bekr-i Tihranî: *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Neşr. Necati Lugal - Faruk Sümer, c. I, TTK Yay., Ankara 1993; Terc. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiryye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2001.

EL-AZZÂVÎ, Abbas el-Mehâmî: *Tarihü’l Irak Beyne İhtilâleyn el-Hükûmetü’l-Türkmâniyye*, c. III, Dâru’l-Arabiyyetü’l-Mavsuât, Bağdad 1939.

EL-BAĞDADÎ, Abdullah b. Fethullah: *el-Düvelü’l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü’l-Gıyasî)*, Tah. Târik Nâfi’ el-Hamdânî, Dar ve Mektebü’l-Hilâl, Beyrut 2010.

ERSAN, Mehmet: *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK Yay., Ankara 2007.

HINZ, Walther: *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK Yay., Ankara 1992.

İBNİ TAGRİBERDÎ: *En-Nücûmu’z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.

MEHMED NEŞRÎ: *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, Nşr. Faik Reşit Unat - Mehmet Altay Köymen, c. II, TTK Yay., Ankara 1995.

MEMMEDOV, Süleyman: “Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

MINORSKY, Vladimir: “Kara Koyunlu Cihanşah ve Şiirleri”, Çev. Mine Erol, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: II, 1970.

MİRCA’FERÎ, Hüseyin: *Tarih-i Teheyvulat-ı Siyasî İctimai İktisâdi ve Ferhengi-i İrân der Doure-i Timuriyân ve Türkmanân*, Danışgah-ı İsfahan, Tahran 2016.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: *Selçuklular*, c. I, İSAM Yay., İstanbul 2013.

ROEMER, Hans Robert: “The Türkmen Dynasties”, *The Cambridge History of Iran*, edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, New York 1993.

RUMLU HASAN-I: *Ahsenü’l-Tevârih*, Nşr. Abdul-Hüseyin Nevâi, c. I, İntaşarat-ı Esatir, Tahran 1389; Terc. *Ahsenü’l-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2006.

SANJIAN, Avadis Krikor: *Colophons of Armenian Manuscript*, Harvard University Press, Cambridge 1969.

SÜMER, Faruk: *Kara Koyunlular*, TTK Yay., Ankara 1992.

ŞEKER, Mehmet: *Anadolu’da Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar’da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri)*, DİB Yay., Ankara 2012.

TABÂTABÂİ, Hüseyin Müderrisi: *Fermânâh-yi Türkmanân-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlu*, Çaphâne-i Hükümet-i Kum, Tahran 1352.

TANSEL, Selâhattin: *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed’in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, TTK Yay., Ankara 1999.

TEBRİZÎ, Hâfız Hüseyin Kerbelâyî: *Ravzâtu’l-Cenan ve Cennatu’l-Cenân*, c. I, Tash. Cafer Sultan el-Kurrayî, İntaşarat-ı Sutude, Tahran 1383.

TURAN, Osman: *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

_____ : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

TURAN, Şerafettin: “Fatih Mehmed-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik”, *TAD*, III, Sayı: 4-5, 1965.

WOODS, John E.: *The Aqqyunlu-Clan, Confederation Empire -A Study in 15th / 9th Century Turko Iranian Politics*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis & Chicago 1976; Terc. *Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yay., İstanbul 1993.

ZENO, Caterino: “Sefernâme-yi Katerino Zeno”, *Sefernameha-yi Veniziyân der İrân*, Farsça Terc. Minoçeher Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349; Türkçe Terc. “Caterino Zeno’nun Seyahatnâmesi”, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.

TÜRK MEDENİYETİNDE VE BATI SİVİLİZASYONUNDA “AYDIN”*

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Hilmi ALADAĞ**

Öz

Bu çalışmada bilhassa Türk Medeniyeti'nin ve Batı Sivilizasyonu'nun tarihi seyri içinde ortaya çıkmış olan “aydın” zümresinin bir tarihsel kategori olarak geçirdiği ontolojik ve epistemolojik değişim ve dönüşüm incelenmeye çalışılacaktır. Batı Sivilizasyonu kültür dairesi içinde “Literati”, “Intellektuelle”, “Intelligentsia” kavramsallaştırmaları, İslam kültür ve medeniyetinin neticesi olarak ortaya çıkan “Âlim-Ulema” ve irfan sahibi “Arifler”, Tanzimat sonrası Batılılaşma ve reform hamlelerinin etkilerini yansıtmaya başlayan Osmanlı “Münevver-i” kavramları arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların da çalışmanın sınırlılıklarının izin verdiği nispette incelenmesi hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: Entelektüel, Aydın, Osmanlı Münveveri, Âlim, Ârif.

“Intellectuals” In Turkish Civilization And Western Civilization Abstract

In this study, the ontological and epistemological change and transformation of the “intellectuals” group, which emerged in the historical course of the Turkish Civilization and Western Civilization, will be examined. The conceptualizations of “Literati”, “Intellektuelle”, “Intelligentsia”, the “scholar-Ulema” that emerged as a result of the Islamic culture and civilization, and the wise “Arif.” “Osmanlı münevveri” which started to reflect the effects of the Westernization and reform moves after the Tanzimat. In which with similarities and differences between the concepts will investigated to the extent permitted by the limitations of the study.

Keywords: Intellectual, Literati, Ottoman Savant, “Âlim”, “Ârif”.

Giriş

Tarihi seyri ve tekâmülü içinde Batı kültür birikiminin ürettiği “Literati”, “Intellektuelle”, “Intelligentsia” kavramsallaştırmaları, İslam kültür ve medeniyetinin

Geliş Tarihi: 02 Ocak 2021 - Kabul Tarihi: 13 Ocak 2021.

Atıf Bilgisi: Hüseyin Hilmi Aladağ, “Türk Medeniyetinde ve Batı Sivilizasyonunda “Aydın”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 325-350.

* Prof. Dr. Hamit Pehlivanlı danışmanlığında hazırlanmış olan doktora tezinin ilgili bölümünden düzenlenmiştir.

** Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Kadiriye Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, hhilmialadag42@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5317-5777.

mahsulâtı olan “Âlim-Ulema” kategorisi, Tanzimat sonrası Osmanlı “Münevver”i ve Cumhuriyet Türkiye’si ile yaşıt sayılabilecek olan “Aydın” mefhumu; sosyal bilimler alanında üzerinde tam bir mutabakatın temin edilemediği kavramlar olmuştur.¹ Bu kavramlardan her birinin tektip (uniform) ve tektür (homojen) bir tarifine girişip genel, bütüncül (holistic) bir tanımda uzlaşmak dünya kültür uzayında hatta Türkiye özelinde ne kadar mümkün olabilir? Bu kavramları etimolojik bakımdan incelemeye başlamak, bu kavramların ayrıştırılabilmesi, bu kavramsal-laştırmaların özel ve ayrıcalıklı olarak epistemik düzeyde tanımlanıp konumlandırılabilmesi bakımından bizlere bir noktaya kadar yardımcı olabilecektir. Ontolojik ortaya koyuş açısından ise kavramların ortaya çıktıkları tarihi dönemlerde siyasi, kültürel, toplumsal ve ekonomik şartların kendilerine ait hususiyetleri bu mefhumların taşıyacakları anlam katmanlarının oluşumunda belirleyici olduğundan, ayrı tarihsel dönemlere ve farklı toplumlara göre bu kavrayışlar farklılık arz etmektedir. *Retrospective* (geçmişe dair/dönük) yaklaşım tarzı bu kavramları yerli yerine konumlandırabilmek bakımından feragat edilemez görünmektedir.

1. Batı Sivilizasyonunda “Aydın”

*Sapere aude!*²

Emanuel Kant

1.1. Literati

Batı Düşünce Tarihi içinde; göklerden yasaklı bilgiyi kaçırıp yer küreye indiren *Prometheus*’den, bilinmez kapısını zorlayan mitolojik Pagan Kâhinlere, dogmacı skolâstik kilise yetiştirmesi din adamlarından, *Respublica Literaria*-Literatür Cumhuriyeti’nin vatandaşları olarak kendilerini tanımlayan “kalem kâtipleri” yani Literati’ye ve Reform ile Rönesans’ın tüm müktesebatını yedeğine alarak, *Ratio’nun* - aklın mutlaklaştırılan egemenliğinde Fransız İhtilali’nin fikri temellerini atıp modern zamanları başlatan aydınlanma dönemi (Enlightenment) ansiklopedistlerine³ ulaşılır. Bu merhaleden sonra aydınlanma döneminin tesis ettiği sistematik yaklaşımla⁴ pozitivist, maddeci ve sekü-

¹ “Entelektüelin çok sayıda ve çeşitli tanımları vardır.” Bkz. Zygmunt Baumann, *Yasa Koyucular İle Yorumcular*, (Çev. K. Atakay), Metis Yayınları, İstanbul 2003. “Kavramın kesinlikli bir tanımını yapmak her zaman önemli güçlükler yaratmıştır.” Bkz. Murat Belge, “Tarihi Gelişme Sürecinde Aydınlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985. “Tarif edilmesi kolay olmayan bir sosyal tip... Özelliklerinden biri de tarifindeki güçlük... Her ülkenin, her çağın, her sınıfın, her ideolojinin entelektüel anlayışı başka. Dünyaca kabul edilmiş bir entelektüel kistası yok dense yanlış olmaz.” Bkz. Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 24. “Bazı kavramlar vardır, ne anlam taşıdıklarını hemen herkes bilir, ancak iş bu kavramların kesin tanımını yapmaya gelince bir türlü anlaşma sağlanmaz.” Bkz. O. Demiralp, “Entelektüeller ve Aydınlar”, *Cogito*, Sayı: 31, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 121-132.

² Bilmeye cür’et et! Emanuel Kant’a ait bu deyişe çalışmamızın bu bölümünde yer vermemizin sebebi, Batı düşünce tarihi içinde rasyonalist ve pozitivist felsefenin mayalandığı “Aydınlanma” dönemi bakış açısını ve “batılı aydın tipolojisini” gayet özlü bir biçimde ortaya koyabildiğini düşünmemizdir.

³ Ansiklopedilerin biçim ve muhtevalarının alfabetik bir formda kurgulanışında dahi, aklın; her şeyi kavrayabilecek *transcendent-müteal* yani aşkınlık iddiası ile bilginin *absolut-mutlak* kabul edildiğini söyleyebiliriz. Bkz. L. Goldmann, *The Philosophy of The Enlightenment*, Routledge, Abingdon-Oxon 2010, pp. 1-5.

⁴ Aydınlanma düşüncesinin iki önemli özelliği olan sistematik yaklaşım; a. Bilgiyi olabildiğince kapsamlı hale getirmeye atfedilen büyük önem; b. Bu bilginin, alfabetik sırayla gösterilecek veri

ler bir zihin inşası ile kurgulanan *yeni dünyada*, kamusal alan ve kapitalist üretim ve tüketim döngüsünde toplumsal bir kategori oluşturan hem nesne hem de özne⁵ olabilmiş “*Intellektuelle*”e ulaşan bir seyir takip edilir.

Batı Sivilizasyonu'nun⁶ *Bilgi-İktidar* münasebeti üzerine kadim temellendirmelerinden bir diğeri de, insanların belirsizlik karşısında kaygı ve korku duydukları her durumda, bu belirsizliğin izah (determine) edilebilmesini sağlayan bilgileri, fikirleri ve belirsizliği giderebilen özellikleriyle, eski çağların mitolojik kahramanlarının, büyücü ve kâhinlerinin ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarıdır.⁷ Bu bakımdan entelektüelin şeceresi; büyücü, otacı, müneccim, sihirbaz, bilici ya da şamanlara dayandırılmıştır. Entelektüelin genetiğinde var olan kendini imtiyazlı ya da üstün konumlandırma bilincinin altında yatan nedenlerden biri de; bu kâhin ve büyücülerin, bilginin membaı olarak doğaüstü güçlerle irtibat kurabilme yeteneğine sahip olduklarını iddia etmeleri ve topluma aktardıkları bilgilerin kaynağını insanüstü, tanrısal katmana atfedip böylece kutsallık kazanmalarıdır.⁸ Orta Çağ Batı'da; skolastik kilise teşkilatı bünyesindeki ruhban sınıfından (les clercs) din adamları eliyle Hristiyan teolojisinin politik iktidar mücadelelerine angaje edilip *raison de eta* ve *reel politique* kavramlarının icat edilmesine tanıklık etmiştir. Bu kilise-politika bütünleşmesi beraberinde *secularization* olgusunu intaç ederken iktidarın imkânları ile kendine yer edinmiş okur-yazarlar grubu (Literati), fikir ve kalemleri ile düzenin pekiştirilmesi (konsolide edilmesi) misyonunu önceliklemişlerdir. Her türlü bilgi marifetiyle mevcudu muhafaza etmenin ve yerleşik düzeni devam ettirebilmenin bir vasıtası olarak görülen *Literati*; topluma iyiyi, doğruyu ve peşinden gidilmesi gerekeni öğreten bir öğretmen edasıyla hayatını bilmeye adanmıştır. Ortaçağ'da okur-yazarı imleyen *Literati*, toplumun seyrini belirleyen ideolojilerin bekçiliği vazifesini deruhte etmiştir. İyiyi gösterme vazifesinden dolayı dini ve mistik alanı işaret eden ‘*les clercs*’ adlandırması ile etiketlenmiştir. Yerleşik düzeni ve kültürünü korumak vazifesinin pek doğal bir neticesi olarak değişime karşıdır. Bu muhafazakâr duruş onun konumunu da muhafaza etmesini temin etmiştir. Batı'da Entelektüel ile *Literati*'nin tefrik edici hususiyeti; Rönesans ile sorgulayan zihniyetin teşekkülünden itibaren silikleşmiştir. *Aydınlanma Çağı* sonrası Batı'da *Modern Dönem*'in doğuşu ile paralel; akli ve fikri ürünlerini toplumsal ya da kamusal alan içinde eriten ve tanımlayan *Literati*, eleştirel bir kimlik kazanarak *Entelektüel*'e evrilmiştir.⁹

maddelerinin bir toplamı olduğu düşüncesi. Bkz. Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev. Emre Arslan), Doruk, Ankara 1999, s. 13-14.

⁵ Dönemin yaygın mottosu “*Sapere Aude!*” - Bilmeye cüret et! Özel kavrayışın beyanı olarak okunabilir. Bkz. Kant, “*Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt*”, (Çev. Nejat Bozkurt), Say Yayınları, İstanbul 2005, s. 263.

⁶ Lisanımızda, toplumsal, hukuki, siyasi ve ekonomik bakımdan tekâmül etmiş, gelenekli, üst seviyede bir hayat formunu tanımlamak üzere kullanılan “*medeniyet*” kavramının, Batı dillerinin pek çoğunda tekabül ettiği sözcük “*sivilizasyon*”dur. Bu kavram, Batı literatüründe ilk kez Fransız ekonomist Marki de Mirabeau tarafından 1756 tarihinde kullanılmıştır. Bkz. Server Tanilli, *Uygurluk Tarihi*, Cem Yay., İstanbul 1994, s. 12.

⁷ Zygmunt Baumann, *Yasa Koyucular İle Yorumcular*, (Çev. K. Atakay), Metis Yayınları, İstanbul 2003, s. 17-24.

⁸ Mehmet Ali Kılıçbay, “Aydın(lık) Siyaset”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 35, 1995, s. 39-43.

⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 252-254.

1.2. Entelektüel

Etimolojik açıdan *Intellektuelle* sözcüğü Latince “*intellectus*” kelimesinden türemiştir ve Fransızcadır. Almanca “*verstand*”, İngilizce “*understanding*” (anlama) de aynı sözcüğün bu dillerdeki karşılığıdır. Kavramak, anlamak; zihinsel bir kabiliyet, yani insanda düşünme hâssasının varlığını gerektirmektedir. Bu kabiliyete, genellikle zekâ “*intelligence*” denildiğine göre; Entelektüel deyi mi, zihni veya akli kabiliyeti ile meselelere çözüm arayan kimse olarak tanımlanabilir. Kelimenin ortaya çıkışındaki asıl, genelde kullanıldığı gibi bir isim değil, bir sıfattır. *Manuel-* el işiyle, kas ve kemik gücü ile ilgili olan, *Intellektuelle* ise kafa işi yani akıl gücü ile ilgili olan demektir. Bu bakımdan entelektüeli eliyle veya sezgisiyle iş gören insandan ayırt etmek mümkün görünmektedir. Bu kelimenin ilk kullanımları 19. yüzyıl Fransa’sında gerçekleşmiştir ve kullanımında sıfat isme evrilmiştir. Saint Simon’un 1821’de, Stendhal’in 1835’te kullandıkları bilinmektedir. Bu kavramı Renan, 1845 yılında isim olarak vurgulamıştır. Entelektüel sözcüğüyle fikir ve sanat işçileri kastedilmektedir.¹⁰

1890 senesinin Ocak ayında, *Entelektüel Gençlik ve Çağdaş Fransız Romanı* konulu bir konferans veren Paris Öğrenciler Derneği Başkanı Henry Berenger, konuşmasında; gençlik cephesinden bir bakışla Entelektüel tarifinde; modern hümanite felsefesine atıfla, toplumun iki kampa ayrıldığını, bunların barbarlar ve entelektüeller olduğunu söylemiştir. Barbarların demokratlar ve halkın teşkil ettiği insan güruhu olduğunu; hayatlarını el işçiliğiyle kazanan aktif insanlar olduğunu, Entelektüellerin ise, elitler grubu olarak sadece haz ve estetik peşinde koşan, sayıları sınırlı, aklı ve bilgisi ile geçinen insanlar olduğunu sözlerine eklemiştir.¹¹ İdealize edilmiş bir başka tanımlamada ise entelektüel; sanat, bilim ve metafizik alana ait tüm birikimlerinden hususi bir zevk duyarak *maddi olmayanın* peşinden gidip, *bilgiyi* ve *sezgiyi* pratik emellerine araç kılmadan, pragmatist ve çıkarıcı bir yönelimle maddi olanı elde etme ihtirasına kapılmadan, “*benim vatanım bu dünya değildir*” diyebilen kişidir.¹² Batı’da bir *toplumsal kategori* olarak Entelektüel, kendi tanımı içine *aktivizm* içeren bir tarifi eklemesi ile *fildişi kulesinden* inip *agorada* üstlendiği toplumsal misyonla kimileri tarafından bu yeni tarife göre temsil imkânı bulmuştur. Böylece Entelektüel; “*doğrudan kendisini ilgilendirmeyen şeylere burnunu sokan ve evrensel insan ve toplum hesabına kabullenilmiş gerçeklerin ve bundan kaynaklanan davranışların tümünü sorgulama iddiasında olan kişidir.*”¹³

19. yüzyıl biterken Fransa’da, basın mensupları, yazarlar, hekimler, hukukçular, mimarlar, eğitimciler ve akademisyenlerden mürekkep entelektüellerin toplumsal bir kategori olarak tezahür ettiği görülmektedir. “*Entelektüel*” kavramının kamusal düzeyde ilk kullanılışı ve basında yankı buluşu *Dreyfus*

¹⁰ H. Batuhan, “Entelektüel Kavramı Üzerine”, *Cogito*, Sayı: 31, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002, s. 94-101.

¹¹ Zeki Özcan, “Sosyo-Kültürel Fenomenler Olarak Entelektüeller”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Entelektüeller II*, Sayı: 36, Ankara 2006, s. 46.

¹² J. Benda, *Aydınların İhaneti*, (Çev.: C. Soydemir), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s. 37-38.

¹³ J.P. Sartre, *Aydınlar Üzerine*, (Çev. A. Bora), Can Yayınları, İstanbul 2000, s. 11.

Vakası¹⁴ ile olmuştur. Başını edebiyatçı Emile Zola'nın çektiği, Marcel Proust, Anatole France, Andre Gide, Octave Mirbeau, Paul Alexis ve Levy Bruhl'dan oluşan bir grup yazar, hükümet politikalarını tenkit ettikleri “*Entelektüeller Manifestosu*” adıyla maruf protest bir bildiri yayınlamışlardır.¹⁵ Dreyfus Davası'nda ortaya çıkan muhalif organizasyon, yayılmacı bir strateji ile geniş bir tabana oturtulmuştur. Batı'da modernizm ile birlikte Entelektüel kimliğin oluşumundaki temel dinamiklerin anlaşılabilmesi bakımından, bu muhalif çıkışta vurgulanması gereken kritik bir nokta da şu olmuştur. Askerlik mesleğinden bir bilirkişi olmayan¹⁶ meşhur Fransız edebiyatçı Emile Zola'nın; Fransız Ordusu'nda muvazzaf Yüzbaşı olan Alfred Dreyfus'un Alman ajanı olduğuna delil gösterilen sahte bir evrak tanzimi ile ordudan ihraç edilmemesi uğruna mücadele vermesidir. Zola “*uzmanı*” olmadığı bir meselede, haksızlığa uğratıldığını düşündüğü Dreyfus'u savunmuştur. Dünya çapında meşhur bir yazar olma vasfını kullanarak hükümet politikası aleyhinde toplumu etkileme gayreti içine girmiştir. Modern entelektüelin ortaya çıkışında, *Dreyfus Vakası* sembolik bir yerde durmaktadır. Bu olayla birlikte modern entelektüeller, zekâyı (*intelligence*) dahası söylemi (*retoric*) işe koşan ve hayatını bu çabasıyla anlamlandıran kişilerin organize olarak hareket etmeye başladığı ve toplumsalı ya da kamuoyunun desteğini arkalarına alma gayretine giriştikleri bir anlayışın başlangıç noktasını teşkil etmişlerdir.¹⁷ Entelektüel, bu aşamadan sonra bir yol ayrımına gelmiş; ya mevcut iktidarın ve müesses nizamın değişmez hakikatler ve mecburiyetler olarak sunduğu aldatmacalara bilimsel kılıflar bulacak ya da hakkaniyetin ve mazlumların yanında yerini alarak her türlü yalanın peçesini sıyıran bir hakikat savaçısı olacaktır.¹⁸ Entelektüel, hakkaniyetin tesis edilebilmesi için zekâsını, bilgisini, kalemini ve söylemini seferber edemez; menfaati uğruna, geleneksel ya da güçlü ve yerleşik olduğu için iktidarın güttüğü siyasetin aygıtı konumuna düşerse; bu varoluş biçimi, Entelektüelleri “*aydın ihanetine*” sürükleyecektir.¹⁹

1.3. Entelijansiya

Entelijansiya (*Intelligentsia*) kavramı ilk olarak 1860'lı yıllarda Rus romancı Boborykin tarafından kullanılmıştır. Alain Besançon'a göre etimolojik bakımdan sözcüğün aslı Almanca “*Intelligentz*” olup Polonyalılar eliyle Slavlaştırılmış ve Ruslar tarafından kullanıma sokulup, kavram böylece Avrupa'da

¹⁴ Entelektüel kavramının yaygın kullanım kazanması bir grup meşhur yazarın Fransa'da o dönemin Fransız basınına yansıyan muhalif aksiyoner bir beyanname hazırlayarak politik bir tavır sergilemeleri ile olmuştur.

¹⁵ D. Drake, *French Intellectuals And Politics From The Dreyfus Affair To The Occupation*, Palgrave, Macmillan, Basingstoke, United Kingdom 2002, p. 3.

¹⁶ Bu olaydan sonra Batı'da entelektüel kimliğin şekillenişinde bir muhalif damar ve kendini doğrudan ilgilendirmese dahi toplumsal meseleler karşısında politik bir tavır sergilemek yaygınlaşmıştır. Bu anlayış J.P. Sartre gibi kimi Fransız entelektüellerinde bir yaşam biçimi olarak “*aktivist*” entelektüel duruşu olarak tezahür etmiştir.

¹⁷ Eric Cahm, *The Dreyfus Affair in French Society and Politics*, Routledge, New York 2013, p. 67-68.

¹⁸ L. Bodin, *Aydınlar*, (Çev. Mehmet Dünder), Gündoğan Yayınları, Ankara 2000, s. 30.

¹⁹ J. Benda, *Aydınların İhaneti*, s. 55-95.

yaygınlaştırılmıştır. Malia Martin ise “*Intelligentsia*”nın Latince “*Intelligentis*” kökünden geldiğini belirtmiştir.

Entelijansiya, Rus kültür tarihinde bilhassa işsiz-güçsüz insanların da içinde bulunduğu, vazifeleri sonlandırılmış din adamları, kürsüsü elinden alınmış akademisyenler, kitapları sansüre uğramış yazarlar, yüksek tahsil gören öğrenciler, eserleri toplumda ilgi görmeyen sanatçılar, imtiyazlı statülerini yitirmiş soylular gibi alt ve orta tabakadan memnuniyetsiz bir grup iktidara muhalif unsurdan oluşmaktaydı. Bu memnuniyetsizlik durumu, onları tenkitçi ve nihilist yapmıştı. Çarlık Rusya’sında ortaya çıkan bu yapı, yalnızca bir grup ya da sosyal kategori olmayıp, esasen fonksiyonel, misyon ve rol sahibi bir bilinç taşımıştır. İçinde yaşadığı toplumun sözcülüğünü ve iktidar-halk arasında bir köprü gibi aracılık rolünü üstlenmesi, ona “*ihtilalcilik*”, “*kurtarıcılık*” vasfını vermiş olup; bu eğitim düzeyi yüksek ve “*bir fikir sahibi*” kişiler ihtilale hep müheyya (hazır) vaziyette bulunmuşlardır.²⁰ Özellikle üniversitelerin kısmen sağladığı özgürlük atmosferinde Çarlık Rusya’sını ve iktidarını tenkit eden teorilerini oluşturan bu grup içinde Çarlık rejiminin ve iktidar aygıtlarının alaşağı edilmesi kanaati iyice pekişmiştir.²¹ Cemil Meriç’in de belirttiği gibi *Entelijansiya*: “...*cemiyetine düşman, Batı’ya hayran, Rus küçük burjuvalardır. Üniversite tahsili yapmışlardır. Köklerinden kopmuşlardır. Bir ütopya peşindedirler.*”²²

İhtilal gerçekleşikten sonra ise; Sabri Ülgener’in ifadeleriyle:

“*Rus İhtilali ile birlikte parti iktidarı önünde herhangi bir oppozisyon-muhalefet söz konusu olamayacağı için “Intelligentsia” karşı kuvvet olmaktan çıkarılıp yönetim çarkları arasında öğütülmüş, bir hizmetliler kadrosu haline getirilmiştir... Aralarında oppozisyona yatkın olanlar ya “tasfiye” edilmiş, ya da bir kolayını bulup yurt dışına çıkabilmişlerdir.*”²³

Çalışmamızda hususi olarak medeniyetimizin tarihi seyri içinde “*aydın*” zümremizin geçirdiği değişim ve dönüşümleri anlamlandırabilmek bakımından *Osmanlı Münevver*’inin; Rus *Intelligentsia*’sı ile Avrupa’da ortaya çıkmış *Respublica Literaria* ve *Intellektuelle*’e ait karakteristik özelliklerden hangilerini mündemiç olduğu hususunu incelemeye başlayabiliriz.

2. “Osmanlı Münevver”nden “Cumhuriyet Aydını”na

“*Diyâr-ı küfrü gezdim beldeler kâşaneler gördüm,
Dolaştım mülki İslâmı bütün virâneler gördüm*”²⁴

Ziya Paşa

Batı’da “*hayata kafasını banan*”²⁵ “*Literati*”, “*Intellektuelle*”, “*Intelligentsia*” kavramlarının tarihi evrimini kısaca ele aldıktan sonra, Tarihimiz içinde;

²⁰ Zeki Özcan, “a.g.m.”, s. 57.

²¹ Şerif Mardin, *İdeoloji, İletişim Yay.*, İstanbul 2013, s. 161.

²² Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 288.

²³ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, Derin Yay., İstanbul 2006, s. 88-89.

²⁴ Meşhur bir Osmanlı Münevverinin “*Batılılaşma*” olgusunu hangi bakış açısı ile kavradığını bizlere gösteren bir misal olması münasebetiyle çalışmamızda yer verdik.

²⁵ Batı Sivilizasyonu içinde oluşmuş bu kategoriyi niteleyebilmek kastıyla ve onlar tarafından hayatın ontolojik ve epistemolojik açıdan nasıl algılandığını özlü bir biçimde ifade edebilmek için tasarladığım bu aforizmayı kullandım.

“Âlim”, “Münevver”, “Aydın” mefhumlarıyla tesmiye edilmiş olan ve ilim erbabını teşkil eden kategorinin geçirdiği istihaleyi yine muhtasar olarak incelemenin doğru olacağı kanaatindeyiz. *Aydın Sosyolojisi* üzerine çalışmalar yapmış olan Şerif Mardin de konuyu ele almazdan evvel “bir tercüme engelini aşılması gerektiğini” hatırlatan mühim tespitine ilaveten meseleyi şöyle değerlendirmiştir:

“*Aydın kavramı bize Batı’dan intikal etmiştir. Geleneksel Osmanlı topluluğunda “âlim” (bilgin) ya da “arif” (derin veya gizli bilgileri kavrayabilmiş olan) olarak tanınan kişinin nitelikleri Batı’da “aydın”la birlikte telaffuz edilen, onun uzantısı sayılan “intellect”, “intellectual”, “le sieele des lumieres” (aydınlanma yüzyılı) gibi ifadelerdeki vurguyu vermez.*”²⁶

2.1. Âlim-Arif

İslam Medeniyeti’nin teşekkül safhaları içinde, “ilim” mefhumunun Kur’an-ı Kerim’den neşet ettiğini ve bu Kur’ani ilimlere vakıf olanların “Âlim” olarak isimlendirildiğini söyleyebiliriz. Arapça “İlm” kökünden mübalağa sıfatı ile türetilmiş bir kelime olan *Âlim* “*hakkıyla bilen*” anlamına gelmektedir ve zaman içinde İslami toplumlarda Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh gibi sahalarda ihtisas sahibi kimseler “*Âlim*”²⁷ olarak adlandırılmışlardır.²⁸ Selçuklu ve Osmanlı Türklerinde ilim kelimesi döneminin bütün beşeri bilimlerini ihtiva eden, hiç birini dışarıda bırakmayan başta *İslami İlimler* olmak üzere; Astronomi, Matematik, Tıp gibi alanları da içine alan geniş bir anlam taşımıştır. Bu ilimlerin tamamı *medreselerde* talim edilmiş ve mezunlarına “*Âlim*” denilmiştir. “*Ulema*” kelimesi ise “*Âlim*” kelimesinin cemi siygasından türetilmiş olup medrese mezunlarına verilen çoğul adlandırmadır.²⁹ Osmanlı yönetici zümresi içinde yer alan ilmiye sınıfı oldukça imtiyazlı ve taltif edilen bir konuma sahip olmuştur ki bilinenin aksine birçok yenileşme hareketi *Ulemanın* öncülüğünde, desteklemesi ya da en azından tasvibi ile gerçekleşmiştir. Osmanlı’da âlimlerden istifade edilmesi³⁰ hususu genellikle onların kadılık, kazaskerlik, vezirlik, sadaret, defterdarlık, nişancılık gibi yönetimin ve bürokrasinin mühim vazifelerine tayin edilmeleriyle tezahür etmiştir.³¹ Bu uygulama Osmanlı Devleti ve devamında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi’nde “*Âlim*”, “*Münevver*” ve “*Aydın*” kategorilerinin neden iktidara ve devlet idaresine bağlaşıklık bulunduğu hakkın-

²⁶ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler* 3, s. 261.

²⁷ “*Arif*” mefhumu ise “*Tanıyan, bilen, vâkıf ve âşına olan, halden anlayan*” gibi mânalara gelen, daha çok tasavvufi bir terimdir. Mârifet; Ârîfin bilgisine denir. Mârifet, kelâm ve felsefede ilimle eş anlamlı olarak umumiyetle bilgi mânasına kullandığı gibi mârifetullah şeklinde ve Allah hakkındaki bilgi için de kullanılmıştır. Tasavvufta ise Allah’a dair olan bilgi başta olmak üzere bütün varlık ve olayların mahiyeti hakkındaki bilgiye mârifet denilmiş ve ârif (ehl-i mârifet) ile âlim arasında açık bir ayırım yapılmıştır. Bu ayırım hem mârifet (veya irfân) ile ilim arasındaki metot farkından, hem de ârif ile âlimin vasıflarının başkalgından ileri gelmektedir. Bkz. Süleyman Uludağ, “*Arif*”, *TDVİA*, III. Cilt, İstanbul 1991, s. 360.

²⁸ Suat Yıldırım, “*Âlim*”, *TDVİA*, II. Cilt, İstanbul 1989, s. 460.

²⁹ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s. 6.

³⁰ Osmanlılarda *İstimalet Politikası* için bkz. H. İnalçık, “*Türkler ve Balkanlar: Hoşgörü ve Koruma Politikası (İstimalet)*”, Merkeziyetçi-Bürokratik İmparatorluğun Kuruluşu”, *BAL-TAM Türklük Bilgisi* 3, Prizren 2005, s. 28-30.

³¹ Mehmet İpşirli, “*İlmiye*”, *TDVİA*, XXII. Cilt, İstanbul 2000, s. 141-145.

da fikir verebilecek sade fakat önemli bir temellendirir. Batı'da Literatî'nin Entelektüele dönüşümü sürecinde; *Literatus*'un "kolektif görev niteliğini"nden uzaklaşması sonucu kolektif hayatın bizzat temellerini sorgulayan bir özellik kazanıp özünde tenkit (*critiqué*) kabiliyetini barındırması, problemlere "kişi" olarak bakabilmesini sağlamıştır.³² Bu "özelik" durumu, "öncelikle toplumsal aktörlerin toplumsal kurumların belirlediği toplumsal ilişkileri değiştirmek suretiyle, toplumsal yapıyı dönüştürerek nihayet toplumsal değişmeyi gerçekleştirebilmelerini sağlamıştır."³³ İlkel toplumlardan başlayarak tarihteki büyük imparatorluklara kadar tüm toplumlarda değişim süreçleri mevcut olmuş ve imparatorluklarda olduğu gibi değişim süreçlerinin pek çoğu, bilinçli bir şekilde iktidar eliyle veya muhtelif siyasi ya da dini seçkinler tarafından başlatılmıştır.³⁴ Modernleşme kültürel alanda okuma-yazma oranının artması ve bilimsel eğitime bağlı olarak ortaya çıkan yeni bir seküler "bilgi ve fikir" sahibi grubun yükselişi ile "geleneksel kültür yapıcı" grupların etkisinin giderek azalması şeklinde kendini göstermekte ve böylece toplumların sahip olduğu temel değerler sistemindeki özün değişebilmesi mümkün olmaktadır.³⁵ Osmanlı özelinde ilk olarak *Lale Devri*'nin tesis ettiği hususi kültürel iklimde saray bahçesine düşen bir tür Modernleşme tohumunun bu saray bahçesinde ilk filizlerini ve tomurcuklarını verdiğini söyleyebiliriz.³⁶ Batılı olmayan toplumlarda modernleşme, tabiatı gereği, Batılı toplumların dışarıdan müdahalesi sonucunda meydana gelen bir değişim sürecini ifade eder.³⁷ Batı'nın "içeriden" modernleşmesine karşılık, Batılı olmayan toplumlarda modernleşme "dışarıdan gelen etkiler" tarafından motive edilmiş bir süreç (*process*) niteliğindedir. Bu açıdan, sömürgecilik, aristokratik yabancı ve yerli sermayenin işbirliği, "dışarıdan modernleşmenin" başlıca enstrümanları olarak kullanılmıştır. Esasen Batı'da 19. yüzyıl "evrimci" düşünce sisteminin³⁸ tesirinde üretilmiş pek çok kuram (*theory*) ile teşekkül etmiş felsefi ekoller; geleneksel ya da "geri" kalmış toplumların ancak Batı'nın izini sürerek problemsiz ve sarsıntısız bir şekilde modernleşebileceklerini iddia ediyorlardı.³⁹ Batılı olmayan toplumlarda yabancı aristokratik bir seçkinler zümresinin veya Batılı modern kültürün zihin işletim performansı ile teçhiz edilmiş yerli bir aydınlar grubunun yahut

³² Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3*, s. 256-57.

³³ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 56.

³⁴ S. Noah Eisenstadt, *Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim*, (Çev.: Ufuk Coşkun), Doğu-Batı, 2014, s. 1-5.

³⁵ Steven Vago, *Social Change*, Prentice-Hall, New Jersey 1989, p. 132.

³⁶ Gilles Veinstein, *Fransa Anıları*, (Çev.: Murat Aykaç Erginköz), Özgü Yayınevi, İstanbul 2002, s. 46.

³⁷ Ziya Gökalp, *Makaleler IV*, Der: Ferit Ragıp Tuncor, Kültür Bakanlığı Yayınları, No: 284, Ankara 1977, s. 39-49.

³⁸ "Evrimsel düşüncenin temelinde iki genel varsayım yatmaktadır. Birinci varsayım: Toplumsal gerçeklik belirli bir aşama sırasına göre yerleştirilebilecek olgulardan oluşmaktadır. Başka bir deyişle, "yüksek" ve "aşağı" yaşam biçimleri vardır. İkinci varsayım: Zaman akışı içinde "aşağı" düzeydeki yaşam biçiminden "yüksek" düzeydeki yaşam biçimine doğru gelişen tedrici bir süreç söz konusudur. Bu durumda evrimci paradigmaya bağlı düşünürler, dünyanın neresinde olursa olsun toplumları belirli bir aşama sırasına göre, yani geleneksel/modern veya ilkel/uygar diye ayırmaktan çekinmemektedirler." Bkz. Hans. Van Der Loo & Williem Van Reijen, *Sosyolojik Bir Yaklaşım: Modernleşmenin Paradoksları*, (Çev.: Kadir Canatan.), İnsan Yay. İstanbul 2003, s. 22.

³⁹ Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, Küre Yay., İstanbul 2005, s. 84-86.

da her iki grubun birlikte oluşturacağı bir organize çalışmanın yol göstericiliğine ihtiyaç duyulmuştur.⁴⁰ Modern bir toplum ile geleneksel bir toplum arasındaki politik, kültürel, ekonomik ilişkiler bir kez başladıktan sonra, süreç içinde, modernleşme yoluna girmiş olan geleneksel toplumda bu sürecin gereklerini yerine getirme misyonunu taşıyacak olan bir “entelektüeller grubu” oluşmakta ve bu grup misal olarak, “modern ordu” gibi sanayi toplumuna özgü değerleri benimsemiş bir teşkilat ve diğer gruplarla birlikte modernleşme sürecini “içeriden” besleyen “ajanlar” olarak vazife göreceklerdir.⁴¹ Acaba Osmanlı’da böyle bir “misyon” ve “rol” üstlenmiş bir kategori oluşmuş mudur? Bu okur-yazar kesim, başlarda “Literati”ye pek çok bakımdan benzeyen bir yapıdayken ilerleyen aşamalarda bir muhafazakâr mesuliyet inancı içinde fakat paradoksal olarak yenileserek, modernleşip Batılılaşarak “devleti kurtarmak” safhasına ulaşmış sonrasında Rus “Intelligentsia”sına mahsus yönetime muhalif tarzıyla “devrimci bir kurtarıcılık” vasfına mı erişmiştir?

2.2. Osmanlı Münevveri

“Osmanlı Münevveri”⁴² ve sonrasında “Cumhuriyet Aydını”nın tarihi bağlam içinde kökenini, Osmanlı’nın siyasal, ekonomik ve toplumsal sisteminin köklü değişikliklere uğradığı, gerileme dönemi olarak etiketlenen döneme kadar götürmek mümkündür. 18. yüzyıl itibarıyla, ilm-bilgi ile meşgul olan bu kategori, mevcudiyetlerini yönetim ile bütünleştirerek müesses nizam’ın ihyası yönüne kanalize etmeye başlamıştır. Bu Türk aydınının soy zincirindeki en önemli halkayı teşkil eden nitelik “misyonerliktir”. Açıkçası, Türk aydını “devlet memuru” ve “misyoner” olarak doğmuştur. Türk aydınının doğum koşulları içinde kendine bir misyonerlik vehmetmesi ve bunu görev bilinci içinde algılaması, onun kendini ve eylemini kutsayıp dini bir vazife şuuru içinde yapılandırmasına yol açmıştır. “Osmanlı Âlimi”nden “Osmanlı Münevveri”ne ilm-bilgi ile meşgul olan bu kategori sınıf-u devlet-devlet hizmetlisi olduğu için, halkı, Osmanlı egemen ideolojisi içinde, Yaraticının bir emaneti olarak görmüş ve onu “kurtarma misyonunu” kendine münasip görmüştür. “Halk-(ahali) kurtarıcısı” vasfını üstüne alan bu zümre, halk için neyin iyi olacağını tespit etme ve tebliğ etme hakkını da bu payenin tabii bir neticesi olarak kendi üzerine görev bilmiştir. Cumhuriyetin kurucu kadrosunun felsefesinin özdeyişi haline gelen ‘Halk için halka rağmen’ sloganının tarihsel kökleri buradan filizlenmiştir. Bu tarihi seyir içinde halkı her zaman “kurtarma misyonu”, “koruma vazifesi”, ve “vesayet denetimi” altında tutulması gereken bir kitle olarak gören Tanzimat sonrası “Osmanlı Münevveri” ve sonrasında “Cumhuriyet Aydını”, halkın kendi belirlemediği bir yol üzerinde, kendi adına, “halkın iyiliği için” olduğu söylenen

⁴⁰ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 51-52.

⁴¹ Levent Köker, *a.g.e.*, s. 62-63.

⁴² Osmanlı döneminde münevver kelimesinin sözlüklerde kullanımı, XX. yüzyıl başlarında görülmektedir. “Münevver” kelimesini kastedildiği manada kullanan ilk sözlük, ikinci baskısı 1925 yılında yapılan M. Bahaettin’in *Yeni Türkçe Sözlüğü*’dür. Zikredilen bu sözlükte münevver, “ilm-ü marifeti tecrübesi çok, terbiye ve tahsil görmüş, malumatlı; açık fikirli” manasında kullanılmıştır. Bkz. Fethi Naci, “Münevver’den ‘Entel’e”, *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yay., İstanbul 1995, s. 182.

bu yönlendirmeler karşısında “çaresizliği” bir anlamda “tepkisizliği” sebebiyle ihanete uğradığını düşünerek giderek “ahali” ile arasını açmış ve kurtarmaya kalktığı halk ile arasındaki bu kopukluk, iletişimsizlik meydana gelmiştir.⁴³ Bu “Aydın” ve “Ahali” arasındaki kopukluk ile alakalı olarak Cemil Meriç:

“Aydınlarımız, Batı’nın her hastalığını ithale memur bir anonim şirket. On dokuzuncu asırda ithal ettikleri hastalığın adı “buhran”dı. Kelime doğar doğmaz birbirini kovaladı buhranlar: iktisadisi, içtimaisi, fikrîsi... Şimdi de yeni bir meta sürüyorlar piyasaya; “bunalım”. Cıvık, sinsî, vahim bir marazdır. Kendimize pek yakıştırdığımız bu illetin kökü ne tarihimizde, ne uzviyetimizdedir. Aydınlarımızın en büyük kusuru, eskiden Batı medeniyetini tanımamaktır. Bu yüzden Batı’ya düşmandılar. Şimdi Batıcılar, kendi memleketinin yabancısı durumundadır.”⁴⁴

Devlet-i Aliye’nin moderniteyle karşılaştığı birinci aşama, devleti geriletken meselelerin çözümünü mevcut siyasal ve sosyal sistem içinde aramak şeklinde tezahür etmiştir. Bu aşamada, Osmanlı bir takım sorunlar yaşamış ve işlerin eskisi gibi yolunda gitmediğinin farkına varmaya başlamıştır. Ancak karşılaştığı *modern yeni dünya* konseptini kendi bünyesinde izah edemeyip temellendiremediği için bu dönemdeki çözüm arayışlarını modernite olgusuyla ilişkilendirememiştir. Bu durumda problem, *müesses nizamın* bozulduğu kanaatini merkeze alan bir tanımlama içermiş ve bu sebepten eski düzenin ihya edilmesi çözüm olarak görülmüştür. İkinci aşamada, *modern yeni dünya* yapılanması saray ve devlet bürokrasisinin “amaç” olarak değil de “araç” zihniyetiyle yaptığı reformlara eklenmiş olarak topluma sirayet etmiştir. Gelinen noktada henüz, Batı’nın tanınması ve *modern yeni dünya* yapısını inceleme, çeşitli arayışlar ve etkilenme süreci hâkimdir. Batılılaşma çabası bağlamında bu arayış ve etkilenmeler daha çok yönetici kadrolarda ortaya çıkmakta ve modernleşme hamleleri daha ziyade saray ve devlet bürokrasisi eliyle, sınırlı bir çizgide gelişmektedir. Üçüncü aşama, *modern yeni dünya* ile yeni ilişki kurma yöntemleri öneren iktidar dışındaki kişi ve grupların politik-felsefi düşünce ve eylemlerinin gelişme dönemidir. Bu döneme aşamalı olarak *Genç Osmanlılar*, *Jön Türkler* ve nihayet politik bir örgütlenme olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti*’nin Batılılaşma uğraşları, giderek bu grubun iktidar talepleri, döneme damgasını vurmuştur. Dördüncü ve son aşama ise, *ulus-devlet projesi* ile Batı’nın tüm değer ve normlarının esas (*primer*) kabul edilip devlet ve toplum yapısına aktarıldığı, devrimci bir karakter kazandığı dönem olmuştur.⁴⁵ Burada ifade etmeye çalıştığımız Osmanlı modernleşmesi tedrici bir özellik göstermekteyse de; *Batı Sivilizasyonu*⁴⁶ ve onun felsefi,

⁴³ Mehmet Ali Kılıçbay, “Türk Aydınlarının Dünyasını Anlamak”, *Türk Aydınlığı ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 176-177.

⁴⁴ Cemil Meriç, *Umrandan Uygurluğa*, İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 62.

⁴⁵ İlhan Tekeli, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Üzerine Bir Üst Anlatı”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, III. Cilt, Modernleşme ve Batıcılık, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 19-43.

⁴⁶ Lisanımızda, toplumsal, hukuki, siyasal ve ekonomik bakımdan tekâmül etmiş, gelenekli, üst seviyede bir hayat formunu tanımlamak üzere kullanılan “medeniyet” kavramının, Batı dillerinin

kültürel ve politik bütünüyle, Osmanlı hiçbir zaman ilişkisini kesmemiştir. Devlet-i Aliye'nin kudretli, ihtişamlı devrinde Osmanlılar, kendi medeniyetlerini Batı'dan “faziletli” ve ona takaddüm eden bir irtifada görmüşler, devletin savaşlarda aldığı yenilgiler ve toprak kayıplarıyla bağlantılı olarak, devletin niçin gerilediği meselesi, öncelikle devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra Batı'nın askeri üstünlüğü gerekçe gösterilerek cevaplandırılmaya çalışılmıştır.⁴⁷ Devlet-i Aliye'de bil-mecburiye girişilen bu ıslahat hareketleri muhtelif isimlendirmeler de almıştır.

“Bu çerçevede, Osmanlı İmparatorluğu özelinde, Osmanlıların Batı'ya yönelişinin başlangıcından beri, öncelikle askeri ve eğitim kurumlarında ortaya çıkan değişme, başkalaşma ve gelişmelere birçok isim verilmiştir. Mesela 18. yüzyılın başlarında teceddüt veya ıslahat, daha sonraları Tanzimat olarak adlandırılan değişim-dönüşüm hareketleri, İstanbul'un çeşitli kesimlerindeki farklı yaşayış biçimlerini de ifade etmek üzere asrılık, asrileşme gibi benzer kavramlarla da anlatılmaya çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ve Cumhuriyet'in başlarında gözlenen gelişmeler Batılılaşma hareketini ifade edecek bir tarzdan muasırlaşma, muasır medeniyet seviyesine ulaşma gibi tasvirlerle de anlatılmış, dilediği sadeleştirme çabalarıyla zamanla bunun yerine çağdaşlaşma terimleri benimsenmiştir.”⁴⁸

Osmanlı'da öncelikle ıslahat hareketlerinin geride kalmış bir “altın çağ” özlemi içinde tasarlandığı hesaba katıldığında bu gayretlere ilk aşamada *reform* adlandırılmasından ziyade *restorasyon* faaliyetleri demek daha doğru olacaktır.

“...Osmanlı için, geride kalmış bir Altın Çağ vardı ve bu her şeye bakışı belirliyordu. Pek çok incelemeci, Osmanlı'da evrensel anlamda bir “reform” kavramı bulunmadığına dikkat etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı var olan durumun iyi bir durum olmadığına fazlasıyla farkındaydı ve bundan kurtulmak için sürekli uğraş içindeydi. Ancak bu uğraşın özü, yeni bir şey yaratmak değil, eski duruma dönmenin yolunu aramak şeklinde açıklanabilir. Şu halde, “reform” değil, “restorasyon” diyebiliriz.”⁴⁹

Osmanlı için özlem duyulan bu “Altın Çağa” geri dönebilmek gayretlerinin fikri kodlarını *İslam Kozmolojisi* içinde bulmak mümkündür. Klasik İslami düşünce geleneğinde “geriye gidiş” paradoksal olarak esasen ilerlemenin imkânı olarak görülmüştür. ıslahatların ilk dönemine hâkim olan atmosfer; kusursuz-mükemmel zamanlara yani *Asr-ı Saadete* ve bu dönemde Hz. Peygamber'in *vahiy* rehberliğinde tesis ettiği toplumsal düzen ve kurallar bütününe yeniden ulaşmakla, hiç olmazsa yaklaşmakla “*kurtuluşun*” mümkün olduğu-

pek çoğunda tekabül ettiği sözcük “Sivilizasyon”dur. Bu kavram, Batı literatüründe ilk kez Fransız ekonomist Marki de Mirabeau tarafından 1756 tarihinde kullanılmıştır. Bkz. Server Tanilli, *Uygurluk Tarihi*, Cem Yay., İstanbul 1994, s. 12.

⁴⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 9-10.

⁴⁸ M. Şükrü Hanioğlu, “Batılılaşma”, *TDVİA*, V. Cilt, İstanbul 1992, s. 148.

⁴⁹ Murat Belge, “Türkiye ve Rusya”, *Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma*, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 46.

na dair inancın belirleyici olduğu bir dönemdir.⁵⁰ Hatta bu düşünce yapısı Batılılaşma lehine değişimin, dönüşümün kaçınılmaz olduğu dönemlerde bile kontrollü, tedbirli seyretmiş görünmektedir.

“Mızancı Murat Bey bu psikolojiyi şöyle anlatır: “Dinleriyle mazilerine mağrur olan Osmanlılar için Frenkleri taklit etmek tarihi pek sakim gelir idi.” Doğrudur. Bunun sonucunda, ele aldığımız bu ikili çerçevede, Rusya Batılılaşmaya, “Ne kadar çok Batılı olabilirim?”, Osmanlı ise “Ne kadar az Batılı olmakla yetinebilirim?” sorularıyla girmiş gibidirler. Bunun sonuçları da zaten bellidir.”⁵¹

“Osmanlı Münevverleri” içinde İslami hassasiyetler taşıyan zevatın bu modernleşme serüveninde önemli soruları ya da sorunları meselenin bir başka boyutunu oluşturmuştur:

“Yerli kültür içinde İslâm’ın yeri nedir? Batı Medeniyeti karşısında Müslümanların tavrı nasıl olmalıdır? İslâm dünyasını İslâm mı geri bıraktı? Müslümanlara dinin hakikatleri, modern ilim nasıl öğretilecek? Dinî ve siyasi liderliği birleştiren hilafetin yeri nedir? İslâm inancı ve öğretisi etrafında birleşebilmek için kavmiyetçiliğin doğuracağı parçalanma nasıl önenebilir? Bilimsel pozitivismden yararlanarak yeni ve rasyonel bir İslâm anlayışı nasıl ortaya konulabilir? İçerideki ve dışarıdaki muhaliflere karşı İslâm nasıl makul bir şekilde müdafaa edilebilir?”⁵²

Aklı ve felsefeyi işe koşarak bu suallere cevap üretmek üzere fikir yürütenler arasında Filibeli Ahmet Hilmi, İsmail Fenni, Ferid Kam, İsmail Hakkı İzmirli, M. Ali Aynî, Elmalılı Hamdi Yazır gibi münevverler bulunmuştur. İslami “nakil” geleneğini bünyesine iyice sindirmiş olan Osmanlı düşünce evreninde “çelişki” bu bakımdan kaçınılmaz görülmüştür. Bu sorulara, cevap bulabilmek için Mehmet Akif gibilerin “İslam’ı asrın idrakine söyletebilmeyi” teklif ederken kökeni Batı düşünce sistematığının içinde yer alan *eklektik* ve *reformist* bir yapı önermelerinden yaşanan “kafa karışıklığı” da izlenebilmektedir.⁵³

İlk olarak III. Selim zamanında daimi elçiliklerin açılması, bilhassa Fransızlar başta olmak üzere yabancı subay ve askeri uzmanların eğitimci sıfatıyla getirilmesi, yine başta Fransızca olmak üzere yabancı dillerin öğretilmesi maksadıyla elçiliklere yapılan tayinler, eğitim alanında Batılı eserlerin tercümelerinin yaygınlaştırılması gibi reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar ile *modern yeni dünya* ile Osmanlı yönetici tabakası arasında tesis edilen iletişim kanalları, Tanzimat döneminde ortaya çıkacak olan “Osmanlı Münevverleri”nin Batı’yı algılayışlarında önemli rol oynamıştır. Özellikle bu dönemde elçiliklerde görev almış ve *modern yeni dünya* hakkında tafsilatlı raporlar hazırlamış Ebubekir

⁵⁰ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I: Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2010, s. 13-14.

⁵¹ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 143.

⁵² Ziya Gökalp, “Halka Doğru; 1915’ten Günümüze Aydınlar”, *Coğito*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Bahar 2002, 31 sayı eki, s. 3-5.

⁵³ Süleyman Hayri Bolay, “Türkiye’de Dinî Düşüncenin Macerası”, *Türk Düşüncesinde Gezintiler*, Ankara 2007, s. 257-258.

Ratıp, Esseyit Ali, Mahmud Raif, Mustafa Rasih ve Behiç Efendi gibi zevat; Osmanlı Devleti'nin tez zamanda güçlenmesi için İslam'ın özünde mevcut manevi unsurlara maddi tedbirlerin de eklenmesinin icap ettiğini beyan etmişlerdir. Raporlarında Avrupa'nın ve Rusya'nın kat ettiği ciddi mesafeyi de vurgulamışlar ve “*zamanın ruhunun*” yakalanması gerektiğini beyan etmişlerdir.⁵⁴

Batı'nın askeri sahada üstünlüğünün somut olarak ortaya çıktığı bir realite olan savaşların kaybedilmesi durumu karşısında Osmanlı Devleti, yönetim yapısını ve de toplumu Batı'yı üstün kılan standartlara uydurarak dönüştürmesi gerektiğini görmüştür.⁵⁵ Niyazi Berkes'e göre Modern Avrupa düşüncesinin izlerini gösteren ilk fikirler kendini III. Selim döneminde, 18. yüzyılın sonlarında göstermiştir. “...*henüz daha Fransız Devrimi ideolojisini hazırlayan Aydınlanma dönemi düşünürlerinin siyasal düşüncelerinin yansımaları yoktur. Önemli olan yanları modern ordu eğitiminde modern matematik biliminin nedeni büyük rolü olduğunu anladıklarını göstermesidir.*”⁵⁶

II. Mahmut ile yönetim mekanizmalarına, evvela Avrupa'daki Osmanlı Elçiliklerinde, daha sonraki dönemlerde de Tercüme Bürosu'nda ve İstanbul'daki modern liselerden mezun olmuş bürokratlar getirilmeye başlanmış, modern bir orduya duyulan ihtiyaç sebebiyle, bu ordunun talimi ve teçhizi için modern usuller ithal edilmişti. Böylece, ordunun çeşitli kademelerinde görev yapacak olanlar için, modern matematik, coğrafya, tıp gibi konularda ve yabancı lisan olarak ise Fransızca öğretilmeye başlandı. Bir taraftan, demiryolu ve telgraf gibi modern ulaşım ve haberleşme vasıtaları tesis edildi. Osmanlı topraklarının her bir yanından gelen genç nesil bu yeni oluşumun bir parçası olmak üzere, mühendis, öğretmen, subay, yönetici ve doktor olarak yetiştirildi. Ortaylı, Osmanlı'da eğitilmiş kesim arasında ortaya çıkmış olan düalist yapı hakkında şöyle der:

*“Tanzimat'tan önce eğitim düzeninde bir ikileşme başlamıştı. Merkezîyetçi modern bir devlet kendi ideolojisini aşılacak ve ihtiyacı olan bürokrat kadroları yetiştirmek için, en azından yurttaşların din ve inanç farkını pek dikkate almayan tarafsız eğitim veren bir sistem kurmak zorundaydı... Dini eğitimin hâkim olduğu Osmanlı imparatorluğunda, 19. yüzyıl başından itibaren orduda ve nihayet mülki idaredeki modernleşme dolayısıyla laik niteliğe yakın modern eğitim veren okullar kuruldu ve bunlar dini eğitim kurumlarının yanı başında ve onların aleyhine yayılıp, genişlemeye başladılar... Osmanlı imparatorluğu tebaaya adaletin iki çeşit mahkeme-de (şer'i ve nizami) iki ayrı sistemdeki kanunlarla dağıtıldığı, eğitimin iki türde okulda yapıldığı, bürokraside iki sınıf memurun yanı sıra çalıştığı (daha doğrusu birbirleriyle çekiştiği) iki tür dünya görüşünün birbirleriyle çatıştığı bir toplum sistemi halinde ömrünü tamamladı.”*⁵⁷

⁵⁴ Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşüncesi”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı: 8, İstanbul 1999, s. 54- 57.

⁵⁵ Mümtaz'er Türköne, *Türk Modernleşmesi*, Lotus, Ankara 2006, s. 87.

⁵⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002, s. 99-100.

⁵⁷ Bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, (Edt. E. Kalaycıoğlu ve A.Y. Sarıbay), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s. 125-135.

20. yüzyıl Osmanlı'sında daha büyük kültürel ve politik dönüşümlerin aktörleri olacak askerler ve sivil bürokrasi mensupları bu şekilde ortaya çıkmış oldu. Osmanlı'nın pek çok maslahat için bel bağladığı, Batı eğitim formu içinde yetişmiş bu kesim hızla politize oldu ve bir “toplumsal kategori” teşkil ederek o döneme kadar Osmanlı geleneğinde görülmemiş tarzda yönetime karşı siyasal eleştiri kültürünü mayaladı.⁵⁸

Osmanlı'da bu “toplumsal kategori”nin oluşum safhasını incelerken, bu etkileşimin maksimum gerçekleşebileceği sosyal ortamın “akranların” bir arada bulunabilme imkânını hazırlayan “okullar” olduğunu söyleyebiliriz.

“Her şeyden önce dikkatimizi yoğunlaştırmamız gereken nokta, özellikle İmparatorluğun başkentinde ortaya çıkan “mektepli gençliktir”. Sonuçta, gençliğin kendisini nesil kavramında tasavvur edebilmesi için, ilk olarak, akran olan bu kişilerin bir camia içinde yer alması ve bir topluluk oluşturması gerekmektedir. Bu koşullar, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle İstanbul'daki büyük okullarda (Harbiye, Mülkiye, Tıbbiye) vücut bulmuştur. Kuşkusuz söz konusu okullar yeni değildir; ancak bu döneme yaklaşılırken okula alınma biçimleri standartlaşmakta ve bu öğrencilerin yaşlarının eşit olmasını sağlamaktadır. Bunun sonuçları neler olmuştur? Toplumbilim bize, en güçlü iletişimin aynı yaş grubundaki insanlar arasında olduğunu göstermektedir. İşte bu etkili iletişim İstanbul'daki okullarda oluşmuştur. Çünkü çoğunluğu taşralı olan bu öğrenciler, birbirleriyle çok sık görüşmekte; aile ortamından uzakta birlikte zaman geçirmekte; aynı yaşam koşullarını paylaşmakta, benzer eserleri okumakta, aynı umutları taşımakta, aynı rüyaları görmekte iderler. Var olan güçlü hiyerarşiye dayalı dikey dayanışmaya (hoca-öğrenci, usta çırak), bu akran gençlerin arasındaki yatay ilişkilerin olduğu- yeni bir dayanışma türü eklenmektedir. Böylece, bu okullarda farklı bir dayanışma ilişkisinin kurulmasıyla yeni bir figür olan “sınıf arkadaşlığı” doğmaktadır.”⁵⁹

Esasen Batılılaşmayı hızlandıran bu bürokratik yapı içinde yetişmiş olan eğitilmiş kesim başlangıcı itibarıyla devletin menfaatlerini önceleyen bir anlayıştaydı. “Sırf devletin çıkarı fikriyle hareket eden merkezi bürokrasi, ilerici reformlardan sorumluydu ve Osmanlı Devleti'nde reform, Batılılaşmaya yol açan akımın kaynağı haline geldi.”⁶⁰

Merkezi Bürokrasi içinde vazife almış olanların birer “devlet memuru” olarak idarenin ve bürokrasinin çarkları arasında “muhafazakâr politikacı” konumlarından hükümetteki kadrolarla bir şekilde uzlaşamayıp görevlerinden

⁵⁸ Dankwart A. Rustow, “The Modernization of Turkey in Historical and Comparative Perspective”, (Der: Kemal Karpat), *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*, E.J. Brill, Leiden 1973, pp. 98-102.

⁵⁹ François Geogon, “Nesil Kavramı Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kemalist Türkiye'ye Geçiş Anlamada Anahtar Olabilir mi?”, Çev. Levent Yılmaz, *Tarihsel Sosyoloji*, (Der.: Ferdan Ergut, Ayşen Uysal), Dipnot Yayınları, İstanbul 2007, s. 70-71.

⁶⁰ Halil İnalçık, *Doğu-Batı Makaleleri I*, Doğu-Batı, Ankara 2006, s. 338.

alınmaları durumlarında “muhalif”, “değişimci” ve hatta “devrimci” bir marjinalliğe savruldukları da görülmüştür.⁶¹

Tanzimat dönemi “Münevverlerinin” bu önemli özelliği tabandan yayılan bir hareket değil aksine yukarıdan başlayan dolayısıyla “tepeden inen” bir değişim anlayışının öncüleri olmalarıdır. Bu değişimde halk içinde neşvü nema bulan ve “aydın-ahali” tesanütü ya da bütünleşmesi hareketi olarak ilerleyen bir yenilikçi çabanın varlığı söz konusu değildir. Osmanlı toplum yapısında Batılı anlamda sınıfların oluşmamış ve de grupların güçsüz oluşu, “bürokrat münevverin” konumunu ve işlevini öne çıkarmıştır. Binaenaleyh; Toplumunu dönüştürmenin ancak bir muallim edasıyla, yukarıdan aşağıya olacağına inanılmıştır. İktidara azınlık olarak gelen her sınıfın, kendisine bağlı kitleyi çoğaltmaya çalıştığı bir vakıadır; bu şekilde Tanzimat da, kendi mevcudiyetini pekiştirmek için bürokratlarını çoğaltmaya çalışmıştır. Osmanlı’da devlet ile uzlaşan “Aydın” kategorisinin karakterini belirleyen mühim bir husus; Yenilikçi Osmanlı kadrosunu teşkil edebilmek için Batı’dan uzman getirmek kadar Batı’ya tahsil için öğrenci göndermek projesinde tebellür eder.⁶²

Osmanlı’da 19. yüzyıl itibarıyla kurgulanan bu yeni merkezîyetçi yönetim sisteminin bürokratik aygıtını teşkil eden kadro, Babıâli’nin Batı lisanına vakıf Hariciye ve Tercüme Odası kısımlarından çıkmıştır. Batı’yı izleyen ve Avrupa’ya karşı ne gibi tedbirlerle ayakta kalınması gerektiğini düşünen bu bürokratlar eliyle reform çalışmaları yürütülmüştür.⁶³

Osmanlı, esasen 19. yüzyıla gelmeden III. Selim dönemiyle birlikte Avrupa’nın büyük başkentlerine sürekli elçiler göndermeye başlamıştır. Bu elçiliklerde yetişen, M. Emin Âli Paşa, Safvet Paşa, Keçecizade Fuat Paşa, Ahmet Vefik Paşa gibi kişiler hariciye bürolarında yetişen sivil bürokratlar olarak reform döneminin yönetici kadrolarını oluşturdular.⁶⁴ Devlet-i Aliye askeri-tekniik reformlar yapmak suretiyle açığı kapatmaya gayret ederken diğer taraftan *modern yeni dünya* mali, idari, hukuki reformları da kaçınılmaz kılınmış ve bu durum Osmanlı’yı, modernleşme süreci boyunca Batı’nın ideolojik yapısını da mecburen almak zorunda bırakmıştır.⁶⁵ Batı ideolojik bütününün transfer süreci boyunca meyil sadece bir zaruret olarak görülen askeri-tekniik alanla sınırlı kalmadığı gibi artık bu vadeden sonra özelden hayata felsefesinde, zevkler ve beğenilerde, genelde Batı’ya karşı bakışta da değişiklik meydana getirdi. Batı artık takdir ediliyor, başarıları hayranlık oluşturunuyordu ki aynı devirde

⁶¹ Doğan Özlem, “Felsefe Geleneği ve Aydınımız”, *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 205-214.

⁶² Y.G. Yıldız, “Türk Aydını ve İktidar Sorunu”, *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, Ankara 1985, s. 363.

⁶³ “19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu geleneksel devlet tipinden modern merkezîyetçi bir devlet tipine geçiş sürecini yaşamaktaydı... Ancak hukukî mevzuatın bütün tebaaya göre düzenlenmeye başlamasıyla laik gelişmeler de başlayacaktı. Bürokratik merkezîyetçilik yazı diline, eğitime, kültürel hayata da yansdı.” Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 123-124.

⁶⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 126.

⁶⁵ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Timaş, İstanbul 2008, s. 20.

edebiyatçı “Osmanlı Münevverleri” arasında da Batılı hayat görüşü yayılmaya başlamıştı.⁶⁶

Avrupa’da “bilimcilik”ın (*scientisme*) ideolojik bir örüntü olarak hayatı işgal edişine paralel, “bilime” sarsılmaz ve “mutlak” (*absolut*) bir iman neticesinde ulaşılabileceği düşünülen “soyut ve evrensel ilerleme” fikriyatı, pozitivistimin kurucusu Auguste Comte ve şakirtleri eliyle yayılım imkânı bulmuştu. Böyle bir felsefi akımın, Osmanlı’ya bulaşması, ilk defa Tanzimat ve sonrasında Meşrutiyet’le gerçekleşti. Dönemin “okumuş-yazmışlarının” kendilerini alamadıkları bu “büyümlü ve şaşaalı” akım, bir taraftan emperyalist gayeler için bir araç olarak kullanılmış ve Osmanlı özelinde ise ağır eleştirilere hedef olmuştu. “*Bu gruplar, felsefe ve fikir dünyasında Batı’da ortaya çıkan akımlar ve bunlar üzerine açılan tartışmaları, kendi kavramları ve kalıpları içinde aynen alıp ülkede satışa çıkarıyorlardı.*”⁶⁷

19. yüzyıl Osmanlı’sında *Mecmua-i Fünun*⁶⁸ adlı dergi 18. yüzyılda Fransa’da *Grande Encyclopedie*’ye atfedilen misyonu üstlenmiştir.⁶⁹ Dergide üç sene boyunca “*Milletlerin Zenginliğinin Bilimi*”, “*Telgrafın Tarihi*”, “*Yunan Bilgeleri Tarihi*” gibi makaleler yayımlanmıştı.⁷⁰ Bu dönemde Batı hakkındaki bilginin artması ve yayılması, Yeni Osmanlıların önemli bir rol oynadıkları, Osmanlı gazeteciliği vasıtasıyla olmuştur. İbrahim Şinasi tarafından 1862’de kurulan ve daha sonra Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların devraldıkları *Tasvir-i Efkâr* gazetesi Osmanlı aydınları arasında politik bilincin gelişmesinde birinci derecede rol oynamıştır.

“*Osmanlı yöneticileri, gazeteciliğin tutunması için bu ölçüde bir çaba göstermediler ve gazete de o kadar çok okunmadı. Ama gazete düşün hayatımızda ve siyasal yaşamımızda çok kısa bir süre sonra yönlendirici bir unsur oldu. Kitabın yaygın olmadığı bir toplumda, gazete ve gazeteci önemli bir rol üstlenmiş ve siyasal otoriteyi denetlemeye aday olan yeni bir toplumsal odak doğmuştu.*”⁷¹

II. Abdülhamid döneminde ve hemen sonrasında ülkede çok canlı bir fikir faaliyeti başlamıştır. *Cumhuriyet Dönemi*’ne giden yolda devralınan “*düşünce mirası*” genel anlamda II. Abdülhamid’in *Devr-i Saltanat*’ında biriktirilmiştir. “*Devr-i İstibdat*” denilen bu dönem paradoksal bir biçimde ülkenin “*modernleşme*” bakımından ciddi mesafeler kat ettiği ve Batı’daki anlamıyla “*entelektüa-*

⁶⁶ Halil İnalçık, “Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi”, *Belleten*, Cilt: XXVII, Sayı: 108, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 627.

⁶⁷ Süleyman Hayri Bolay, “Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Düşünce Hayatı”, *Türk Düşüncesinde Gezintiler*, Ankara 2007, s. 218-219. Ayrıca bkz. Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*, (Hazırlayan: Rıza Kardeş), MEB Yayınları, İstanbul 1972.

⁶⁸ Tercüme Odası’ndan yetişmiş Münif Paşa’nın İngiltere’deki *Royal Society*’yi modelleyerek 1861 tarihinde kurduğu *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* bünyesinde yayınladığı ilk Türkçe bilimsel dergidir. Dergi Tabiat Bilimleri, Tarih, Jeoloji, Coğrafya ve Felsefe üzerine makaleler neşretmiştir. Bkz. Emine Gümüşsoy, *Tanzimat’tan Sonra Kurulan İlmî Cemiyetler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1998.

⁶⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (III. Edisyon), Arkadaş, Ankara 2013, s. 590.

⁷⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 268.

⁷¹ İber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 200.

lizm”in hızla artmaya başladığı bir devir olmuştur.⁷² Bu dönemlerde Batı’nın bütün felsefi ve sosyolojik eğilimleri savunucular bulmuş ve bu hareketler sırf nazari alanda kalmayarak hayata da sirayet etmiştir. Rıza Tevfik, Cavit ve Ahmet Şuayip tarafından *Ulum-u İctimaiyye ve İktisadiyye* dergisi kurulmuştur. Bu dergi devamlı olarak Herbert Spencer, Schaeffle, R.V. Vorms’un *Biyolojik Sosyoloji* görüşlerini savunmuştur. Bu dönemde Spencer’in *evolutionisme* fikrinin büyük tesiri olmuştur. R. Tevfik *agnosticisme* üzerine, Cavit “*hür değişim iktisadına*”, A. Şuayip ise Taine ve Renan’dan mülhem “*sanat felsefesi*”ne dair yazmıştır. Aynı dönemde Baha Tevfik ise E. Haeckel ve Louis Büchner’in “*materyalizm*”ine dayanarak ayrı bir felsefe çığırı açmaya çalışmışlardır.⁷³

Materializm’de⁷⁴ olduğu gibi *Pozitivizm*’in⁷⁵ de ülkemize girişi doğrudan felsefi bir yoldan olmamış, bunun yerine edebiyat akımları, bazı yayınlar, eğitim kurumlarımıza gelen yabancı uzmanlar, o dönemdeki okullarda müfredata eklenen pozitif bilim dersleri, doğrudan Fransızca eğitim yapan okullar, Avrupa’ya gönderilen bazı öğrenciler, tercüme faaliyetleri ve dernekler vasıtasıyla olmuştur.⁷⁶

Materyalizmin Türkiye’de yaygınlaşmasında Dr. Abdullah Cevdet’in 1903’de Kahire’de yayınına başladığı *İctihad* dergisinin yeri tartışılmazdır. 1908 tarihine kadar Viyana ve İsviçre’den çalışmalarını yürüten A. Cevdet, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a dönerek öldüğü tarih olan 1926 tarihine kadar materyalist fikirleri savunmuştur.⁷⁷ Latin Alfabesi’nin uygulamaya konulması, kıyafetlerin Batı’dan modellenmesi, kadınların modernleştirilmeleri, Cumhuriyet fikri, Saltanat ve Hilafetin ilgası⁷⁸ kısaca Batı’nın her şeyle

⁷² Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi-İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, Timaş, İstanbul 2014, s. 191.

⁷³ H. Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1992, s. 200-210.

⁷⁴ “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin fikri kökleri arandığında Askerî Tıbbiye’de 19. yüzyıl biyolojik materyalizminin etkisini görürüz. Askerî Tıbbiye öğrencileri, kendilerine okutulan derslerin icabı olarak, hayati, Allah’ın iradesinin bir ürünü olmaktan çok biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görüyorlardı. Bu arada, 19. yüzyıldan tıbbi tecrübi bir bilim haline getirmekten en başta gelen bilim adamlarından Claude Bernard’ın fikirleri kendi öğrencisi ve Askerî Tıbbiye hocası olan Şakir Paşa yoluyla intikal etmişti. Bu materyalist fikri temelin cemiyetin kurucularını etkilemiş olduğu, bu yolla bir nevi “kâinat sırrı”na vâkıf olabileceklerine ve bunun kendilerine, daha önceki kuşakların elinde olmayan bir gücü temin edeceğine inanmaları muhtemeldir. Bu açıdan, aynı paralele giderek Paris’te pozitivizmin gene kendisine tılsımlı bir kalkınma anahtarı temin ettiğine inanan Ahmed Rıza Bey’in İttihat ve Terakki’nin ilk liderlerinden biri olması bir tesadüf eseri sayılamaz. Zamanla bu yaklaşım iki yerde engellerle karşılaşacak: İttihat ve Terakki kurucularını, kendilerinden daha etkin bir güç kaynağına sahip olduklarını düşünen Şakir-Nâzım grubunun gerisinde bırakacaklı.” Bkz. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler: 4*, (Der: Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder), İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 98.

⁷⁵ “XIX. yüzyılın ilk yarısında A. Comte tarafından kullanılan pozitivizm kavramı, felsefeyi bilimselleştirmek ve Avrupa’nın içinde bulunduğu anarşik ortama yön verecek toplumbilimi kurmak amacıyla ortaya atılmıştır. Bu anlamda pozitivizm, bir yandan bilimler felsefesi, diğer taraftan bir politika ve dindir. Pozitivizm, duygularla hissedilebilir dış dünyanın olaylarıyla yetinmek isteyen ve başka kökenli her bilgiyi değersiz olarak kabule yönelen düşünce sistemine verilen addır. Bu açıdan pozitivizm, algılanabilir olaylar ve onların kanunlarını deney ile incelemeyi konu edinir.” Bkz. Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, İnsan Yay., İstanbul 1986, s. 17.

⁷⁶ Murtaza Korlaelçi, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 214.

⁷⁷ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşr., İstanbul 1981, s. 374.

⁷⁸ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1859-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 1999, s. 227-228.

bir bütün halinde, “gülü ve dikeniyile” alınması gerektiği üzerinde çokça durmuştur.⁷⁹ İslamiyet aleyhinde bazı çeviriler yapmasına, genelde Müslümanlarla başının hoş olmamasına rağmen C. Efgani ve M. Abduh gibi “modernist ve reformist” İslamcılarını takdir edip takip ettiği vaki olmuştur.⁸⁰ Türkiye’de Cumhuriyet’i kuran kadro; birer Osmanlı zabıt namzetleri olduğu öğrencilik yıllarından beri A. Cevdet’in fikirlerini takip etmişlerdir. Ülkemizde Cumhuriyetçi düşüncelerin kökenini tespit edebilmek bakımından bir inceleme yapıldığında Batı düşüncesi ile kurulan yoğun irtibatın Fransız düşünürleri üzerinden yol kat ettiği dikkati çekmektedir. Daha önceleri de Yeni Osmanlıların fikri, felsefi ve edebi görüşleri üzerinde Fransız düşünce sistemi ve edebiyatının önemli etkileri olmuştur. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi aydınlar özellikle Lamettrie, Voltaire, J.J. Rousseau, D’Alembert ve Diderot gibi Fransız ansiklopedist ve aydınlanmacılarının tesirinde kalarak, bu felsefi müktesebatın tevhit ettiği zihin haritası ve temin ettiği entelektüel imkânlarla devlet, siyaset, edebiyat ve felsefeyle meşgul olabilmişlerdir.⁸¹ Bu yakınlaşma kuşkusuz Batı’ya muhabbeti de yanında getirmiştir. Batı’ya olan bu hayranlıkta fikri bir mesainin mahsulü derinlik bulunmayıp çokları yüzeysel bir taklit içermiş oluşu dönemin edebi ürünlerinde tenkit vesilesi olmuştur.

“Tıpkı Lâle Devri’nde olduğu gibi, 1860’lardan sonra Batılılığı bir felsefe ve iktisat sistemi olarak görmeyip onu daha çok yüzeysel yönleri, adabı muâşeret usulleri ve Batı’da hâkim olan modalar açısından değerlendirilen ve kullananlar olmuştur. Bu tipler zamanın yazarlarınca devamlı olarak eleştirilmiştir. Ahmet Mithat’ın “Felatun Bey”leri, Recaizâde’nin “Bihruz”ları, Ömer Seyfettin’in “Efruz”ları Tanzimat (ve hatta 20. yüzyıl) edebiyatının ana karakterlerinden birini oluşturmuşlardır.”⁸²

Geleneksel ve modern düalitesi içinde bir yaşam farklılığı ve ayrışmasını, Tanzimat döneminin ünlü *alafiranga-alaturka* ikileşimi (dichotomy) merkeze alınmak suretiyle ve bu ayrımın giderek toplumsal yapının gündelik yaşam alışkanlıklarında meydana getirdiği fay hattını izleyerek yakalayabileceğimizi savunan Ahmet Kuyaş meseleyi şu şekilde formüle etmiştir:

“Alafiranga” ve “alaturka”, Tanzimat’la birlikte ivme kazanan yoğun toplumsal değişim ve kültürel ikilemlerin ifadesi olarak gündelik Osmanlıca dağarcığına 19. yüzyılın ikinci yarısında dâhil edilmiş sözcüklerdir. Muhtemelen Beyoğlu Levanten çevrelerinde ortaya çıkmış bu İtalyanca kökenli terimler (alla franca / alla turca) temelde bir yabancılaşma ve yabancılaşma durumuna bağlı olarak kullanıldıkları için çoklukla eleştirel bir tavra ve mesafeye işaret ederler. “Alaturka” gibi bir terim, geleneksel olana ancak dışardan, Avrupa merkezli değerler çerçevesinden bakıldığında anlam

⁷⁹ Ömer Akdağ, *Ana Hatlarıyla Türk Yenileşme Tarihi*, Palet Yay., Konya 2011, s. 141.

⁸⁰ M. Şükrü Hanoğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 151.

⁸¹ Mustafa Gündüz, “İhtilâlin Pedagojik Zemini ‘Emile’ ve J.J. Rousseau’nun Osmanlı Aydınlarına Etkileri”, *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı: 11, Ankara 2007, s. 167.

⁸² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 15.

kazanabilir (bugün bazı çevrelerde geleneksel Osmanlı Türk müziğinin “dünya müziği” veya “etnik müzik” olarak adlandırılması gibi). Aynı şekilde, muhafazakâr bakış açısından “alafranga” teriminin tanımlayıcı özelliği de, yabancı olması, geleneksel olana tezat oluşturması ve hatta onu tehdit etmesi durumudur. “Alafranga” ve “alaturka”, belli ideolojik durumların veya fikir sistemlerinin göstergesi olarak kullanılmazlar. Bu terimlerin öznesi, dışarıdan kolayca gözlemlenebilen yaşayış şekilleri, gündelik hayatın alışkanlıkları ve sıradan eylemleridir. Yeme-içme, eğlenme-dinlenme şekilleri, giysi, eşya, mekân ve zaman kullanımı, kadın erkek ilişkileri, aile düzeni, müzik ve sanat zevkleri ve adabı muaşeret kuralları, modern veya geleneksel yaşayış tarzlarının belirgin olarak temsil edildiği, alafranga / alaturka sınıflandırılmasının ısrarla yapıla geldiği alanlardır”⁸³

Türk Modernleşme Tarihi bağlamında; Tanzimat uygulamalarının intaç ettiği siyasi ve toplumsal dönüşüm, menfi ya da müspet olarak “Cumhuriyet Aydınları” içindeki farklı fraksiyonlar tarafından eleştiri konusu olmuştur. Erol Güngör, Tanzimat Dönemi ile birlikte esmeye başlayan Batılılaşma rüzgârının dönüştürdüğü siyasi ve toplumsal yapı ele alınırken bu dönemi çeşitli açılardan tenkit edenlerin “iyi veya kötü” kendi yetişme tarzlarını bu dönemin tesis ettiği imkânlara borçlu olduklarını söylemiştir. Güngör bu tenkitlerin yapıldığı ideolojik kampları üç kategoride ele almıştır. Bu tenkitleri yapanlardan birinci kesimin “muhafazakâr çevrelerden” geldiğini ve özetle eleştirilerinde; Osmanlı’nın Batı kültür ve medeniyetinin emrine verilmesi sebebiyle Tanzimat uygulamalarının tesis ettiği bu atmosferin Türk milli kültürünü, milli teşkilat nizamını bozarak dağılmasına yol açtığını iddia ettiklerini ifade etmiştir. Dönemi ve uygulamalarını tenkit eden ikinci grubu ise Cumhuriyet inkılâpçılarımızın oluşturduğunu ve bu grubun resmi tezi içerisinde, müte-reddit ve eksik, yarım Batılılaşmanın Tanzimat’ın varmak istediği hedefe ulaşmamasında temel saik olarak görüldüğünü belirtmiştir. Üçüncü bir grup olarak da son dönemlerde çeşitli “renk ve meşrepten” Marksistlerin tenkitlerinde, Tanzimat’ın esas itibarı ile Batı kapitalizminin Türkiye’yi sömürmesini tescil eden bir hareket olduğunu, Batılı emperyalist devletlerin baskısı altında resmen dikte edildiği tezini savunduklarına işaret etmiştir. Bu eleştirilerin odağına yerleştirilen Tanzimat ve uygulayıcılarını tarihimizin günah keçileri olarak ilan edenlerin ise ülkeyi taklitçi (copist) bir zihniyetle Avrupalılaştıranların bizatihi kendileri olduklarını ve dönüp bu durumdan rahatsız olanların da yine bu kesimler olduğunu vurgulamıştır.⁸⁴

Nasıl ve ne şekilde ele alınırsa alınsın bir *realite* olarak on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı’sında yurtdışına tahsil görmeye gönderilen öğrenciler,⁸⁵ yapılan

⁸³ Ahmet Kuyuş (Yay. Yönetmeni), *Tarih (1839-1939)*, TÜSİAD, İstanbul 2006, s. 146.

⁸⁴ Erol Güngör, *Dünden Bugüne Tarih Kültür ve Milliyetçilik*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2005, s. 17-19.

⁸⁵ “Fransa’da tahsil görenlerden bir kısım iyi yetişmiş öğrenciler memlekete dönüşlerinde önemli vazifelere getirilmişler ve bazı sahalarda öncü olmuşlardır. Bunlardan şair, edip ve gazeteci İbrahim Şinasi, Türk fikir hayatı ve edebiyatı alanında yenilik hareketlerinin en ileri gelen isimlerinden biridir. Ferik Mazhar Paşa’nın teşrih, Mirliiva Nuri Kenan ve Fevzi Paşaların dâhili hastalıklar, Şakir

eğitim reformları ve yeni açılan modern eğitim kurumlarından yetişen yeni nesil, Türk Modernleşme hareketinin “Münevverleri” ve temel taşları olmuştur.

“Belki de en büyük başarıları eğitim alanında oldu. On dokuzuncu yüzyıl boyunca kurulan temel ve yükseköğretim kurumlarında ağır ağır ve bin bir zahmetle yeni bir elit meydana çıktı, bu yeni elitin yeni bir ruhu ve gerçek dünyaya dair daha yeni ve açık bir algılayışı vardı.”⁸⁶

“Bu yeni ruhun imparatorluğun egemen sınıflarına sinmesi yavaş ve çok kez şevk kırıcı oldu; fakat yirminci yüzyıla gelindiği zaman, modern Türkiye’yi yapan büyük sosyal ve siyasal devrimi başaracak bilgi, yetenek ve her şeyin üstünde sorumluluk ve karar duygusuna sahip bir idareci elit yetişmiş bulunuyordu. 1871’e varıldığı zaman reform, basit bir geçmişe dönüş politikasını imkânsız kılacak kadar yol almış bulunuyordu. Türkiye’nin önündeki tek yol, modernleşme ve Batılılaşma yoluyla.”⁸⁷

Eğitim yoluyla batılılaşma olgusunda kültür emperyalizmine ve misyonerlik faaliyetlerinin mühim bir ayağını teşkil eden eğitim kurumlarının etkisine vurgu yapmış olan İdris Küçükömer ise;

“Balolar gibi, Batılı görüntülü yaşantı yanında kültür emperyalizmi eğitim kurumlarıyla ve zorunlu olarak giriyordu ülkeye. 1863’de Amerikan Koleji açıldı. Anadolu’da özellikle Doğu’da Amerikan misyoner okulları kurulmuştu. Robert Kolej azınlık komitelerinin yetiştirdiği bir yer olmuştu... “Batı’ya açılan pencere” denilen Galatasaray Lisesi 1868’de açıldı. Diğer okul, kolej ve benzeri misyon kuruluşları kurulmaya devam etti. Batı kapitalizmi, Ortaçağ’a da uymuş, Hristiyanlığı misyonerleri ile emrine almış, dünyanın dört bucağına salmış ve Osmanlı ülkelerini de bu arada ihmal etmemiştir.”⁸⁸

Yakınçağ tarihimizin en önemli modernleştirme aygıtlarından olan yabancı okulları meselesi incelendiğinde, bu okullara kapitülasyonlar marifetiyle Türk okullarına sağlanan tüm hakların tanınmasının yanı sıra bazı hususi muafiyetler de bahsedilmiştir. Bu imkânlara ilaveten, istinat ettikleri başta ABD

Paşa’nın fizyoloji, Miralay İbrahim Yusuf (Şevki) Bey’in sinir hastalıkları ve daha birçok doktorun çeşitli sahalarında kuruculuk derecesinde ilmi hizmetleri vardır. Plastik sanatların memleketimize girişinde de Fransa’ya gönderilen öğrencilerin yeri büyüktür. Ferik ressam İbrahim Efendi, Hüsnü Yusuf, Sanayi-i Nefise Mektebi’nin kurucusu ve ilk müze müdürümüz Osman Hamdi, 1874’te ilk resim sergisini Darülfünun binasında açarak bu sanatın halk tabakalarına yayılmasını sağlayan Şeker Ahmed Paşa gibi ressamlar resim sanatında Batı tekniğinin memleketimizdeki ilk temsilcileridir. Fransa’da tahsil gören öğrencilerden Edhem Paşa, Mehmed Emin Paşa, Ahmed Vefik Paşa gibi sadrazamlığa, Münir Paşa gibi vezirliğe, Aleksandr Mavroyani gibi sefirliğe yükselebilenler vardır. Miralay Raşid, İsmail Hakkı Paşa, Hüseyin Hüsnü Paşa Ecoled’Etat-Major’dan mezun olan ve Türk ordusunda hizmet gören ilk kurmay subaylardır. Cemal, Salim, Mustafa, Hamdi, Süleyman, İbrahim, Halil, Bogos, Sarandi gibi birçok öğrenci Fransa dönüşlerinde çeşitli mekteplerde hocalık yapmışlar, Mehmed Rifat, Ahmed Şükrü, İsmail Hakkı, Takvor Hamamcıyan gibi hukukçular çeşitli mahkemelerde vazife görmüşlerdir. Avrupa’da tahsil gören öğrencilerin Osmanlı Devleti’nin yüksek kademelerinde görev alması şüphesiz devletin iç ve dış siyasetine Batılı zihniyetin nüfuz etmesini kolaylaştırmıştır.” Bkz. Adnan Şişman, Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri, TTK Yayınları, Ankara 2004.

⁸⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (III. Edisyon), Arkadaş, Ankara 2013, s. 176-177.

⁸⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 127.

⁸⁸ İdris Küçükömer, “Batılılaşma” *Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 66.

ve Avrupa devletlerinin her türlü kolaylaştırıcı himayesiyle oldukça etkili bir konumda bulunmuşlardır. Bu okulların sayılarının yirminci yüzyıla girerken iki binleri bulması tesir sahalarının ne kadar genişlemiş olduğu hakkında bizlere fikir verebilmektedir.⁸⁹ Osmanlı’da son dönem eğitim reformlarından sonra açılmış olan modern eğitim kurumlarının işlevine dair *American Board* Başkanı James L. Barton 1908 senesinde *Türkiye’de Tan Vakti* kitabında şu hususları ifade etmiştir:

“Türkiye’deki bu modern eğitim kurumları, (başta Amerikan okulları) bu ülkenin insanların hayat, düşünce, adet ve alışkanlıklarını yeniden biçimlendirmede önemli bir güçtür. Bu okullardan çıkan erkek ve kadınlar bilgi isteyen mesleklerde olduğu gibi, iş ve ticaretle de ön sırada yer almaktadırlar... Türkiye’deki Amerikan kolejlerini kurmak ve desteklemek için Amerika’dan gönderilen paraların, bu ülkeyle artan ticaretimiz sayesinde, yüklü faiziyle birlikte geri döndüğünü söylemek mümkün olacaktır.”⁹⁰

Bu okullarda sadece kültür aktarımı, hayat telakkileri, Batı felsefesi gibi modernleştirme müfredatı ile iktifa edilmemiş, Türk öğrencilere misyonerliğin başlıca uğraşı olan Hristiyanlık dininin bazı ritüelleri de telkin edilebilmiştir. Osmanlı’nın son dönemlerinde kurulmuş bir Alman kolejinin müdürü Richard Pröyzer, Türk çocuklarına gizlice verilen din eğitimi ve telkini hususunda:

“...yapılanlar oldukça zararlı ve tehlikeliydi. Bu okulların bazılarında Türk çocukları, Hristiyan ibadet ve dualarına katılıyorlar, hatta bazen kaba-hatlerini affettirebilmek için onlara haç öptürülüyordu. İşin ilginç yanı, haç öptürülen çocuğun Müslüman ana-babaları bundan haberdar oldukları halde buna hiçbir itirazda bulunmuyorlardı.”⁹¹

Sonuç

Buraya kadar izini sürmeye gayret ettiğimiz “Osmanlı Münevveri”nin karakteristik özellikleri hususunda ilmi bir çalışmanın en mühim metodolojik hasleti olan *terkibe* ulaşabilmek maksadıyla birtakım genellemeleri artık not edebiliriz. Çalışmamızın bu kısmında ele alacağımız “Osmanlı Münevveri” ile alakalı genellemelerin “Cumhuriyet Dönemi İnkılâpçı Aydın” tipolojisinin nüvesini meydana getirdiği hesaba katıldığında Cumhuriyet dönemimiz içinde yer alan “aydın kategorisi” hakkında mühim temellendirmeler de yapabileceğiz.

a) “Osmanlı Münevveri”nin kültür-genetik kodlarını teşkil eden özelliklerinden; “*sınuf-u devlet*” - devlet hizmetlisi, bürokrat, otoriter ve misyoner oluşu onun en bariz özellikleri arasındadır. Devlet hazinesinden maişetini temin edip “*ikbal*” bekleyen duruma gelmiştir. Bunun neticesinde “*totaliter*”, “*merkeziyetçi*” ve “*tepeden inmece*” zihniyet gelişmiştir.

b) “Osmanlı Münevveri” ile “*Entelektüel*”in alamet-i farikası; Batı’da siyasal otoriteye karşı bir duruşu simgeleyen ve aynı zamanda “*tenkit*” özelliği ile “*fik-*

⁸⁹ Ahmet Uçar, *İslam Dünyasında Misyoner Okulları*, Çamlıca, İstanbul 2013, s. 153.

⁹⁰ Uçar, *a.g.e.*, s. 175-176.

⁹¹ Richard Pröyzer’den akt. Ahmet Uçar, *a.g.e.*, s. 154.

ri üreten” imal eden kimseyi temsil eden “Entelektüel”e karşılık, “Osmanlı Münevveri”nin otoriteye karşı bir muhalif tavrıdan ziyade otoritenin imkânlarını kullanan ve otoritenin yanında, taklitçi (*copist*) yapısıyla ekseriyetle orijinal fikir üretmeyip, mamulü, üretileni olduğu gibi transfer eden ya da tabiri diğer ile ithal eden özelliğiyle dikkat çekmektedir. Bu özelliği onu *münevver* yani “aydınlanmış” değil, esasen sıfat olarak üzerine aldığı *münevver* kelimesinin lügatteki anlamıyla “aydınlatılmış” kılmaktadır. Bu özünden bir aydınlanma olmayıp dışarıdan aydınlatılmayı imlemektedir.

c) “Osmanlı Münevveri” Devletin inkıraz dönemlerinde Batı ile kesif bir irtibat ve iletişim tesis edebildiği demlerde; dini, itikadi, siyasi ve felsefi bir tereddüt (*anxiety*) içindedir. Bu kaygı durumunun temelinde kendisini İslâm kültür ve normlarıyla mukayyet hissetmesi yatmaktadır. Bu köklerindeki bağlılığın kendisine “*ihyâci bir misyon*” yüklediğini düşünmüştür. Diğer taraftan Batı Aydınlanma Felsefesi’nin tesiriyle devletin varlığını devam ettirme gayretini sürdürmüştür. Paradoksal ve hatta şizofrenik bir parçalanma ile aynı münevver, tedrisinden geçtiği Batı Aydınlanma Felsefesi’nin dayattığı seküler, profan düşünce dünyasında laik ve modern bir ulus-devlet inşâcısı görevini sırtlanmış. Yapısındaki eklektik ve toptancı zihniyet ona “*kurtarıcılık*” misyonunu ilham etmiştir.

d) “Osmanlı Münevveri”, içinde yaşadığı cemiyet için “*bir muallim tavrı ve edası*” içinde modernleşmenin taşıyıcılığı vazifesini, *ahali* için en iyi ve doğru olanın bilgisinin kendisinde olduğunu düşünerek yerine getirmiştir. Bu görevin kendisine topluma müdahil olma hakkını da verdiğini düşünmüştür. Batı kültüründen mülhem kendi muhayyilesinde kurguladığı hayat tasavvurunun mensup olduğu toplum için *mutlak* ve en iyisi olduğundan kuşku duymamıştır. Teklif ettiği hususlarda *ahali* kendisini anlamazsa, inkisar-ı hayale kapılmış ve halkı suçlamıştır.

e) “Osmanlı Münevveri” Tanzimat döneminde Batı ile yoğun temas neticesinde Batı’ya karşı muazzam hayranlık beslemiş ve onu kendine model almıştır. “*Geri kalmışlığın*” müsebbibi atalar mirası “*gelenek*” olarak görülmüş ve bu “*köhnemiş düzenin*” sürdürücüsü *ahali* olarak kabul edilmiştir. Bu vadeden sonra halkı “*kurtarmak*” misyoner aydınımızın vecd içinde ifa ettiği asıl gayesi olmuş; neticede “*halkı halka karşı koruma*” muhafazakârlığına ulaşmıştır.

f) “Osmanlı Münevveri” Batı Modernleşme serüveninin *epistemik* temellerini esasen tüm hasletleri ile Doğulu *ontolojik* mevcudiyetiyle okumakta ve tefsir etmektedir. Bu varoluş onun en büyük zaafını, eksikliğini meydana çıkarmış, problemleri kendi cemiyetinin tarihi ve kültürel dinamiklerini hesaba katmadan Batı’da nasılsa aynen öylece halletme kolaylığına sevk etmiştir.

g) “Osmanlı Münevveri” iktidar içinde ya da yönetime bağlaşıklık ve onun aygıtı konumunda memur (*Bureaucracy*) ofislerinde filizlenmiş ve konumunu muhafaza için bazen içerden çoğunlukla dışarıdan sürekli bir müttefik arayışı içinde olmuştur. İttifak düşüncesinin sonucunda verilen tavizlerin bedeli olmak üzere entelektüel gelişimi durmuş, fakat bu durum onun “*toplumsal bir kategori*” teşkil edebilmesini intaç etmiştir. Devlet memurluğu içinde “*im-*

tiyazlı” oluşu halkla irtibatını gevşetmiş, vazifeden alındığında ya da ayrıcalıklı konumu zayıfladığında “halkçı” muhalif bir örgütlenme içinde zıt kutba akmıştır.

h) “Osmanlı Münevveri” Batı dillerine vukufiyeti nispetinde Batı ile temas kurabilme hususunda önemli bir imkân sahibi olmuştur. Fakat Batı düşünce yapısı derinlemesine incelenemediği için meselenin tefekkür boyutu cılız ve sathi (*peu profonde*) kalmıştır. Popülist kavrayışlarla aktüel ve gündeliğin bayağı tarafları bir “öykünme” ve “Kabil kompleksi” içinde alınmış dolayısıyla Alafranga-Alaturka ikileşiminin (dicotomy) ötesine geçilememiştir.

Kaynaklar

ADIVAR, A. Adnan: *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.
AKDAĞ, Ömer: *Ana Hatlarıyla Türk Yenileşme Tarihi*, Palet Yay., Konya 2011.

ALTUN, Fahrettin: *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, Küre Yay., İstanbul 2005.

BAUMANN, Zygmunt: *Yasa Koyucular İle Yorumcular*, (Çev. K. Atakay), Metis Yayınları, İstanbul 2003.

BATUHAN, H.: “Entelektüel Kavramı Üzerine”, *Cogito*, Sayı: 31, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002.

BELGE, Murat: “Tarihi Gelişme Sürecinde Aydınlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985.

_____ : “Türkiye ve Rusya”, *Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma*, İletişim Yay., İstanbul 2007.

BERKES, Niyazi: *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2002.

BEYDİLLİ, Kemal: “Küçük Kaynarca’dan Tanzimat’a İslahat Düşüncesi”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı: 8, İstanbul 1999.

BENDA, J.: *Aydınların İhaneti*, (Çev.: C. Soydemir), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006.

BODİN, L.: *Aydınlar*, (Çev. Mehmet Dünder), Gündoğan Yayınları, Ankara 2000.

BOLAY, Süleyman Hayri: “Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Düşünce Hayatı”, *Türk Düşüncesinde Gezintiler*, Ankara 2007.

_____ : “Türkiye’de Dinî Düşüncenin Macerası”, *Türk Düşüncesinde Gezintiler*, Ankara 2007.

CAHM, Eric: *The Dreyfus Affair in French Society and Politics*, Routledge, New York 2013.

DERİNGİL, Selim: *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

DRAKE, D.: *French Intellectuals And Politics From The Dreyfus Affair To The Occupation*, Palgrave, Macmillan, Basingstoke, United Kingdom 2002.

DEMİRALP, O.: “Entelektüeller ve Aydınlar”, *Cogito*, Sayı: 31, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

EISENSTADT, S. Noah: *Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim*, (Çev. Ufuk Coşkun), Doğu-Batı, 2014.

FINDLEY, Carter: *Modern Türkiye Tarihi-İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, Timaş, İstanbul 2014.

GEORGEON, François: “Nesil Kavramı Osmanlı İmparatorluğu’ndan Kemalist Türkiye’ye Geçişi Anlamada Anahtar Olabilir mi?”, Çev. Levent Yılmaz, *Tarihsel Sosyoloji*, (Der.: Ferdan Ergut, Ayşen Uysal), Dipnot Yayınları, İstanbul 2007.

GOLDMANN, L.: *The Philosophy Of The Enlightenment*, Routledge, Abingdon-Oxon 2010.

GOLDMANN, Lucien: *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev. Emre Arslan), Doruk, Ankara 1999.

GÖKALP, Ziya: *Makaleler IV*, Der.: Ferit Ragıp Tuncor, Kültür Bakanlığı Yayınları, No: 284, Ankara 1977.

_____ : “Halka Doğru; 1915’ten Günümüze Aydınlar”, *Cogito*, S. 31, Yapı Kredi Yayınları, Bahar, İstanbul 2002.

_____ : *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*, (Hazırlayan: Rıza Kardaş), MEB Yayınları, İstanbul 1972.

GÜMÜŞSOY, Emine: *Tanzimat’tan Sonra Kurulan İlmî Cemiyetler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1998.

GÜNDÜZ, Mustafa: “İhtilâlin Pedagojik Zemini ‘Emile’ ve J.J. Rousseau’nun Osmanlı Aydınlarına Etkileri”, *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı: 11, Ankara 2007.

GÜNGÖR, Erol: *Dünden Bugüne Tarih Kültür ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.

HANİOĞLU, M. Şükrü: “Batılılaşma”, *TDVİA*, V. Cilt, İstanbul 1992.

_____ : *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşr., İstanbul 1981.

İNALCIK, Halil: *Doğu-Batı Makaleler I*, Doğu-Batı, Ankara 2006.

_____ : “Türkler ve Balkanlar: Hoşgörü ve Koruma Politikası (İstimalet), Merkeziyetçi-Bürokratik İmparatorluğun Kuruluşu”, *BAL-TAM Türk-lük Bilgisi* 3, Prizren 2005.

_____ : “Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi”, *Bellekten*, Cilt: XXVII, Sayı: 108, TTK Yayınları, Ankara 2003.

İPŞİRLİ, Mehmet: “İlmiyye”, *TDVİA*, Cilt: XXII, İstanbul 2000.

KAHRAMAN, Hasan Bülent: *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I: Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2010.

KANT: “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt”, (Çev. Nejat Bozkurt), Say Yayınları, İstanbul 2005.

KILIÇBAY, Mehmet Ali: “Aydın(lık) Siyaset”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 35, 1995.

_____ : “Türk Aydınlarının Dünyasını Anlamak”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.

KORLAELÇİ, Murtaza: *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, İnsan Yay., İstanbul 1986.

_____ : *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul 2001.

KONGAR, Emre: *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

KÖKER, Levent: *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay., İstanbul 2000.

KUYAŞ, Ahmet (Yay. Yönetmeni): *Tarih (1839-1939)*, TÜSİAD, İstanbul 2006.

KÜÇÜKÖMER, İdris: “Batılaşma” Düzenin Yabancılaşması, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2002.

MARDİN, Şerif: *Türk Modernleşmesi Makaleler: 4*, (Der.: Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder), İletişim Yay., İstanbul 2014.

_____ : *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1859-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 1999.

_____ : *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

_____ : *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 2008.

_____ : *İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul 2013.

_____ : *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 2006.

MERİÇ, Cemil: *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., İstanbul 2006.

_____ : *Mağaradakiler*, İletişim Yay., İstanbul 2007.

_____ : *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yay., İstanbul 1996.

LEWIS, Bernard: *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (III. Edisyon), Arkadaş, Ankara 2013.

_____ : *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

LOO, Hans. Van Der & REIJEN, Williem Van: *Sosyolojik Bir Yaklaşım: Modernleşmenin Paradoksları*, (Çev: Kadir Canatan), İnsan Yay., İstanbul 2003.

NACİ, Fethi: “Münevver’den ‘Entel’e”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yay., İstanbul 1995.

ORTAYLI, İlber: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., İstanbul 2005.

_____ : *Gelenekten Geleceğe*, Timaş, İstanbul 2008.

_____ : “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, (Edt. E. Kalaycıoğlu ve A.Y. Sarıbay), *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.

ÖZCAN, Zeki: “Sosyo-Kültürel Fenomenler Olarak Entelektüeller”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Entelektüeller II*, Sayı: 36, Ankara 2006.

ÖZLEM, Doğan: “Felsefe Geleneği ve Aydınımız”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.

RUSTOW, Dankwart A.: “The Modernization of Turkey in Historical and Comparative Perspective”, (Der: Kemal Karpat), *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*, E.J. Brill, Leiden 1973.

SARTRE, J.P.: *Aydınlar Üzerine*, (Çev. A. Bora), Can Yayınları, İstanbul 2000.

ŞİŞMAN, Adnan: *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, TTK Yayınları, Ankara 2004.

TANILLI, Server: *Uygurluk Tarihi*, Cem Yay., İstanbul 1994.

TEKELİ, İlhan: "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Üzerine Bir Üst Anlatı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, III. Cilt, *Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul 2007.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er: *Türk Modernleşmesi*, Lotus, Ankara 2006.

UÇAR, Ahmet: *İslam Dünyasında Misyoner Okulları*, Çamlıca, İstanbul 2013.

ULUDAĞ, Süleyman: "Arif", *TDVİA*, III. Cilt, İstanbul 1991.

ÜLGENER, Sabri F.: *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Derin Yay., İstanbul 2006.

ÜLKEN, H. Ziya: *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1992.

VEINSTEIN, Gilles: *Fransa Anıları*, (Çev.: Murat Aykaç Erginköz), Özgü Yayınevi, İstanbul 2002.

VAGO, Steven: *Social Change*, Prentice-Hall, New Jersey 1989.

YILDIRIM, Suat: "Âlim", *TDVİA*, II. Cilt, İstanbul 1989.

YILDIZ, Y.G.: "Türk Aydını ve İktidar Sorunu", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, Ankara 1985.

BURTASLARIN ETNİK KÖKENİ HAKKINDA

Meltem AKINCI*

Öz

IX. - X. yüzyıldan başlayarak Arap-Fars coğrafyacılarının ülkeler tanımında, genelde bölgenin tarihsel arenasında gerçek bir siyasi gücü temsil eden Güneydoğu Avrupa halkları yer alır. Zira İtil bölgesinde ve Kuzey Kafkasya'daki erken devlet oluşumlarının, İtil hattındaki ticaret yollarının güvenliği ve yol üzerinde taşınan malların istikrarı bu güçlere bağlı olmuştur. Kaynaklarda yer alan siyasi güçlerin ikisini İtil Bulgarları ve Hazarlar oluşturur. Konumuzu teşkil eden Burtaslar ise ilk etapta Hazar Hakanlığı'na, sonraki süreçte İtil Bulgarlarına bağlı komşu bir halk olarak geçer. X. yüzyıl yazılı kaynaklarında Burtasların etnik aidiyeti ve yerleşkesi hakkında farklı haberlerin yer alması, Rus ve Tatar araştırmacıların çeşitli varsayımlar üretmesine neden olmuştur. Araştırmacıların çoğunun temel amacını da bugünkü çağdaş İtil halklarını etnik olarak Burtaslara bağlamak oluşturmuştur. Burtasların etnik kimliği ya da yurtları hakkında ne yazık ki bizim literatürümüzde herhangi bir çalışma yer almamaktadır. Bu sebeple onların İran, Fin-Ugor ve özellikle Türk kökenli oldukları ile ilgili varsayımların literatürümüze kazandırılması elzem bir gerekliliktir.

Anahtar kelimeler: Burtas, Orta İtil, Türkler, Fin-Ugor, Alan-As.

About The Ethnic Origin Of Burtas

Abstract

Starting from the 9th-10th century, the definition of countries of Arab-Per-sian geographers includes the peoples of Southeast Europe, which generally represent a real political power in the historical arena of the region. Because the security of the early state formations in the Volga region and the North Caucasus, the trade routes on the Volga line and the stability of the goods carried on the road were dependent on these forces. Two of the political forces in the sources are Volga Bulgarians and the Khazars. The subject, Burtas, is a neighboring people under the Khazar Khaganate and the Volga Bulgars. The 10th century written sources of Burtas' ethnic belonging and different news about their homeland caused Russian and Tatar researchers to produce va-

Geliş Tarihi: 15 Aralık 2020 - Kabul Tarihi: 10 Ocak 2021.

Atuf Bilgisi: Meltem Akıncı, "Burtasların Etnik Kökeni Hakkında", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 351-366.

* Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, mlm.akinci@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0807-1113.

rious assumptions. The main purpose of most researchers was to connect the contemporary Volga peoples to the Burtas ethnically. Unfortunately, there is no study in our literature about the ethnic identity or territory of the Burtas. For this reason, it is an essential requirement that the assumptions that they are of Iranian, Finno-Ugric and especially Turkic origin are brought into our literature.

Keywords: The Burtas, Middle Volga, Turks, Finno-Ugric, Alan-As.

Giriş

Burtasların kökeni ve yurtları ile ilgili varsayımların dayandığı temel kaynak grubunu Arap ve Fars müelliflerin eserleri oluşturmuştur. Burtaslar ile ilgili en erken bilgiyi Hişam b. Muhammed Kelbi verir. IX. yüzyıla tarihlenen eserinde Burcas halkı ile birlikte Burtas ismi geçer.¹ Daha sonraki en erken kayıtlar X. yüzyıla tarihlenir. Bu dönemde İbn Rusteh (X), İstahri (X), İbn Havkal (X), Mesudi (X), Gerdizi (XI), Belhi (X), Bekri (XI), Mervezi (XII) ve Farsça kaleme alınan anonim Hududü'l-Alem (X) vd. yer almaktadır.

İbn Rusteh, Burtas ülkesinin Hazarlar ve Bulgarlar arasında, Burtaslardan Hazar yurduna 15 günlük mesafe olduğunu aktarır ve şöyle devam eder:

“Onlar Hazar hükümdarına bağlıdır. Oradan 10.000 süvari çıkarılır. Onları bir araya toplayan ve aralarında hükmü geçen bir reisleri yoktur. Her mahallede bir veya iki ihtiyar vardır. Aralarındaki anlaşmazlıkların çözümlü için onlara başvururlar. Gerçekte ise Hazar hakanına itaat ederler. Ülkeleri geniş olup, ormanlıklar arasında otururlar, Bulgarlar ve Peçeneklere yağma akını yaparlar... Dinleri Oğuzların dinine benzer... Aralarından bir kız bülüğa erince babasının emri altından çıkar, istediği erkeği seçer, gelip babasından kendisini istemesini sağlar... Burtaslar deve ve sığır yetiştirirler, çok miktarda bal üretirler. Mallarının çoğu sincap derisidir. Burtaslar iki sınıftır: Bir kısmı ölülerini yakar, bir kısmı gömer. Onlar ovada oturur. Ormanlarının çoğunda halence rastlanır. Tarımla uğraşır fakat mallarının çoğunu bal, sincap derisi ve yün oluşturur. Ülkelerinin uzunluğu ve genişliği 17 günlüktür.”²

İbn Rusteh'in aktardıklarını Gerdizi, İdrisi, İstahri, İbn Havkal vd. doğrular. Onun anlattıklarının dışında Gerdizi, Burtasların silahlarının ok ve yaydan oluştuğunu, zırh giymediklerini, sadece zengin olanlarının ata sahip olduğunu, içkilerinin baldan yapıldığını aktarmıştır. İdrisi ise Burtasların ahşap evleri ve keçe çadırlarının, Burtas ve Suvar isminde iki kentlerinin olduğunu, konuştukları dilin Hazarlardan farklılık arz ettiği söylemiştir.³ Mervezi,

¹ Avraam Garkavi, *Skazaniya Musul'manskikh Pisateley o Slavyanah i Russkih* s Polovini VII Veka do Kontsa X Veka Po R.H.), Sankt-Peterburg 1870, s. 15.

² Daniel Hvol'son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabskogo Pisatelya Naçala X Veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, İzd. İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1869, s. 19-21. Şeşen'in çevirisinde bu hususta bazı bilgiler farklı verilir. Mesela Burtaslar ile Hazar arasındaki mesafe 25 gün, ülkelerinin genişliği ve uzunluğu on beş günlük yol olarak geçer. Bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 37.

³ Şeşen, a.g.e., s. 83, 121.

Burtas topraklarının Hazar Hakanlığı'nın bir parçası olduğunu ifade eder. Burtasları, Türklerle aynı tutar. 10 bin süvari ile onların Hazarları desteklediğini ifade eder.⁴ Mesudi, bu bilgilerden farklı olarak Burtasların kendi adlarıyla anılan bir nehir kenarında yaşadığını, "Burtasiye" adı verilen deri ticareti ile uğraştıklarından bahsetmektedir.⁵

Doğu kaynakların metinsel analizini yapan B.N. Zahoder, X. yüzyılın başlarında İstahri ve Mesudi'nin eserlerini kaleme aldığı dönemde "Burtas" olarak anılan boylar birliğinin artık mevcut olmadığını, bahsi geçen müelliflerin eserlerinde verdikleri haberlerin ölü materyaller kullanarak hazırlanmış olabileceğini ifade eder.⁶ Zahoder'in bu fikrini kanıtlayan hususlardan birisi İtil Bulgar yurdunu 922 yılında seyahat eden İbn Fadlan'ın Burtaslar hakkında hiçbir bilgi vermemiş olması desteklemektedir. Yine aynı şekilde X. yüzyıl anonim eser Hududü'l-Alem'de Burtasları oluşturan boyların, İtil Bulgarlarını oluşturan boylar olarak zikredilmesi, Bulgarlar ile Burtasların karıştırıldığını göstermektedir.⁷ Doğu kaynaklarında Burtaslar hakkında geçen tüm haberler genelde X. yüzyılın başına dayanmaktadır. XI. - XII. yüzyıldaki bir dizi coğrafyacı (Gerdizi, Bekri, Mervezi, İdrisi vd.) Burtasları mevcut bir halkmış gibi ayrıntılı olarak tasvir etmektedir, bu durum oldukça normaldir zira onların aktardıkları önceki müelliflerin haberlerine dayanır.

Orta Çağ Doğu Avrupa tarihi ile ilgilenen bir dizi araştırmacı yukarıda bahsi geçen Arap-Fars müelliflerinin eserlerini baz alarak Burtasların etnik aidiyeti hakkında bazı varsayımlarda bulunmuştur. Bunu yaparlarken dönemin yazılı kaynaklarının yanı sıra arkeolojik, linguistik ve folklorik kalıntıları kullanmışlar, karşılaştırmalı metot izleyerek bir sonuca varmayı hedeflemişlerdir. Bu hususta Burtasların İran (G.E. Afanasyev, İ.G. Dobrodomov, V.F. Gening, D. Hayretidinov, R. Kuzeyev, V. Napol'skih, E. Kazakov vd.), Fin-Ugor (A. Rastoropov, V. Golmsten, S. Andreyev, P. Golden, P. Savalyev, V. Minorsky, B. Vasilyev) ve Türk (M.F. Zekiyev, A.H. Halikov, İ. Smirnov, M. Safargaliyev, G. Belorıbkin vd.) kökenli olduklarına dair birtakım varsayımlar öne sürülmüştür. Fakat varsayımların bir kısmı ilmi kaidelere göre gerçeklik arz edenken, bir kısmı da oldukça dayanaksız ve yüzeysel kalmıştır.

İran Varsayımı

Burtasların Alan-As kökenli olduğuna ilişkin varsayımın savunuculardan biri olan G.E. Afanasyev, Doğulu coğrafyacıların verdiği haberlerden yola çıkarak Burtasların, göçebeden ziyade yerleşik bir kültür geçmişine sahip olduğunu düşünür ve kendine bazı dayanak noktaları belirler. Afanasyev, Bur-

⁴ *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, The Turks and India*, Çev. Vladimir Minorsky, London 1942, s. 33.

⁵ Mesudi, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 71; Hvol'son, *İzvestiya o Hozarah...*, s. 71-73.

⁶ Boris Nikolayeviç Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope. Gorgan i Povol'je v IX-X vv.*, Moskva 1962, s. 243-244.

⁷ *Hududü'l-Âlem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib*, Çev. Murat Ağarı - Abdullah Duman, İstanbul 2008, s. 123; Şeşen, *a.g.e.*, s. 71.

tasların kökeni ve onların lokalizasyonu ile ilgili saptamalarda bulunmaya Saltovo-Mayatsk kültüründen başlamıştır. Bilindiği gibi VIII. - IX. yüzyılda Ten (Don) ve Azak çevresinde yaşamış ve yüksek kültür seviyesine ulaşmış sakinlerin tüm mirasına arkeologlar tarafından Saltovo-Mayatsk kültürü denmiştir. Bu isimlendirmenin sebebi kültür emarelerinin bulunduğu Ten çevresindeki Mayatsk ve Saltovo yerleşim adlarından gelmektedir. XIX. yüzyılda Ten'in sağ kıyası boyunca ve nehrin diğer kollarında bu kültüre ait kalıntılara rastlanılmıştır.⁸ Bu kültür mirasına öncülük eden Türk (Bulgar) ve İran grupları (Alan) bizim konumuz dâhilindedir. Afanasyev, Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır varyantına ait eserleri incelerken, bunların Burtaslar ile olan bağlantısına dikkat çekmiş ve Alan etnoniminin daha sonraki yüzyıllarda Burtas olarak adlandırılmış olabileceğini iddia etmiştir.⁹ Araştırmacı ilk etapta yazılı kaynakların aktardıkları haberlerden yola çıkarak Burtasların ekonomik, askeri ve dini yaşantısına dair izlerin onların lokalizasyonuna, yerleşik kültür aidiyetine ve Alan kökenine vurgu yaptığını düşünmüştür. Ona göre Burtas topraklarında deve kemiklerinin keşfedilmesi,¹⁰ onların ahşap evlere sahip olması,¹¹ tarım ve arıcılık ile uğraşmaları,¹² domuz beslemeleri,¹³ kürk ticareti yapmaları¹⁴ vb. onların göçebeden ziyade yerleşik bir toplum olduğunu gösterir. Birkaç misal ile açıklayacak olursak örneğin doğu kaynaklarında Burtasların servetlerinin bal olduğu geçer.¹⁵ Tarım biçimlerini yansıtan arıcılığın Burtaslar arasında yayılması onların göçebe olmasıyla çeliştiği gibi domuzların varlığı ise (Türk olmadıklarını) ülkelerinin orman veya orman-bozkır karakterini yansıtır.¹⁶

Afanasyev'in Burtasların İran kökenli olduğuna dair başvurduğu dayanaklardan bir diğeri de Burtaslarda kremasyonun (yakarak defin) var olmasıdır.¹⁷ Bahsettiği üzere arkeolojik kaynaklar M.S. ilk bin yılın ikinci yarısında ölüleri yakma törenini hiçbir şekilde göçebelere ya da yarı göçebelere (Romen, Borşev vb. kültür anıtları) atfetmemektedir.¹⁸ Fakat, Afanasyev'in bu görüşüne karşı çıkanlar olmuştur. Burtasları, Madyarların ataları ile ilişkilendiren B.A. Vasilyev, aynı tarz gömme töreninin Peçenekler tarafından uygulandığını ve gö-

⁸ Svetlana Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam. Saltovo-Mayatskaya Kul'tura*, İzd. Nauka, Moskva 1967, s. 3; Mihail Artamanov, *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 403.

⁹ Gennandiy Evgen'yeviç Afanasyev, "Etničeskaya Territoriya Burtasov Vo Vtoroy Polovine VIII Naçale X v.", *Sovetskaya Etnografiya*, No. 4, 1984, s. 28; Gennandiy Evgen'yeviç Afanasyev, *Arheologičeskie Otkritiya na Novostroykah. Naselenie Lesostepnoy Zoni Basseyna Srednego Dona v VIII-X vv. (Alanskiy Variant Saltova-Mayatskoy Kul'tur)*, Vıp. 2, Moskva 1987, s. 165-168.

¹⁰ Hvol'son, *a.g.e.*, s. 19.

¹¹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 121.

¹² Hvol'son, *a.g.e.*, s. 19, 71-78; Şeşen, *a.g.e.*, s. 36, 83, 161.

¹³ Marvazi, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁴ Hvol'son, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁵ Hvol'son, *a.g.e.*, s. 19, 71-78; Şeşen, *a.g.e.*, s. 83, 161.

¹⁶ Afanasyev, "a.g.m.", s. 35-36.

¹⁷ Burtaslarda inhüstasyon (gömülerek) ve kremasyon (yakarak) olmak üzere iki tarz defin töreni var. Bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁸ Afanasyev, "a.g.m.", s. 34.

çebe dünyasında görüldüğünü belirtir.¹⁹ Burtasların, Türk kökenli olduğunu düşünen A.H. Halikov ise bu hususta, Afanasyev'in kendi görüşleri ile çeliştiği fikrindedir. Zira Afanasyev yukarıda da bahsi geçtiği gibi Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır varyantına ait eserleri incelerken, bunların Burtaslar ile olan bağlantısına dikkat çekmiştir.²⁰ Halikov da bu sebeple Saltovo-Mayatsk kültür dairesi içerisinde kremasyon defin töreninin gerçekleşmediğini ifade eder ve S.A. Pletneva'nın bu husustaki görüşlerini aktarır. Pletneva'ya göre katakomb mezarları, Saltovo-Mayatsk kültürünün orman bozkır varyantının belirleyici özelliğidir ve bu durum kollektif biçimde gömülerek yapılan defin törenleriyle bağlantılıdır. Ölünün yakılarak defnedilmesi Saltovo-Mayatsk kültürünü oluşturan halklar için karakterize edilmez.²¹ Yani, Afanasyev Burtasları Alanlarla ilişkilendirmek için onları hem Saltovo-Mayatsk kültür dairesine sokmuş, hem de bu kültür dairesinde görülmeyen defin törenini onlara atfederek kendiyi çelişmiştir. Plipçuk'a göre ise Afanasyev'in iddia ettiği gibi Burtaslar Alanlar ile ilişkili ise bu Kuzey Kafkas Alanlarından ziyade, Doğu Avrupa'nın orman-bozkır Alanları ile ilişkilidir.²²

Burtasların atalarının İran dilli halklardan olduğu görüşünü savunanlar birtakım filolojik deliller ortaya atmıştır. Arap kaynaklarında, Burtas dili Bulgar ve Hazar dilinden ayrılmaktadır. Örneğin İstahri Bulgarların dili Hazarlarınki gibidir Burtaslarınki ise farklıdır der, ardından İbn Havkal da onların dilini Hazarlardan ayırır.²³ Bu suretle IX. - X. yüzyılda Burtasların Türk olmadıkları, fakat XIII. yüzyıl arkeolojik eserlerine göre Türkleştikleri iddia edilmektedir. Bu hususu savunanların ilk değindiği nokta *Burtas* isminin açıklanmasına yöneliktir. Bu terimin kaynaklara göre dört anlamı vardır: etnik topluluk, ülke, kent, nehir. İran varsayımın baş savunucularından olan Afanasyev'e, bu hususta Minorsky ve Gening'in varsayımları yol gösterir. Arap-Fars coğrafya yazımında Burtas'ın birkaç farklı yazımının mevcut olmasından yola çıkılır: *b-rtas*, *b-rdas*, *b-radas*, *f-rdas*, *f-rtas*. Minorsky, Bekri tarafından kullanılan ilk formun *furda* olduğunu söyler ve bu form ifade ettiğine göre XVII. yüzyıla kadar kaynaklarda kullanılmıştır. V.F. Gening, bu etnonimin iki kısımdan *burt/furt-as* oluştuğunu kabul ederek ilk kısımdan yani *burt*'ün İran dillerinde "oğul" (Avestaca'da *ribta*, Sanskritçe'de *putra*, İskitçe *furt*, Osetçe *firt*, Farsça *rig*) anlamına geldiğini düşünmektedir. Afanasyev'e göre *burt/furt-as* ismi "As oğlu" olarak tercüme edilebilir. Böyle bir kelime oluşumu Osetçe söz diziminin eski karakterini gösterir.²⁴ Bu hususta O. Pritsak da Burtas'ı *furt-as* veya *nehir-as* olarak ele alır ve onların yönetici tabakasının İran kökeninden geldiğini

¹⁹ Boris Vasilyev, "Problema Burtasov i Mordva", *Voprosi Etničeskoj İstori Mordovskogo Naroda*, Vp. 1, İzd-vo AN SSSR, Moskva 1960, s. 203.

²⁰ Afanasyev, "a.g.m.", s. 28.

²¹ Alfred Halikov, "K Voprosu ob Etničeskoj Territorii Burtasov vo Vtoroy Polovine VIII-Naçale X vv.", *Sovetskaya Etnografiya*, No. 5, 1985, s. 163.

²² Yaroslav Plipçuk, "Kem Bili Burtası?", *İstoričeskaya Etnologiya*, No. 2, 2018, s. 257.

²³ Şeşen, *a.g.e.*, s. 161, 169.

²⁴ Afanasyev, "a.g.m.", s. 40.

düşünür.²⁵ Aynı şekilde Rus etimoloji sözlüğünde de As ekinin etnonimi yani “Osetleri/Asları” ifade ettiği *furt/fort* sözcüğünün ise “büyük nehir” anlamına geldiği ifade edilmiş, böylece “Nehir Asları” şeklinde bir sonuca varılmıştır.²⁶

Dobrodomov, Burtasçayı Alan diline akraba olarak yorumlar ve Ryazan Oblastı’nın kuzeydoğusundaki Kadom kenti ile İran dilli Burtaslar arasında bir bağlantı kurar.²⁷ Yine filolog N.D. Rusinov, Nijegorodiçna’nın güneyinde ve güneydoğusunda İran kökenli bir dizi hidronim saptamıştır: Akşa, Anda, Astra, Vadok, Vatras, P’yana, Sergas, Sereja, Sura, Urga vb. Fakat bu hidronimler M.Ö. II. bin yıllarındaki eski halklardan kalmıştır.²⁸

Yazılı kaynaklarda Burtasların devlet yapısı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. E.P. Kazakov, bu halkın kendi hükümdarları olduğu (Narçatke ve Azarape) hakkında bölük pörçük haberlerin altını çizer.²⁹ Narçatka, Mokşa Nehri kenarında saray inşa ettiren ve Moğollar ile savaşırken mahvolmuş efsanevi Burtas prensesi veya kraliçesidir. Hayretdinov’a göre Narçatka, iki köklü bir isimdir *nar*, “nar, nar çiçeği”, çat, Farsçadaki şad, şat yani “sevimli, keyifli” anlamlarına gelmektedir. Kocası Azarap ismi ise Farsça *azar*, “ateş” kökünden gelir.³⁰

Bilenen tek Burtasça kelime *halenc*dir. İbn Rusteh, Burtasların ormanlarının *halenc* ile dolu olduğunu aktarır.³¹ Bu kelime, kimilerine göre Burtasların İran kökenli olduğu hakkında bir gösterge olabilir. Bazı araştırmacılar *halenc* kelimesini “huş ağacı” bazıları da “çam ağacı” olarak çevirmektedir.³² *Halenc*, D.Z. Hayretdinov’a göre Farsçada “iki renkli” - “siyahla beyaz” anlamına gelmektedir. Bu suretle Burtasça *halenc* “huş ağacı” gibi tek bir anlamı ifade etmektedir.³³ Fakat ilk etaptaki çeviri farklılığı bu ağaçların yetiştiği toprakların farklı olmasından dolayı, Burtas yurdunun da araştırmacılar tarafından farklı konumlandırılmasına yol açmıştır. Çam, huş ağacından daha güney bölgelerde yetiştiği için çevirinin ikinci varyantının destekçileri Burtasların ülkesini huşun yaygın olarak görüldüğü güney bölgelere yerleştirmiştir. Afanasyev de bu sebeple güneyde yaygın olarak görülen bu ağaçların dağılımının bozkır bölgesinin ötesine geçmediğini yani Burtas yurdunun daha güneyde aranması gerektiğini vurgular.³⁴ Ona göre Burtasların güneye lokalize edilmesi için başka sebepler de vardır. Öyle ki Burtaslar avcılık ve arıcılıkla uğraşan

²⁵ Omeljan Pritsak, “The Khazar Kingdom’s Conversion to Judaism”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 2, No. 3, 1978, s. 264.

²⁶ Aleksandr Evgen’yeviç Anikin, *Russkiy Etimologičeskiy Slovar*, Vıp. 5, Moskva 2011, s. 187.

²⁷ İgor Georgiyeviç Dobrodomov, “Drevneşie Upominaniya Kazani”, *Drevnyaya Rus’. Voprosi Mediyevistiki*, No: 4 (14), 2003, s. 23-24.

²⁸ Nikolay Rusinov, *Etničeskoe Proşloe Nijegorodskogo Povol’j’ya v Svete Lingvistiki*, N. Novgorod, 1994, s. 80-85, 92.

²⁹ Evgeniy Kazakov, *Voljskie Bolgartı, Ugrı i Finnu v IX-XIV vv: Problemi Vzaimodeystviy*, Kazan 2007, s. 83.

³⁰ Damir Hayretdinov, “Hazarı, Kıpçaki, Burtası: K Voprosu Ob Etničeskih Predkah Nijegorodskih Tatar-Mişarey”, *Vostok (Oriens)*, No. 6, 2015, s. 33.

³¹ Hvol’son, *a.g.e.*, s. 19; Şeşen, *a.g.e.*, s. 83.

³² Afanasyev, “a.g.m.”, s. 34.

³³ Hayretdinov, “a.g.m.”, s. 31.

³⁴ Afanasyev, “a.g.m.”, s. 34-35.

yerleşik hayvan yetiştiricileri ve ekilebilir arazilere sahip çiftçilerdir. Bu tarz bir ekonomi tipinde bozkır dışlanır, orman-bozkır bölgesine tarımsal bölge karşılık gelir. Diğer bir ipucu olarak da Burtasların avcılık ve kürk ticareti³⁵ ile uğraşmasını gösterir. Burtasların sahip olduğu kunduz, sincap, kakım vb. hayvanların yaşadığı fauna bozkır faunasından farklıdır. Bu yüzden, Burtas ülkesini Saltovo-Mayatsk kültürünün orman bozkır (Alan) versiyonunun sınırları içine dahil etmiştir. Burtas ülkesi Suhoy Donets'in yukarı akım bölgesinde, Ten'in yukarısında ve Hoper Nehri'nin aşağısında belirginleşen Ten Nehri'ne kavuşan Burtas Nehri (Mesudi'de geçen) kenarında yer almaktadır.³⁶

Fin-Ugor Varsayımı³⁷

Burtasların Fin-Ugor menşeli olduğunu savunanlar, Burtasların Saltovo-Mayatsk kültürünün mevcut olmadığı yıllarda yani X. yüzyılın başlarında onların bir kısmının Orta İtil'e, Mordva ve Meşer topraklarına ilerlediğini ifade etmiştir.³⁸ Burtaslar, bugünkü Penza Oblastı ve Mordovya bölgesinde 30'dan fazla yerleşim noktasında bulunmuştur. Dolayısıyla Burtasların arkeolojik kalıntıları Mordva yerleşimlerinde bulunmaktadır. V.V. Gol'msten İtil-Oka'nın arasında kalan doğu bölgesini Mordva toprakları olarak belirlemiştir. Buranın güney-doğusunun büyük bir kısmı Mordva halkının bir kolu olan Mokşalar, kuzeybatı kısmı ise diğer bir kolu olan Erziyanlar tarafından işgal edilmiştir. XIII. - XIV. yüzyıla tarihlenen önemli miktarda Mordva eserleri vardır, bunlar arasında özellikle mezarlıklar yer almaktadır. Mokşa ve Erziyanlar için karakterize edilen bu tarz mezarlarda Mordva kültürü belirgindir. Bu türden ya da başka tipteki mezarlıkların yayıldığı alanlar oldukça net biçimde sınırlandırılmıştır, üstelik Mokşa eserleriyle kaplı olan bölge neredeyse tamamen Burtas topraklarıyla örtüşmektedir.³⁹ Fakat Plipçuk'a göre Burtaslar, Mordvalardan ayrılmaktadır.⁴⁰

Antanov, Burtasların etnik doğası kökeniyle ilgili olarak onları Mordvalarla ilişkilendiren versiyonları oldukça zayıf bulup, daha çok Macar kökenlerine vurgu yapar.⁴¹ Gerçekten de Burtasların, Fin-Ugor kökenine dair varsayımda Macarlar ön plana çıkmaktadır. Rus vakayinamelerinde Mordvalar ve Burtaslar ayrı olarak anılır. Ruslara vergi veren halklar listesinde Mordvalar da vardır.⁴² *Rus Topraklarının Yıkımı Hakkında* ise Burtaslar ve Mordvalar iki ayrı isim olarak geçer.⁴³ Fin-Ugor teorisi genel anlamda Burtasları Penza Krayında

³⁵ Hvol'son, *a.g.e.*, s. 73.

³⁶ Hvol'son, *a.g.e.*, s. 35-39.

³⁷ Bu varsayım altında bahsi geçen Macarlar Rus araştırmacılar tarafından Fin-Ugor kökenli halklar arasında sayılmaktadır. Macarların Türk menşeli varsayımı için bkz. Osman Karatay, *Macarlar Kökleri ve Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.

³⁸ İgor Antonov, *Rail' Gumeroviç Kuzeyev ob Etničeskoj İstorii Volgo-Ural'skogo Regiona v Epohu Srednevekov'ya*, Svoyö İzdatel'stvo, Sankt-Peterburg 2015, s. 75.

³⁹ Vera Gol'msten, "Burtası", *KSİMK*, Vıp. XIII, 1946, s. 25.

⁴⁰ Plipçuk, "a.g.m.", s. 253.

⁴¹ Antanov, *a.g.e.*, s. 75.

⁴² *Polnoe Sobranie Russkih Letopisej. I. II. Lavrentiyevskaya i Troitskaya Letopisi*, T. 1, İzd. Arheografičeskogo Kommissiyeyu, Sanktpeterburg 1846, s. 27.

⁴³ http://www.drevne.ru/lib/pogib_s.htm?print, [Erişim Tarihi: 02.05.2020].

Bulgarlaşmış olarak varsayılan Madyarların bir parçası gibi gören İ. Andreyev'in varsayımına bağlıdır.

Andreyev, kaynaklarda geçen Burtas ve Madyar isminin aslında aynı etnisiteye vurgu yaptığını düşünür. Burtaslar ilk bin yılın neredeyse tümü boyunca Macar/Madyar ve onların atalarıyla temas halinde kalmıştır. Temas halinde oldukları saha VI. - VII. yüzyıla kadar Batı Sibirya'nın orman-bozkır bölgesinde, yani Burtasların atalarının yaşadığı Uralların güney eteklerinin kuzeyindedir. VII. ve IX. yüzyılın ilk yarısında Madyarlar Batı Ural çevresine göç etmiş ve burada VII. - VIII. yüzyılda Burtasların atalarının yaşamaya devam ettikleri yer olan Muzgar'a kadar, güney sınırları doğrudan Uralların güney eteklerinde bulunan Büyük Macaristan'ı oluşturmuşlardır. IX. yüzyılın ortalarında Büyük Macaristan'dan güneybatıya göç eden Macarlar, İtil'in batısında bulunan Burtasların güneyinde, Orta Ten'deki Lebedia'da⁴⁴ kısa bir süre kalmışlardır. Burtaslar ve Madyarların uzun ve sıkı temasta kalmaları, kaynaklardaki Madyar isminin sıklıkla Burtas adıyla yer değiştirmesine neden olmuştur. Madyar birliğinin çöküşünden sonra, Arap kaynaklarındaki Madyar ismi Hazar Hakanlığı'ndan kopan ve Ten'in batısında bulunan grubu ifade eder. Bundan sonra yeni etnopolitik birlik baskın olan boyun adı "*Burtas*" ile anılmaya başlar.⁴⁵ Kaynaklarda IX. - X. yüzyılda aktif olarak geçmeye başlayan "*Burtas*" ismi, XI. - XII. yüzyılda pratik olarak kullanım dışı hale gelmeye başlamıştır. Andreyev'in ifadesine göre, "*Burtas*" ismi tekrar XIII. yüzyılda Moğol istilasıyla bağlantılı olarak anılır ve burada onlar Moğollar tarafından fethedilen halklar arasında sayılırlar. XIII. - XIV. yüzyılda İtil ve Ural çevresinde Madyar ismi geçmez. XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılın başında "*Macar*" ismi, IX. - X. yüzyılda Burtasların bulunduğu yeri karşılayarak bölge anlamında kaynaklarda tekrar geçmeye başlar. XV. - XVI. yüzyılda Batı İtil'de insanlar artık Mojerler, Mojeryan ve Maçeryan olarak anılmaya başlar. "*Mojar-Mojerler*" etnonomi açıkça ilk ifadesiyle bağlantılıdır. Toponimlerin bu anlamdaki dağılımı yani "*Mojar*", Burtasların IX. - X. yüzyıldaki farklı yerleşim alanlarını oluşturur. XVII. yüzyıl ve daha geç kaynaklarında "*Mojarlar*" toponimleri ve etnonimleri giderek "*Meşer-Mişar*" formuna dönüşmeye başlar. Aynı zamanda Tatar-Mişerlerin batı, özellikle de doğu istikametindeki kurulumu ile bağlantılı olarak aktif bir yerleşim yeri vardır. "*Mocar*" ismi yeni yerlere aktarılmaz, "*Meşerler-Mişar*" toponimlere aktarılır. Bu dönüşüm bu şekilde devam eder.⁴⁶ Sonuç itibarıyla ona göre Burtaslar, VIII. - IX. yüzyılda Bulgarlarla birlikte Yukarı Sura, Mokşa ve Bulgarlaşmış bazı bölgelere gelen Madyar kabilesinin bir koludur. Penza bölgesinde Bulgarlaşma devam etmiştir.⁴⁷

Bugün genellikle yukarıda bahsi geçen Tatar halklarından sayılan Mişerler ve Burtaslar arasında da bağlantı kurulmuştur. Burtasların, Fin-Ugor menşese-

⁴⁴ Lebedia araştırmacılara göre farklı konumlandırılmıştır. Bkz. Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

⁴⁵ Sergey İvanoviç Andreyev, "K İstoriceskoy İnterpretatsii Burtasov", *Vestnik TGU*, Vıp. 10/102, 2011, s. 246.

⁴⁶ Andreyev, "a.g.m.", s. 245-246.

⁴⁷ Andreyev, "a.g.m.", s. 244.

ini savunanlar Mişerlerin de aynı şekilde Fin-Ugor olduğunu düşünmektedir. Bu hususta Mişer, yukarıda da bahsi geçtiği gibi Meşçera/Moçar/Mojar şeklinde anılan Fin-Ugor boylarından sayılır. Mişerleri, Madyarlarla ilişkilendiren B.A. Vasilyev, Madyarlarla ile Burtasları ilişkilendirir. Rus kaynaklarında “Meşer” etnoniminin ilk kez XIV. yüzyıl ortalarında ortaya çıktığını ve sadece XV. - XVI. yüzyıl metinlerinde yaygın olarak kullanıldığını ifade eden araştırmacı, bu etnonimin Meşer yurdu veya Meşera toponiminden geldiğini ifade eder. Mişerleri sadece Meşeryak veya Meşeryanlarla değil, XV. - XVI. yüzyıl belgelerinde geçen Mijerler veya Mojerler (Majar-Maçar) ile bağlar ve ikinci geçenlerin Macarlarla genetik olarak bağlı olduğunu düşünür. Kendi ifadesiyle Arapların Burtas olarak adlandırdığı Madyar boy gruplarını bu Macarların bir parçası olarak görür. Burtaslar ve Madyarların uzak bir geçmişte etnik olarak birbirine çok yakın olduğunu düşünür.⁴⁸ Mişerlerin Madyar kökenli olduğunu savunanlar arasında R.G. Kuzuyev de bulunur ve bu hususta “Mojar/Majar etnik adlandırmasında Ugor-Madyar kökünü taşıyan Mişer kabilesi, etnik köken itibariyle Madyar birliğine bağlı Ugor boylarından birisiyle bağlantılıdır.” şeklindeki görüşünü savunur.⁴⁹ M.F. Zekiyev’e göre Meşçera şeklinde anılan Eski Mordvaların, Tatarlaşmış Mişer’e döndükleri şeklindeki düşünce, gerçeği yansıtmamaktadır ve Eski Erzya ve Mokşaların kendiliğinden Türkleşmeleri mümkün değildir. Mişerleri, Fin-Ugor menşeli olarak sayan, sonradan Türkleştiklerini savunan ve Mişerleri Burtaslarla bir tutan araştırmacılara karşı çıkan M.F. Zekiyev onları Türk olarak addetmiş ve Akatsirlerle özdeşleştirmiştir.⁵⁰

A.V. Rastoropov, doğulu coğrafyacıların tasvir ettiği Burtasların, IX. yüzyılın sonunda Pannoniya’ya giden Ugor-Madyar ile yakından ilişkili olan güney Ugor grubuyla alakalı olduğunu düşünmektedir.⁵¹ İ.V. Antonov’a göre yazılı kaynaklar Madyar/Magyarlar ve Burtaslar arasındaki ilişki hakkında hiçbir şey rapor etmez ya da İstahri ve İbn Havkal’ın Burtasların Bulgar ve Hazarlardan farklı bir dile sahip olduğu ile ilgili haber vermesi⁵² onların Türk olmayan bir halk ya da Ugor kökenli olarak saymak için yeterli değildir. Sonuçta tek bir yazar bile Burtas dilinin Madyar diline benzediğini yazmamıştır.⁵³

Araştırmacılar Ural-Kama çevresindeki eski Madyar anıtları ile Ten çevresindeki anıtların benzerliğine dikkat çekerek, Madyarların ve dolayısıyla onlarla ilişkili olan Burtasların yurdunun Hazarlara yakın bir yerde aranması gerektiğine dikkat çekmiştir. Örneğin Ten çevresi Avilov anıtları ile Ural-Kama çevresi Kuşnarenkovsk-Karayakupov mezarlarındaki ortak unsurlar saptanmış ve Ten’in kuzeyinde, İtil’e bağlanan Samara kıvrımının güneyinde (yani

⁴⁸ Boris Vasilyev, “Problema Burtasov i Mordva”, *Voprosi Etničeskoj İstorii Mordovskogo Naroda*, Vıp. 1, İzd-vo AN SSSR, Moskva 1960, s. 205-209.

⁴⁹ Rail Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul 2013, s. 129.

⁵⁰ Mirfatih Zekiyev, “Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2006, s. 75-77.

⁵¹ Aleksandr Rastoropov, “K Voprosu o Lokalizatsii Burtasov Po Pis'mennim i Arheologičeskim İstočnikam”, *Voprosi Etničeskoj İstorii Volgo-Don'ya v Epohu Srednevekov'ya i Problema Burtasov: Tezisi k Mejblastnoj Naučnoj Konferetsii 23-27 Yanvary 1990 Goda*, Penza 1990, s. 77.

⁵² Şeşen, *a.g.e.*, s. 169.

⁵³ Antonov, *a.g.e.*, s. 76-77.

İtil-Ten arası) Burtasların bulunduğu varsayımını dile getirmişlerdir. Bu hususu İbn Havkal ve İstahri'nin Burtasların Hazarlarla komşu, İtil havzasında bulunan bir halk olduğu ile ilgili haberine bağlamışlardır.⁵⁴ Bu bağlamda yine Avilov mezarlarına dikkat çeken A.V. Rastropov'a göre Hazar Hakanlığı dönemindeki Burtaslar, büyük olasılıkla Ugor halkı anlamına geliyordu. Özetle Macarlar Volgograd'ın kuzeyinde Penza kenti genişliğine kadar İtil-Ten arasında, Karakul tipi anıtlarla bağlantısı göz ardı edilen Avilov tipi eserlerin bulunduğu yerde kalmıştır.⁵⁵ Burtasların bugünkü Fin-Mordvaların atası olduğunu düşünen P. Golden da Burtas yurdunu Samara'ya yakın lokalize eder, hatta Burtas Nehri'ni Samara Nehri ile özdeşleştirir.⁵⁶ Burtasların etnik olarak Türklüğe dayandığını savunan A.H. Halikov, Burtasların Madyarlardan geldiğini reddeder, fakat onlar arasındaki bağı kabul eder. A.H. Halikov, Burtasların hem eski (Aral çevresi) hem de yeni (İtil'in sağı) yaşam yerlerinde komşuları arasında en uzun temaslar kurduğu halkın Madyar-Macarlar olduğunu ifade eder. Ona göre bu temaslar o kadar yakın ve uzun bir süre gerçekleşmiştir ki bu durum kaynaklarda Madyar isminin sıklıkla Burtas olarak geçmesine neden olmuştur.⁵⁷

Türk Varsayımı

Burtasların, Türk oldukları ile ilgili varsayım yazılı ve arkeolojik kaynaklar çerçevesinde belirlenmiştir. Burtasların Türk dilli bir halk olduğu hususunda A.H. Halikov görüşlerini şu şekilde ifade eder:

"Mesudi'nin aktardıklarına göre Bulgarların güneybatısında, üç günlük uzaklıkta Türk halklarından olan Burtaslar bulunur. Sonradan Bulgarların emrine girmişlerdir... Bulgar ve Burtasın akrabalığı bilinmektedir ve onların Kimek-Kuman kökeninden geldiğini, Kahraman Kuman veya Alp'in (Yafes'in oğlu) oğulları Bulgar ve Burtasın kardeş olarak geçtiğini Bulgar-Tatar efsanelerinde görebiliriz. Türkçe konuşan Uğuz-Kıpçak halkları dünyasının bir parçası olan Bulgar ve Burtasların etnik yakınlığı, eski Türk geneloji kültürüyle semantik olarak ilişkili olan bakır heykelciklerin Burtas ve Bulgar topraklarında keşfi ile açıklanmıştır."⁵⁸

V. Sbojev, Burtas dilini Çuvaş diline dayandırmaktadır. Araştırmacı, Burtas kelimesinde "yaşamak, yerleşik olmak" anlamına gelen eski biçimli fiil formu görmüş, dolayısıyla Burtas'a "yerleşim yeri, konut" anlamlarını yüklemiştir.⁵⁹

Burtasları Moğol dilli olarak varsayanlar da mevcuttur. Bu varsayımın savunucuları Burtas dilinin Moğol dil grubunda yer alabileceğini, Burtaslarda kadının hür irade ile eşini seçebiliyor olmasının Moğol adetleri ile örtüştüğünü savunmuştur. Bununla birlikte Moğol etnoniminde, Burtas etnonimine

⁵⁴ Antonov, a.g.e., s. 76.

⁵⁵ Rastropov, "a.g.m.", s. 75-76.

⁵⁶ Peter Golden, *Khazar Studies*, Vol. 1, Budapest 1980, s. 88.

⁵⁷ Alfred Halikov, "Burtası i ih İstoriko-Arheoloğičeskoe Opredelenie", *Voprosi Etničeskoj İstorii Volgo-Don'ya v Epohu Srednevekov'ya i Problema Burtasov: Tezisi k Mejoblastnoy Naučnoj Konferetsii 23-27 Yanvary 1990 Goda*, 1990, s. 90-96.

⁵⁸ Alfred Halikov, *Tatarskiy Narod i Ego Predki*, Kazan 1989, s. 85.

⁵⁹ Afanasyev, "a.g.m.", s. 39.

yakın formlar olduğuna dikkat çekilmiştir. Örneğin Moğol dilli Buryatlar ya da Moğol kökenli Hakasların ataları Burutlar bunlar arasındadır. Fakat bu varsayım kronolojik ve toponomik açıdan biraz sorunlu görünmektedir. Zira Orta İtil bölgesindeki Moğol toponimlerinin, Burtasların yerleştiği İtil'in sağ kıyısından ziyade sol kıyısında yoğunlaşmış olmasıdır. En önemli sorun da Moğolların bölgeye geliş tarihi ile ilgilidir.⁶⁰

Burtasların Türk dilli halklarından olduğunu savunan araştırmacılardan biri de M.F. Zekiyev'dir. "As" kelimesini en eski Türk adlarından biri, Asları da Türk olarak sayan yazar, Asların eski zamanlardan beri Yayık-İtil bölgesindeki varlığına dikkat çekmiş ve bunların Ostyak (Bunlar gerçek As değildir), Burtas ve Suas gibi çeşitlere ayrıldığını ifade etmiştir. Burtasları Bulgar halkının atalarından biri olarak saymış, Burtasların uzun süre kendi etnisitelerini koruduğunu belirtmiştir. Onun üzerinde durduğu ve savunduğu en temel nokta Burtasların en başından Türkçe konuştukları idi. Bu sebeple Burtasların sonradan Türkleştikleri ve Türkçe konuşmaya başladıklarını reddeder. Burtas ismi, diğerlerinden farklı olarak özel As anlamlarındandır. Burtaslar bilindiği gibi arıcılıkla uğraşmıştır. Bu sebeple *Burta* isminin tanımlayıcı kısmı "içi boş ağaç/kovuk" anlamına gelen *bor/bura/bört/mur/murt* kelimesinden gelmektedir. Bulgar-Tatarcada *murt* sözcüğünün anlamı "çürük ağaç"tır. Çürüme yüzünden kovuk ortaya çıkar ve böylece insanlar arılarla çok fazla muhatap olmadan buradan bal elde eder. Tatar *umartası* yani kovanı, Mişer diyalektğinde *murtadır* ve *bört-murt'a* dönüşür. Böylece Türk etnik ismi olan Burtas, arıcılıkla uğraşan Aslar anlamına gelir: *burta-as*.⁶¹

A.H. Halikov, Burtas atalarının olası çıkış yeri ile ilgili olarak Aral çevresini öneren ilk arkeologlardandır. O, Burtaslarla IX. - X. yüzyıla tarihlenen, Penza bölgesinde tespit edilen Armiyev kurgan mezar tipi eserleri ilişkilendirmiştir. Araştırmacıya göre Armiyev tipi eserler bırakan boyların etnosu Güney Ural çevresinin, Orta Asya'nın batı kısmına yakın en yakın bölgelerinde Aral çevresinde Oğuz halkıyla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Bu da VIII. - IX. yüzyıllar arasında Butasların Güney Ural ve Aral çevresinde, özellikle Yayık ve Emba nehirlerinin arasında yaşadığını göstermektedir. IX. yüzyılda Tokuz Oğuzların baskısıyla Güney Ural'ı terk eden Burtaslar İtil'in sağ kıyısına yerleşmiştir.⁶² Burtasların İtil'in kıyısına yerleşmiş olduğuna yazılı ve arkeolojik incelemeler sonucunda varılmıştır. Örneğin Hazar Hakanı Yusuf'un mektubunda Burtaslar, Suvarlar, Ariasu-Mordva Erziya, Çeremişler, Vyatiçler, Severyanlar ve Slavyanlar ile birlikte Hazar Devleti'nin kuzey kısmında yaşayan sakinler⁶³ olarak ele alınmıştır. Müslüman alimler ve Tatar araştırmacılar

⁶⁰ Belenov Nikolay, "Voprosi Etnoyazkovoy Prinadlejnosti Burtasov Po Dannim Onomastiki", *Filologičeskie Nauki. Voprosi Teorii i Praktiki*, No. 9 (63), Ç. 1, 2016, s. 62.

⁶¹ Zakiyev Mirfatih, *Proishojdenie Tyurkov i Tatar*, İzd. İnsan, Moskva 2002, s. 283.

⁶² Alfred Halikov, "Burtası i ih İstoriko-Arheologičeskoe Opredelenie", *Voprosi Etničeskoj İstorii Volgo-Don'ya v Epohu Srednevekov'ya i Problema Burtasov: Tezisi k Mejoblastnoj Naučnoj Konferecstii 23-27 Yanvary 1990 Goda*, 1990, s. 94.

⁶³ Vladimir Napol'skih, "Bulgarskaya Epoha v İstorii Finno-Ugorskih Naradov Povolj'ya i Predural'ya", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Otv. Red. Fayaz Huzin, Kazan 2006, s. 101.

Burtasların ülkesini genellikle Hazarlara 12 veya 17 günlük bir mesafede, yani Orta İtil'e konumlandırmıştır.⁶⁴

İtil kıyısına yerleşen Burtaslar IX. - X. yüzyılda Hazarlara bağlı olarak yaşamışlar, Hazarların bölgedeki gücünü kaybetmesiyle İtil Bulgarlarının etkisi altına girmişlerdir. X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Burtaslar, İtil Bulgarlarına bağlanmış ve X. - XIII. yüzyılda İtil Bulgar Emirliği'nin özerk kısmını oluşturmuştur. Bu durum bölgedeki yerleşimlerde saptanan Bulgar kültürü ile doğrulanmıştır.⁶⁵

Bu bölümde yazılı kaynakları baz alacak olursak belirtmemiz gerekir ki diğer varsayımlara göre Türk kökenli varsayım daha baskın durmaktadır. Örneğin X. yüzyıl kaynaklarından İbn Rusteh, Gerdizi ve Hududü'l-Alem Burtasların inancının Oğuzlara benzediğini söyler.⁶⁶ Mesudi, Burtasları kendi adıyla anılan bir nehrin kenarında yaşayan Türk boyu olarak tanımlar.⁶⁷ Farsça bir kaynak olan ve yazarının şüphesiz İran dilli Alanlardan haberdar olduğu Hududü'l-Alem'de bile Burtaslar, Oğuzlara gelenek olarak yakın halk olarak geçmektedir.⁶⁸ Mirhand, Burtasların yine onlar gibi Türk dilli olan Bulgarlar ile ilişkisini yazmıştır: “*Yafes'in oğlu Kuman'ın iki oğlu vardır: Burtas ve Bulgar.*”⁶⁹ Burtasların, Türklüğüne vurgu yapan bu haberlerin yanı sıra, onların Türk kökenli olmadığı yönünde fikir uyandıran ve bu sebeple Burtasların İran ya da Fin-Ugor kökenli değerlendirilmesine yol açan haberler de vardır. Örneğin Mervezi onların domuz beslediğinden bahseder.⁷⁰ Bilindiği gibi domuz Türk göçebe kültüründe ve hayvan yetiştiriciliğinde görülmeyen bir unsurdur. Bu hususta B.N. Zahoder, “*Kaspiyskiy Svod*” adlı eserinde bu haberin gerçekleri yansıtmadığının altını çizmiştir.⁷¹ Yine Burtasların Türk dilli olmadığını, onların dilinin Hazarlardan farklı olduğunu aktaran müelliflerden biri El-Belhi'dir.⁷² Fakat onların Türklüğüne vurgu yapan diğer haberlerin çoğunluğuna karşın sadece bu haberleri kullanarak başka bir köken saptamak pek doğru bir yaklaşım olmaz. Örneğin yine bir başka müellif İstahri'nin “*Bulgarların dili Hazarların dili gibidir, Rusların dili de Hazarların ve Burtasların dilinden farklıdır.*” haberinden yola çıkarak Burtas dilinin Türk dillerinden olmayıp, İran dillerinden olduğu gibi bir sonuç çıkaranlar oldukça fazladır. Fakat V.N. Zahoder'e göre buradaki atfın ikinci bölümü incelenmelidir. Zira bahsi geçen haberde Hazar ve Burtas dillerinin Rus dilinin karşısına birlikte konumlandırılması, Burtas dilinin Hazar dili ile yakın bir ilişkisi olduğuna kanıt teşkil eder. İfade ettiğine göre

⁶⁴ Halikov, “a.g.m.”, s. 160.

⁶⁵ Mihail Poleskih, “O Kulturme i Nekotorih Remeslah Obulgarizovannih Burtas”, *İstori Rannih Bulgar*, (Otv. Red. Alfred Halikov), İzd. KFAN SSSR, Kazan 1981, s. 56.

⁶⁶ Şeşen, a.g.e., s. 37, 71, 83.

⁶⁷ Mesudi, a.g.e., s. 73.

⁶⁸ *Hududü'l - Âlem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib*, Çev. Murat Ağarı - Abdullah Duman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 123; Şeşen, a.g.e., s. 71.

⁶⁹ Hvol'son, a.g.e., s. 78.

⁷⁰ Marvazi, a.g.e., s. 33.

⁷¹ Boris Nikolayeviç Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope. Gorgan i Povolj'e v IX-X vv.*, Moskva 1962, s. 245.

⁷² Hvolson'a göre el-Belhi'nin bu haberi Yakut el-Hamavi ve Zekariya el-Kazvini tarafından tekrarlanmıştır: Hvolson, a.g.e., s. 76.

İstahri'nin Gotik el yazmasında bu haber şu şekilde değişime uğramaktadır: “Bulgarların dili Hazarların ve Burtasların diline benzemektedir.”⁷³

Burtas topraklarında deve kemiklerine rastlanması Burtasların Türk ya da Aral kökenli olduğunun altını çizer. Fakat Afanasyev'e göre deve kemikleri, yerleşik ahalinin bulunduğu (özellikle Borşev, Titçih, Bulgar, Kiev yerleşimlerinde) Doğu Avrupa'nın bozkır ve ormanlık alanların çoğunda görülmüştür.⁷⁴ Smirnov'a göre ise Burtaslarda deve kemiklerine dair arkeolojik kalıntılar ya da yazılı kaynaklarda geçen develerin varlığı Burtasların yerleşik karakterini yansıtmaz aksine Burtasların İtil ötesi-Aral çevresi kökenlerinin doğulu geleneklerinin bir göstergesini oluşturur. Onun fikrine göre XIX. yüzyılda deve yetiştiriciliğinin ana merkezi “Samara, Orenburg ve Astrahan bölgelerinden Orta Asya'ya uzanan bozkırlardır.” Eğer yazılı kaynaklar Burtaslarda develerin varlığı hakkında bilgi veriyorsa, Afanasyev'in iddia ettiği üzere Salt-Mayat kültürünün orman-bozkır varyantını yansıtan halkın yani Burtasların hiç deveye sahip olmaması gerekir.⁷⁵

Sonuç

Bizim kanaatimize göre Burtaslar özellikle İtil Bulgarlarıyla benzeşen içtimai özelliklere sahip Türk kökenli bir topluluktur. Bu tarz bir sonuca ulaşmamıza sebep olan dayanak noktalarımız ise linguistik ve içtimai temelli olmak üzere yukarıdaki Türk kökenli varsayım göstergelerine ek olarak sunulabilir.

Burtas'ın kökeni: *Burtas* kelimesinin kökeni ile ilgili yukarıda geçtiği üzere çok sayıda iddia ortaya atılmıştır. Bu hususta biz çıkış noktası olarak M. Zekiyev'in görüşlerini oldukça yetkin buluyoruz. O yukarıda bahsi geçtiği gibi *As* kelimesini en eski Türk etnik adlarından biri olarak saymaktadır. Hatta aktardığına göre İtil Bulgarlarının bir diğer adlandırmasını *As* oluşturmuş, Mariler İtil Tatarlarına “*Su kenarında yaşayan Aslar*” anlamına gelen *Suaslar* demiştir.⁷⁶ *As* etnik isimlendirmesinden yola çıkacak olursak bu etnik ismi tamlayan, *Burt'u* ise tamlanan bir isim olarak kabul edebiliriz. Kamus-i Türki'de⁷⁷ *burtlak* kelimesinin iki anlamından biri “*taşlık, çalılık yer*”dir (tıpkı sulak, ot-lak vb. gibi). Farklı bir varsayımla *Burt-as*'ın “*Çalılık yerde yaşayan Aslar*” (Moğolcada *Buraa* ağaçlık, yoğun çalılık yer⁷⁸) olduğu anlamını çıkarabiliriz. Zira Zekiyev de her ne kadar yukarıda geçtiği gibi bu ismin izahatını *murt-as* “*çürük ağaç toplayan aslar*” olarak vermişse de bir başka yerde “*Orman Asları*” diye aktarmaktadır.⁷⁹

İçtimai benzerlikler: İbn Rusteh Burtas genç kızlarının dilediği kişiyle evlenme hürriyetine sahip olduğunu aktarır.⁸⁰ Bu husus diğer Türk toplumla-

⁷³ Zahoder, *a.g.e.*, s. 239.

⁷⁴ Afanasyev, “*a.g.m.*”, s. 34.

⁷⁵ İvan Smirnov, *Mordva. İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk*, Kazan 1895, s. 50.

⁷⁶ Mirfatih Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2019, s. 66.

⁷⁷ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, Dersaadet İkdâm Matbaası, İstanbul 1899, s. 308.

⁷⁸ Ferdinand Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük 1*, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 220.

⁷⁹ Zekiyev, *a.g.e.*, s. 64.

⁸⁰ Hvol'son, *a.g.e.*, s. 21.

rında da görülen bir gelenektir.⁸¹ Başka benzeşen noktalar da vardır: Komşu halklara yağma akınları yapmaları, süvari birliğine sahip olmaları⁸² ya da aksakallı olarak tanımlanan iki yöneticilerinin olması⁸³ Türk konar-göçer yaşam tarzına uygunluk arz etmektedir. Burtas toplumunda iki tarzda defin töreninin gerçekleşmesi, tarım ile fazla haşır neşir olunması ya da arıcılıkla uğraşmaları büyük ihtimalle yerleşik kültürlerle olan temaslar neticesinde gelişmiştir. Zira VII.-X. yüzyıllar arasında aşamalar halinde Azak çevresinden Orta İtil'e göç etmiş olan İtil Bulgarları da Burtaslar gibi arıcılık, avcılık ve tarımla haşır neşir olmuştur. Bununla birlikte arkeolojik veriler de (ölü gömme, kap-kacak tarzı, konut vb.) Burtasların, Bulgarlarla etnik yakınlığına göz kırpmaktadır. Fakat tıpkı İtil Bulgarları gibi Burtasların da net biçimde sadece Türk boylarından oluştuğu söylenemez. Bizim kanaatimize göre tüm varsayımların dayanak noktalarını birleştirirsek Burtasların kurucu unsurunun Türk halkının ise kozmopolit bir yapıdan oluştuğu söylenebilir. Yani Burtas etnoniminin kökeni Türklüğe dayansa da baskın olan bu isim altında Fin-Ugor ve Türk halkları bir arada yaşamıştır. Kozmopolit bir yapıya sahip olan halkın dilsel, dinsel ve kültürel etkileşim yaşaması ise kaçınılmazdır. Burtas yurdu içerisinde farklı etnisiteye sahip olan bu halkların çoğunluğu, komşuları ve siyasi olarak bağlı oldukları İtil Bulgarları etkisiyle Müslümanlaşmışlardır. Sadece İslamiyet'le tanışmakla kalmayıp, İtil-Kama'daki yerel unsurlarla harmanlanan yeni Bulgar kültüründen de fazlasıyla etkilenmişlerdir. Sonraki süreçte Burtasların, Tatar etnonimi içerisine dahil edilmesi de X. yüzyıldaki bu etkileşimlerin ve temasların neticesinde gerçekleşmiştir.

İtil Bulgarlarının güneybatısında bulunan Burtasların etnik kimliği ya da yurtları hakkında ne yazık ki bizim literatürümüzde herhangi bir çalışma yer almamaktadır. Oysa ki bu husus Rus ve Tatar ilim aleminde uzun uzadıya ele alınan bir konuyu oluşturmuştur. Burtas halkının etnik aidiyeti ile ilgili ortaya çıkan çalışmaların bir kısmı bilimsel çerçevede ele alınırken bir kısmı da dönemin siyasi konjonktürüne göre tarafgir görüşlere dayanmıştır. Fakat çalışmamızda yer verdiğimiz araştırmacılar Burtasların etnik kökeni ve lokalizasyonu ile ilgili kuramlarını öne sürerken, yazılı ve arkeolojik kaynakları detaylı olarak incelemiş ve bu kaynakları karşılaştırarak ele almıştır.

Bu varsayımlar belli başlı araştırmacılar çerçevesinde özet olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Zira varsayımların geniş çaplı ele alınması ve değerlendirilmesi çalışma sınırlarımızı aşacaktır. Burtasların Türk kökenli olduğu yönündeki varsayım dilbilimciler ve etnologlarca daha detaylı incelenmelidir. Bizim çalışmamızın amacını daha ziyade literatürümüzde araştırılmamış bir topluluğu tanıtmak ve bu topluluğun ilim aleminde nasıl tanımlandığını ortaya koymak oluşturmaktadır.

⁸¹ Meltem Akıncı, "İtil Bulgar Kadınlarında Giyim-Kuşam, Takılar ve İbn Fadlan'a Göre Sosyal Hayat", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 119, S. 234, Haziran 2018, s. 79.

⁸² Hvol'son, *a.g.e.*, s. 21.

⁸³ Zahoder, *a.g.e.*, s. 243.

Kaynaklar

AFANASYEV, Gennandiy Evgen'yeviç: "Etničeskaya Territoriya Burtasov Vo Vtoroy Polovine VIII Naçale X. v.", *Sovetskaya Etnografiya*, No. 4, 1984.

AFANASYEV, Gennandiy Evgen'yeviç: *Arheologičeskie Otkritiya na Novostroykah. Naselenie Lesostepnoy Zonı Basseyna Srednego Dona v VIII-X vv. (Alanskiy Variant Saltova-Mayatskoy Kul'turı)*, Vıp. 2, Moskva 1987.

AKINCI, Meltem: "İtil Bulgar Kadınlarında Giyim-Kuşam, Takılar ve İbn Fadlan'a Göre Sosyal Hayat", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 119, S. 234, Haziran 2018.

ANDREYEV, Sergey İvanoviç: "K İstoričeskoj İnterpretatsii Burtasov", *Vestnik TGU.*, Vıp. 10/102, 2011.

ANIKIN, Aleksandr Evgen'yeviç: *Russkiy Etimologičeskiy Slovar*, Vıp. 5, Moskva 2011.

ANTONOV, İgor: *Rail' Gumeroviç Kuzeyev ob Etničeskoj İstorii Volgo-Ural'skogo Regiona v Epohu Srednevekov'ya*, Svoyo İzdatel'stvo, Sankt-Peterburg 2015.

ARTAMANOV, Mihail: *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

BELENOV, Nikolay: "Voprosı Etnoyazıkovoy Prinadlejnosti Burtasov Po Dannım Onomastiki", *Filologičeskie Nauki, Voprosı Teorii i Praktiki*, No. 9 (63), Ç. 1, 2016.

DOBRODOMOV, İgor Georgiyeviç: "Drevneysie Upominaniya Kazani", *Drevnyaya Rus'. Voprosı Mediyevistiki*, No: 4 (14), 2003. Bu kaynak için ayrıca bakınız: <http://www.drevnyaya.ru/vyp/v2003.php> adlı siteden 02.04.2020 tarihinde alınmıştır.

GARKAVI, Avraam: *Skazaniya Musul'manskih Pisateley o Slavyanah i Russkih's Polovini VII Veka Do Kontsa X veka po R.H.*, Sanktpeterburg 1870.

GOLDEN, Peter: *Khazar Studies*, Vol. 1, Budapest 1980.

GOLMSTEN, Vera: "Burtası", *KSİİMK*, Vıp. XIII, 1946.

HALIKOV, Alfred: "K Voprosu Ob Etničeskoj Territorii Burtasov vo Vtoroy Polovine VIII-Naçale X vv.", *Sovetskaya Etnografiya*, No. 5, 1985.

HALIKOV, Alfred: *Tatarskiy Narod i Ego Predki*, Kazan 1989.

HALIKOV, Alfred: "Burtası i ih İstoriko-Arheologičeskoe Opredelenie", *Voprosı Etničeskoj İstorii Volgo-Don'ya v Epohu Srednevekov'ya i Problema Burtasov: Tezisi k Mejoblaztnoy Nauçnoy Konferetsii 23-27 Yanvaryä 1990 Goda*, 1990.

HAYRETDINOV, Damir: "Hazarı, Kipçaki, Burtası: K Voprosu Ob Etničeskih Predkah Nijegorodskih Tatar-Mişarey", *Vostok (Oriens)*, No. 6, 2015.

http://www.drevne.ru/lib/pogib_s.htm?print_ adlı siteden 02.04.2020 tarihinde alınmıştır.

Hudüdü'l - Âlem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib, Çev. Murat Ağarı - Abdullah Duman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

HVOL'SON, Daniel: *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabskogo Pisatelya Naçala X veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, İzd. İmperatorskoj Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1869.

- KARATAY, Osman: *Macarlar Kökleri ve Türkler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.
- KAZAKOV, Evgeniy: *Voljskie Bolgarı, Ugrı i Finni v IX-XIV vv: Problemi Vzaimodeystviy*, Kazan 2007.
- KUZEYEV, Rail: *İtil-Ural Türkleri*, Çev.: Arif Acaloğlu, İstanbul 2013.
- LESSING, Ferdinand: *Moğolca-Türkçe Sözlük 1*, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- Mesudi: *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Hudüd al-Alam*, Çev. Vladimir Minorsky, The Regions of the World, 2 ed. L., 1970.
- NAPOLSKIH, Vladimir: "Bulgarskaya Epoha v İstorii Finno-Ugorskih Narodov Povolj'ya i Preduralya", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Otv. Red. Fayaz Huzin, Kazan 2006.
- ÖZCAN, Altay: *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- PLETNEVA, Svetlana: *Ot Koçeviy k Gorodam. Saltovo-Mayatskaya Kul'tura*, İzd. Nauka, Moskva 1967.
- PILIPÇUK, Yaroslav: "Kem Bili Burtası?", *İstoriçeskaya Etnologiya*, No. 2, 2018.
- POLESSKIH, Mihail: "O Kulturne i Nekotorih Remeslah Obulgarizovannih Burtas", *İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. Alfred Halikov, İzd. KFAN SSSR, Kazan 1981.
- Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey. I. II. Laurentiyevskaya i Troitskaya Letopisi*, T. 1, İzd. Arheografiçeskogo Kommissiyeyu, Sanktpeterburg 1846.
- PRITSAK, Omeljan: "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 2, No. 3, 1978.
- RASTOPOROV, Aleksandr: "K Voprosu o Lokalizatsii Burtasov Po Pis'mennim i Arheologiçeskim İstoçnikam", *Voprosı Etniçeskoy İstorii Volgo-Don'ya v Epohu Srednevekov'ya i Problema Burtasov: Tezisi k Mejoblazstnoy Nauçnoy Konferetsii 23-27 Yanvary 1990 Goda*, Penza 1990.
- RUSINOV, Nikolay: *Etniçeskoe Proşloe Nijegorodskogo Povolj'ya v Svete Lingvistiki*, N. Novgorod 1994.
- Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Çev. Vladimir Minorsky, London 1942.
- SMIRNOV, İvan: *Mordva. İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk*, Kazan 1895.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- VASILYEV, Boris: "Problema Burtasov i Mordva", *Voprosı Etniçeskoy İstorii Mordovskogo Naroda*, Vıp. 1, İzd-vo AN SSSR, Moskva 1960.
- ZAHODER, Boris Nikolayeviç: *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope. Gorgan i Povolj'e v IX-X vv.*, Moskva 1962.
- ZAKIYEV, Mirfatih: *Proishojdenie Tyurkov i Tatar*, İzd. İnsan, Moskva 2002.
- ZEKIYEV, Mirfatih: "Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2006.
- ZEKIYEV, Mirfatih: *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2019.

9. YÜZYIL BİZANS KRONİĞİ SCRIPTOR İNCERTUS (811 KRONİĞİ)

Hüseyin UÇAR*

Öz

Scriptor Incertus adıyla bilinen anonim iki fragmandan biri olan, “Περὶ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως καὶ πῶς ἀφίησιν τὰ κῶλα ἐν Βουλγαρίᾳ” başlıklı 811 Kroniği, Bizans İmparatoru I. Nikephoros’un (802-811), Krum Han (803-814) liderliğindeki Tuna Bulgarları’nu ortadan kaldırmak adına Bulgar ülkesinin içine doğru yaptığı büyük seferi anlatır. Metin, bu seferde, ordudaki birliklerden ve ilerleştikten bahsettikten sonra Bulgarlar tarafından ağır bir şekilde mağlup edilen Bizans ordusunun mağlubiyet sebepleri ve I. Nikephoros’un savaş sırasındaki davranışları hakkında da bilgi verir.

Anahtar kelimeler: Tuna Bulgarları, I. Nikephoros, Bizans, Pliska, *Scriptor Incertus*, Krum Han.

9th Century Byzantine Cronicle *Scriptor Incertus* (The Cronicle Of 811)

Abstract

The Cronicle of 811 titled “Περὶ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως καὶ πῶς ἀφίησιν τὰ κῶλα ἐν Βουλγαρίᾳ” one of the two anonymous fragment known as *Scriptor Incertus*, describes the Byzantine Emperor Nikephoros I’s campaign to destroy The Danubian Bulgars under the leadership of Khan Krum. The text mentions the troops in the Byzantine army and the army’s advance in this military expedition. And gives information about the reasons for the defeat of the Byzantine army, which was later defeated by the Bulgarians, and the behavior of Nikephoros I.

Keywords: Danubian Bulgars, Nikephoros I, Byzantine, Pliska, *Scriptor Incertus*, Khan Krum.

Geliş Tarihi: 27 Aralık 2020 - Kabul Tarihi: 11 Ocak 2021.

Atıf Bilgisi: Hüseyin Uçar, “9. Yüzyıl Bizans Kroniği *Scriptor Incertus* (811 Kroniği)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 367-374.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi, ucarhus91@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3191-8768.

Giriş

Genellikle “*Scriptor Incertus*” adı ile bilinen ve yazarı bilinmeyen eser bazı yazarlar tarafından 9. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.¹ “811 Kroniği” ve “*Scriptor Incertus de Leone Armenio*” şeklinde iki parçadan oluşan eserin ilk parçası olan ve imparator I. Nikephoros’un 811 yılında Bulgaristan’da yaşadığı felaketi anlatan bölümü, Theophanes’in “*Chronographia*” adlı eserindeki konu ile ilgili yüzeysel ve önyargılı anlatımı tamamlaması açısından önemlidir.² Eserin hagiografik ve bilgi verici metinler içeren ilk fragmanı Ivan Dujcev tarafından tek yazma halinde Vatikan’da (Vatic. gr. 2014, 13. c.) bulunmuştur. Bu yüzden “*Dujcev Fragmanı*” olarak da bilinir.³ Bulgar tarihçi Dujcev bu fragmanı 1936 yılında yayınlamıştır.⁴

İkinci fragman ise genel olarak I. Michael (811-813) ve V. Leon dönemlerini (813-820) anlatmaktadır. Michael’in Bulgarlarla olan savaşlarından, 813-814’te Bulgar hükümdarı Krum’un Trakya bölgesinde Bizans ile yaptığı savaşlardan, İstanbul’un muhasarasından, Edirne’nin istilasından bahsettiği gibi, yazarın Krum’un ordusunda Avarların da bulunduğunu kaydetmesi dikkate değerdir.⁵ Paris ulusal kütüphanesinde (Paris gr. 1711, anno 1013) bulunan bu fragman I. Bekker tarafından 1842 yılında yayınlanmıştır.⁶ F. Iadevaia, 1987 yılında bu iki parçayı da yayınlamıştır. Bu yayının içinde İtalyanca çevirileri ile beraber Yunanca metinleri de bulunmaktadır.⁷

Bilindiği gibi Asparuh Han liderliğindeki Tuna Bulgar Devleti, 680’lerden sonra Balkanlar, Orta Avrupa ve doğuda Karadeniz bölgesinde gittikçe güçlenmeye başlamış ve özellikle Tervel Han (702-718) dönemiyle başlayan Bizans mücadeleleri yıllarca devam etmiştir.⁸ Krum Han dönemine kadar bazen ilerleme bazende duraklama şeklinde seyreden Tuna Bulgar Devleti tarihi, onunla beraber Bizans’a ağır darbeler vurmuş ve en parlak devrini yaşamıştır. Krum Han’ın Erdel, Doğu Macaristan, Makedonya gibi bölgelere seferler düzenleyip

¹ Gyula Moravcsik, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, Çev.: Hüseyin Namık Orkun, TTK, Ankara 1988, s. 32.

² Panos Sophulos, “The Chronicle of 811, The Scriptor Incertus and The Byzantine-Bulgar Wars of the Early Ninth Century”, *Bulgaria Mediaevalis*, 1/2010, s. 377.

³ P. Sophulos, “The Cronicle of 811”, s. 377; Paul Stephenson, “About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria: A Context for he Controversial Chronicle of 811”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 60, 2006, s. 87.

⁴ Henri Gregoire, “Un Nouveau Fragment du <Scriptor Incertus De Leone Armenio>”, *Byzantion*, Vol. 11, No. 2, 1936, s. 417; Ayrıca bkz: I. Dujcev, “La Chronique Byzantine de l’an 811”, *TM1*, 1965, 210-216.

⁵ P. Stephenson, “About the Emperor Nikephoros...”, s. 87; G. Moravcsik, *Türk Tarihinin Bizans...*, s. 32.

⁶ P. Sophulos, “The Cronicle of 811”, s. 379.

⁷ Francesca Iadevaia, *Scriptor Incertus*, Edas 1987; Paul Stephenson, The Oxford Dictionary of Byzantium’da yazılanın aksine, 811 Kroniğinin İngilizce çevirisini sunduğu makalesinin girişinde bu iki fragmanın farklı yazarlara ait olduğu ve birbirinden ayrı olarak düşünülebileceğini öne sürer. P. Stephenson, “About the Emperor Nikephoros”, s. 87; Alexander P. Kazdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, V. 3, Oxford University Press, New York 1991, s. 1855.

⁸ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987, s. 5; Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 45.

birçok yeri ele geçirmesi ve 809 yılında Sofya'yı (Serdika) alması, Nikephoros'un 811 yılında içinde Anadolu kuvvetlerinin de bulunduğu oldukça büyük bir orduyla sefere çıkmasına sebep olmuştur.⁹ Krum'un barış tekliflerini reddedip Bulgar başşehri Pliska üzerine yürüyen Nikephoros burayı yakıp yıkmıştır. Ancak Bulgar Devleti'ni ortadan kaldırmak için son derece kararlı olan İmparator dağlık bölgelere kaçan Bulgarlar tarafından düşürüldüğü pusuda öldürülmüştür. Kaynaklara göre Krum Han, onun kafatasından kadeh yapmıştır.¹⁰

“Περὶ Νικηφόρου Τοῦ βασιλέως καὶ πῶς ἀφίησιν τὰ κῶλα ἐν Βουλγαρίᾳ” başlığını taşıyan 811 kroniği İmparator I. Nikephoros'un (802-811) Tuna Bulgarları'na karşı sefere çıkışı ile başlayıp orduda bulunan birlikleri ve Bulgarların ülkesine geldiklerinde yaptıklarını anlatır. Nikephoros'un aşırı övgü ve gururu ile alakalı psikosomatik bir portresini¹¹ çizdikten sonra ise Bulgarların onları düşürdüğü pusuyu ve savaşı kaybedişleri ile son bulur. Metinde geçen “οὕτω τότε βαπιοθέντων”, (o zaman henüz vaftiz olmamış Bulgarlar) tabiri, Bulgarlar 864 yılında Hristiyanlığa geçtiği için, metnin bu tarihten sonra yazıldığını gösterir.

Aşağıda çevirisini verdiğimiz 811 kroniğinin dipnotlarda gösterilen Yunancası, F. Iadevaia ve H. Gregoire'nin neşrettikleri eserlerinden alınmıştır ve çeviri yapılırken, özellikle İngilizce çevirisi ile Yunanca metin karşılaştırılmış, bazı yerlerinde ise İtalyanca çevirisine başvurulmuştur.¹²

İmparator Nikephoros ve Kemiklerini Bulgaristan'da Nasıl Yitirdiği Hakkında¹³

Nikephoros'un (Νικηφόρου) saltanatının dokuzuncu yılında, imparator Nikephoros'un kendisi Bulgaristan'ı istila etti. Beklediği gibi Bulgaristan'ı ortadan kaldırmak istiyordu. Yanına oğlu Staurikos ve Rangabe lakabıyla bilinen, damadı Mikhael ile birlikte, tüm soyluları ve kumandanları ve tüm erkânını, tüm askeri birliklerini aldı ve komutanlarının on beş yaşında ve on beş yaşından büyük oğullarını alarak kendi oğlu için Hikanatoi¹⁴ adını verdiği bir maiyet oluşturdu.¹⁵

⁹ Osman Karatay, *Bulgarlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 194-195-196; Krum han hakkında bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Kurum Han”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 25, Ocak 1989, s. 44-48.

¹⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, 10. Baskı, TTK, Ankara 2019, s. 183; Cyril Mango - Roger Scot, *The Cronicle of Theophanes Confessor-Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 673-674.

¹¹ P. Sophulos, “The Cronicle of 811”, s. 378.

¹² Metnin ingilizce çevirisi için bkz: Paul Stephenson, “About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria: A Context for he Controversial Chronicle of 811”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 60, 2006, s. 87-90; İtalyanca için bkz: Francesca Iadevaia, *Scriptor Incertus*, Edas 1987, s. 77-86.

¹³ Περὶ Νικηφόρου Τοῦ βασιλέως καὶ πῶς ἀφίησιν τὰ κῶλα ἐν Βουλγαρίᾳ.

¹⁴ İlk olarak 809 yılında ortaya çıktığı söylenen bir birlik. A.P. Kazdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, V. 1, s. 648.

¹⁵ Ἐν τῷ θ' ἔτει τῆς βασιλείας Νικηφόρου τοῦ βασιλέως, οὗτος αὐτὸς Νικηφόρος ὁ βασιλεὺς εἰσῆλθεν εἰς βουλγαρίαν, βουλόμενος αὐτήν, ὡς ἔφητο, ἀφανίσει, ἄρας μεθ' ἑαυτοῦ Σταυράκιον τὸν υἱὸν αὐτοῦ καὶ Μιχαῆλ τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ, τὸν καὶ Παγγαβὲ ἐπονομαζόμενον, καὶ πάντας τοὺς πατρικίους καὶ ἄρχοντας καὶ ἀξιωματικούς, καὶ ὅλα τὰ τάγματα, καὶ τὸν ἀρχόντων τὰ τέκνα, ἀπὸ δεκαπέντε τυρχάνοντα ἐτών καὶ ἐπάνω· οὗς καὶ ἐποίησεν ἐταιρείαν τοῦ νιοῦ αὐτοῦ, ἐπονομάσας αὐτοὺς Ἰκανάτους.

Sıkışık¹⁶ topraklara girildiğinde, Bulgarlar, beraberinde getirdiği ordunun büyüklüğünü duyunca, görünüşe göre direnmekten aciz oldukları için yanlarında olan her şeyi bırakıp dağlara kaçtılar. Daha sonra Nikephoros, Krum (Κρούμου) adındaki, Bulgaristan'ın baştaki adamının yerleşim yerine girdi ve kamp kurdu. Ve orada sayıları on iki bin kadar, orayı korumak amacıyla geride kalan, özenle seçilmiş ve silahlanmış Bulgarları buldu. Onlarla karşılaşmış hepsini yok etti. Daha sonra aynı şekilde savaşta elli bin kişiyle daha karşılaştı ve onların da hepsini yok etti. Netice itibariyle sefil adamın yüreği kibirle doldu. Çünkü şimdiye kadar bunu kendi doğru işleriyle başarmıştı. Kendisine eşlik edenlere söylediği gibi; *“İşte Bakın”* dedi. *“Ne doğru işler yaptım!”*¹⁷

Böylece Krum'un yerleşimine girdikten ve onun hazinelerini aradıktan sonra büyük ganimetler buldu ve bunları (bakır paralar, giysi ve diğer muhtelif eşyalar) asker sayısına göre ordusuna dağıtmaya başladı. Onun (Krum) şarap mahzenini açıp, herkes içebilsin diye dağıttı. Saray kompleksinin yollarında gezinip, evlerin güneşliklerinde (teraslarında) yürürken övündü ve şöyle dedi: *“İşte. Tanrı tüm bunları bana verdi. Burada kendi adımı taşıyan bir şehir kurmak istiyorum ki böylece sonraki tüm nesiller beni tanısun.”*¹⁸

Orada birkaç gün geçirdikten sonra, tanrısız Krum'un sarayından ayrıldı ve ayrılırken tüm binaları ve etrafı çevreleyen tahtadan yapılmış duvarı ateşe verdi. Daha sonra hızlı olmak kaygısı gütmeyen, tüm Bulgaristan'ı yok ettiğini düşünüp Sardika'ya (της Σαρδικης) ulaşmak isteyerek Bulgaristan'ın ortasından ilerledi.¹⁹

İşlerini ihmal ederek on beş gün geçirdikten ve akli ve yargısı ondan ayrıldıktan sonra artık kendisi değildi. Kafası tamamen karışmış, yabancı biriydi. Bir övüncün ağır uykusuyla kuşatılmıştı. Artık ne çadırından çıkıyor, ne de kimseye talimat veya emir veriyordu. Bazı kimseler ona karşı çıkıp tenkit ettikleri ve oğlunu, oradan ayrılma konusunda konuşmak için ona (Nikephoros'a)

¹⁶ τῆς κλεισοῦρας tabiri, kapalı, dar geçit, bozuk, dar boğaz gibi anlamlarla da çevrilebilir. Güler Çelgin, *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s. 441; Franco Montarini, *The Brill Dictionary of Ancient Greek*, Brill 2015, s. 1135.

¹⁷ Εἰσερχομένου δὲ αὐτοῦ εἰς τὰς κλεισοῦρας, ἀκούσαντες οἱ Βούλγαροι τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ ὅπερ ἐπεφέροντο, ὡς δῆθεν μὴ δυνάμενοι ἀντιστῆναι, καταλιπόντες πάντα ἄπερ εἶχον, ἔφυγον εἰς τὰ ὄρη· Αὐτὸς δὲ εἰσελθὼν ἐοκίησεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πρώτου τῆς Βουλγαρίας, ὀνόματι Κρούμου, καὶ εὐρὼν τινα στρατὸν τῶν Βουλγάρων ἐπιλέκτων, ἐνωπλισμένων, ἀπομεινάντων πρὸς φυλακὴν τοῦ τόπου ἕως δώδεκα χιλιάδας, συμβαλὼν μετ' αὐτῶν πόλεμον, πάντας ἀπέκτεινεν· ὁμοίως δὲ πᾶν καὶ ἄλλας πενήτηκοντα χιλιάδας συναντήσας αὐτῷ συμπλακείας αὐτοῖς, πάντας ἀπόλωσεν. Λοιπὸν οὖν, ἐπαρθεὶς τῷ φρονήματι καὶ τῇ καρδίᾳ ὁ ταλαίπτος, ὡς ἦδη διὰ τὰς δικαιοσύνας αὐτοῦ τοῦτο πεποιθὼς ὁ δὴ καὶ ἔλεγε πρὸς τοὺς σὺν αὐτῷ ὄντας· «Ἴδου», ἔφη, «ἡ δικαιοσύνη τί κατεργάζεται.»

¹⁸ Εἰσελθὼν τοίνυν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Κρούμου, ἐρευνήσας τὰ ταμεία αὐτοῦ καὶ εὐρὼν σκύλα πλείστα, ἤρξατο διαμετρίξεν τῷ λαῷ αὐτοῦ ἐν καταγραφῇ χαλκόν τε καὶ ἐσθῆτας καὶ ἄλλα πνὰ εἶδη διάφορα, ἀνοίξας τε τὰς ἀποθήκας τῶν οἴνων αὐτοῦ, διένειμε πᾶσι τοῖς αὐτοῦ, ὥστε πνεῖν εἰς κόρον. Καὶ ἀνελθὼν εἰς τὰ ἄμφοδα τῆς αὐλῆς διακινῶν εἰς τὰ ἡλιακὰ, τῶν οἰκημάτων, ἠγάλλετο καὶ ἔλεγεν· «Ἰδοῦ, ταῦτα ὁ θεὸς παρέδωκέν μοι, καὶ βούλομαι κτίσαι ἐνταῦθα πόλιν ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, ἵνα γίνωμαι ὀνομαστὸς εἰς πάσας τὰς ἔμπροσθεν γενεάς.»

¹⁹ Καὶ ποιήσας ἡμέρας πέντε ἐξῆλθεν ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ ἀθῆου Κρούμου, καὶ ἐξερχόμενος ἐνεπύρισε τὰ οἰκήματα πάντα σὺν τῷ περικλείσματι ἐκ ξύλων συγκεμιμένων, καὶ λοιπὸν μικρῆς φροντίας τοῦ ἐξελεθῆναι διὰ τάχους, διήρξατο διὰ μέσου τῆς βουλόμενος ἀπελθεῖν ἕως Σαρδικῆς, νομίσας ὅτι ἐξήλειφεν πᾶσαν τὴν Βουλγαρίαν·

gönderdiler. Ancak O, hiç aldırış etmediği gibi daha fazlasını yaptı. Oğlunu aşağılayarak ona vurmak istedi.²⁰

Ordu ise bu fırsattan yararlanarak acımasızca yağmaladı ve hasat edilmemiş tarlaları ateşe verdi. Hayvanlar yüksek sesle feryad edip çırpınarak mücadele ederken ineklerin tendonlarını bellerinden kopararak sakat bırakıldılar. Koyunları ve domuzları katlettiler ve doğru olmayan davranışlarda bulundular. Bunun dışında, Nikephoros'un rahatsızlığını ve tutarsızlığını ayrıca kimsenin onunla konuşmaya cesaret edemediğini görenler yavaş yavaş onu yalnız bırakmaya ve düzenbazlık yaparak kaçmaya başladılar.²¹

Bulgarlar, büyük tahta parçalarından, korkutucu ve aşılmaz duvar gibi bir çit inşa etmişlerdi. Böylece Bulgarlar, başıboş gezenleri (Nikephoros'un ordusundan ayrılan) dağlardan gözetleme fırsatı elde ettiler. Avarları (Αβάρους) ve komşu Slavları (τῶς Σκλαβηνίας) kiraladılar, kadınları bile erkekler gibi silahlandırdılar ve Bizans istilasının 15. gününde, 23 Temmuz Cumartesi günü şafak sökerken,²² yakınlardaki, hala yarı uyur vaziyetteki Bizans askerlerinin üzerine saldırdılar. Onlardan bazıları da aceleyle silahlanıp savaşa girdi. Ancak askeri birlikler, birbirlerinden çok uzakta kamp kurduklarından dolayı neler olduğunu hemen kavrayamadılar. Çünkü onlar (Bulgarlar ve müttfikleri) ilk olarak dağılmaya başlayan imparatorluk karargahına saldırdılar. Kısa bir süre direnseler de çoğu katledildi ve bunu gören diğerleri ise kaçtı.²³

Aynı yerde bataklık ve geçilmesi zor olan bir nehir de vardı. Düşman tarafından takip edilenler, nehirden geçmek için bir yol bulamayınca kendilerini nehire attılar. Atları ile girip bataklığa saplandılar ve geri çıkamadıkları için arkadan gelenlerin altında ezildiler. Bazıları diğerlerinin üzerine düştü. Nehir o kadar insan ve atla doluydu ki düşmanlar onların üzerine basarak zarar görmeden nehri geçtiler. Ve karşıya geçebilenleri takibe koyuldular.²⁴ Bu ne-

²⁰ Καὶ ποιήσας ἡμέρας τε ἠλόγησε τῶν κατ' αὐτὸν πραγμάτων παντελῶς καὶ τραπεὶς τὰς φρένας καὶ δικὴν ἐξεσηκώτους γεγονόνος, οὐκ ἔτι ἦν ἑαυτῷ, ἀλλ' ἦν πεφυρμένος διὰ παντός κατεχόμενος τῷ κάρῳ τῆς ἀλαζονείας, καὶ μὴ ἐξερκόμενος ἐκ τῆς σκηνῆς αὐτοῦ, μηδεῖ διδοῦς τι νι λόγον ἢ διαταγῆν· καὶ τινῶν καταβοώντων αὐτοῦ καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἀποστειλάντων τοῦ λαλῆσαι αὐτῷ περὶ τοῦ ἐξελεθῆν ἐκεῖθεν, οὐδ' ὄλως προσέχεεν, ἀλλὰ μάλλον καὶ ἠτίμασε τὸν υἱὸν αὐτοῦ βουλόμενος αὐτὸν καὶ τύψαι.

²¹ Ὁ οὖν λαὸς εὐσῶν εὐκαιρίαν ἐπραΐδειεν ἀπειδῶς, ἐμπυριζῶν τὰς χάρας ἀτ' ἐρίστους οὔσας καὶ νευροκοποῦντες τοὺς βόας καὶ λάρους ἐκ τῶν ψυῶν αὐτῶν ἀποσπῶντες, βοῶντα τὰ ζῶα φωνῆ μεγάλη καὶ ἀποσπαίροντα, καὶ τὰ πρόβητα κατασφάττοντες καὶ τοὺς κοίρους, καὶ ἃ μὴ θέμις πράττοντες. Λοιπὸν οὖν ἰδόντες τὸ ἀδιάτακτον καὶ ἀούστατον τοῦ Νικηφόρου τινὲς καὶ ὅτι οὐδεὶς τολμᾷ αὐτῷ λαλῆσαι, κατὰ μικρὸν ἤρξαντο ἀποδιδράσκειν καὶ διὰ μηχανῆς τινος ἐκξέρχεσθαι.

²² “εἰκοσιτρίτη τοῦ Ἰουλίου μηνός”. H. Gregoire, “Un Nouveau Fragment du <Scriptor Incertus de Leone Armenio>”, s. 423; “εἰκάδι ἔκτη τοῦ Ἰουλίου μηνός.” F. Iadevaia, *Scriptor Incertus*, s. 30.

²³ Ἦσαν δὲ οἱ Βούλγαροι φραγμὸν πεποικότες φοβερὸν καὶ δυσδιέξοδον ἀπο ζυλῶν μεγάλων δικὴν τεῖχους. Λαβόντες οὖν οἱ βούλγαροι καὶ θεασάμενοι ἐκ τῶν ὀρέων ὅτι περιεφέροντο πλανώμενοι, μισθωσάμενοι Αβάρους καὶ τὰς περὶ Σκλαβηνίας καὶ τὰς γυναικῶν ἀνδρικῶς καθοπλισάντες, τῇ τε ἡμέρᾳ τῆς εἰσόδου αὐτῶν, διαφαινόντος σαμβάτου, εἰκοσιτρίτη τοῦ Ἰουλίου μηνός, ἐπέπεσον αὐτοῖς ἐπὶ κοιμημένοις οχεδόν· οἱ τινες διανασπάντες καὶ οπουδὴ καθοπλισάμενοι ἤρξαντο τῆς μάχης· καὶ ἐπειδὴ ἦσαν μακρὰν ἀπ' ἀλλήλων διεσκηνωμένα τὰ θέματα, εὐθέως οὐκ ἔγνωσαν τὸ συμβάν· μόνον γὰρ εἰς τὸ βασιλικὸν φουσάτον ἐπέπεσον καὶ λοιπὸν ἤρξαντο κόπτεσθαι· καὶ μικρὸν ἀντισταθέντων αὐτῶν καὶ μηδὲν ἰσχυσάντων ἀλλὰ σφόδρα κατασφαζομένων, ἰδόντες οἱ λοιποὶ ἔδωκαν ἑαυτοὺς εἰς τροπῆν.

²⁴ Καὶ ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ παρέκειτο ποταμὸς τεσματώδης λίαν καὶ δυσδιέξοδος, καὶ μὴ εὐρίσκοιτες εὐθὺ πόρον τοῦ περᾶσαι, καταδιωκόμενοι ὑπὸ τῶν πολεμίων ἐνέπεσον εἰς τὸν ποταμὸν· εἰσελθόντες δὲ μετὰ ἕπιων αὐτῶν καὶ μὴ ἰσχύσαντες ἐξελεθῆν ἐκάλασαν εἰς τὸ τέλημα, καὶ καταπατούμενοι ὑπὸ τῶν

denle orada bulunan tüm soylular ve komutanlar düştü. Nehirdeki kıyımdan kurtulduğunu sananlar, Bulgarların inşa ettiği son derece sağlam ve aşılması kolay olmayan bir çitle karşılaştılar. Atlarıyla çiti aşamadıkları için onları geride bırakıp elleri ve ayaklarıyla yukarı tırmanarak kendilerini diğer tarafa attılar. Ancak diğer tarafta derince kazılmış bir hendek vardı. Kendilerini yüksek çitten atanlar, kollarını ve bacaklarını kırdılar. Bazıları hemen ölürlen, diğerleri kısa bir mesafe ilerledi. Ancak yürüyecek güçleri yoktu. Yere düşüp açlık ve susuzluktan öldüler.²⁵

Diğer yerlerde ise çiti ateşe verdiler ve kütükleri bir arada tutan bağlar tutuşunca çit çukurun üzerine çöktü. Kaçanlar, hazırlıksız yakalanıp atlarıyla birlikte ateş çukuruna düştüler. Bu, nehirdeki tehlikeden daha kötü bir talihsizlikti.²⁶

Kim bunları duyunca ağlamaz, kim ağıt yakmaz? Eski ve yeni komutanların gençliklerinin baharındaki çocukları... Güzel soluk bedenli, sarı saçlı ve ışıltıyan sakallı ve güzel çehreli yüzlü; bazıları doğuştan soylu ve güzelliği ile ünlenen kadınlarla henüz evlenmiş. Hepsi orada öldü. Bazıları kılıçla öldürüldü, bazıları nehirde boğuldu, bazıları çitten aşağı fırlatıldı, bazıları da çukurdaki yangında öldü. Hayatta kalanların neredeyse tamamı ise evlerine döndükten sonra öldü.²⁷

Aynı gün, İmparator Nikephoros'ta ilk savaş sırasında öldürüldü. Kimse onun nasıl öldüğünü anlatamadı. Omuriliğinden ölümcül bir darbe alarak yaralanan oğlu Staurikos ise sadece iki ay imparator olduktan sonra öldü. Savaş bittikten sonra hayatta kalan romalıların çoğu, o zaman henüz vaftiz edilmemiş olan tanrısız Bulgarlar tarafından Mesih'i terk etmeye ve başıboş İskitlerin (της ἔθνικῆς καὶ Σκυθικῆς πλάνης) günahlarını benimseye zorlandılar. Mesih'in gücüyle korunanlar, her cezaya katlandılar ve çeşitli işkencelerden geçerek şehitlik tacını hak ettiler. Bu şekilde, İmparator Nikephoros, 8 yıl 7 ay hüküm sürdükten sonra kendisini ve tüm Roma ordusunu yanlış öngörü ve düşüncesizlikle yok etti.²⁸

ἔπισθεν ἐρχομένων, καὶ ἄλλοι ἐπ' ἄλλοις πίπτοντες, οὕτως ἐπιληρώθη ὁ ποταμὸς ἀνθρώπων τε καὶ ἵππων, ὥστε ἐπάνωθεν αὐτῶν διέρχεσθαι τοὺς πολεμίου ἀβλαβῶς καὶ καταδιώκειν τοὺς λοιποὺς τοὺς ὡς εἰκόσ νομίζοντας ὅτι διεσώθησαν.

²⁵ Ἐκεῖ οὖν πάντες οἱ πατρῖκοι καὶ λοιποὶ ἄρχοντες πεπτώκασι. «Ὅσοι δὲ ἔδοξαν διαφυγεῖν ἀπὸ <της> τοῦ ποταμοῦ βλάβης ἦλθον ἕως τοῦ φραγμοῦ, ὃν κατεσκεύασαν οἱ Βούλγαροι, ὄχυρόν ὄντα καὶ λίαν δυσδιεξόδευτον, καὶ μὴ δυνατόν οὖν τοῖς ἵπποις τοῦτον διακόφαι, καταλιπόντες τοὺς ἵππους αὐτῶν, διὰ τῶν οἰκειῶν χειρῶν καὶ ποδῶν ἀνερπύσαντες, ἐκρήμνιζον ἑαυτοὺς εἰς τὸ ἔτερον μέρος. Καὶ ἐπειδὴ ἦν ἕξωθεν ὄρυγμα τάφρου βαθείας, κρημνιζόμενοι ἀπὸ τοῦ ὕψους, διεσπῶντο τὰ μέλη αὐτῶν· καὶ οἱ μὲν παραυτὰ ἀπέθνησκον, οἱ δὲ ὀλίγον προβαίνοντες καὶ μὴ ἰσχύοντες βαδίζειν ἐπιπτον χαμαί, καὶ οὕτως κολαζόμενοι ἀπέθνησκον ἐν λίμῃ καὶ δίφῃ.

²⁶ Ἐν ἔτεροις δὲ τόποις τινὲς ἐνεπέρισαν τὴν φρακτὴν· καὶ δὴ καέντων τῶν δεσμῶν, καὶ συμπεσοῦσης τῆς φρακτῆς ἐπάνωθεν τοῦ ὄρυγματος, [καὶ] λοιπὸν οἱ φεύγοντες ἀπροόπτωρ χαλῶμενοι ἐνέπιπτον εἰς τὴν τάφρον τοῦ ὄρυγματος τοῦ πυρὸς αὐτοῦ τε καὶ οἱ ἵπποι αὐτῶν. Τοῦτο δὲ χείρων ἦν συμφορὰ τοῦ κινδύνου τοῦ ποταμοῦ.

²⁷ τῖς οὐ κλαύσει ταῦτα ἀκούων; τῖς οὐ θρηνήσει; τὰ δὲ τέκνα τῶν ἀρχόντων, ἀρχαίων τε καὶ νέων, εἰς πλήθος ὄντα, αὐτὸ τῆς ἡλικίας ἄγοντα τὸ ἄνθος, σώματα ἔχοντες περικαλλῆ λευκότητι καὶ τριχῶν ξανθότητι λάμποντα, καὶ γενεῖον καὶ ὄψεως θέσει κεκαλλωποσμένα· οἵτινες ἐξ αὐτῶν ἦσαν νεωστὶ ζευκθέντες γυναιξὶν εὐγενεῖς καὶ κάλλει διαλάμπουσι· πάντες ἔκει ἀπέθανον, οἱ μὴν τῷ ζῆφει ἀνολωθέντες, οἱ δὲ τῷ ποταμῷ πνιγέντες, οἱ δὲ ἀπὸ τοῦ φραγμοῦ κρημνισθέντες, οἱ δὲ τῷ πυρὶ τοῦ ὄρυγματος κατακαέντες, ὀλίγοι δὲ τινὲς διασσοθέντες, καὶ αὐτοὶ μετὰ τὸ ἐλθεῖν οἴκαδε οὐκ ἐδὸν πάντες ἀπέθανον·

²⁸ Ἐν αὐτῇ οὖν τῇ ἡμέρᾳ καὶ Νικηφόρος ὁ βασιλεὺς ἀνηρέθη μέσον τοῦ πρώτου πολέμου, τὸν τρόπον τοῦ θανάτου αὐτοῦ μὴ δυναθέντος τινὸς ἀπαγγεῖλαι. Ἐπλήγη τε καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Σταυράκιος καιρίαν πληγὴν

Ortalama boyun üzerinde bir adamdı. Şişman bir göğsü, kabarık saçları, belirgin dudakları ve kocaman gri sakallı geniş bir yüzü vardı. Vücudu sağlamdı. Düşünceleri son derece ihtiyatlı, bilhassa devlet işlerinde veya mali işlerde sinsî ve kurnazdı. Ayrıca müşkülpesent ve cimri biriydi. Bu yüzden ebedî lanete mahkum edildi.²⁹

Ve böylece, Kardeşler! Göçüp giden kardeşlerimizi ve babalarımızı hatırlayalım. Ve bizi bu tür suçlamalardan koruması için iyi ve adil tanrımıza yalvaralım. Ve Mesih'in ilahî öğretilerine dikkatle uyararak iyilere vaat edilen nimetlere kavuşalım. Zira O, sonsuza kadar övülür ve yüceltilir. Amin.³⁰

Sonuç

Anonim 811 Kroniği, doğrudan spesifik bir olayı anlatması açısından Bizans ve Türk tarihi için oldukça önem arz etmektedir. Burada anlatılan savaş sonucunda İmparatorlarını kaybeden Bizans ağır bir darbe almış, Nikephoros'u öldüren Krum liderliğindeki Tuna Bulgarları ise başkentleri Pliska'nın yerle bir edilmesine rağmen bir Bizans imparatorunu öldürmüş olmanın kendilerine kazandırdıkları ün ile bu savaştan çıkmışlardır. Metne baktığımız zaman yazarın, bu yenilgi için İmparatoru sorumlu tuttuğunu görürüz. Ayrıca her ne kadar imparatorun tam olarak nasıl öldüğü anlatılmasa da yenilgiye giden süreç hakkında verilen bilgiler olaydan bahseden diğer kaynaklarla birbirini tamamlar niteliktedir.

Kaynaklar

AHMETBEYOĞLU, Ali: "Kurum Han", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 25, Ocak 1989.

ÇELGİN, Güler: *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018.

FEHER, Geza: *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984.

GREGOÏRE, Henri: "Un Nouveau Fragment du <Scriptor Incertus De Leone Armenio>", *Byzantion*, Vol. 11, No. 2, 1936.

IADEVAIA, Francesca: *Scriptor Incertus*, Edas 1987.

KARATAY, Osman: *Bulgarlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

KAZDAN, P.A.: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, V. 1-3, Oxford University Press, New York 1991.

λαβών εις τοὺς σπονδύλους τῆς ράχεως, ἐξ ἧς καὶ ἐτελεύτησεν, μῆνας δύο μόνους βασιλεύσας Ῥωμαίων, πολλοὶ τε τῶν ζῶντων Ῥωμαίων μετὰ τὸ καταλυθῆναι τὸν πόλεμον ἠναγκάσθησαν ὑπὸ τῶν ἀθέων βουλγάρων, [οἷπω τότε βαπτισθέντων], ἀρνήσασθαι τὸν Χριστὸν καὶ τῆς ἐθνικῆς καὶ Σκυθικῆς πλάνης μεταλαβεῖν· οἷπινες τῆ τοῦ Χριστοῦ ἐνισκθέντες δυνάμει πᾶσαν ὑπομείναντες αἰκίαν, τὸν μαρτυρικὸν στέφανον ποικίλαις κολάσεσιν ἀνεδήσαντο. Οὕτω Νικηφόρος ὁ βασιλεὺς ἐξ ἀβουλίας καὶ ἀλαζονείας ἑαυτὸν τε καὶ πᾶσαν τὴν Ῥωμαίων ἰσχὺν ἀπόλεσεν, βασιλεύσας ἔτη η' καὶ μῆνας ἑπτὰ.

²⁹ Ἦν δὲ οὗτος ἀνὴρ διμοιραῖος, πλατύς, προγᾶστωρ, δασύκομος, πρόχειλος, πρόσωπον ἔχων μέγα καὶ γένειον πολὺ πεπολιωμένον, τῷ δὲ σώματι παχύς, φρόνιμος τε πάνυ καὶ πανουργός καὶ ὄξυς εἰς τὸ νοῆσαι, μάλιστα εἰς τὰ τοῦ δημοσίου πράγματα, μικρολόγος τε καὶ φιλάργυρος καθ' ὑπερβολὴν, διὸ καὶ τὸν ὀλεθρον αἰώνιον ἐκληρώσατο.

³⁰ Ἡμεῖς δὲ, ἀδελφοί, μνημονεύσωμεν τῶν προαιεθλόντων ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ πατέρων καὶ τὸν ἀγαθὸν καὶ δίκαιον ἡμῶν θεὸν ἱκετεύσωμεν ρύσασθαι ἡμᾶς τοιαύτης κατακρίσεως, καὶ δι' ἐπιμελείας τῶν θείων ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ τῶν ἐπιγγελημένων τοῖς δικαίους ἀγαθῶν ἐπιτυχεῖν, οἱ εὐλογημένος καὶ δεδοξαμένος ὑπάρχει εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων, ἀμήν.

MANGO, Cyril - SCOTT, Roger: *The Cronicle of Theophanes Confessor-Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, Clarendon Press, Oxford 1997.

MONTARİNİ, Franco: *The Brill Dictionary of Ancient Greek*, Brill 2015.

MORAVCSIK, Gyula: *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, TTK, Ankara 1988.

OSTROGORSKY, Georg: *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, 10. Baskı, TTK, Ankara 2019.

SOPHULOS, Panos: "The Chronicle of 811, The Scriptor İncertus and The Byzantine-Bulgar Wars of the Early Ninth Century", *Bulgaria Mediaevalis*, 1/2010.

STEPHENSON, Paul: "About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria: A Context for the Controversial Chronicle of 811", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 60, 2006.

TEKİN, Talat: *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987.

TEKE YÖRESİ, KEÇİ (TEKE) FİĞÜRÜ VE SERAMİK SANATINA YANSIMALARI*

Doç. Dr. Serap ÜNAL** - Tennur YAŞAR***

Öz

İnsanoğlunun yerleşik hayata geçmesi ile birlikte ilk evcilleştirdiği hayvanlar arasında bulunan teke/keçi, besin değeri ve ürünleriyle insan yaşamının sürekliliğine sağladığı katkının yanı sıra figüratif anlayışın yansımaları olarak, farklı medeniyetlerin sanatçılarına etkilemiştir. Sanatçı, keçileri doğanın devinimi içerisinde binlerce yıl önce avın ve bereketin simgesi olarak eserlerinde kullanmıştır. Özellikle Türk kültüründe önemli bir yeri olan, idari sembol olması yanında simgesel sanat değeri de taşıyan keçi/teke figürü, Anadolu dâhil farklı Türk coğrafyalarında simge olmuş, sanat eserlerine konu olmuştur.

Günümüzde Teke Yöresi olarak adlandırılan bölge, prehistorik dönemlerden günümüze gelen köklü bir geçmişe sahiptir. Çalışmada farklı sanat dallarına konu olan teke figürünün kültürel betimi ve seramik sanatı geneli ile Teke Yöresi (Burdur) özelindeki seramik eserlerinde betimlenmiş örneklerinin sanatsal açıdan değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Teke Yöresi, Keçi/Teke Figürü, Seramik, Sanat Eseri.

Teke Region, Goat (Teke) Figure And Its Reflections On Ceramic Art Abstract

The goat, which is among the first animals domesticated by human beings, has influenced the artists of different civilizations as a reflection of the figurative understanding as well as its contribution to the continuity of human life with its

Geliş Tarihi: 27 Aralık 2020 - Kabul Tarihi: 10 Ocak 2021.

Atıf Bilgisi: Serap Ünal - Tennur Yaşar, "Teke Yöresi, Keçi (Teke) Figürü ve Seramik Sanatına Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 375-394.

* Söz konusu çalışma, Süleyman Demirel Üniversitesi, (BAP) komisyonu tarafından desteklenen, SDK-2019-69-67 numaralı "Teke Yöresi (Isparta-Burdur) Hayvan Figürünün (Teke) Seramik Sanatında Kullanımı" başlıklı projenin konusu ile ilgili olup, elde edilen verilerden derlenmiştir.

** Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik ve Cam Bölümü Başkanı, serapunal@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2407-1789.

*** Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik ve Cam Bölümü; Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Sanat ve Tasarım Ana Sanat Dalı Sanatta Yeterlilik Öğrencisi, tennuryasar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3839-4119.

nutritional value and products. The artist used goats as symbols of hunting and abundance thousands of years ago in the movement of nature. Especially the goat/goat figure, which has an important place in Turkish culture and is an administrative symbol as well as a symbolic art value, has been a symbol in different Turkish geographies including Anatolia and has been the subject of art works.

Today, the region called Teke Region has a long history from prehistoric times to the present day. In the study, it is aimed to evaluate the examples of the Teke figure, which is the subject of different branches of art, in ceramic works in general and in the Teke Region (Burdur).

Keywords: Teke Region, Goat/Teke Figure, Ceramics, Artwork.

Giriş

Tarih öncesi dönemlerin mağara resimlerinden itibaren günümüze insanoğlu, sürekli olarak çevresini gözlemlemiş, gördüğü farklı nesne ve figürleri, özellikle de hayvan figürlerini ürettiği eserlerine yansıtmıştır. Çevresinde görek etkilendiği ve eserlerine esin kaynağı olan figürlerden biri de keçidir. İlk evcilleştirilen hayvanlar arasında olan ve diğer hayvanlara göre daha kolay yönlendirilebilen ve daha düşük kaliteli alanlarda kolay beslenebilen keçi, etiyle sütüyle ve derisiyle insan yaşamının sürekliliğine her dönemde katkı sağlamıştır. Keçiler, doğanın devinimi içerisinde binlerce yıl önce avın ve bereketin simgesi olmuştur.

Hayvan üslubunun doğuşunda insanların tabiatüstü kuvvetlere karşı olan eğilimleri kadar (korku, saygı, büyü, sihir vb.) bozkır hayatının gerektirdiği konar-göçerlik ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan hayvan besleyiciliği (çobanlık) ile hayat tarzının gerekli kıldığı ekonomik faaliyetler rol oynamıştır. Bozkırların yüzyıllarca efendisi olan Türk boyları neticede hayvan üslubu etrafında bir inançlar sistemi oluşturmuş ve bu inançlar sistemi içinde maddi ve manevi her alanda hayvan üslubunu içeren orijinal bir kültür yaratmışlardır. Kemer tokaları, hançer kabzası, süs eşyaları, at koşum takımları gibi taşınabilir eşyalar üzerinde işlenmiş olan pars, kaplan, kurt, yırtıcı kuşlar, geyik, at, koyun, keçi vb. gibi hayvanların mücadele sahneleri yanında, hikâye, efsane, destan gibi edebiyat türlerinde, her türlü dini inançlarda, örf-adetlerde hayvan üslubu geniş bir yer tutmaktadır.¹

Keçi ve simgesel betiminin Türk kültüründe de önemli bir yeri vardır. Teke tasvirleri ve Türk kağan yazıtlarındaki dağ keçisi damgaları, kağanların ege-menlik sembolü ve hanedan arması olarak kullanılmıştır.² Keçi, eski Türk inanç anlayışında ve mitolojisinde, bereketin, varlığın, zora erişimin, asaletin, yüceliğin, bilgeliğin ve hükmetmenin sembolik ifadesidir.

Keçinin insan yaşamına ve geçim ekonomisine sağladığı katkıların yanı sıra geçmişten günümüze farklı medeniyetlerin sanatçıları etkilemiş ve sanat eserlerine farklı biçimlerde konu olmuştur. Keçi figürü antik dönem seramik eserler ile mimari yapı dekorasyonları (terakotalar, duvar resmi, taban mozaikleri), metal eserler, taş eserler, petroglifler, çini eserler, kemik eserler,

¹ M. Abdulhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türkler'de Koç-Koyun Meselesi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 10.

² Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2011, s. 174.

tekstil ürünleri vb. daha birçok sanat ürününe ayrıca günümüz modern sanatlarına konu olmuştur. Ancak farklı sanatlar içerisinde şüphesiz ki en geniş atmosferi seramik sanatında bulmuştur.

Çalışmada; genel olarak keçi ve keçi figürlerinin Türk kültüründeki yeri ile Anadolu'nun güney batısına konumlanan ve günümüz Teke Yöresi sınırları içerisinde bulunan antik ve modern sanat eserlerine konu olmuş keçi esaslı sanat ürünlerine yer verilmiştir. Teke Yöresi gelenek ve görenekleri, yiyecek, içecek, müzik ve halk oyunları ile kendine özgü, sahip olduğu köklü geçmişle zengin bir kültüre ev sahipliği yapmaktadır. Geniş bir coğrafya ile tanımlanan Teke Yöresi'nde keçi figürü önemli bir yere sahiptir. Keçi figürünün betimlendiği, günümüz Teke Yöresi sınırları içerisinde bulunan prehistorik yerleşim, antik kent ve müzelerde bulunan sanat eserlerinden örnekler seçilmiş ve sanatsal açıdan değerlendirilmiştir. Örnekler çerçevesinde, keçi figürünün sanat eserlerine bir bezeme unsuru olarak ne şekilde yansıtıldığı, seramik sanatı özelinde ortaya konulmuştur.

1. Tarih Öncesi Dönemlerden İtibaren Simgesel Sanat Anlayışı

Sanatın Neolitik dönemden itibaren hatta mağara resimlerinden de anlaşılacağı üzere daha eski dönemlerden itibaren günümüze değin devam ettiği bir gerçektir. Simgesel sanatın başlangıcı olarak da sayılan o dönemlerde özellikle hayvan figürleri, sembolik olarak stilize edilip kült anlamlar yüklenerek mağara duvarlarına, kayalara kazınmış, sonrasında pişmiş toprağın keşfiyle çanak çömlek üzerinde betimlenmiştir.

Sanatın insan neslinin varlığıyla birlikte doğduğunu günümüze kadar ulaşan Paleolitik ve Mezolitik dönem hatta çok daha öncesine giden mağara resimlerinden anlayabiliriz. Avrupa'da bulunan en eski mağara sanatının kırmızı noktalar, el izleri ve hayvan figürlerinden oluştuğu ortaya çıktı. Aralarında Dünya Mirası listesinde yer alan Altamira, El Castillo ve Tito Bustillo'nun da bulunduğu İspanya'daki 11 mağarada bulunan sembollerin zaten çok eski tarihlere dayandıkları biliniyordu (Jonathan Amos, BBC Bilim Muhabiri-2012). Bu kalıntılar simgesel sanatın ilk eserleri sayılabilir. Aynı şekilde Neolitik Döneme ait pişmiş toprak idoller de simgesel sanat örnekleridir. Anadolu'da gerek Akeramik ve gerekse Keramik Neolitik Döneme ait sembolizm anlayışının önemli yerleşmelerinden biri olan Çatalhöyük, simgesel sanatın ilginç örneklerini verir. Bu tür yapıtlar salt soyutlamalarla değil tinsel ve mitolojik yaklaşımlarla oluşturulmuştur. Hegel, sanatı simgesel, klasik ve romantik sanat olarak üç grupta sıralar. Daha çok tinsel içerikli simgesel sanatın en yaygın dönemi insanlığın erken çağlarıdır.³

Çatalhöyük'te sözü edilen "sanat" estetik duyarlılıkla açıklanacak türden sanat değildir. Çatalhöyük'teki sanatın bambaşka işlevi var. Ancak bu nesnelere estetik boyutu olmadığı anlamına gelmez. Desenlerin çekiciliği ve eşyaların formlarının güzelliği ruhları üzerine çekmek ya da uzaklaştırmak bakımından önemli olabilir.⁴

³ Hegel Georg Wilhelm F., *Estetik Dersleri*, Çeviren: A. Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 2011, s. 104.

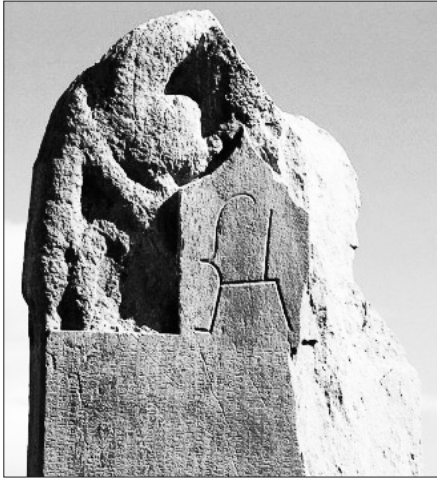
⁴ I. Hodder, *Çatalhöyük Leoparn Öyküsü*, Çev. Dilek Şendil, YKY Yayınları, İstanbul 2017, s. 195.

Sanat ve sanat tarihi, arkeolojik ve etnoğrafik nesnelere sembolizmin (simgeciğin) en yoğun olarak karşımıza çıktığı yerlerdir. Sembolizm üzerine çalışan bir araştırmacı bilhassa sanat tarihinin genel ve toplumlar bazında gelişimini öğrenmek zorundadır.⁵

2. Türk Kültüründe Keçi ve Keçi Figürleri

Türk kültürü yayılım coğrafyasında önemli bir yeri olan keçi figürü, gerek siyasal anlamda idari temsili ve gerekse simgesel sanatın bir ögesi olarak Türkistan'dan, Ön Asya'ya, Anadolu'ya kadar birçok bölgede karşımıza çıkmaktadır.

Günümüze kadar ulaşmış olan Türk toplumunun kültürel değerlerine ait izdüşümleri, kuşkusuz Proto-Türkler (Ön Türkler)'e kadar dayanmaktadır. Birçok kaynak belirlemesine göre M.Ö. on binlere kadar ulaşan ön Türk kültürü avcı ve göçer bir yaşam sürdürmektedir. Dinsel inançların ve coğrafi şartların etkili olduğu Asya yaşamında keçi figürünün de içerisinde yer aldığı hayvan üslubu, mevcut hayat tarzının belirleyicisi olmuştur.⁶ Başlarda avlanma amacıyla faydalanılan keçi, sonradan olağan üstü özelliklerinin keşfedilmesiyle Tanrının elçisi, habercisi olarak kutsal sayılmıştır.⁷

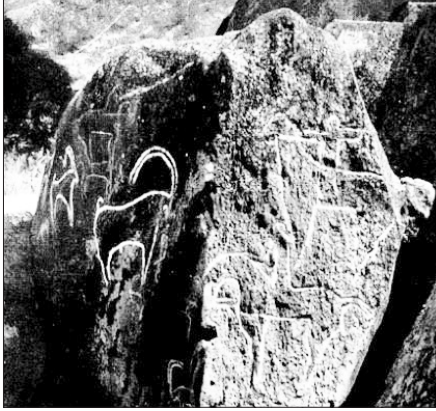
Resim-1 a, b: Kültegin Yazıtı Keçi Figürü
(a. http://www.turkbilimi.com/p-15999-wordpress/Erişim_Tarihi:19.12.2020),
b. https://uqsturk.wordpress.com/2012/02/03/dag-kecisi-damgasi-2/Erişim_Tarihi:19.12.2020).

Eski Türk inancına göre kült alanları bu bağlamda da dağlar ve dağlarda bulunan her taş, her kaya, her bitki, her ağaç, her hayvan (teke, geyik, kurt, yaban domuzu, yılan...) atalarından izler taşır. Özellikle taşlar, kayalar ve kayalıklar atalarının ebedileşen ruhlarının nesnel göstergeleridir. Onlara

⁵ Çoruhlu, *Kozmolojik, Mitojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Ötügen Neşriyat A.Ş., İstanbul 2019, s. 18.

⁶ Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 147.

⁷ Ahmet Dalkıran - Tekin Bayrak, "Türk Kültüründe Keçinin Yeri ve Mehmet Başbuğ Resimlerindeki Yansımaları", *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 22, 2019, s. 25.

Resim-2
Azerbaycan'da Hazar Denizi kıyısında 1973 yılında bulunan bir bazalt kayadaki yabancu keçisi figürleri (Ebubekir Gündoğdu, 2006, 1, Şekil 1.1)

Resim-3
Kazakistan'da ortaya çıkarılan "Altın Elbiseli Adam" giysisinde şapkasının ön tarafında yer alan altından dağ keçisi boynuzlu figür. (<https://otukenormanininfilizleri.blogspot.com/2016/04/altin-elbiseli-adam-ve-esik-kurgandan.html>, Erişim: 25.01.2021)

göre geçmişlerinin, var oluşlarının ve geleceklerinin kısacası her şeyin sırrı bu mekânlardadır. Bu seçkin / ayrıcalıklı mekânları ziyaret edip bir "iz bırakmak" / "damga koymak" hem Tanrı'ya ve atalar ruhuna bağlılığın hem toplumda saygınlık görmenin hem de ölümden sonraki hayata hazırlığın gereğidir.⁸ Teke tasvirleri ve Türk kağan yazıtlarındaki dağ keçisi damgaları, kağanların egemenlik sembolü ve hanedan arması olarak kullanılmıştır. Bu durumu en güzel, Kültigin yazıtının doğu yüzündeki dağ keçisi şeklindeki amblem ifade etmektedir (Res. 1 a-b).⁹

Tekeler, yüksek dağlarda (Gök Tanrı'ya yakın mekânlarda) yaşadıklarından birçok Türk boyu tarafından kutsal sayılmış; Tanrı'nın elçisi, habercisi olarak kabul edilip "kök" (kök teke, kök erkek, kök eçki, kök çebiç, kök koşot.) sıfatıyla anılmışlardır. Dağ keçisinin/tekenin yaşayışıyla kendi yaşayışları arasında bağ kuran ve kendilerini Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak gören Türk kağanları da dağ keçisini/tekeyi bu sebeple kendilerine damga olarak seçmişlerdir.¹⁰

Türkistan'dan başlayarak Asya kıtasının tamamını etkileri altına almış olan Türkler yaşadıkları her yerde keçinin simgesel halini somut ve soyut olarak belgelemişlerdir. Moğolistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Rusya, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Türkiye'de keçi tasvirlerine sıkça rastlanmaktadır. Günümüzde Şanlıurfa, Ankara, Hakkâri, Erzincan, Iğdır, Erzurum, Kars, Kütahya, Eskişehir, Muğla ve Karaman gibi Anadolu Türkiye'sinin birçok ilinde de eski Türklerle ait keçi tasvirlerini görmek mümkündür.¹¹ Kazakistan'da Issık Göl yakınlarında 1969-70 yıllarında yapılan, dönemin Türk

⁸ Cengiz Alyılmaz, "Petrogliften Ortak Türk Alfabesine Türklerin Yazı Serüveni", *Uluslararası Eğitimde ve Kültürde Akademik Çalışmaları Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, 12-14 Eylül 2019 / Denizli, s. 7.

⁹ Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁰ Cengiz Alyılmaz, "Orhun Yazıtları", *Türkler Ansiklopedisi*, 3. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1391.

¹¹ Dalkıran - Bayrak, *a.g.e.*, s. 21.

Resim-4 a: Pazırık Kurganı'ndan çıkarılan dağ keçisi heykelciği (sol başta),
b, c: Altaylarda çeşitli Türk merkezlerinde çadır direkleri tepesine geçirilen bronzdan yapılmış
dağ tekesi motifleri (A. Çay, *Anadolu'da Türk Damgası*, 1983, s. 27-28).

uygarlığının seviyesine de işaret eden, kazılarda ortaya çıkarılan ve popüler ismiyle “*Altın Elbiseli Adam*” olarak bilinen buluntuda elbisenin başlığındaki dağ keçisi boynuzlu kanatlı iki at motifi figürü de bu kapsamda oldukça ilginçtir. (Res. 2-3)

Türkistan Türklerinin en büyük boyu olan Oğuzlar Anadolu'ya göç ederek yerleşik hayata geçmişlerdir. Anadolu'ya gelen diğer Türk boyları ise eskiden olduğu gibi konar-göçer hayatlarına devam etmişlerdir. Yerleşik hayatı tercih ederek hayatlarına devam eden boylar Türkmen olarak adlandırılmışlardır. Yaşamlarına yılın belli bölümlerinde göçer olarak devam eden boylar ise isimlerini Yörük olarak sürdürmüşlerdir.¹² Oğuz göçüne ilişkin olarak Anadolu'da birçok yerleşim alanı, “*Teke Yöresi*” gibi içinde “*teke ve keçi*” geçen isimler almıştır.

Teke çizimlerinin proto-ön Türklerden başlayan yolu, Türk devlet idareciliğinde kağan simgesine dönüşü bu resmin Türk milletinin kozmik âlem ile ilişkisinin kurt kadar keçi ile de bağlı olduğunu gösteriyor.¹³ (Res. 4)

3. Teke Adı ve Teke Yöresi'nin Coğrafi Sınırları

Türkiye Türkçesi'nde keçi geviş getirenlerden, eti, sütü, derisi ve kılı için yetiştirilen memeli evcil hayvan anlamına gelir. Kazak Türkçesinde “*eşki*”, Kırgız Türkçesinde “*eçki*”, Türkmen Türkçesi'nde “*geçi*”, Uygur Türkçesi'nde “*öçkâ*” olarak bilinir.¹⁴ Günümüzde de teke, erkek keçinin irisine verilen addır.

Oğuz göçleriyle Teke yörüklerinin nüvesini oluşturduğu yörenin tarihi, kuşkusuz ayrı ve geniş bir araştırma konusudur. Teke yöresinin “*Teke*” kelimesi ile bağlılığı tarihi, etno-sosyal ve kültürel açıdan bir temele bağlıdır ki Osmanlı Devleti içine girerken de “*Teke-eli*” olarak bilinirdi. Tekelerin konar-göçer hayatları onların Türk coğrafyası boyunca yayılımına sebep olmuştur.¹⁵

¹² Mehmet Eröz, *Türk Köy Sosyolojisi Meseleleri ve Yörük-Türkmen Köyleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1966, s. 121.

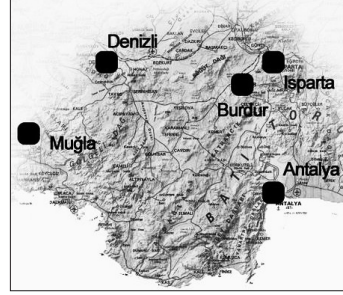
¹³ Metanet Aliyeva, “Türk Milletinin Kaya Üstü Resimlerdeki Mühürü: Teke”, *I. Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 04-06 Mart 2015, Burdur 2015, s. 483.

¹⁴ M. Metin Türktaş, *Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları, Önder Göçgün'e Armağan*, Pamukkale Üniversitesi Yayınları, (Ed. Mithat Aydın), Cilt: 2, 2013, s. 1093-1102.

¹⁵ Aliyeva, *a.g.e.*, s. 471.

Antik dönemlerden günümüze insanoglu yaşadığı, gördüğü, sahip olduğu coğrafyayı kolay bir şekilde tanımlayabilmek için o yörenin belirgin özelliklerinden yola çıkarak adlandırma yapmıştır. Bu adlandırmayı da bazen antik dönemlerine dayandırmış, bazen geçmişe atıfta bulunarak o bölgede yaşamış insanlara dayandırmış, bazen de bölgenin siyasi, fiziki coğrafi özelliklerine göre yapmıştır. Yapılan adlandırmalar,¹⁶ yüzlerce yıllık süreç içerisinde ağızdan ağıza geçerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Teke yöresinin tam olarak neresi olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Yaygın kabul gören haliyle Teke Yöresi; Türkiye'nin güneybatısında, Antalya ve Fethiye körfezleri arasından güneyinde Akdeniz'e, kuzeyinde Isparta, Burdur ve Eğirdir Gölü havzalarına yayılan alanı kapsamaktadır (Res. 5).

Resim-5

Teke Yöresi Haritası

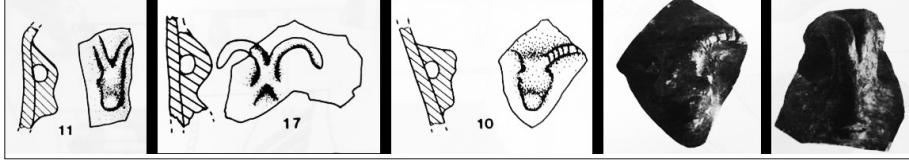
(<https://www.google.com/search?q=-teke+yoresi+harita&tbm/>,
Erişim Tarihi: 19.12.2020)

4. Teke Yöresi (Burdur) Seramik Eserlerinde Teke Figürünün Kullanımı

Tarih öncesi dönemlerin neredeyse tümünü yaşamış bir bölge olan Göller Yöresi'nin önemli bir kısmını kapsayan Teke Yöresi, zengin medeniyetlere ev sahipliği yapmış, tarihi, kültürel ve doğal zenginlikleriyle bilinmektedir. Sahip olduğu gölleri, yaylaları, prehistorik ve antik yerleşimleri, gelenek ve görenekleri ile zengin halk kültürü, müzik ve oyunları, el sanatları ile Anadolu kültürüne ve turizmine önemli katkılar sunmaktadır.

Teke Yöresi ile birlikte Göller Bölgesi coğrafyası, binlerce yıllık bir Anadolu geleneği olan çömlekçiliğin de yoğun olduğu bir bölgedir. Bölgede üretilen pişmiş toprak ürünler, çoğunlukla işlevsel amaçlı monokrom kaplardır. Doğrudan kullanıma yönelik amaçlı yapımlarından ötürü form zenginliğine karşın basit bezekli seramiklerdir. Dolayısıyla etnografik süreçte, yüzeylerinde geleneksel Türk figürü olarak resimsel ifadelere rastlanılamamıştır. Ancak arkeolojik dönemleri günümüze taşıyan çok önemli merkezler bu bölgededir. Bölgenin içerdiği ören yerlerinde yapılan çalışmalar sonucu oldukça zengin bir seramik envanteri oluşturulmuştur. Form ve bezek çeşitliliği içinde ortaya çıkarılan seramik buluntularda, yörenin aynı zamanda simgesel hayvanı olan keçi/teke figürlü kaplara rastlanılmaktadır.

¹⁶ Günümüzde Türk köylüsü halen Anadolu'daki binlerce harabe yer için "vıran yer" veya "ören yeri" yahut da köylerin yakınında veya yanında yerle bir olmuş harabe yerler için "höyük" kelimesini kullanmaktadırlar. Atalarımız yeni yerleştikleri bu harabe yurdu ilk andaki ilham ettiği hissi hatıranın tespitini binlerce köy ve kasabaya bu şekilde ad vererek yaşatmışlardı. Bu şekilde "Kızılca-ören, Gökçe-ören, Arık-ören, Kiçi-ören (Ankara'nın merkez kazalarından Keçi-ören şekline dönen yerin başındaki "keçi" hali bozulmuş şeklidir), İkiz-ören, Seki-ören, Ağaç-ören, Çatak-höyük vb. adlandırmalar yaygın görülür." *Türkler Ansiklopedisi*, 3. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002; Prof. Dr. Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, s.177-193. Benzer şekilde bu figür sembolizmi, Türk coğrafyasında diğer hayvan figürleriyle sembolize edilerek Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi devlet isimleri olarak, yanı sıra Sarıkeçililer, Karakeçililer, Teke Türkleri gibi aşiret isimleri olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Resim-6:
Keçi başlı kap
tutamağı çizimi
(Duru 1994,
Levha 77, 11)

Resim-7:
Keçi başlı kap tutamağı
çizimi
(Duru 1994, Levha 77, 17)

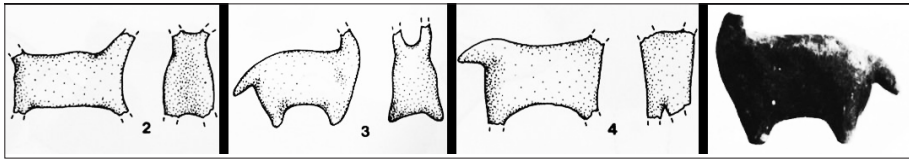
Resim-8:
Keçi başlı
kap tutamağı çizimi
(Duru 1994,
Levha 108, 10)

Resim-9:
Keçi başlı kap
tutamağı
(Duru 1994,
Levha 197, 3)

Resim-10:
Keçi başlı kap
tutamağı
(Duru 1994,
Levha 197, 4)

Çalışma, Teke Yöresi içerisinde bulunan Burdur ili ile sınırlı tutulduğundan ilk olarak keçi figürlü seramik örneklerinin yer aldığı arkeolojik alanlar belirlenmiştir. Burdur ilinde bulunan Kuruçay Höyük, bölgenin sanatsal açısından en eski keçi figürlü seramiklerine sahiptir. Höyük, Burdur'dan batıya doğru Yeşilova ve Tefenni yönüne doğru giden karayolunun yakınındaki Kuruçay Köyü sınırlarında bulunmaktadır.¹⁷ Köy, adımı içinden akan dere den almaktadır. Höyükte 1978-1988 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları, bölgenin Anadolu ve yakın coğrafyası açısından sahip olduğu kültürel zenginliğini ortaya çıkarmıştır. Erken Neolitik Çağ'dan başlayıp İlk Tunç Çağı'na kadar süren 13 yapı katı, tespit edilmiştir. Kuruçay Höyük'te çömlekleri ile birlikte önemli bir buluntu gurubunu pişmiş topraktan yapılmış hayvan figürinleri ve kabartmaları oluşturmaktadır.¹⁸ Yarı plastik veya kabartma yöntemiyle yapılan hayvan betimlemeleri bulunmaktadır. Pişmiş topraktan yapılmış riton ayrıca kaşıkların saplarının uçlarına applike edilmiş hayvan başları ilgi çekicidir. Bazı kaplarda ip delikli hayvan başı şeklinde tutamaklar vardır. Tutamakların keçi başı plastiği ile süslenmesine Geç Neolitik Çağ katmanları ile birlikte Geç Kalkolitik Çağ katmanlarında da rastlanır. Geç Neolitik Çağa tarihlenen kapların, iri boynuzlu keçi başlı tutamalara sahip olduğu görülmektedir. Örneklerde keçi başları, cepheden verilmiş olup iri boynuzları hafif yükselip her iki yana doğru kıvrım yapmaktadır (Res. 6-10).

Kuruçay Höyüğün 6. Katı olarak tanımlanan Geç Kalkolitik Çağ molozu içerisinde yaklaşık 10 kadar hayvan figürünün bulunduğu, pişmiş toprak hayvan figürinlerinin koyun veya keçileri simgeledikleri belirtilmiştir (Res. 11-14).¹⁹

Resim-11:
Kuruçay, Höyük,
Koyun veya Keçi
(Duru 1996, Levha 146, 2)

Resim-12:
Kuruçay, Höyük,
Koyun veya Keçi
(Duru 1996, Levha 146, 3)

Resim-13-14:
Kuruçay, Höyük, Koyun veya Keçi
(Duru 1996, Levha 146, 4)

¹⁷ Refik Duru, *Kuruçay Höyük I, 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 1 vd.

¹⁸ Duru, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁹ Refik Duru, *Kuruçay Höyük II, 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 52.

Resim-15:
Keçi Figürlü Oinophoros,
(Burdur Arkeoloji Müzesi
fotoğraf arşivi)

Resim-16:
Keçi Figürlü Damga,
(Burdur Arkeoloji Müzesi
fotoğraf arşivi)

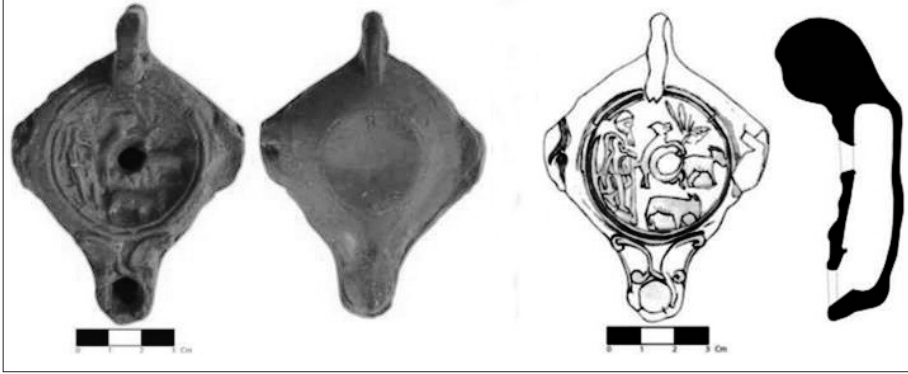
Resim-17:
Sgraffito tekniği ile yapılmış keçi
betimi, (Burdur Arkeoloji Müzesi
fotoğraf arşivi)

Burdur Müzesi'nde bulunan keçi betimli pişmiş toprak eserler arasında Sagalassos örnekleri önemlidir. Burdur ilinin Ağlasun ilçesi sınırları içerisinde bulunan kent, merkeze yaklaşık olarak 8 km mesafededir. İyi korunmuş mimari yapılarının yanı sıra Sagalassos üretimi seramikleri ile önemli bir kenttir. Keçi betimli ilk örnek, kütüphanenin doğusundan ele geçmiş olan M.S. 5. yüzyıla tarihlenen pişmiş topraktan yapılmış K.214.3.14 envanter numaralı oinophoros²⁰ kalıbıdır (Res. 15). Üzerinde betimlenen keçi figürü ile oldukça etkileyicidir. Yan profilden gösterilmiş olan sakallı keçi, ayakta durmaktadır. Kısa ve geriye doğru kıvrık kuyruğu havada, başı ön tarafa bakar biçimde betimlenen keçinin boynuzları geriye doğru yay biçimlidir. Vücudunu saran uzun kılları kazıma tekniği ile gerçekçi bir sitilde işlenmiştir.

Keçi betimli diğer eser de Burdur Müzesi'nde olup Sagalassos antik kentindeki kütüphanenin doğusundan ele geçmiştir. M.S. 5. yüzyıla tarihlenmiş olan pişmiş topraktan yapılmış K.205.3.14 envanter numaralı keçi figürlü damga (Res. 16) oldukça etkileyicidir. Damganın ön yüzünde sola dönük keçi, arka yüzünde ise tutamağı bulunmaktadır. Sola dönük ve ayakta durur şekilde betimlenmiş keçi, kısa ve yukarı doğru kıvrık kuyruğa ve geriye doğru yay biçimli boynuzlara sahiptir. Yan profilden gösterilmiş keçinin başı dik ve ön tarafa bakar biçimdedir. Keçinin uzun kılları sivri uçlu alet yardımıyla gerçekçi bir sitilde işlenmiştir. Keçi, sağ arka ayağı dışında tamdır.

Keçi betimli üçüncü örnek yine Burdur Müzesi'nde olup Sagalassos antik kentindeki Roma Hamam Kazılarında ele geçtiği belirtilmiştir. Erken Bizans Dönemi'ne ait pişmiş topraktan yapılmış K.96.35.98 envanter numaralı seramik parçası üzerinde sgraffito tekniği ile yapılmış hayvan figürleri bulunmaktadır (Res. 17). Eser, geniş ağızlı bir kabın ağız kenarına ait parça olup hayvan figürleri iç kısımda çizgisel stilde betimlenmiştir. Ayakta duran kazıma teknikte yapılan hayvan figürleri soldan sağa doğru betimlenmiştir. Hayvan figürleri arasında en solda köpek, tavşan ve yaban keçisi bulunmaktadır. Yaban keçisinin önünde ise kuyruk ve gövdesinin bir kısmı korunmuş tavus kuşu bulunmaktadır. Yaban keçisi, diğer hayvanlara göre daha büyük betimlenerek vurgulanmıştır. Keçi figürü geriye doğru yay biçimli iki boynu-

²⁰ Şarap ile ilişkili bir kap olan oinophoros örneği için bkz.: Gözde Şakar - Akın Ersoy, "Geç Antik Çağ Smyrnası'ndan Bir Oinophoros", *TÜBA-KED* 21, 2020, s. 209-221.

Resim-18:
Kibyra, Keçi Betimlemeli Kandil (Metin 2012, S. 744, K90; Metin 2012, S. 716, Çiz. 13: K90)

za sahiptir. Sakallı, kısa ve yukarı doğru kıvrık kuyruğu olup kulakları dik olarak betimlenmiştir. Yan profilden gösterilmiş olan keçinin başı ön tarafa doğru bakmaktadır. Kazıma çizgisel stilde betimlenen figürde çok fazla ayrıntı işlenmemiştir. Doğada hareket halinde ve anlık hareketi ile betimlenen keçi figürünün ön ayakları önde, arka ayakları hafif geriye doğrudur.

Keçi betimli pişmiş topraktan yapılmış bir diğer örnek, Kibyra antik kentinden ele geçmiştir. Kent, Burdur ilinin Gölhisar ilçe sınırları içerisinde bulunmaktadır. Kibyra kazılarında ele geçmiş (Res. 18) üzerinde kabartma şeklinde keçi figürü bulunan pişmiş toprak kandil, M.S. geç 1. yy. - erken 2. yy'a tarihlenmektedir.²¹ Kalıp yapımı olan kandil, oval biçimli gövdeye sahiptir. Yağ deliği olarak tanımlanan diskus çevresinde çoban ve sürüsü kabartma stilde betimlenmiştir. Sahnenin sol tarafında ayakta duran sakallı bir çoban, çobanın sağ elinde ise bir asa bulunmaktadır. Çobanın ön tarafında boynuzları kısa ve geriye doğru uzanan keçi betimleri bulunmaktadır. Doğadaki anlık hareketleriyle betimlenmiş olan keçilerden biri ön ayakları ile ağacın gövdesine yaslanarak beslenmektedir. Diğer iki keçi ise başları ön tarafa bakar pozisyonda betimlenmiştir.

5. Keçi Figürünün Seramik Sanatında Kullanımına Örnekler

Seramik üretimi, insanoğlunun uygarlığa yaptığı en eski ve kalıcı katkılardan biri olarak değerlendirilmektedir.²² Neolitik dönem ile başlayan pişmiş toprak üretimi ile sadece günlük kap ve kullanım eşyaları yapılmamış olup çamuru şekillendirerek ana tanrıça heykelticikleri de yapmıştır. Bu bağlamda Konya'da Çatalhöyük, Diyarbakır'da Çayönü, Burdur'da Hacılar yerleşimlerinde ortaya çıkarılan kilden yapılmış ana tanrıça idolleri bulunmaktadır.²³

Ana malzemesi su geçirmeyen killi toprak, balçık veya çamur olup kolay bir şekilde şekillendirilebilen bir malzemedir. Kilin şekillendirilmesi ve pi-

²¹ Hüseyin Metin, *Kibyra Kandilleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012, s. 49-50, 314-315.

²² D. Onur Erman, "Türk Seramik Sanatının Gelişimi: Toprağın Ateşle Dansı", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl: IV, Sayı: 1, Ocak 2012, s. 19 vd.

²³ Erman, "a.g.m.", bkz. dipnot: 7, s. 21.

şirilmesiyle birlikte insanlar, besinlerini ve tohumlarını saklayabilmeye, su taşıyabilmeye başlamışlardır.²⁴ Ayrıca kolay bir şekilde şekillendirdikleri kil sayesinde el becerilerini geliştirmiştir. Kilden ürettikleri kapların süslenmesi, çeşitli takı, boncuk ve süs eşyalarının yapılması, çevresinde olan canlı veya cansız varlıkları, kilin üzerine kazıma veya kabartma şeklinde yapmıştır.

Anadolu'nun en önemli neolitik yerleşimlerinden biri olan Konya'daki Çatalhöyük büyük önem taşımaktadır. Anadolu ve Yakındoğu'nun neolitik dönemine gerek mimari, gerek din gerekse de sanatsal açıdan büyük yenilikler katmıştır. Kazılar esnasında tespit edilen evlerin duvarlarında tapınımla ilgili olduğu düşünülen boğa başları ve duvar resimleri bulunmaktadır. Pişmiş topraktan yapılmış ana tanrıça heykelcikleri ile hayvan biçimli adak heykelcikleri dönem sanatını yansıtmaları açısından önemlidir.

Ürettiği seramikler üzerine tarihsel süreçler içerisinde farklı bezemeler yapmıştır. Çevresinde gördüklerinden etkilenmiş, seramiklerini de kendince yorumladığı geometrik, bitkisel ve çeşitli figürler (hayvan, insan ve mitolojik figürler vb.) ile süslemiştir. Söz konusu figürleri bazen boyalı bir şekilde, bazen de kabartma şeklinde yapmayı tercih etmiştir. Seramikler üzerinde betimlenen keçi örneklerine Niğde ilinin Bahçeli kasabasında bulunan Köşkhöyük buluntuları arasında rastlanmaktadır. Geç Neolitik Erken Kalkolitik Dönem'e ait Köşkhöyük buluntuları arasında üzerleri insan ve hayvan figürleri ile bezeli kaplar önemli bir yer tutmaktadır.²⁵ Köşkhöyük kapları üzerinde boğa figüründen sonra en çok betimlenen hayvan figürü dağ keçisidir. Özellikle de açık kırmızı hamurlu, astarlı, perdahlı kap parçaları üzerine yapılmış dağ keçisi betimleri önemlidir. Gövde ve ayaklarının işleniş biçiminden dolayı hayvanların hareket halinde oldukları anlaşılmaktadır.²⁶ Köşkhöyük seramiklerinde betimlenen hayvanlar arasında ayrıca boğa, inek, geyik, ceylan, leopar, keçi, kaplumbağa, kurbağa, yılan ve kuş gibi hayvanlar bulunmaktadır. Hayvanların başları genellikle yüksek kabartma şeklinde verilirken gövdeleri sürekli olarak profilden ve alçak kabartma olarak verildiği belirtilmektedir.²⁷ Kalkolitik dönem seramiklerinde de keçi betimlerine rastlanmıştır. Orta Anadolu'da Niğde iline bağlı Çiftlik Kasabası'nın yaklaşık olarak 1 km doğusundaki Çiftlik Ovası'nda bulunmakta olan Tepecik Çiftlik Höyük'te bu tür seramiklere rastlanmıştır. Kırmızı ve devetüyü astarlı gruplardan en yaygın olan formlarının dışa eğik düz, dışa eğik dış bükey, basık ve küresel gövdeli, basit, düz, yuvarlak ve inceltilmiş ağızlı, yuvarlatılmış düz dipli çanak ve kâseler olduğu belirtilmektedir.²⁸ Kabartmalı olan kırmızı astarlı çömleklerde hayvan figürle-

²⁴ D. Onur Erman, *Seramik Sanatında Kuş Figürü Üzerine Kişisel Uygulamalar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Seramik Anasanat Dalı Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi, Ankara 2009, s. 64 vd.

²⁵ Uğur Silistreli, "Köşkhöyük'te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar", *Belleten*, Cilt: LIII, Sayı: 206, Ankara 1989, s. 361.

²⁶ Silistreli, "a.g.m.", s. 368, Lev. IX, 3, 4; Lev. X, 1.

²⁷ A. Öztan, "Köşkhöyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar", *TÜBA-AR V*, Res. 11, Ankara 2002, s. 58.

²⁸ Erhan Bıçakçı, "Tepecik-Çiftlik Höyüğü (Niğde) Kazısı Işığında Orta Anadolu Tarih Öncesi Kültürleri ile İlgili Yeni Bir Değerlendirme", *TÜBA-AR IV*, Ankara, 2001, s. 25-41.

Resim-19:
Niğde Köşk Höyük, Vazo Parçası,
Otlayan Dağ Keçisi Kabartması
(Öztan 2002, Res. 11)

Resim-20:
Niğde Köşk Höyük,
Keçi Başı Biçimli Kap Parçası
(Öztan 2002, 59, Res. 16)

Resim-21:
Tepecik Çiftlik Höyük,
Kabartma Şeklinde Yapılmış
Dağ Keçisi (Bıçakçı 2001, Res. 9)

rine yer verilmiştir. Çömlek parçası üzerinde betimli keçi figürü, ön iki ayağı üzerine çömelmiş biçimdedir. Olasılıkla doğada beslenirken betimlenmiştir (Res. 19).

İran'da Zagros Dağları'na yakın mesafede bulunan Susa antik kentinin nekropol alanı buluntuları arasında üzeri hayvan figürleri ile bezeli çok sayıda seramik ele geçmiştir.²⁹ Keçi figürünün betimlendiği seramik örneklerden biri 28,9 cm yüksekliğindedir (Res. 20). Kabın ağız kısmına yakın olan en üst bölümünde art arda sıralanmış uzun boyunlu kuşlar betimlenmiştir. Kuşların alt panelinde birbirini takip eden köpeklere yer verilmiştir. Bu panelin altındaki dikey yönlü iki panelde ise geometrik stilde betimlenmiş yaban keçilerine yer verilmiştir. Yaban keçilerinin boynuzları gövde üzerinde geriye doğru büyük bir daire oluşturacak şekilde betimlenmiştir. Boynuzların oluşturduğu daire içerisine ise farklı şekillerde doldurma motifleri resmedilmiştir. Susa kentine ait bir başka açık kâsede tabanı çevreleyen bir dizi keçi betimi yer almaktadır. Genellikle Susa kâselerinde bulunan bantlara ve diğer doldurma bezemelere bu kapta da yer verilmiştir. Keçi boynuzlarının kemeri bu kâsede çok daha yuvarlak yapılmıştır. Her keçi altında genellikle yaban keçisi ile ilişkili ve suyu düşündüren iki dalgalı çizgiler vardır. Kalan motifler arasında dama tahtası motifleri, zikzak betimleri ve geometrik stilde betimlenmiş tasarım öğeleri bulunmaktadır (Res. 21).

Uşak ilinin Sivaslı ilçesi Budaklar Köyü Kavaklar Mevkii'nden bulunmuş olan pişmiş toprak küp parçası üzerinde dağ keçisi betimi bulunmaktadır.³⁰ Açık

Resim-22:
Yaban Keçili Kap,
Susa Nekropol, M.Ö. 4000.
(Carter at al 1992, S. 32, fig. 1).

²⁹ E. Carter - F. Hole - Z. Bahrani - A. Spycket - J. Aruz, *Prehistoric Susa, The Royal City of Susa Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre The Metropolitan Museum of Art*, (Edited by Prudence O. Harper, Joan Aruz, Françoise Tallon), New York 1992, s. 32, fig. 1.

³⁰ Ü. Ozan Karahan, *Eskiçağda Uşak ve Çevresi (En Eski Devirlerden M.S. 395 Yılına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2015, s. 195-196.

Resim-23:
Yaban Keçili Kâse,
Susa Nekropol, M.Ö. 4000.
(Carter at al 1992, S. 36, fig. 9).

kahverengi hamurlu, ince kumlu, bol mika katkılı, iyi derecede pişirilmemiş, kahverengi astarlı, parlak yüzeyli olan parça üzerine sivri uçlu alet ile ince oluk bezeme şeklinde dağ keçisi figürü yapılmıştır. Kuyruğu dik, dört ayakları işlenmiş ve hilal biçimli iki tane boynuzu bulunmaktadır. Çizgisel olarak verilmiş olan keçinin etrafında baskı ile yapılmış dört nokta ile geometrik bezeme detayı görülmektedir (Res. 22). Nevşehir ili Ovaören-Yassıhöyük'te 2007-2018 yılları arasında gerçekleştirilen kazılar esnasında Orta Demir Çağı olarak tanımlanan tabakalarda üzerinde çeşitli hayvan figürlerinin res-

medildiği seramik parçaları ele geçmiştir.³¹ Hayvan figürleri arasında yer alan keçi ve geyik figürleri çoğunlukla krater ve çömlek gibi kalın cidarlı, kaba yapıllı gövde parçaları üzerine resmedilmiştir. Ovaören-Yassıhöyük Orta Demir Çağı'nın erken evrelerini temsil eden (M.Ö. 10. yüzyıl ortalarından - M.Ö. 9. yüzyıl sonu) tabakalardan ele geçen krater gövde parçası üzerinde keçi figürü bulunmaktadır (Res. 23). Devetüyü üzerine açık kahverengi boya ile yapılmış olan keçi anatomik olarak orantısız bir şekilde resmedilmiştir. Bel ince, arka kısmı ise geniş olarak betimlenmiştir. Keçinin alt bölümünde bitki bezemesi yapılmıştır. Keçi figürünün kafa kısmı eksiktir; ancak duruş pozisyonundan kafasını yukarı doğru kaldırdığı anlaşılmaktadır. Yay biçimli iki boynuzunun geriye doğru kıvrılmış olduğu ve üst gövde ile temas ettiği görülmektedir. Keçi geriye doğru hamle yapar biçimde resmedilmiştir. Kulağının geriye doğru yapıldığı, vücudunun diğer ayrıntılarına yer verilmediği görülmüştür.

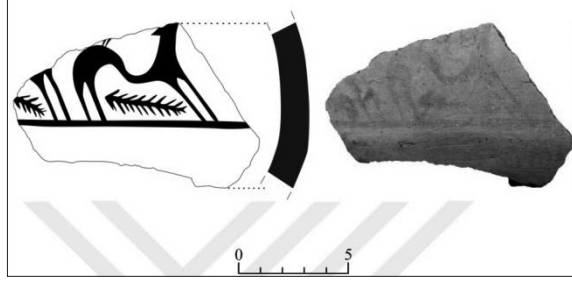
Frig Dönemi'ne ait törensel kap Gordion kral ailesinden bir çocuğa ait tümülüsten ele geçmiştir. M.Ö. 8. yy. sonu - 7. yy. başına tarihlenmiştir. Yuvarlak karınlı olan riton keçi biçimlidir. Keçinin başı üçgen biçimli olup hilal biçimli boynuzları gövde ile birleşmektedir. Gri hamurlu ve siyah perdahlı olan riton arka kısmında kuyruk görünümü veren dairesel bir kulp vardır. Keçi ritonu konik biçimli dört ayak üzerinde durmaktadır. Keçinin boynunda bulunan ince bir bant üzerinde boncuk dizisini andıran bezeme bulunmaktadır. Frig sanatında kullanılan hayvan figürleri arasında keçiler önemli bir yer tutmaktadır. Antik dönem mimarisinde kullanılan pişmiş toprak terra kotalarda keçi figürlerinin oldukça etkili örneklerine rastlanmaktadır. Pişmiş toprağın fırınlanması sonucunda elde edilen bu tipteki malzemeler daha çok mimari yapılara görsel anlamda farklı bir boyut kazandırmaktadır. Mimari terra kotaların Anadolu'da geniş bir coğrafyada kullanım gördüğü bilinmektedir.³² Pazarlı'da tespit edilmiş olan kaplama levhalarının kalitesi ve bezeme çeşitliliği dikkat çekmektedir. Ele geçen mimari terra kotalar üzerinde yürü-

³¹ Seda Kara, *Ovaören-Yassıhöyük Demir Çağı Hayvan Figürlü Seramikleri*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s. 40 vd.

³² Sedat Akkurnaz, *Hacıbayram Arkaik Dönem Mimari Terrakotaları*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın 2013, s. 24-100.

Resim-24:
Küp Parçası Üzerinde Dağ Keçisi,
M.Ö. 3000-2700
(Karahan 2015, Şekil 88)

Resim-25:
Ovaören-Yassihöyük, Krater Parçası Üzerine Resmedilen
Keçi Figürü (Kara 2019, EK-10, Kat. No: 50)

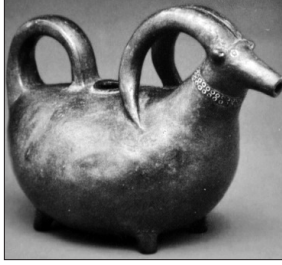
yen savaşılar, kentaurus, aslan ve boğa çiftleri ile keçi bezemelerine yer verilmiştir.³³ Pişmiş toprak mimari terra kotta üzerindeki sahnede bulunan hayat ağacının her iki yanında birer tane keçi bulunmaktadır. Boynuzları yukarı doğru dik çıkıp aşağı doğru kıvrılan ve sakallı olan keçiler, arka tek ayakları üzerinde durmakta ön ayakları ile ağaca dokunmaktadır. Mimari yapıları, dıştan süsleyen keçi figürlü terrakottalar, Frig sanatında hayat ağacı ve keçinin önemine vurgu yapması bakımından önemlidir. Her iki örnekte de Çengel boynuzlara sahip olan keçiler ayrıntılı bir şekilde betimlenmiş ve ön ayaklarını ağaca dayamışlardır. Keçilerin hayat ağacından beslendikleri an betimlenmişlerdir. Hayat ağacı ve keçiler, kabartma tekniği ile yapılmış olup detaylar boya ile belirtilmiştir (Res. 24-25). Yozgat'ta bulunan ve Tunç Çağı'na ait Alişar höyükten ele geçen krater kaba elenmiş devetüyü hamur rengine, ağız kenarı içi ve yüzey aynı renkte astarlı; kırmızımsı kahverengi bezeme ye sahiptir. Kraterin alt yarısı bezemesiz, üst yarısında ise üç yatay bezeme kuşağı, alt kuşakta kulpların sınırladığı metoplarda ise dağ keçileri betimlenmiştir.³⁴ Dağ keçilerinin bulunduğu alanda doldurma iç içe daireler, omuz boyun geçişinde ince zikzak çizginin kolları arasında üstte iç içe daire kümeleriyle bölünmüş ışın dizisi, kulplarda kebek panelleri, üstte iç içe dairelerle x panel bezemelere sahiptir. Dağ keçilerinin çengel biçimli boynuzları, uzun gövdeleri, kuyruk ve kulakları dik, ince uzun ayakları bulunmaktadır. Keçilerin vücudu hafif geriye doğrudur (Res. 26).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Geç Demir Çağı olarak adlandırılan dönem seramiği, teknik ve form bakımından kendine özgü karakteristik özellikler sergilemektedir.³⁵ Bu dönem seramiklerinin yeni bir gelenek ve kültürün ürünü olduğu belirtilmektedir. Urartu seramiklerinde görülen monokrom, parlak

³³ H. Zübeyr Koşay, *Pazarlı Hafriyatı 1936-38 Raporu*, TTK, 5. Seri, No: 4, Lev. XXI-XXIII, XXVII-XXX, XL, Ankara 1941, s. 6-7; Ake Akerstöm, *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens*, Abb, 48-50, Taf. 87-96, Lund 1966, s. 161-190; M.R. "Glendinning, Frig Pişmiş Toprak Mimari Levhaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 187.

³⁴ Vecihi Özkaya, İ.Ö. *Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği Doğu-Batı Siyasal Kültürel İlişkileri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1992, s. 176.

³⁵ Davut Yiğitpaşa, "Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (M.Ö. 7. - 4. Y.Y.) Çanak Çömleği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 37, Kocaeli 2015, s. 514.

Resim-26:
Keçi Biçimli Törensel Kap
(Bozdemir 2015, 15, Resim 12)

Resim-27:
Frigler Dönemi, Hayat Ağacından
Beslenen Keçiler,
Mimari Terra Kotta
(<http://sanat.ykykultur.com.tr/sergiler/friglerin-gizemli-uygarligi>,
Erişim Tarihi: 22.03.2020)

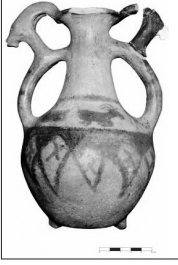
Resim-28:
Alişar Höyük'ten Dağ Keçisi
Betimlemeli Krater
(Genz 2007, 133)

kırmızı astarlılar yerini kalın krem astarlı, farklı formlarda monokrom, bikrom ve polikrom boyalı yeni bir çanak çömlek türüne bırakmıştır. Seramik formları arasında hayvan biçimli ritonlar, boynuz biçimli hayvan protomlu ritonlar, Çaydanlık veya ibrik formu kaplar ve matara biçimli kaplar, tabaklar, çanak, çömlekler bulunmakta, üzerlerinde ise geometrik, bitkisel ve figürlü bezemeler görülmektedir. Van Müzesi'nde bulunan pişmiş topraktan yapılmış ritonun karşılıklı olarak yapılmış kulpları üzerinde keçi başı şeklinde çıkıntılar bulunmaktadır.³⁶ Dışa çekik ağızlı olarak yapılan kap, uzun boyunlu, yuvarlak gövdelidir. Gövde üzerinde bulunan kulplarda yatay olarak yapılmış boyalı bantlar bulunmaktadır. Gövde üzerinde kulplar üzerindeki keçi başı çıkıntılar haricinde kırmızı boya ile yapılmış koşar vaziyette keçiler bulunmaktadır. Ayrıca geometrik bezemelere sahiptir (Res. 27). İstanbul Şark Eserleri Müzesi'nde bulunan dışa çekik ağız kenarlı, uzun boyunlu, yuvarlak gövdeli ve oval düz bir taban sahip kabin dip kısmına boynuzlu bir dağ keçisi betimlenmiştir.³⁷ Keçinin iki ayağı arasında kap içerisindeki sıvının dışarı akmasını sağlayan bir boşaltma deliği bulunmaktadır. Kabin dip kısmına applike edilmiş plastik biçimli boynuzlu dağ keçisinin kulakları, gözleri, sakalı ve katlanmış bacakları bulunmaktadır. Keçinin geriye doğru kavisli olan boynuzları gövde ile birleşmektedir. Gövde üzerinde yatay bantlar ile üçgen bezemeleri bulunmaktadır (Res. 28). Van Müzesi'nde bulunan bir başka pişmiş toprak kap üzerinde boya ile yapılmış keçi betimleri bulunmaktadır. Çaydanlık veya ibrik formu olan kap, basit ve dik ağızlı, uzun boyunlu, dibe doğru hafif şişkin yuvarlak gövdeli ve düz diplidir.³⁸ Gövde ile boynun birleştiği yerde emzik bulunmaktadır. Kabin ağız bölümü üzerinde sepet biçimli kulp bulunmaktadır. Üzerinde kırmızı boya ile yapılmış hayvan ve geometrik bezemeler bulunmaktadır. Gövde üzerinde bulunan bantlar arasında bulunan frizde tek sıra halinde birbirini koşarak takip eden dik kuyruklu dağ keçileri betimlenmiştir.

³⁶ Davut Yiğitpaşa, 2010, *Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (M.Ö. 6. - 4. Y.Y.) Çanak Çömleği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2014, s. 451.

³⁷ Davut Yiğitpaşa, "Late Iron Age Rhytons Kept in Van and İstanbul Eski Şark Eserleri Museums, Van ve İstanbul Eski Şark Eserleri Müzelerinde Korunan Geç Demir Çağı Ritonları", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2016, Ek Sayı: 1, Kars 2016, s. 30 vd.

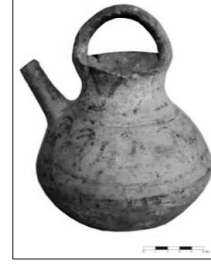
³⁸ Yiğitpaşa, 2010, *a.g.e.*, s. 453.

Resim-29:
Van Müzesi,
Kulpları Üzerinde
Keçi Başlı Çıktıklar
Bulunan Kap,
(Yiğitpaşa 2010,
Resim 172a)

Resim-30:
Keçi Başlı Riton
(Yiğitpaşa 2016, Fig. 8a-b, Fig. 9a-b)

Resim-31:
Van Müzesi,
Keçi Bezemeli Pişmiş
Toprak İbrik,
(Yiğitpaşa 2010,
Resim 178)

M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllara gelindiğinde bazı yayınlarda Doğu Yunan olarak da geçen Batı Anadolu Bölgesi'ndeki antik kentlerde bulunmuş olan pişmiş toprak seramikler üzerinde tek başına bir seramik stiline de adını veren yaban keçisi betimlerine rastlanmaktadır. Sayıları değişmekle birlikte genellikle friz halinde betimlenen yaban keçileri farklı pozisyonlarda betimlenmişlerdir. Yaban Keçili yonca ağızlı Oinokhoe frizlere bölünmüştür. En üst frizde mitolojik yaratıklardan biri olan sfenks betimi bulunmaktadır. Bu frizin altında bulunan yaban keçisi figürü yürür pozisyonda olup baş zemine değer biçimde yapılmıştır. Otlar biçimde resmedilen keçinin yine sakallı ve çengel bir boynuzla sahip olduğu görülmektedir. En altta ise lotus palmet bitkisel bezemesi görülmektedir. Kabın boyun kısmında geometrik bezemeler, frizlere ise dolurma bezemeler yapılmıştır (Res. 29-30).

Resim-32:
Yaban Keçisi Stiline Yapılmış
Oinokhoe, M.Ö. 610-580
(Kerschner-Schlottzauer 2005,
Fig. 33)

Siyah figür tekniği, M.Ö. 700 civarında Korinth'te icat edilmiştir. Bu teknikte seramik pişirilmeden önce siyah silüetli figürlerin üzerinde kazıma çizgiler ile kabın doğal renginin ortaya çıkarılarak belirtilen detaylar ile istenildiğinde eklenen kırmızı veya beyaz boyadan ibarettir.³⁹ Keçi figürü, siyah figür tekniğinde boyanan seramikler üzerine de resmedilmiştir. Örneğin, siyah figür tekniği ile boyanmış olan Olpe üzerinde keçi figürü yer almaktadır. Gövde ortasında boş bırakılmış panel içerisine yapılmış olan keçi figürü, koşar pozisyonda gerçekçi bir şekilde betimlenmiştir. Ön iki ayağı havada olan keçi figürü, sakallı ve boynuzlu olarak betimlenmiş, figüre ait detaylar sivri uçlu bir alet ile kazıma teknikte gösterilmiştir. Keçi etrafında bitkisel bezemeler bulunmaktadır (Res. 31-32-33).

³⁹ J. Boardman, *Siyah Figürlü Atina Vazoları*, Çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul 2003, s. 9 vd.

6. Modern Seramik Sanatında Keçi Figürünün Kullanımına Örnekler

Yaşadığı dönemin en ünlü ressamlarından olan P. Picasso farklı alanlarda da eserler üretmiştir. Bu alanlardan biride heykeldir. Yapmış olduğu eserlerinde hayvan figürlerini de sıklıkla işlemiştir. Picasso'nun hayvan figürlü eserlerinin arasında yer alan adından oldukça söz ettirdiği bilinen keçi heykeldir (Res. 34). Keçi heykelinin yapımında birbirinden farklı doku ve renkten oluşan atıl durumdaki malzemelerden yararlanmıştır. Bu malzemeler mukavva, alçı, seramik parçalar, sepet gibi atıl durumdaki eşyalardır. Burada, Picasso'nun keçisi hamile olarak betimlenmiştir. Sanatçı Cüneyt Er, çeşitli hayvan figürlerinden esinlenerek işlevsel özelliği olan seramik çalışmalar üretmiştir. Keçi Çaydanlık isimli çalışması da örneklerden biridir (Res. 35). Çaydanlığın gövdesini ve kapağını çarkta şekillendirerek oluşturmuştur. Çaydanlığın gövdesinin orta kısmında yer alan keçi başı elle şekillendirilmiş ve sonradan eklenmiştir. Keçi başının boynuzları geriye doğru yay biçiminde kıvrılarak biçimlenmiş ve çaydanlığın üst kısmından tutulacak şekilde kulp işlevi kazandırılmıştır. Boynuzlu hayvan figürlerinden yola çıkarak seramik çalışmalar üreten bir başka sanatçı da Oğuz Bozdemir'dir. Dağ Keçisi isimli çalışması bu örneklerden biridir (Res. 36). Dağ keçisi figürünün tamamı parçalar halinde çarkta şekillendirilmiş ve daha sonra birleştirilerek figür oluşturulmuştur. Dağ keçisi figürünün gövdesinin ve boyun kısmının normal daha uzun ve ince yapıldığı aynı zamanda mağara resimlerinden de etkilendiğini söyleyen sanatçının çalışmasının petroglifleri anımsattığı söylenebilir.

Resim-33
Olpe Üzerine Siyah
Figür Tekniğinde
Yapılmış Keçi Figürü, M.Ö. 5. yy.
(<http://www.royalathena.com/PAGES/GreekCatalog/Vases/AtticBF/DLP03JE.html>,
Erişim Tarihi: 05.04.2020)

Resim-34: Pablo Picasso,
La Chèvre (Keçi), Paris,
Picasso Müzesi 1950 Yılı
(<https://www.pablopicasso.org/she-goat.jsp> /
Erişim Tarihi: 24.03.2020)

Resim-35:
Keçi Çaydanlık, 2011
(Er 2011, 94, Resim 138).

Resim-36:
Dağ Keçisi, 2015.
(Bozdemir 2015, 53, Resim 56)

7. Sonuç ve Değerlendirme

Türk yayılım coğrafyasının önemli bölgelerinden olan ve Teke Yöresi olarak adlandırılan bölge ile Anadolu ve dışındaki kültür coğrafyasında teke figürlü sanat eserlerinin geçmişinin binlerce yıl öncesine kadar gittiği mevcut örneklerden anlaşılabilir. Türkistan, Ön Asya ve Anadolu'daki petrogliflerden itibaren, seramik yüzeylerde çeşitli tekniklerle işlenmiş örneklerinden de anlaşılacağı gibi günümüze değin, keçi ve keçi betimlemesi yaşamın ve kültürün önemli bir parçası olmuştur.

Günümüze kadar uzanan seramik sanatlarında sevilerek kullanılan hayvan figürleri arasında olan keçi figürünün aslında binlerce yıl önce yaşamış seramik sanatçıları tarafından da sevilerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Keçi betimli figürlerin genel olarak plastik ve seramiklerin yüzeyine geometrik, çizgisel, kabartma, doğal stilde bezemeler şeklinde işlendiği görülmüştür. Özellikle figürlerin boya (oksit) ile betimlendiği örnekler, oksijen döngüsünün kontrollü olarak kullanıldığı fırınlarda son şeklini almıştır.

Keçi figürünün sanatta kullanımı süreç içerisinde değişiklik göstermiştir. Geç Neolitik ve Kalkolitik Dönem ile birlikte daha çok hayvan başlı ip delikli tutamak biçiminde ayrıca keçi başlarının kaplara aplik edilmiş şekilde betimlendiği görülmüştür. Tarihsel süreç ile birlikte, keçinin içerisinde farklı hayvan ve insan figürlerinin de olduğu zengin sahnelerde yer aldığı anlaşılmıştır. Özellikle seramik eserler, bu türden sahneler için ideal bir malzeme olmuştur.

Başlangıçta figür olarak betimlediği keçiyi sonrasında seramik yüzeylere boyama, kazıma ve kabartma stillerde aktarabilmiştir. Bunda şüphesiz ki kaplara aplik şeklinde kullanılan figürlü seramiklerin azalarak yerini boyalı, kazıma çizgisel ve kalıpta üretilen kabartma stilde yapılan seramiklere bırakmıştır. Sanatçı, keçileri doğanın devinimi içerisinde binlerce yıl önce avın ve bereketin simgesi olarak eserlerinde kullanmıştır. Teke Yöresinin zengin kültürel birikimi içerisinde farklı teknik ve biçimlerde keçi figürlü sanat eserlerinin örnekleri bulunmaktadır. Keçi figürünü işleyen sanatçının yörede yaşayan keçiyle benzer özellikte çalışmalar üretmiş aynı zamanda keçi figürünün stilize edildiği özgün çalışmalar yaptığı düşünülmektedir.

Günümüz modern seramik sanatında form ve bezek olarak kullanılan keçi figürleri de farklı bir önem alanı yaratmaktadır. Bu yönlü sanatsal seramik çalışmaları sanat değerlerinin yanısıra Türk kültür simgelerinin anımsatılması anlamında da kıymet taşımaktadır.

Seramik form ve yüzeyler üzerine yapılan bu çalışmaya katkı sağlayacak, Türk kültürüne ait keçi figürlü pışmış toprak form ve bezemelere Anadolu'da ne yazık ki yeterince rastlanamamıştır. Elbette bu keçi/teke figürlü buluntuların olmaması anlamına gelmemektedir. Kültürel değerleri tartışmasız diğer Türk bezekleri ile keçi figürü ve Türk çömlekçiliğini bir araya getiren yeterli araştırma ve çalışmalar yapıldığında kuşkusuz birçok disiplinde değerlendirilecek önemli objelere ulaşılabilecektir. Türk kültürünün önemli bir ögesi olmasına karşın çömlekçilik araştırmaları, özellikle Asya Türk coğrafyasında yapılan çalışmalar açısından yeterli düzeyde değildir. Oysa seramik eksenli

çalışmalar, pişmiş toprağın yok edilemeyen bir malzeme olarak kalıcı olması nedeniyle binlerce yıllık veriyi birçok disiplini de bünyesine alarak günümüze taşıyabilme özelliğine sahiptir. Günümüzde halen direnerek de olsa devam edebilen ilkel çömlekçilik, Neolitik Evreden günümüze neredeyse hiç değişmeyen üretim yöntemleri göz önüne alındığında çok değerli bir kültür mirası olup arkeolojik ve etnografik kapsamda önemli bir kaynak alanıdır. Ne var ki Anadolu'da yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılan seramik buluntular, genelde Arkaik Döneme, Yunan medeniyetine atfedilmektedir. Asya çalışmaları ve bulguları ise önemli ölçüde kapalı rejim dönemlerinin Sovyet ve Çin menşeli araştırmalarına dayanmaktadır. Seramik verili ve Türk merkezli Anadolu ve Asya arkeolojik çalışmaları umulur ki Anadolu, Ön Asya ve Asya Türk coğrafyasının kültür bileşenlerine büyük değer katacaktır.

Kaynaklar

- AKERSTÖM, Ake: *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens*, Lund 1966.
- AKKURNAZ, Sedat: *Hacıbayram Arkaik Dönem Mimari Terrakottaları*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın 2013.
- ALİYEVA, Metanet: "Türk Milletinin Kaya Üstü Resimlerdeki Mühürü: Teke", *I. Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 04-06 Mart 2015, Burdur 2015.
- ALYILMAZ, Cengiz: "Petrogliften Ortak Türk Alfabesine Türklerin Yazı Serüveni", *Uluslararası Eğitimde ve Kültürde Akademik Çalışmaları Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, 12-14 Eylül 2019 / Denizli.
- BIÇAKÇI, Erhan: "Tepecik-Çiftlik Höyüğü (Niğde) Kazısı Işığında Orta Anadolu Tarih Öncesi Kültürleri İle İlgili Yeni Bir Değerlendirme", *TÜBA-AR IV*, 2001.
- BOARDMAN, John: *Siyah Figürlü Atina Vazoları*, Çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti., İstanbul 2003.
- BOZDEMİR, Oğuz: *Boynuzlu Hayvan Figürlerinin Seramik Formlarda Yorumu*, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Seramik Anasanat Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.
- CARTER, Elizabeth - HOLE, Frank - BAHRANİ, Zainab - SPYCKET, Agnès - ARUZ, Joan: *Prehistoric Susa, The Royal City of Susa Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre The Metropolitan Museum of Art*, (Edited by Prudence O. Harper, Joan Aruz, Françoise Tallon), New York 1992.
- ÇAY, M. Abdulhaluk: *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türkler'de Koç-Koyun Meselesi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983.
- ÇİNE, Hamit: "Teke Yöresi Halk Kültürünün Milli Kültür Açısından Değeri", *Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ed. Ş. Kazan Nas), (I), 2015.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2019.
- _____ : *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2011.
- DALKIRAN, Ahmet - BAYRAK, Tekin: "Türk Kültüründe Keçinin Yeri ve Mehmet Başbuğ Resimlerindeki Yansımaları", *Tarihîn Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 22, 2019.
- DURU, Refik: *Kuruçay Höyük I, 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- _____ : *Kuruçay Höyük II, 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- ER, A. Cüneyt: *Seramikte İşlevsel Simge Biçimlerin Araştırılması ve Plastik Biçim Olarak Çömlekçi Çarkında Üretilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Seramik Anasanat Dalı Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi, İzmir 2011.

ERMAN, D. Onur: *Seramik Sanatında Kuş Figürü Üzerine Kişisel Uygulamalar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Seramik Anasanat Dalı Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi, Ankara 2009.

_____ : "Türk Seramik Sanatının Gelişimi: Toprağın Ateşle Dansı", *Acta Turcica*, Yıl: IV, Sayı: 1, 2012.

ERÖZ, Mehmet: *Türk Köy Sosyolojisi Meseleleri ve Yörük-Türkmen Köyleri*, Fakülte-ler Matbaası, İstanbul 1966.

GENZ, Hermann: "Kızılırmak Bölgesi'nde Demir Çağı", *Friglerin Gizemli Uygurluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

GLENDINNING, O. Matt: "Frig Pişmiş Toprak Mimari Levhaları", *Friglerin Gizemli Uygurluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

HEGEL, Georg Wilhelm F.: *Estetik Dersleri*, Çeviren: A. Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 2011.

KARA, Seda: *Ovaören-Yassıhöyük Demir Çağı Hayvan Figürlü Seramikleri*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

KARAHAN, Ü. Ozan: *Eskiçağda Uşak ve Çevresi (En Eski Devirlerden M.S. 395 Yılına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2015.

KOŞAY, H. Zübeyr: *Pazarlı Hafriyatı 1936-38 Raporu*, TTK 5. Seri, No: 4, Ankara 1941.

METİN, Hüseyin: *Kıbyra Kandilleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012.

ÖZKAYA, Vecihi: *İ.Ö. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği Doğu-Batı Siyasal Kültürel İlişkileri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1992.

ÖZTAN, Aliye: "Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar", *TÜBA-AR V*, 2002.

SİLİSTRELİ, Uğur: "Köşk Höyük'te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar", *Belleten*, Cilt: LIII, Sayı: 206, 1989.

ŞAKAR, Gözde - ERSOY, Akın: "Geç Antik Çağ Smyrnası'ndan Bir Oinophoros", *TÜBA-KED 21*, 2020.

TÜRKTAŞ, M. Metin: *Dede Korkut Hikayelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları, Önder Göçgün'e Armağan*, (Ed. Mit-hat Aydın), Pamukkale Üniversitesi Yayınları, Cilt: 2, 2013.

YİĞİTPAŞA, Davut: *Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (M.Ö. 6.-4. Y.Y.) Çanak Çömleği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2010.

_____ : "Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (M.Ö. 7. - 4. Y.Y.) Çanak Çömleği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 37, 2015.

_____ : "Late Iron Age Rhytons Kept in Van and İstanbul Eski Şark Eserleri Museums, Van ve İstanbul Eski Şark Eserleri Müzelerinde Korunan Geç Demir Çağı Ritonları", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek Sayı 1, Sonbahar 2016.

İnternet Kaynakları

Resim 1a: <http://www.turkbilimi.com/p-15999-wordpress/>, Erişim Tarihi: 19.12.2020;
Resim 1b: <https://uqusturk.wordpress.com/2012/02/03/dag-kecisi-damgasi-2/>, Erişim Tarihi: 19.12.2020.

Resim 3: <https://otukenormanininfilizleri.blogspot.com/2016/04/altn-elbiseli-a-dam-ve-esik-kurganndan.html>, Erişim Tarihi: 25.01.2021.

Resim 5: <https://www.google.com/search?q=teke+yoresi+harita&tbm>, Erişim Tarihi: 19.12.2020.

Resim 27: <http://sanat.ykykultur.com.tr/sergiler/friglerin-gizemli-uygarligi>, Erişim Tarihi: 22.03.2020.

Resim 33: <http://www.royalathena.com/PAGES/GreekCatalog/Vases/AtticBF/DLP03JE.html>, Erişim Tarihi: 05.04.2020.

Resim 34: <https://www.pablocassio.org/she-goat.jsp>, Erişim Tarihi: 24.03.2020.

KÜL (TİĞİN), KÜR ~ KÛR ~ KÖR ~ KÛZ ~ KÜÇ VE KÖK ~ *KÛK UNVAN NİTELEYİCİLERİ ÜZERİNE

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Son yıllarda Kül Tigin'in kül unsurunun köl okunmaya başlandığı gözlemlenmektedir. Makalemizde kül unvan niteleyicisinin kür ~ kûr ~ kör ~ kûz ~ küç ve kök ~ *kûk unvan niteleyicileriyle köken ve anlam ortaklığı üzerinde durulmuş; birincil, asli ünlünün -ü- olduğu ortaya konulmuştur. Kül niteleyicisinin anlamı üzerinde de durulmuş, sözcüğün gerçek anlamının Kâşgarlı'da kür sözüne verilen "yigît, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı"; kısaca "cesur" olduğu vurgulanmıştır.

Makalede ayrıca yine birer unvan niteleyicisi olan kür (variantları kûr, kör, kûz, küç) ve kök ~ *kûk üzerinde de durulmuş, bunların kül ile kökenleştiği, asli ünlülerinin -ü-, anlamlarının kül ve kür ile aynı, yani "yigît, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı; cesur" olduğu belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kül (Tigin), Kür, Kûz, Küç, Kök, Cesur.

On The Title Qualifiers of Kül (Tigin), kür ~ kûr ~ kûz, küç and kök ~ *kûk

Abstract

In recent years, it has been observed that the Kül element of Kül Tigin has started to be read as Köl. In my paper, I focused on the originality of the Kül title qualifier with the titles qualifiers kür ~ kûr ~ kör ~ kûz ~ küç and kök ~ *kûk). I demonstrated that the principal vowel in these words is the letter "ü." I searched for the meaning of the qualifier Kül and found that the meaning of this word is same as kûr that means "brave, unshakable, courageous, bully" in *Dıvanu Lügati't-Türk*, a famous Turkish lexicon by Mahmud al-Kashgari.

I also focused on kür (variants kûr, kör, kûz, küç) and kök ~ *kûk, which are also title qualifiers; I stated that they come from the same root as Kül, and their original vowels are the letter "ü", their meaning is the same as "Kül", that is, "brave, unshakable, very courageous, bully."

Keywords: Kül (Tigin), Kür, Kûz, Küç, Kök, Brave.

Geliş Tarihi: 16 Aralık 2020 - Kabul Tarihi: 08 Şubat 2021.

Atıf Bilgisi: Yusuf Gedikli, "Kül (Tigin), Kür ~ Kûr ~ Kör ~ Kûz ~ Küç ve Kök ~ *Kûk Unvan Niteleyicileri Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 395-410.

* Dilbilimci, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

Son yıllarda Orkun yazıtlarındaki bazı sözcüklerin değişik okunuşlarıyla karşı karşıya geliyoruz. Eskiden **kül** (Kül Tigin'deki *kül*) okunan sözcüğün son zamanlarda **köl** okunmaya başlandığını gözlemliyoruz.

Makalemiz, Kül Tigin san öbeğindeki kül niteleyicisinin ve akrabaları olan sözcüklerin (kür ~ kür ~ kör ~ küz ~ küç ve kök ~ *kük) gerçek ünlüsünü ve anlamlarını bulmayı amaçlamaktadır.

1. KÜL NEDİR?

Kül bir unvan niteleyicisidir. Kül Tigin, Kül Bilge, Kül Tudun vb. san öbeklerinde *kül* sözcüğü niteleyici (sıfat) görevindedir. Başka söyleyişle Kül Tigin gramatik olarak bir sıfat tamlamasıdır. Kelime anlamını aşağıda göreceğiz.

NOT: *Niteleyici* sözü uzun olduğu için zaman zaman **niteç** sözü kullanılacaktır.

1.1. Kül Tigin kimdir?

Kül Tigin 2. Göktürk devletini kuran İltiş Kutlug Kağan'ın küçük oğlu, Bilge Kağan'ın kardeşi ve Göktürk ordularının başkomutanıdır. Alp, yiğit, batır, gözü pek, cesur, kahraman bir kişiydi.

Bilge Kağan, Kül Tigin yazıtının kuzeydoğu satırında kardeşinin 47 yaşında öldüğünü söyler. R. Giraud, doğumunu 684 olarak düşünür.¹ *Bilgi ağında* (Vikipedi'de) doğum tarihi 684 olarak gösterilir. von Gabain "*takriben 685-731'lerde yaşadığını*" belirtir.² 47 yaşın ay takvimine göre olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Dolayısıyla doğru tarihin *Büyük Larousse*'un yazdığı gibi 686 olması çok daha gerçeğe yakındır.³

Kül Tigin amcası Kapgan Kağan'la 702'de Soğutlara, 706-7'de Çinlilere sefer etti. 713-716 arasında Kırgız ve Türkiş ayaklanmalarının bastırılmasında önemli rol oynadı. Amcası Kapgan'ın 716'da öldürülmesinden sonra büyük kardeşi Bilge'yi tahta çıkardı. Dokuz Oğuzlara, Kırgızlara karşı savaştı. 27 Şubat 731'de öldü. Ağabeyisi Bilge Kağan, Kül Tigin'in adına bir yazıt diktirdi (732).

Kül Tigin ad değil, unvandır. Ön adını bilmiyoruz. **Kül** ve **Tigin** unsurlu unvan öbeklerinin en çok bilineni, en meşhurdur. Gültekin şeklinde günümüz Türkiye'sinde ad ve soyadıdır.

Çince ses çevrimi **K'üe T'ê-lê** biçimindedir.⁴ *K'üe* ögesinde *l* yazılmamıştır. Fransızcaya *K'üek - ti(k)-k'in* biçiminde çevrilmiştir.⁵ *Bilgi ağında* (Vikipedi'de) Wade-Giles'a göre *chüeh - t'e-ch'in*, Pinyin'e göre *que - têtin* ses çevrimleri de vardır. Bütün bu ses çevrimleri -ü- ünlüsünü yansıtıyor gözükmektedir.

1.2. Kül unsurlu bazı unvan öbekleri

Eski Türklere ait unvan öbeklerinde *kül* niteci yaygındır. Kül Tigin haricinde birçok unvan öbeğinde karşımıza çıkar. Şöyle ki:

¹ René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötügen n., İstanbul 1999, s. 82.

² A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK y., Ankara 1988, s. 285.

³ "Kül Tigin", *Büyük Larousse*, c. 12, s. 7269.

⁴ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge y., İstanbul 2006, s. 518.

⁵ Tahsin Banguoğlu, "Eski Türkçe Bazı Adlar Üzerine 1. Gültekin", *X. Türk Dil Kurultayına Sunulan Bilimsel Bildiriler 1963*, TDK y., Ankara 1964, s. 1.

1. H.N. Orkun'un eserinde **Kül** Bilgä, **Kül** Çiğşi, **Kül** Çur, **Küli** Çur (doğrusu Kül İç Çur), **Kül** Tudun gibi birçok san öbeği geçer.⁶

2. 840'ta Karahanlılar devletini kuran kişinin unvanı **Kül** Bilge Kadir Han'dır.

3. Eski Uygurcada **Kül** "...kişi adı olarak kullanılmıştır."⁷

4. A. von Gabain sözcüğü **kül**, **küül** yazar; metin içinde "prens", sözlük kısmında "şahıs adı" olarak açıklar.⁸ *Küül* biçiminde önemli olan ünlünün uzun olmasıdır.

5. Reşideddin ve Ebulgazi'nin Oğuz destanlarında **Köl** Erki kişi adı geçer.⁹ (Togan böyle yazar). Osman Turan, Ebulgazi'deki Köl Erki (كول ارکی) imlasını aktarır.¹⁰ (Yazım *vavlıdır*). *Erki*, erkin unvanının değişkeni, kısaltılmışıdır.

6. F. Sümer, eserinde **Köl** (böyle yazar) unsurlu birçok eski Türk san öbeğine yer verir: **Köl** Apa (Kölopa), **Köl** Arıç Cañşi, **Köl** Çiğşi, **Köl** Çor, **Köl** Erki, **Köl** İç Çor, **Köl** İrkin (iki ayrı kişi), **Köl** Tudun.¹¹ Sümer ayrıca Abbasiler çağında **Köl** Apa Tigin et Türkî adında bir Türk kumandanından¹² ve Alparslan'ın atabeyi **Köl** Sârıg'dan söz eder.¹³

Sümer, Ebulgazi'deki Köl Erki öbeğinin birinci ögesini *vavla* yazmıştır. Bu, ünlünün uzunluğunu gösterir.¹⁴

7. Karahanlılarda **kül** *sagun* unvanı vardı.¹⁵

8. Kâşgarlı'da **köl** *suw* "Karluk büyüklerine verilen ungun"dur.¹⁶ (Buradaki *köl* "unvan niteci"dir; *suw* ise "bir san"dır. San öbeğinin daha önceki evresi *kül *sugdur (Belki de *kül *sub). Sanılabileceği gibi *köl* nitecinin *göl*, *suw* sözünün *su* ile ilişiği yoktur).

Kül unsurlu daha birçok san öbeği sergileyebiliriz. Bir fikir vermek için bu kadarını yeterli görüyoruz.

1.3. Kül san niteleyicisi hakkında görüşler:

1.3.1. Köl okuyanlar

1. Necip Asım Bey *En Eski Türk Yazısı* (1897) eserinde sözcüğü -ü-'lü okur, fakat yine ilk defa Necip Asım Bey, *Orhon Abideleri* (1924) eserinde Kâşgarlı'daki Köl Bilge Han unvanıyla ilgili açıklamayı dikkate alarak sözcüğün *köl* (göl) okunması gerektiğini ileri sürer.¹⁷ Tahsin Banguoğlu bu gö-

⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994, s. 911.

⁷ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 81.

⁸ Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 108 (paragraf 363), 285.

⁹ A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı - Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, haz. Tuncer Baykara, 2. b., Enderun k., İstanbul 1982, s. 103.

¹⁰ Osman Turan, "Çingiz Adı Hakkında", *Bellekten*, c. V, Sayı: 19, Temmuz 1941, s. 274.

¹¹ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999, s. 30, 39, 49, 53, 58, 59, 85, 128, 137, 138, 146, 147, 487, 488, 493, 654.

¹² Sümer, s. 487.

¹³ Sümer, s. 654.

¹⁴ Sümer, s. 146.

¹⁵ Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, c. 6, s. 253.

¹⁶ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 72.

¹⁷ Banguoğlu, "Eski Türkçe Bazı Adlar Üzerine 1. Gültekin", s. 1.

rüşün kimsenin gözüne çarpmadığını (kendisi dahil), Kâşgarlı'yı yayınlayanların (Brockelmann, Atalay) **köl irkin, Köl Bilge Han** san öbeklerini böyle okuduklarını, lakin **Kül Tegin**'in *kül* ögesini *köl* sözüyle birleştirmediklerini belirtir.¹⁸

2. Osman Turan 1941'de, Kâşgarlı Mahmut'un *bilge* ve *irkin* maddelerindeki açıklamalarına dayanarak **kül** nitecinin *köl* okunması gerektiğini öne sürmüştür.¹⁹ Böylece Turan, Necip Asım'dan sonra sözcüğün *köl* okunması gerektiğini söyleyen ikinci kişi olmaktadır. Banguoğlu nedense Turan'ın görüşünden söz etmemiştir.

3. Banguoğlu, Necip Asım'dan habersiz olarak sözcüğü **köl** okumak kararına gelmiş ve bunu 1958'de yayınladığı bir yazısında belirtmiştir.²⁰ Banguoğlu 1963'te konu üzerinde tekrar durmuştur.²¹

4. R. Giraud, 1960'ta yayınladığı *Göktürk İmparatorluğu* yapıtında hep **Köl - tegin** yazmıştır.²²

5. J. Hamilton, 1962'de Kâşgarlı'nın verilerine dayanarak aynı sonuca varmıştır.²³

6. Masao Mori, 1968'de yazdığı "Sici ve Ssu-chih", 1973'te yazdığı "A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyukuk", 1987'de yazdığı "Yenisey yazıtlarındaki 'sekiz adaklığ barım' üzerine" makalelerinde san öbeğini **Köl Tigin** yazmıştır.²⁴

7. A.N. Kononov 1980'de **köl** biçimine üstünlük vermiştir.²⁵

8. L. Bazin 1981'de sözcüğü **köl** okumuştur.²⁶

9. O.F. Sertkaya, *Kül Tigin*'deki -ü- ünlüsünün -ö- olması gerektiğini söylemiştir.²⁷

10. J. Matuz sözcüğü **köl** yazmıştır.²⁸

11. Faruk Sümer, **Köl Tigin** ve **Köl Bilge Kağan** (Ötüken Uygur devletinin kurucusu) yazar; Reşideddin'de geçen Moğulca Nāvūr Buyruk Han'ın *Nāvūr* ögesinin "göl" anlamında olduğunu, bunun Kül Tigin'in Köl Tigin okunmasını doğruladığını söyler.²⁹

¹⁸ Banguoğlu, s. 3.

¹⁹ Turan, "Çingiz Adı Hakkında", s. 274.

²⁰ Tahsin Banguoğlu, "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *TDAYB* 1958, s. 103.

²¹ Banguoğlu, "Eski Türkçe Bazı Adlar Üzerine 1. Gültekin", s. 3.

²² Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, s. 24 ve daha birçok yerde. Ayrıca indeksin 303. sayfasındaki *Köl - tegin* maddesine göz atınız.

²³ James Hamilton, "Tokuz Oğuz - On Uyğur", çev.ler Yunus Koç - İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1997, s. 192 vd. / Banguoğlu, "Eski Türkçe Bazı Adlar Üzerine 1. Gültekin", s. 4.

²⁴ *Hunlar ve Göktürkler Üzerine*, yay. haz. Yusuf Gedikli, Post y., İstanbul 2020, s. 81, 96, 107.

²⁵ Ebulfez Guliyev, *Kadim Türk Onomastikası*, Bakü 2007, s. 10.

²⁶ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2018, s. 151.

²⁷ Osman F. Sertkaya, "Eski Türkçe TWQ ~ TWWQ ~ TOG ~ TOOG", *TKA (Faruk Kadri Timurtaşın Hatırasına)*, Ankara 1983, s. 253. / Aynı yazar, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE y., Ankara 1995, s. 218.

²⁸ Sertkaya, "Eski Türkçe TWQ ~ TWWQ ~ TOG ~ TOOG", s. 253. / Aynı yazar, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, s. 218.

²⁹ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 308.

12. Biz de Kâşgarlı'nın etkisinde kalarak bir makalemizde Kül Tigin'in "Köl Tigin; köl, yani deniz kadar büyük", daha doğrusu "en büyük tigin" olabileceğini yazmıştık.³⁰ (Şimdi bu görüşte değiliz.)

Görüldüğü gibi yerli ve yabancı 12 bilim kişisi san nitecinin **köl** okunması taraftarıdır.

1.3.2. Kül okuyanlar

1-2. T. Banguoğlu'na göre V. Thomsen, 1893'te öbeğin Kül Tigin veya Köl Tigin okunabileceğini tespitlemişti; ancak Radloff'un kelimeyi *kül* okuması Thomsen'i de etkilemiş, sözcüğü *kül* okumuştur.³¹

3-4. H.N. Orkun sözcüğü hep **kül** okur; Gabain de gramerinde böyle yazar.³²

5. M. Ergin 1970'te çıkardığı *Orhun Abideleri* eserinde sözcüğü **kül** yazmıştır.

6. Türk dil biliminin önemli bir siması olan ve dil biliminde bir ekol kuran Talat Tekin'in sözcüğün **köl** okunması eğilimine hiç kapılmadığını görüyoruz. Niteci hep Kül yazmıştır.

7. D.A. Batur, Kül-tegin yazar ve "Kül-tegin'in 'kahraman veya cesur prens' anlamına geldiği ileri sürülebilir" der.³³

1.3.3. Farklı görüşler

1. Ahmet Temir **kül** nitecinin bildiğimiz *kül* kelimesi olduğunu, Kül Tigin'in "ocak prensi" anlamına geldiğini söyler; Moğulca *otçigin* "ateş prensi"yle karşılaştırır.³⁴ Temir'in fikri doğru değildir.

2. Erhan Aydın **köl** okur; *kö- "yanmak" fiiliyle ilişkilendirdiği için böyle okuduğunu söyler.³⁵ Hemen söyleyelim ki *kö- "yanmak" fiilinin kökü *kö- değildir; *könd- yahut *köngdür. Fiil *köny-, *kön-, *köy- biçimlerinde görülür. Yapışık ündeşli olduğu için *kö-l biçiminde bir türevi olamaz.

1.4. Bilginleri köl okumaya sevkeden neden: Kâşgarlı'nın yorumları

Necip Asım Yazıksız, Tahsin Banguoğlu, Osman Turan, Osman F. Sertkaya ve öbür bilginleri köl okumaya sevkeden olgu, Kâşgarlı'nın yaptığı açıklamalardır. Kâşgarlı **bilge** ve **irkin** sözlerini şöyle açıklar:

"**Bilge:** Akıllı. (...) Bu kelime ile erkeklere ad verilerek 'Bilge Beg' denir. Uygur hanına 'Köl Bilge Xan' adı verilir, 'aklı göl gibi' demektir; burada çokluğu göstermek için su irkilen yere benzetilmiştir. Ve yine akıllı kişiye 'büğü bilge' denir."³⁶

³⁰ Yusuf Gedikli, "Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler - 15 : Tegin ~ Tigin Unvanı, Teles ~ Töles, Taliş, Teleüt, Abdeleüt ~ Eftalit ~ Heftalit, Eftalanos, Telengüt Kavim Adları ve Talas Yer Adının Köken ve Anlamları, *Yom*, Sayı: 22, Bahar 2011, s. 5-22.

³¹ Banguoğlu, "Eski Türkçe Bazı Adlar Üzerine 1. Gültekin", s. 1.

³² Banguoğlu, s. 3.

³³ L.N. Gumilâv, *Eski Türkler*, 4. b., Selenge y., İstanbul 2003, s. 8. "Yazar ve kitap üzerine" başlıklı giriş kısmı.

³⁴ Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, s. 151 vd.

³⁵ Aydın, s. 152.

³⁶ *Divanü Lûgat-üt-Türk Tercümesi*, c. I, çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1986, s. 426.

“**İrkin**: *İrkin suw = irkinti su. Her toplanmış olan şeye de böyle denir. Bu kelimededen alınarak ‘Karluk’ boyu büyüklerine ‘Köl irkin’ denir ki ‘aklı göl gibi toplanmış, dolmuş’ demektir.*”³⁷

Bu iki açıklamadan dolayı bilginlerin büyük bir kısmı unvanların önünde yer alan **kül** sözünün Türkçe *köl* sözünden neşet ettiği düşüncesine varmışlardır. Kâşgarlı’da **köl** “1. su birikintisi 2. gölcük 3. deniz, ...”dir.³⁸

1.5. Kâşgarlı’yı eleştirme

Kâşgarlı’nın **bilge** ve **irkin** maddelerinde ortaya koyduğu yorumlar Kâşgarlı’nın kendi yorumları, kendi görüşleridir. Kâşgarlı **qulābuz, qulāvuz** “*kılavuz*” sözünü açıklarken “*be (b) vav’dan (v) dönüşmüştür*” der.³⁹ Oysa tam aksi doğrudur. Birincil ses -b’dir. Kâşgarlı **nom** sözünün Çince olduğunu söyler.⁴⁰ Oysa sözcük Yunancadır.⁴¹ Kâşgarlı **kutal-** “*talihlenmek*” fiilinin *kut* almaktan, *kutul-* “*kurtulmak*” fiilinin ya -r- yitimiyle *kurtulmaktan* ya da *kut buldudan* geldiğini söyler.⁴² **Süli, tegin** vb. kelimelerde de türlü açıklamalar yapar. Fakat bunların hiçbirisi doğru, inandırıcı, kandırıcı değildir. Nitekim Barthold, Kâşgarlı’nın Köl Bilge Han ve Köl İrkin san öbekleriyle ilişik görüşlerini “*halk iştikakı*” sayar; Osman Turan bu sava katılmaz.⁴³

Barthold’un dediği üzere Kâşgarlı’nın yorumları halk *kökencesidir* (etimolojisidir).

1.6. Kül nitecinin anlamı nedir?

Şu ana değin **kül** nitecinin kelime anlamını hiçbir sözlükte bulamadık ve buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de külün sözlük anlamı hakkında herhangi bir bilgi edinemedik. O zaman gerçeği başka yollardan, dolaylı yollardan arayıp bulmaya çalışacağız. Bunun için tek heceli ve yine *k-* ile başlayan diğer unvan niteçlerine bakacağız. Araştırdığımızda *k-* ile başlayan **Kök sagun, Kök-erkın, Kök-yuk; Kür Han, Kür Tekin, Kür Apa, Kür Beğ, Küç Tigin** ve benzeri unvan öbeklerini buluyoruz.

Bunlardan **kök** (aslı *kük) sözünün tıpkı *kül* gibi niteç anlamına uygun bir anlamını sözlüklerde bulamıyoruz. Fakat *kür han* öbeğindeki **kür** sözünü Kâşgarlı’da **kür** “*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı*” anlamında buluyoruz.⁴⁴ *Kür* nitecinin iştirak ettiği *kür han* unvanının Moğul Kıtanlarda (Kıтай) kullanıldığını biliyoruz. *Kür*, san nitecidir. *Han* bildiğimiz “*han*”dır. *Kür hanın* anlamı “*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı (han)*”dır. Kısaca “*cesur han*”dır. *Kür han* san öbeğinin her iki unsuru da Türkçedir.

³⁷ *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. I, s. 108.

³⁸ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti’t Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev.ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007, s. 320-21.

³⁹ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti’t Türk*, Kabalıcı y., İstanbul 2007, s. 448.

⁴⁰ Mahmüd el-Kâşgarî, s. 350.

⁴¹ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 92.

⁴² Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti’t Türk*, s. 455-56.

⁴³ Barthold, *Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 81, 111’den aktaran Turan, “Çingiz Adı Hakkında”, s. 275.

⁴⁴ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 79.

Buradan hareketle *kül* nitecinin manasının da *kürün* manasıyla aynı olduğunu söyleyebiliriz: **Kül** “*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı*”; yani “*cesur.*” Demek ki *kül* ile *kür* niteçlerinin manaları aynıdır. Kül Tigin’in *külünün* anlamı da budur. Yani “*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı (tigin)*” veya “*cesur tigin*”dir. Bildiğimiz gibi Kül Tigin cesurluğuyla, alplığıyla, kahramanlığıyla temayüz etmişti. Ağabeyisi Bilge Kağan, Kül Tigin’in kahramanlıklarını sayıp döker ve KT K 10’da “*Kül Tigin yok olsa (idi) hep ölecek idiniz*” der.

Bu duruma göre Kül Tigin’in kül ögesinin Türkçe *köl* “*su birikintisi*” sözüyle ses yakınlığının ötesinde anlamca ve kökence hiçbir ilişkisi yoktur. Her ikisi ayrı söz ve ayrı kavramlardır.

1.7. Kül nitecinin gerçek ünlüsü nedir?

Külün anlamını tespitledik. Şimdi *külün* ünlüsünü belirlemeye çalışalım: *Kül* sözünün ünlüsü -ü- müdür, -ö- müdür? Eski Türkçedeki yazımlar -ü- ile -ö-’yü ayırt etmediğinden *kül*, *köl* de okunabilir. Yalnız bunu sadece bildiğimiz göl ile ilişkilendirmeden, başka kanıtlar da böyle gösteriyorsa -ö-’lü okumalıyız. Şu anda *kül* sözünü *köl* okumak için elimizde sadece Kaşgarlı’nın *halk kökencesi* saydığımız yorumları vardır.

Külün anlamını bulmak için nasıl dolaylı yollara başvurduysak, ünlüsünü bulmak için de dolaylı yollara başvurmamız gerekecektir. Bunun için yine *kür* sözünü esas alacağız.

Aşağıda göreceğimiz gibi *kür* nitecinin ünlüsü -ü-’dür ve *kür* sözcüğünün sadece bir kere *kör* (tigin) yazıldığını görüyoruz. Bu da *Kutadgu Bilig*’in 4068. beytinde nüsha farkı olarak gösterilmiştir.⁴⁵ Dolayısıyla *kürün* ünlüsünün -ü- olduğundan kuşku duyamayız ve buradan hareketle *kür* ile anlamdaş ve kökence olan *külün* ünlüsünün de -ü- olduğu kararına varıyoruz. Sonuç olarak *külün* ünlüsü -ü-’dür, -ö- değil.

1.8. Kül nitecinin ünlüsü uzun mudur?

Külün ünlüsü uzundur. Bunu hem Gabain’in **küül**, hem de O. Turan ve F. Sümer’in *Köl Erki* öbeğinin ilk unsurunu *vav* harfiyle yazmalarından çıkarıyoruz. Ünlünün uzunluğunu dolaylı yollardan da belgeleyebiliriz. Anlamca ve kökence *külün* akrabası olan *kür* ve **kük* sözlerine baktığımızda her iki nitecin de yazımlarından uzun ünlülü olduklarını anlıyoruz. Gerçi *kür* zaman zaman *kür*, *kör* yazılmıştır ama *kür* yazımından nitecin uzun ünlülü olduğunu fark etmek güç değildir. Uzun ünlüler kısa yazılabilir ama kısa ünlüler uzun yazılmaz.

1.9. Kül nitecinin köken ve anlamı?

Sözcüğün kökü **gü*-ldür. Ünlüsü -ü-’dür ve **uzundur**. Başta sertleşme olmuşur. **Kül** sözcüğünün kelime anlamının “*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı*”, kısaca “*cesur*” olduğunu ortaya koymuştuk.

Kül sözcüğünün bir türevini çağdaş Karaçay-Malkar Türkçesinde **köllen** “*..., cesaretlenmek, yüreklenmek, ...*” ediminde buluyoruz.⁴⁶ Sözcüğün -ö-’lü

⁴⁵ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, 2. b., TDK, 4068. beyit (dipnot), Ankara 1979.

⁴⁶ Ufuk Tavkul, *Karaçay - Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2000, s. 275.

olması sonracıdır ve edimin *köl* “su birikintisi” sözcüğüyle ilgisi yoktur. Tam tersine üzerinde durduğumuz *kül* “yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı; cesur” sözüyle ilgilidir. *-len* isimden edim yapma ekidir.

2. KÛR ~ KÜR ~ KÖR UNVAN NİTECİ

Kür de *kül* gibi unvan niteçlerinden biridir. Birkaç veriyi şöyle sıralayabiliriz:

1. İbn Hurdadbih (820-912) şöyle der: “...*Cürcân hükümdarına Sül... Türk hükümdarlarına Heylûb Hâkân, Cebgüye Hâkân, Şâbe Hâkân, Mânûş Hâkân, Firûz Hâkân* gibi adlar verilir. *Küçük Türk hükümdarlarına Tarhân, Nizek, Kûr-tegîn, Temrûn, Gûzek, Suhrâb, Fûrek* denir.”⁴⁷

Bunlardan bazıları tahrif edilmiştir. Bizi ilgilendiren **Kürtegin** san öbeğindeki **kür** ögesidir.

2. Kuteybe'nin Türkistan'a saldırısı esnasında (valiliği 705-715) bir Türk başbuğunun adını Taberî **Kür** Bağânün et Türkî, Narşahî **Kür** Mağânün, İbn A'sem **Kür** Mağânün, Yakubî **Kür** Ma'ânün, İbnülesir **Kür** Ne'âbün olarak zaptetmiştir.⁴⁸

Taberî'nin kaydı aslına en yakındır. **Kür** burada da unvan nitecidir. *Bağânun* veya *Mağânün* (*-ün*'lar fazladır) Göktürklerde görülen **mahan**, Avrupa Avarlarında görülen **bagan** unvanıdır.⁴⁹

UYARI: Bugut yazıtının eski okunuşunda yer alan *mahan tikin* san öbeği, yazıtın son okunuşunda yer almamaktadır.

3. 19 Aralık 736'da Arap kumandanı Esed'e yenilen Türgiş kağanı Su-lu, ordasına dönünce Bağa Tarkan Kursul tarafından öldürülmüştür. Su-lu'yu öldüren Bağa Tarkan Kursul, 740'ta Araplara tutsak düşmüş ve derhal öldürülmüştür.⁵⁰

Kursul birleşiminin doğrusu **Kür* **Sul*'dur. Arapçada *ü* olmadığı için böyle yazılmıştır. Gerek Çince Su-lu'daki **su*, gerek Arapça Kursul'daki **su*, Türkçe bir sandır. Batı Göktürklerinde ve Hazar'ın güneydoğusundaki Sul Türklerinde çok kullanılmıştır.⁵¹

4. *Kür* niteçli unvan öbeklerinin en çok bilineni Karahıtayların (1125-1211) **kür han** sanıdır.

5. Cengiz'in rakibi Camuka'nın 1201'de **gur-han** ilan edildiğini biliyoruz.⁵² (1206'da öldürülmüştür).

6. Cüveynî (1206-1283), 1210 yılında Harzemşah'a yenilen ve onun hizmetine giren **gûrhân** unvanlı birinden söz eder.⁵³ Ünlüler uzundur.

⁴⁷ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. b., TKAE y., Ankara 1998, s. 184.

⁴⁸ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2013, s. 72. Çevirmenin notu.

⁴⁹ Yusuf Gedikli, “Göktürklerin Mukan ~ Muhan ~ Mahan, Baga Unvanları, Bulgar ve Avar Türklerinin Bagan Unvanı ve Bayan Şahıs Adı”, *Uluslararası 5. Balkan Eğitim ve Bilim Kongresi (1-3 Ekim 2009 Edirne) Kongre Tam Metin Kitabı*, c. 2, Edirne 2009, s. 322-326.

⁵⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 3 b., Kamer y., İstanbul 2000, s. 48 vd.

⁵¹ Yusuf Gedikli, “Türkçenin **du*+ Ocağından Türeyen Askerî Unvan, Rütbe, Makam Adlarının Köken ve Anlamları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 219, Kasım-Aralık 2015, s. 83-122.

⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, 3. b., TTK, Ankara 1995, paragraf 141.

⁵³ V.V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan y., İstanbul 1981, s. 504.

7. Barthold'un *Mogol İstilasına Kadar Türkistan* yapıtında **gür-han** sanı birçok defa geçer. Bazıları *gürhân*⁵⁴, çoğu *gürhan* yazılmıştır.⁵⁵ Gerçekte ünlülerin ikisi de uzundur.

8. Barthold, Gerdizi'de (11. yy.), **Kür Tekin** adında bir kişiyi saptamıştır.⁵⁶

9. F. Sümer, **Kür Apa**, **Kür Beğ**, Hüsâmeddin **Kür Boka**, **Kür Han**, **Kür Tigin**, **Kür Yarı** unvanlı kişileri sıralar.⁵⁷

10. *Kutadgu Bilig*'in 4068. beytinin farklı bir şekilde **kör tigin** sanı geçer (Tek kayıttır).

11. 1101'de Diyarbakır'ı kuşatan Musul'un Türk emiri **Kür-boğa**'nın anlamı "*yiğit, sarsılmaz, pek, yürekli, kabadayı; cesur (boğa)*"dır.

12. Atsız'ın roman kahramanı olan **Kür şad** birleşiminin *Kür* ögesi de aynıdır. Yazar herhalde *kül* "*ateş artığı*" sözcüğünü çağrıştıran *kül* nitecini kullanmayı uygun görmemiş, Kür Şad demeyi yeğlemiştir. Taşağıl bu kişinin gerçek adının Chie-shih-shuai olduğunu söyler.⁵⁸

Aslında daha birçok unvan öbeğini sıralayabiliriz. Bir fikir verdiğimizize inanıyor ve bu kadarını yeterli görüyoruz.

2.1. *Kürün* anlamı hakkında görüşler

1. Cüveynî "...*Kara Hitayların büyük padişahları Kürhan lakabını taşıyordu, ki Kürün mânâsı da 'müstahkem'dir. Öyle ki padişah büyük olmasa ona Kürhan demezlerdi*" der; Osman Turan bu açıklama için "...*âmiyane olduğunu ihsas ettiriyor*" görüşünü sergiler.⁵⁹

2. İslam kaynakları **Kürhan** "*hanlar hanı*" manasını verir. Bu, unvanın büyüklüğüne göre verilmiş bir anlamdır.

3. Alman tarihçisi Erich Haenisch (1880-1966) unvanı "*umum hükümdar*" olarak açıklar.⁶⁰ Bu da unvanın büyüklüğü dikkate alınarak yapılan bir açıklamadır. Kökensel bir açıklama değildir.

4. Pelliot ve Kotvicz de aşağı yukarı aynı manayı verirler: "*Cihanşümul (universal)*."⁶¹

5. Barthold *kür* sözünde -l > -r değişimi düşünür, *kül* sözüne bağlar; O. Turan iki söz arasındaki ilişkiyi "*müphem*" görür.⁶² Gerçekte *kül* ve *kür* özge (ayrı) sözlerdir.

6. Gumilev'e göre **gür-han** "*kabileler federasyonu hükümdarı*"dır.⁶³

7. Gumilev'in yapıtını çeviren D.A. Batur, *kürün* Kaşgarlı'da "*cesur, kahraman*" anlamına geldiğini, Gabain'e göre *kül* sözcüğünün "*şanslı*" olduğunu yazar.⁶⁴

⁵⁴ Barthold, s. 450, 486, 504, 646.

⁵⁵ Barthold, s. 406, 428, 442, 444, 445, 447, 448, 449, 451, 453, 454, 495.

⁵⁶ Banguoğlu, "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", s. 103.

⁵⁷ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 18, 34, 108, 308, 390, 491, 499, 606, 615, 632, 670, 686.

⁵⁸ A. Taşağıl'ın You-Tube'daki konuşmasından (4 Kasım 2020, 20.32).

⁵⁹ Osman Turan, "Çingiz Adı Hakkında", s. 268.

⁶⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 218. (Haenisch'in notu).

⁶¹ Turan, "Çingiz Adı Hakkında", s. 276.

⁶² Barthold, *Türk Tarihi Hakkında Dersler*, III'den aktaran Turan, "Çingiz Adı Hakkında", s. 276.

⁶³ Gumiläv, *Eski Türkler*, s. 135.

⁶⁴ Gumilev, s. 135.

İlk 6 maddenin hiçbiri doğru değildir. 7. maddedeki *kür* “cesur, kahraman” anlamı doğrudur; *kül* “şanslı” anlamı yanlıştır.

2.1.1. Kür ~ kür ~ kör nitecinin köken ve anlamı

Sözcüğün kökü *gü-ddür. Başta sertleşme, kök sonunda d > r evrimi yaşanmıştır. Kâşgarlı’da **kür** “*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı*”, yani “cesur”dur.

2.1.2. Kür ~ kür ~ kör nitecinin ünlüsü

Kür ~ *kür* nitecinin ünlüsü -ü’-dür. *Kül* nitecine nispetle *kürün* ünlüsü yalnız bir kere -ö- okunmuştur. **Ünlüsü uzundur**. Uzun oluşunu İbn Hurdadbih, Taberî, Narşahî, İbn A’sem, Yakubî, İbnülesir’in *kür* ve Cüveynî’nin *gürhân* yazımlarından anlıyoruz. Ünlüyü gösteren *vav* harfi, Arap alfabeli metinlerde çoğunlukla yazılmıştır. *Kül* nitecinin de ünlüsünün uzun olduğunu söylemiştik. Tabii ki sonradan kısalma meydana gelebilir.

Kâşgarlı’daki yazımda ünlü kısadır.

2.2. Kür ~ kür ~ kör nitecinin kûz biçimi

İbn Fadlan 922’de karşılaştığı Oğuzların hükümdarına **yabgu**, vekiline ve aynı zamanda bir reisin vekili olan herkese **kûzerkîn** (كوذركين) dendiğini yazar.⁶⁵ Bu san öbeğinin *kûz* ögesi, sonda d > δ (د) dönüşümüyle oluşmuştur. Sözcüğün kökünün *gü-d olduğunu az yukarıda bildirmiştik. Yani *kûzde* kök sonunda d > δ, *kürde* d > r değişimi yaşanmıştır. Her iki sözcük kökteştir.

Togan Kudherkin, yani *kûz erkinin* Kaşgarlı’da *köl erkin* olduğunu yazar.⁶⁶ Sümer, Türklerde *kûzerkîn* diye bir unvan bulunmadığını, doğrusunun Köl İrkin (Erkin) kabul edildiğini söyler; *Câmi’üt-Tevârih*’teki bir fıkra, unvanın Köl İrkin (Erkin) olması gerektiğini “*doğrular*” der.⁶⁷ Sümer’in görüşü yanlıştır.

Kür nitecinde olduğu gibi *kûz* nitecinde de ünlünün uzun olduğunu görüyoruz.

2.2.1. Kûz nitecinin köken ve anlamı?

Sözcüğün kökü *gü-ddür. Ünlüsü -ü’-dür ve **uzundur**. Başta sertleşme, kök sonunda d > r evrimi yaşanmıştır. *Kür* ~ *kür* nitecinde olduğu gibi *kûz* nitecinin anlamı da “*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı; cesur*”dur.

2.3. Küç biçimi

Yazımızı yazarken kendi kendimize şöyle bir **soru** yönelttik: “*Unvan öbekleri arasında Küç Tigin vb. öbeklere raslarız. Acaba bunlardaki küç de bu ocağın bir türevi midir? Bu soruyu bir de şundan dolayı soruyoruz: Küç, unvan öbeklerinde “güçlü” anlamında olsa *küçlüg biçiminde yazılmalıydı. Böyle yazılması küç sözünün sıfat olduğunu desteklemez mi?*”

⁶⁵ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, 3. b., Bedir y., İstanbul 2012, Türkçe metinde s. 13-14. Arapça orijinal metinde, s. 17-19.

⁶⁶ A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı - Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, Yay. Haz. Tuncer Baykara, Enderun k.e., 2. b., İstanbul 1982, s. 103.

⁶⁷ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 137.

Sorunun üzerinde düşününce *küç* sözcüğünün “*güçlü*” anlamında değil “*cesur*” anlamında olduğunu anladık. Çünkü dediğimiz üzere “*güçlü*” anlamında olsa **küçlüg* biçiminde yazılmalıydı.

Daha önce yazdığımız bir yazıda Hunlardaki Chü-ch’ü sanının Türkçe **küç* olduğunu ortaya koymuştuk.⁶⁸ Unvana M.Ö. III. yüzyılın sonlarında Hun devletinin kuruluşunda raslanmıştır.⁶⁹ (O yazımızda daha çok bilgi vardır. Hepsi- ni aktarıp yazımızı kabartmak istemiyoruz).

397’de Hun kökenli **Chü-ch’ü** ailesi Kuzey Liang devletini kurmuştur.⁷⁰ Bu ailenin adını da **Küç* olarak çözmüş, anlamının “*güçlü*” olduğunu yazmış- tık. Yalnız o zaman da sözcüğün sonunda *-lüg* ekinin olmaması dikkatimizi çekmiş, şöyle demiştik: “*Eski Türkçede sıfat ulamının gramatik olarak henüz oluşmadığını, aynı kelimenin hem isim, hem sıfat olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.*”⁷¹

Küç run harfli Taryat (Terhin) yazıtında karşımıza sözlük anlamıyla çıkar. Talat Tekin, Ötüken Uygurlarının 753’te diktirdiği Taryat yazıtı G 5’te geçen “***küç kara bodun***” ibaresindeki ***küç*** sözünün “*güç, kuvvet*” anlamında sıfat olarak kullanılmasını “*şaşırtıcı*” bulur.⁷² Biz sözünü ettiğimiz yazımızda Tekin’in görüşünü aktarıp *küç* sözünün aslında sıfat olduğunu, daha sonra isimleştiğini, ek almamasını sıfat ulamının oluşmadığına yormuş, “*şaşırdık*” demiştik.

Fakat olay kafamızda bir sorunsal olarak kalmıştı. Konu üzerinde zaman zaman düşünmemiz bir işe yaramamıştı. Soruyu yazılı olarak kendimize sorunca bir süre sonra yanıtını aldık (Konu kafamızda bir soru ve sorun olarak kalmasaydı, çözüme ulaşamazdık). Gerek Hunlardaki Chü-ch’ü sanının, gerek Kuzey Liang’ı kuran Chü-ch’ü ailesinin ve diğer Chü-ch’ü’lerin Türkçe karşılığı **küç* sözcüğüdür. Anlamı “*güçlü, kuvvetli, kudretli*” değil, “*cesur*” olup sıfattır.

Küç sözcüğü T. Tekin’i şaşırtmış, bizi uğraştırmış, Kâşgarlı Mahmut’u yanıltmıştır. Kâşgarlı *tégîn* maddesinde ***küç tégîn*** san öbeğini “*güçlü Tégîn*” olarak açıklar.⁷³ Doğrusu “*cesur tekin*”dir. İşte Kâşgarlı’nın bir yanlışı daha.

2.3.1. Taryat yazıtındaki cümle

Bu vesileyle Taryat G 5’teki *küç kara bodun* ibaresinin anlamını da “*güçlü kara bodun*” değil, “*cesur kara bodun*” olarak düzeltmek gerekir.

Yazıtın *küç* sözcüğünün geçtiği kısmı Talat Tekin şöyle okur ve çevirir:

⁶⁸ Yusuf Gedikli, “Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler - 7 : Hun Türklerindeki Chü-ch’ü, Yen-chih, Chuan-chü Yen-chih, Hsü-lü Chüan-chü, T’u-ch’i (T’o-k’i, Tuşı) Unvanlarının Köken ve Anlamları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 174, Mayıs-Haziran 2008, s. 207-239.

⁶⁹ Ayşe Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004, s. 8.

⁷⁰ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, KB y., Ankara 1981, s. 462.

⁷¹ Gedikli, “Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler - 7 : Hun Türklerindeki Chü-ch’ü, Yen-chih, Chuan-chü Yen-chih, Hsü-lü Chüan-chü, T’u-ch’i (T’o-k’i, Tuşı) Unvanlarının Köken ve Anlamları”, s. 207-239.

⁷² Talat Tekin, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı : Tarhat (Terhin) Kitabesi”, *Makaleler 2 Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Yay. Haz. lar E. Yılmaz - N. Demir, TDK, Ankara 2013, s. 180, 183.

⁷³ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti’t Türk*, Kabcacı y., s. 546.

“(a)nta y(a)bg(u) (a)t(a)dı (a)nta k(i)sre küsgü yılıka sinl(e)gde küç k(a)ra bod(un) t(e)m(i)ş sin s(i)zde küç k(a)ra sub (e)rm(i)ş k(a)ra bod(u)n tur(u)y(i)n k(a)g(a)n G 6: (a)t(a)dı.”

“orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (ecdat) mezarlığında güç(lü) halk (şöyle) demiş (idi). (Atalarımızın) mezarları sizde. (Muhtaç olduğunuz) kudret Kara su’dur (dediler). Halk (böylece) ayağa kalkarak (beni) kağan G 6: atadı.”⁷⁴

Aynı yeri Erhan Aydın şöyle okur ve çevirir:

“<...> anta yavgu atadı anta kəsre küsgü yılıka sinligde küç kara bodun ermiş sinsizde küç kara suw ermiş kara bodun turuyun kağan G 6: atadı.”

“orada yabgu (olarak) atadı. Ondan sonra fare yılında (748), ‘sen varken halk güçlü imiş, sensizken (halkın) gücü kara su (gibi) imiş’ (diyerek) halk ayağa kalkıp kağan (olarak) atadı.”⁷⁵

Bizce çeviri şöyle olmalıdır:

“orada yabgu atadı. Ondan sonra sıçan yılında (748) ‘sen varken kara bodun cesur imiş, sen yokken (kara bodunun) cesareti kara su (gibi) imiş’ (diyerek) kara bodun ayağa kalkıp (beni) kağan atadı.”

Kara su tamlamasını T. Tekin, *Kara Su* yazmış, özel ad olarak düşünmüştür. Erhan Aydın *kara su* yazmış, sözlük kısmına almamıştır. *Kara su* tamlamasının buradaki anlamı “*durgun, sessiz, sakin; yatmış, uyumuş*”tur. Türk acununun **Kara-su** adlı ırmaklara bu adlar “*durgun, sessiz, sakin*” aktıkları (daha doğrusu akmadıkları, durgun, durur göründükleri) için verilmiştir (Bu mantık evrenseldir. Çinlilerde, Avrupalılarda, Afrika halklarında ve başka uluslarda da vardır). Yazıtta halkın “*küç*”ü, yani “*cesareti kara su gibi durgun, sessiz, sakin-di; yatmış, uyumuştur*” deniliyor. Yani *küç* sözcüğü “*cesur*” anlamındadır.

T. Tekin’in *sinleg* “*mezarlık*” okuyuşu da doğru değildir. Çünkü biraz sonra *sinsizde* sözcüğü gelmektedir. *Sinleg* doğru olsa *sinsizde* sözcüğünü açıklayamayız. *Sinlegsiz* olsa açıklardık.

2.3.2. Küç unsurlu ad (san) öbekleri

1. Eski Türk yazıtlarında **Küç** (üç ayrı kişi), **Küç** Kara, **Küç** Kıyagan “*has isim*”leri vardır.⁷⁶

2. Yenisey yazıtlarında Eli Çur **Küç** Bars, **Küç** Bars Külüg, Abakandaki yazıtlarında **Küç** adı geçer.⁷⁷

3. Eski Uygurcada **Küç** Tämür “*erkek adı*”dır.⁷⁸ Mirankale’deki Uygur belgelerinde **Küç** Kıyagan adı geçer.⁷⁹

4. Karahanlılarda **Küç** Tigin şehzade sanı vardı.⁸⁰

5. Harzemşahlarda **Küç** Bukā Han, **Küçey** Tigin, **Küç** Tigin Pehlivān adları görülür.⁸¹ Ünlüler uzundur.

⁷⁴ Tekin, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı : Tarhat (Terhin) Kitabesi”, s. 183.

⁷⁵ Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 43 vd.

⁷⁶ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 911.

⁷⁷ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 21, 104.

⁷⁸ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 80.

⁷⁹ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 101.

⁸⁰ Sümer, s. 129.

⁸¹ Sümer, s. 220.

6. Anadolu Selçüklülerinde **Küç** Arslan, **Küç** Begi, **Küçi** adları (sanları) görülür. Ünlüler yazılmıştır.⁸²

7. Temür devrinde **Küç** Timur kişi adı vardır.⁸³

8. Memlüklerde es Sâki **Küç-aba**, Sa'deddin **Küç-aba**, emir-i şikâr Seyfeddin **Küç-eri** mevcuttur.⁸⁴ Ünlüler uzundur.

9. Memlüklerde **Küş**-toğdı adı vardır (birkaç emir).⁸⁵ -ç > -ş değişimi.

Bu kadarını yeterli buluyoruz. Öbeklerdeki **Küç** öğeleri “*cesur*” anlamındadır.

2.3.3. *Küçün kökeni, anlamı, ünlüsü*

*gü-d kökündendir. Başta sertleşme olmuş, kök sonunda d > c > ç veya d > t > ç değişimi gerçekleşmiştir. Ünlüsü -ü-'dür ve **uzundur**. Uzun olduğunu Arap abecesindeki yazımlarda görüyoruz. Harzemşahlarda, Anadolu Selçüklülerinde, Memlüklerdeki yazımların hepsi *vavlıdır*.

Anlamı “*cesur*”dur.

NOT : Küçlüg ~ küçlük unvanı, lakabı ve adı “*güçlü*” anlamındadır ve buradaki *küç* sözcüğüyle ilişiği yoktur.

3. KÖK ~ *KÜK UNVAN NİTECİ

Kök ~ ***Kük** de bir unvan niteleyicisidir. Yukarıda incelediğimiz *kül*, *kür* ~ *kür* ~ *kör* ~ *küz* ~ *küç* niteleyicilerinin ocaktaşdır (kökteşi değil). Bu kelimenin içinde bulunduğu birçok unvan öbeğine raslarız. Şöyle ki:

1. Clauson ve Doerfer, *Kutadgu Bilig* 4068'deki **kök erken**, **kök irken** san öbeklerini **kül erkin** olarak düzeltirler; S. Tezcan bu görüşe katılır.⁸⁶ Oysa bu san öbekleri doğrudur ve başta *kök* niteleyicisi vardır. Ocak yasası bilinmediği için bilginler *kök* sözlerini yanlış yazım olarak düşünmüşlerdir (4068'de yine nüsha farkı olan **kör tiğın** kaydının *kür tiğın* olması gerektiğini belirtmiştik).

2. XII. yüzyılda Karlukların bir boyu **Kök-erkin** adını taşıyordu; Sümer bunu Köl Erkin? olarak düzeltmek ister.⁸⁷ Doğrusu Kök-erkin olup unvan adından boy adı meydana çıkmıştır.

3. Kâşgarlı'da **kök-yuk** “*köylü ve Türkmen büyüklerine verilen ungun*”dur.⁸⁸ **Kök** unsuru unvan niteleyicisi olduğuna göre *yuk* unsuru *du+ ocağından bir unvandır.⁸⁹ Krş. Yukarıdaki *suw* ve *sul* unvanlarıyla.

Kök-yuk, *Kutadgu Bilig*'de **kök ayuk** biçiminde ve aynı anlamdadır. Unvanın doğrusu *kük-yuktur ve *kük, san nitecedir. Bunu kelimenin ses uyumuna girmemesinden de anlıyoruz. Çünkü birleşik sözcüktür. *Kutadgu Bilig*'de

⁸² Sümer, s. 730.

⁸³ Sümer, s. 346.

⁸⁴ Sümer, s. 389.

⁸⁵ Sümer, s. 433.

⁸⁶ TMEN, 1683'ten aktaran Semih Tezcan, “Kutadgu Bilig İndeksi Üzerine”, *Belleten*, Sayı: 178, Nisan 1981, s. 40.

⁸⁷ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK, Ankara 2014, s. 44, 107.

⁸⁸ *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. IV, s. 358. / Mahmüd el-Kâşgarî, *Divanü Lûgati't Türk*, s. 320.

⁸⁹ Gedikli, “Türkçenin *du+ Ocağından Türeyen Askerî Unvan, Rütbe, Makam Adlarının Köken ve Anlamları”, s. 83-122.

ikinci unsurun *ayuk* yazılması ya istinsah esnasında yapılan bir yanlış yahut *belki* yanlış okuyuştur.

4. Sümer, Karahanlılardan Semerkant hükümdarı Celaleddin Ali Çağrı Han'ın sanının **Kök sağun** (sağun) olduğunu yazar (1156).⁹⁰ Kâşgarlı'da **sa-gun** “*Karluk şeflerine verilen, saygı belirten bir unvan*”dır.⁹¹

Barthold, bu kişinin diğer adının okunuşunun şüpheli olduğunu, bunun Cüveynî'de *كوك ساعر* olarak yazıldığını bildirir.⁹² Tabii ki bu **Kök sagundur**. *Vav* harfinin yazıldığına dikkat edelim. Bu, ünlünün uzunluğunu gösterir.

UYARI : Sanların ilk unsurunun hep *kök* olduğu görülmektedir. Doğrusu *küktür. *Kük* niteci Türkçede *kök* “gök yüzü”, *kök* “gök rengi, mavi; yeşil”, *kök* “ağaç ve bitkilerin toprağa inen kısımları” gibi çok bilinen ve çok kullanılan sözlerle bulaşmıştır (Kâşgarlı'da ilk iki *kök* sözcüğü uzundur). Belki Kâşgarlı'nın açıklamasına benzer biçimde “*kök (sema) gibi irkin, kök (sema) gibi sa-gun*” açıklamaları bile yapılmıştır.

3.1. Kök ~ *Kük unvan nitecinin köken ve anlamı, birincil ünlüsü

Kökü *gü-gdür. Başta ve sonda sertleşme olmuştur. Ünlüsü -ü'dür ve **uzundur**. Anlamı tıpkı *kül* ve *kür* sözünde olduğu gibi “*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı; cesur*”dur.

4. SONUÇ

Yaptığımız izahları ocak dizgesinde (şemasında) gösterirsek durum daha güzel anlaşılacaktır. Şöyle *kim*:

4.1. “**Yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı**”lıkla, “**cesurluk**”la ilişik **gü+ ocağı** (*gü-b, *gü-d, *gü-g, *gü-l (*güb, *güd, *güg, *gül). **Asli ünlüsü -ü-'dür ve uzundur.**

1. *gü-b kökünden şu ana değin herhangi bir veri elde edemedik. Fakat bu kökten mutlaka, muhakkak bir sözcük vardır, olmalıdır. Belki bir gün raslayacağız.

2.1. *gü-d kökünden, başta g > k, kök sonunda d > r evrimiyle gelen Kâşgarlı'daki **kür** “*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı*”, kısaca “*cesur*”dur. Bu sözcüğün katıldığı **kür han** birleşigi Karahıtay hükümdarlarının sanıydı; “*cesur han*” demektir. *Kür* yazımı da vardır. Ünlüsü uzundur (Yukarıda sıraladığımız diğer *kür* öğeli san öbeklerini vermeye gerek görmüyoruz).

Kür sözcüğü sadece bir kez *kör* okunmuştur (*Kutadgu Bilig*, 4068. ikilik).

2.2. *gü-d kökünden, başta g > k, kök sonunda d > δ () evrimiyle gelen ve İbn Fadlan'ın 922'de kaydettiği *küzerkindeki küz* ögesi, 2.1.'deki *kür, kür, kör* ile aynı anlamdadır. Ünlü uzundur.

2.3. Hunlardaki *chü-chü* sanı ve 397'de Kuzey Liang'ı kuran Chü-chü aile adı, Türkçe *küç sanından başka bir nen değildir. Anlamı “*cesur*”dur.

3. *gü-g kökünden gelen, *Kutadgu Bilig* 4068'de geçen **kök irken** (erken), yine *Kutadgu Bilig* ve Kâşgarlı'da geçen **kök-yuk**, Karluklarda tespitlenen

⁹⁰ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adarı*, s. 128, 207, 221.

⁹¹ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti't Türk*, s. 464.

⁹² V.V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 415.

Kök-erkîn boyu, 1156'da Semerkant egemeninin unvanı olan **Kök-sagun**'daki *kök* (aslî *kük) sözü, *kür* ve varyantlarıyla aynı anlamda olup "cesur"dur. Gerçek ünlüsü -ü-'dür ve uzundur.

4. *gü-1 kökünden, başta sertleşmeyle gelen **kül** nitecini Göktürklerin ünlü başkomutanı **Kül Tigin** san öbeğinde görüyoruz. *Kül* unsurlu san öbeklerinin içinde en çok bilineni budur. *Kül*; *kür*, *küç*, **kük* sözlerine nispetle daha çok kullanılır. *Külün* anlamı "yigit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı", yani "cesur"dur. Ünlüsü -ü-'dür ve uzundur (Yukarıda gösterdiğimiz bütün san öbeklerini tekrar vermeye gerek görmüyoruz).

Dizgede de görüldüğü üzere *gü+ ocağının, birinci kökü hariç, dört kökünün üçünden gelen şu kelimeleri (niteçleri) saptıyoruz: **İkinci kökten** gelen *kür* ~ *kür* ~ *kör* ~ *küz* ~ *küç*; **üçüncü kökten** gelen *kök* (aslî **kük*, diğer *kök* sözleriyle karışmıştır) ve **dördüncü kökten** gelen *kül* (*köl* ile karışmıştır).

Böylece *kül* nitecinin gerçek ünlüsünün **uzun** -ü-, gerçek biçiminin *kül* olduğunu, "yigit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı; cesur" anlamına geldiğini; *kür* ~ *kür* ~ *kör* ~ *küz* ~ *küç*; **kük* ~ *kök* niteçleriyle ocaktaş olduğunu ortaya koyduk. Artık *kül* nitecini *köl* olarak okuyup yazmamalıyız.

NOT : Yukarıdaki sözlerin gerçek, birincil, asli ünlüsü -ü-'dür. Yalnız toplumlara, çağlara, coğrafyalara göre ünlünün -ö-'ye çevrilmesi mümkündür. Krş. Karaçay-Malkarca *köllen*- fiiliyle (İstanbul, 7 Ocak 2019 - 16 Aralık 2020).

Kaynaklar

- ARAT, Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig I Metin*, 2. b., TDK, Ankara 1979.
- AYDIN, Erhan: *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2018.
- BANGUOĞLU, Tahsin: "Eski Türkçe Bazı Adlar Üzerine 1. Gültekin", X. *Türk Dil Kurultayına Sunulan Bilimsel Bildiriler 1963*, TDK y., Ankara 1964.
- _____ : "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *TDAYB 1958*, s. 87-113.
- BARTHOLD, V.V.: *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan y., İstanbul 1981.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, TDK, c. I / c. IV, Ankara 1986.
- Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972.
- GABAİN, A. Von: *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK y., Ankara 1988.
- GEDİKLİ, Yusuf: "Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler 7 : Hun Türklerindeki Chü-ch'ü, Yen-chih, Chuan-chü Yen-chih, Hsü-lü Chüan-chü, T'u-ch'i (T'o-k'i, Tuş) Unvanlarının Köken ve Anlamları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 174, Mayıs-Haziran 2008.
- _____ : "Göktürklerin Mukan ~ Muhan ~ Mahan, Baga Unvanları, Bulgar ve Avar Türklerinin Bagan Unvanı ve Bayan Şahıs Adı", *Uluslararası 5. Balkan Eğitim ve Bilim Kongresi (1-3 Ekim 2009 Edirne) Kongre Tam Metin Kitabı*, c. 2, Edirne 2009.

_____ : “Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler - 15 : Tegin ~ Tigin Unvanı, Teles ~ Töles, Talış, Teleüt, Abdeleüt ~ Eftalit ~ Heftalit, Eftalanos, Telengüt Kavim Adları ve Talas Yer Adının Köken ve Anlamları”, *Yom*, Sayı: 22, Bahar 2011.

_____ : “Türkçenin *du+ Ocağından Türeyen Askerî Unvan, Rütbe, Makam Adlarının Köken ve Anlamları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 219, Kasım-Aralık 2015.

GİRAUD, René: *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötügen n., İstanbul 1999.

GUMİLÄV, L.N.: *Eski Türkler*, 4. b., Selenge y., İstanbul 2003.

HAMILTON, James: “Tokuz Oğuz - On Uygur”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1997, çev.ler Yunus Koç - İsmet Birkan, s. 187-232.

Hunlar ve Göktürkler Üzerine, haz. Yusuf Gedikli, Post y., İstanbul 2020.

İBN FAZLAN: *Seyahatname*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir y., İstanbul 1995.

İbn Fazlan Seyahatnamesi ve Ekleri, Haz. Ramazan Şeşen, 3. b., Yeditepe y., İstanbul 2012.

“Kül Tigin”, *Büyük Larousse*, c. 12, s. 7269.

Liu Mau-Tsai: *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge y., İstanbul 2006.

Mahmüd el-Kaşgari: *Divânü Lügâti't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev.ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurtsever, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. A. Temir, 3. b., TTK, Ankara 1995.

Narşahi: *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2013.

ONAT, Ayşe vd.: *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004.

ORKUN, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994.

ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, KB y., Ankara 1981.

PRİTSAK, Omelyan: “Karahanlılar”, *İA*, c. 6, s. 251-273.

SERTKAYA, Osman F.: “Eski Türkçe TWQ ~ TWWQ ~ TOG ~ TOOG”, *Türk Kültürü Araştırmaları (Faruk Kadri Timurtaş'ın Hatırasına)*, Ankara 1983.

_____ : *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE y., Ankara 1995.

SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999.

_____ : *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK, Ankara 2014.

ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. b., TKAE y., Ankara 1998.

TAVKUL, Ufuk: *Karaçay - Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2000.

TEKİN, Talat: “Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı : Tarhat (Terhin) Kitabesi”, *Makaleler 2 Tarihî Türk Yazı Dilleri*, yay. haz. lar E. Yılmaz - N. Demir, TDK, Ankara 2013.

TEZCAN, Semih: “Kutadgu Bilig İndeksi Üzerine”, *Belleten*, Sayı: 178, Nisan 1981.

TOGAN, A. Zeki Velidi: *Oğuz Destanı - Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlîli*, Yay. Haz. Tuncer Baykara, 2. b., Enderun k.e., İstanbul 1982.

TURAN, Osman: “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten*, C. V., Sayı: 19, Temmuz 1941.

YILDIZ, Hakkı Dursun: *İslâmiyet ve Türkler*, 3. b., Kamer y., İstanbul 2000.

KIPÇAK TÜRKÇESİ DÖNEMİNDE YAZILAN BAZI DİNİ ESERLERDE ANLAMCA KAYNAMIŞ-DEYİMLEŞMİŞ BİRLEŞİK FİİLER

Dr. Öğr. Üyesi Nülüfer ÇELİK*

Öz

Orta Türkçe döneminin batı kolunu temsil eden Kıpçak Türkçesi, tarihi süreç içerisinde birbirinden farklı iki coğrafyada üç ayrı kolda gelişmiştir. Çeşitli nedenlerle Mısır ve Suriye'ye gelen Türklerin zamanla devlet kadrolarında yer alması nedeniyle Türkçeye olan ilgi artmış ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla sözlük ve gramer kitapları yazılmıştır. Bununla birlikte başta dini eserler olmak üzere birçok eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu yolla dilimize giren isim soylu Arapça ve Farsça kelimelerin bir kısmı Türkçe fiillerle yüklemleşerek anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiilleri oluşturmuştur. Dili zenginleştiren başlıca kaynaklar arasında yer alan birleşik fiiller, tasnifi ve tanımı konusunda üzerinde tartışmalar devam etmekle birlikte Türkçenin önemli bir unsurudur. Çalışmamızda Kıpçak Türkçesi'ne tercüme edilen dini eserler yoluyla dilimize giren anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiil ve birleşik fiil yapıları tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kıpçak Türkçesi, Dini Eser, Birleşik Fiil.

Compound-Phrased Verbs In Some Religious Works Written In Kipchak Turkish Period Abstract

Representing the western branch of the Middle Turkish period, Kipchak Turkish has developed in three different branches in two different geographies in the historical process. Due to the fact that Turks who came to Egypt and Syria for different reasons took place in the state staff over time, interest in Turkish increased and dictionaries and grammar books were written to teach Turkish to Arabs. However, many works, especially religious works, have been translated into Turkish. In this way, some of the noble Arabic and Persian words that entered our language have been conjugated with Turkish verbs and have become idiomatic. Compound verbs, which are among the main sources

Geliş Tarihi: 03 Kasım 2020 - Kabul Tarihi: 08 Aralık 2020.

Atıf Bilgisi: Nülüfer Çelik, "Kıpçak Türkçesi Döneminde Yazılan Bazı Dini Eserlerde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 411-436.

* Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, niluferturkdili@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6998-6109.

that enrich the language, are an important element of Turkish, although debates continue on its classification and definition. In our study, through religious works translated into Kipchak Turkish compound verb and compound verb structures in our language have been determined.

Keywords: Kipchak Turkish, Religious Work, Compound Verb.

Giriş

Birleşik fiil konusu, araştırmacıların üzerinde uzlaşa sağlayamadığı tartışmalı alanlardan biridir. Bu konuda birçok görüş ileri sürülmüş fakat birleşik fiilin tarif ve tasnifi ile ilgili ortak bir karara varılamamıştır.¹ Genel olarak araştırmacılar et-, eyle-, kıl-, ol- fiillerini yardımcı fiil ve bunların bir isimle beraber oluşturdukları yapıyı birleşik fiil² olarak kabul etmekte, iki ayrı fiilden oluşan ve tasvir fiil olarak adlandırılan yapıların birleşik fiil olarak değerlendirilmesi hususunda ortak bir görüşe sahip olsalar da bu terimin birleşik yapının kendisi ya da yardımcı fiiller için mi kullanılması gerektiği konusunda bir görüş birliğine varamamışlardır.³

Anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiiller bir isim ve bir fiilin sözlük anlamlarından tamamen ya da kısmen uzaklaşmasıyla oluşmuş yapılardır. M. Kaya Bilgegil *“Türkçe Dilbilgisi”* adlı eserinde anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş fiiller hakkında şöyle demiştir: *“Bazen fiil bazen her ikisi birlikte kendi anlamları dışında kullanılmak üzere isim soyundan bir kelime ile bir fiilin teşkil ettiği bileşik kelimelere bu ad veriliyor: Hasta düştü, eziyet çekti gibi.”*⁴

Hikmet Dizdaroğlu, *“Türkçe’de Fiiller”* isimli eserinde çalışmamıza konu olan bu fiillerin isim ya da isim soyundan bir sözcükle bir fiilden meydana geldiğini ifade etmiş ve anlamca kaynaşmış bileşik fiillerin yapısı hakkında *“1. Fiilden önceki sözcük, sözlük anlamını yitirmemiş, fiil ise anlam kaymasına uğramıştır (kahkaha atmak, ağır basmak) 2. Hem isim soyundan sözcük hem de fiil, sözlük anlamlarını yitirerek yepyeni bir anlam verecek şekilde birleşmişlerdir (etek silkmek -birisiyle olan ilgisini kesmek, kanunu emmek- sömürmek).”*⁵

¹ Türk Dil Bilgisi Toplantıları, *Birleşik Fiil, Bildirileri Tartışmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 1-101.

² Konuyla ilgili bkz: Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, (Tercüme: Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 476-479; Haydar Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1963, s. 243-246; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s. 365; Sezai Güneş, *Türk Dili Bilgisi*, İzmir 2002, s. 2201-202; Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s. 156-158; Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 75; Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1990, s. 275-276.

³ Konuyla ilgili bkz. Annamaria Von Gabain, “Türkçede Fiil Birleşmeleri”, *TDAY-Belleten*, 1-28, 1953, s. 16; Vecihe Hatiboğlu, *Türkçenin Sözdizimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 45; Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2005, s. 77; Fatih Kirişcioğlu *Saha Türkçesindeki Tasvirî Fiiller Üzerine-I*, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 24-27 Haziran 2008, Ankara (Basılmamış Bildiri); Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınevi, İstanbul 2009, s. 158-160; Aziz Merhan, “Atabetül-Hakayık’ta Birleşik Eylemler”, *Bilgi*, 49:101-112, 2009, s. 102; Aziz Merhan, “Kutadgu Bilig’de Betimleyici Eylemler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, 5, 21:196-208, 2012.

⁴ M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 282.

⁵ Hikmet Dizdaroğlu, *Türkçe’de Fiiller*, Ankara Üniversitesi Basımevi, TDK Tanıtma Yayınları, Ankara 1963, s. 30-36.

açıklamasını yapmıştır. Dizdaroğlu eserinde ayrıca bu fiillerin deyim özelliğine sahip olduğunu, bundan dolayı da dili zenginleştiren kaynaklar arasında sayıldıklarını bildirmiştir.⁶

Haydar Ediskun, “Yeni Türk Dilbilgisi” adlı eserinde “Anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş bileşik fiiller, bir yahut birden fazla isim kök ve gövdeleri ile bir fiilden meydana gelen fiillerdir. Hasta düş- (:hastalanmak, hasta olmak), göz at- (:şöyle bakırmek)...”⁷ tanımlamasını yaptıktan sonra aynı eserde bileşik fiil dediği bu yapıları 1. Grup bileşik fiiller (yeterlilik, tezlik, süreklilik, yaklaşma vs.) 2. Grup başlama, bitirme, davranma fiilleri 3. Grup bileşik fiiller (etmek, olmak, eylemek vs. fiilleri) 4. Grup anlamca kaynaşmış bileşik fiiller (ağız ara-, ağız yokla- vs.) şeklinde tasnife tabi tutmuştur.⁸

Necmettin Hacıeminoğlu da konuyla ilgili “Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller” adlı çalışmasında birleşik fiilleri “İsim+Yardımcı Fiil” (ayak bas-, baş çek-, silah altına al-) ve “Fiil+Tasvirî Fiil” olmak üzere ikiye ayırarak birinci gruptakilerden kaynaşmış, deyimleşmiş birleşik fiiller olarak bahsetmiştir.⁹

Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi” adlı eserinde anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiiller için:

“Anlam kaymasına ve kalıplaşmaya uğrayan birleşik fiiller şekilce bir ad ve yardımcı fiille kurulan birleşik fiillere benzerler. Ancak, onlardan ayrılan yanları, fiilden önceki ad ögesinin sabit kalmaması, yalın olarak kullanılabildiği gibi bir ad grubu hâlinde de bulunabilmesi ve işletme ekleri ile genişletilebilmesidir. Bu özelliği dolayısıyla, fiilden önce gelen ad ögesi, fiile bir özne, bir nesne, bir yer tamlayıcısı veya zarf görevi ile bağlanabilmektedir. Ayrıca, fiilden önceki ad ögesi birden fazla da olabilmektedir. İşte böyle bir birleşme şeklinin verdiği esneklik, birleşimi benzetmeler, mecazlı kullanımlar veya somutlaştırma yolu ile anlam kaymasına elverişli duruma getirmiştir.”¹⁰

şeklinde açıklama yapmıştır.

Leyla Karahan ise “Türkçede Söz Dizimi” adlı eserinin birleşik fiillerle ilgili kısmında, anlamca kaynaşmış, deyimleşmiş yapılardan “Diğer Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller” başlığı altında söz etmiş, bu konuda “Bazı birleşik fiillerde, ol-, et-, kıl-, yap-, bulun-, başla- yardımcı fiilleri yerine asıl fiiller kullanılır. Yol al-, para ye-, boş ver-, baş kaldır-, yol ver-, şehit düş-, kan kustur-, türkü tuttur-, el koy-, diş bile-, yatağa düş- örneklerinde olduğu gibi bu yapıda yer alan kelimelerden biri veya hepsi, ya sözlük anlamlarını kaybetmiş ya da deyimleşmiştir.”¹¹ ifadesini kullanmıştır.

⁶ A.e., s. 36.

⁷ Haydar Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1963, s. 244.

⁸ A.e., s. 227-246.

⁹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 256.

¹⁰ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 838.

¹¹ Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2005, s. 75.

Tahir Nejat Gencan “*Dilbilgisi*” adlı çalışmasında sadece örnek cümlelerle bu fiillerin yapısından söz etmiş, ancak anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş fiiller hakkında tanımlama yapmamıştır.¹²

Tahsin Banguoğlu ise “*Türkçenin Grameri*” adlı eserinde çalışmamıza konu olan fiilleri genel olarak 1. Zarf Öbeği Kalıbında (ileri gelmek), 2. Çekim Öbeği Kalıbında (baş kaldırmak), 3. Bağlam Öbeği kalıbında (sayıp dökmek, yeyip içmek) değerlendirmiştir.¹³

1. Kıpçak Türkçesi ve Bu Döneminde Yazılmış Dinî Eserler

Kıpçak Türkçesi, Orta Türkçe döneminin batı grubunun kuzey kanadını teşkil eden, birbirinden uzak iki coğrafyada üç koldan ilerlemiş birbirinden farklı dil özellikleri gösteren karma bir dildir. Bu Türkçe bir taraftan 13. - 15. yüzyılda Rusya, Ukrayna ve Kafkaslarda yaşayan Kıpçakların dili olurken diğer taraftan da Müslüman Memluk Kıpçaklarının edebî dili olarak Mısır ve Suriye’de 13. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın başlarına kadar konuşma dili yanında yazı dili olarak da kullanılmıştır.¹⁴ Kıpçak Türkçesi dil yâdigarlarını Karadeniz’in kuzeyinde Latin harfleriyle yazılan Codex Cumanicus ve Ermeni harfleriyle yazılan Ermeni metinleri, güneyde ise Mısır ve Suriye’de Memluk Kıpçak Türkçesiyle yazılan Arap harfli metinler oluşturmuştur. Memlûklüler döneminde köle olarak bu bölgelere getirilen Kıpçaklar devlet kadrolarında yer almışlar ve zamanla yönetimi ele geçirmişlerdir. Yöneticilerin Türk olması sebebiyle çoğunluğunu Arapların oluşturduğu bu bölgede Türkçe öğrenme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak Arapça yazılmış askerlik, okçuluk, baytarlık gibi konuları içeren eserler Türkçeye çevrilmiş, sözlük ve gramer kitapları oluşturulmuştur. Ayrıca günlük hayatla ilgili konuları içine alan dinî ve edebî eserler de Türkçeye çevrilmiştir. Eski Kıpçak Türkçesine ait eserlerin büyük çoğunluğunun Memluk döneminde yazılmış eserlerden oluştuğu ve bu dönemde yazılmış olan eserlerin dil özellikleri bakımından bir uyum içerisinde olmadığı bilinmektedir.¹⁵ Oğuz ve Kıpçak karışık dil özelliklerini yansıtan bu eserlerde ab-dâst=-avdaz, turguz=durguz, ketür=keltür, bir=ver gibi farklı yazım şekillerini üzerinde çalışma yaptığımız eserlerde görmek mümkündür.

Bu alanda Arapçadan Türkçeye çevrilmiş ve günümüze ulaşmış dinî eserlerin bazıları:

1. İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtin¹⁶

Memlûk Kıpçak Türkçesiyle yazılmış dinî eserler arasında en kapsamlı olanıdır. Klasik Arap diliyle yazılmış bir eserin satır altı tercümesidir. Berke Fakih adında bir Kıpçak fakih tarafından Memlûk Kıpçak Türkçesine çevirisi yapılmıştır. Eser üzerinde en önemli çalışma, Recep Toparlı tarafından yapılmıştır.

¹² Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 1979, s. 328.

¹³ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 311-318.

¹⁴ Mustafa Argunşah - Gülten Sağol Yüksekaya, *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, s. 270-271.

¹⁵ Can Özgür, *Kıpçak Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 57-72.

¹⁶ Recep Toparlı, *İrşâdü’l Mülûk Ve’s-Selâtin*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1992.

2. Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî¹⁷

Arapça Fıkıh kitabından Türkçe'ye yapılan satır arası tercümedir. Memluk Hükümdarı Kansu Gavri için tercüme edilen eseri Memluk Kıpçak Türkçesine kimin çevirdiği bilinmemektedir. Eser üzerinde en kapsamlı çalışma Abdurrahman Özkan tarafından yapılmıştır.

3. Kitâb fi'l-Fıkh (Ziyâü'l-Ma'neviyye 'ale'l-Muḫaddimeti'l-Gazneviyye)¹⁸

Arapça bir fıkıh kitabından Türkçeye yapılan satır arası tercümedir. Çeviren bilinmemektedir. Mukaddimetü'l Gaznevî fi'l-İbâdât ve Kitâb fi'l-Fıkh isimli eserlerin aynı eserin iki ayrı çevirisi olduğu ortaya konulmuştur. Eser üzerinde en kapsamlı çalışma Ercan Kuanışbayev tarafından yapılmıştır.

4. Şerhü'l-Menâr li'l-Musannifi bi't-Türki¹⁹

Arapça cümlelerden sonra Türkçe şerhi verilerek yapılmış bir tercümedir. Mukbil b. Abdullah tarafından Arapça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Eser ilk kez Muharrem Ergin tarafından tanıtılmıştır. Eser üzerinde en kapsamlı çalışma Erhan Aydın tarafından yapılmıştır.

5. Kitâb fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türki²⁰

Çeşitli fıkıh kitaplarından derlenen fetvaları içermektedir. Yazarı, yazıldığı yer ve tarih bilinmemektedir. Eser üzerinde en kapsamlı çalışma Mehmet Emin Açar tarafından yapılmıştır.

II. Amaç ve Yöntem

Bu çalışma Memluk Kıpçak Türkçesi dönemine ait İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin, Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî ve Kitâb fi'l-Fıkh (Ziyâü'l-Ma'neviyye 'ale'l-Muḫaddimeti'l-Gazneviyye Tercümesi) adlı eserlerin Türkçeye transkribe edilmiş çevirisi üzerinde yapılmıştır. Memluk-Kıpçak Türkçesi karışık dil özelliklerine göre yazılmış dini eserlerden yukarıdaki üç eser çoğunlukla gündelik hayat ve fikhın ibadetle ilgili kısmını konu edindiklerinden dolayı seçilmiştir. Çalışmada, öncelikle bu eserlerde yer alan anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiil yapıları tespit edilmiştir. İsim unsuru parantez içinde gösterilmek üzere bu yapılardaki fiil kısmı esas alınarak alfabetik olarak sıralanmıştır. Her fiilin altında, o fiille yapılan anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiille ilgili örnek cümleler, ardından cümlelerin günümüz Türkçesine çevirisi verilmiştir. Bu cümlelerde geçen birleşik fiil yapıları önce gösterilmiş sonrasında da bu cümlelerin eserde geçtiği yer ve birleşik fiilin anlamı verilmiştir. Aynı kelimelerden oluşmuş fakat farklı

¹⁷ Abdurrahman Özkan, *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizimler-Tıpkıbasım)*, Palat Yayınları, Konya 2018.

¹⁸ Ercan Kuanışbayev, *Kitâbfi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

¹⁹ Aydın Erhan, *Şerhü'l-Menâr Grameri (Giriş-Gramer-Metin-Bibliyografya)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.

²⁰ Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni Türkî*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989.

anlam ifade eden yapılar ise ayrı ayrı yazılmış ve geçtiği cümleye göre anlamlandırılmıştır. Taradığımız eserlerde geçen fakat aynı anlama gelen yapılar yazım ve anlam değişikliği olmadıkça tekrar yazılmıştır. Görüntü birlikteliğini sağlamak için arka damak n'leri nğ şeklinde gösterilmiştir. Alınan örnek cümleler eseri hazırlayanların transkribe ettiği şekliyle aynen verilmiş, cümlelerin yazım şekillerinde değişiklik yapılmamıştır. Eserlerde Oğuz-Kıpçak dil özelliklerinin karışık olarak kullanılmasından dolayı bazı harf ve eklerin farklı yazımı söz konusudur. Çalışmada kullanılan eserlerden İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin (İ.M), Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindi (K.M), Kitâb fi'l-Fıkh (Ziyâü'l-Ma'neviyye 'ale'l-Muqaddimeti'l-Gazneviyye Tercümesi (K.F) harfleri ile kısaltılarak kullanılmıştır.

III. Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller

(oruç) aç-

Ve eger anğar taķı küçi yitmese altmış miskiñge ja'am yidürgey her bir miskiñge buçuķ şa' buğday birgey *oruç açmaķnıñ* keffâreti. (Ve eğer ona da gücü yetmese altmış fakire yemek yedirir, her bir fakire yarım ölçü buğday verir oruç bozmanın kefareti olarak.) (İ.M., 279a/3) "Oruç bozmak".

(oruçın) aç-

(...) Taķı oruçın açmağay zevâldan songra oğşatıp kendüni oruç tutğanlarğa. Eger açsa oruçın anıñ öze nerse yok kažadān özge... (Fakat kendini oruç tutanlar gibi görüp öğleden sonra orucunu bozamaz. Eğer orucunu bozarsa o kişinin sadece bozduğu orucu kaza yapması gerekir.) (İ.M., 268a/7) "Oruç boz(ma)mak".

(oruç) aç-

(...) mağrib şol vaķt oruç açğanda daķı kıldı yatsuyı... (...akşam iftar etti sonra yatsıyı kıldı.) (K.M., 15a/6) "İftar etmek."

(küneş) açıl-

Taķı Ebü Yusüf ve Muhammed katında Qur'en'ni katı oķığay. Taķı du'a kılğandan songra ançağa tigrü kim küneş açılğay. (Ve yine Ebu Yusuf ve Muhammed'e göre imam güneş tutulması namazını kıldırırken) Kur'an'ı sesli, açıktan okur. Namazın ardından da güneş açılncaya, görününceye kadar dua etmeye devam edilir.) (İ.M., 235a/8) "Güneş görünmek."

(oruç) açtur-

Taķı revâ bolmas kılğa taķı müdebberge taķı ümmü veledge kim oruç tuyğaylar h^açadan destürsüz ve eger ziyân taķı kılmasa h^açāğa taķı irge taķı h^açāğa bar turur açturgay oruçın kaçan kim kirse oruçқа ol ikisinden destürsüz... (Köle, müdebber köle ve çocuk sahibi cariyenin eşine ve efendisine herhangi bir zararı olmasa da efendisinden izinsiz oruç tutması uygun değildir. Eş ve efendiden izinsiz tutulan orucu, onların (eş ve efendi) bozdurma yetkisi vardır.) (İ.M., 283b/3) "Orucu bozdurmak."

(tang) ağar-

(...) Taķı kişiler vaķfaĝa turĝay imām artında taķı Tengri'ge ĥamd kılĝay taķı Tengri'ge Őenā kılĝay. (...) Taķı sūnnet vaķfanı uzatmak turur tang aķarĝın-
ça. Taķı namāz kılĝay imām birle. (Daha sonra insanlar imāmın ardında bek-
ler ve Tanrı'yı ĥamd ve sena eder. (...) Sūnnet olan beklemeyi tan aķarncaya
(hava aydınlanıncaya) kadar devam ettirir. Ardından imamla namaz kılar.) (İ.M,
325a/8) "Sabah olmaya başlamak."

(āb-dast) (avdaz) al-

Ammā eliĝ ikinci mes'ele ayıttuķ biz eyle kerek kim bilgey rāstı āb-dast
almak revā bolmas az suw içinde, turĝan suf bolsa. (Ammā elli ikinci bölümde
az olup duran (akmayan) su ile abdest almanın doĝru olmadığını bilmesi gereki-
tiğini söyledik.) (İ.M, 64b/1) "Abdest almak."

(avdaz) al-

(...) Altı namāzdan burun, altı namāz içinde. Ammā namāzdan burun ol-
gan ol avdaz almaķdur avdazsızlıĝdan, arınmaķdur. (Altısı namazdan önce (dı-
şında) altısı namazın içinde. Birincisi namāzdan önce abdest almak, abdestsiz-
likten arınmaktır.) (K.F, 40a/5) "Abdest almak."

(avdaz) al-

Namāzunĝ Őarřları altıdur: Avdaz almak, avdazsuzlıktan daķı arınmak
necāstden daķı uyatlıĝın yapmak, kıbleye karşu durmak... (Namazın Şartları
altıdur. Abdest almak, abdestsizlikten arınmak ve avret yerlerini pislikten temiz-
lemek, kıbleye karşu durmak...) (K.M, 10a/4) "Abdest almak."

(borç) al-

Ķaçan kim bir kişi tilese ĥalāl māl birle ĥec kılmaķ taķı anıĝ mālī içinde
şübhe bolsa rāstı ol borç alĝay ĥec üçün... (Kişi helāl mal ile hacca gitmeyi
istediğinde eĝer onun malī içinde şübhe varsa doĝrusu o hacca gitmek için borç
almalı.) (İ.M, 393b/8) "Borç almak."

(teyemmüm) al-

Ve eger ĥaber birse kişiler suf yok tip teyemmüm almak revā bolur ĥilāfsız.
(Ve eĝer kişiler su yok diye haber verseler teyemmüm almak şübhesiz ki doĝru
olur.) (K.M, 119b/3) "Teyemmüm almak."

(fetva) al-

Lākin te'vil eylese ĥadıři, yā fetva alsa 'ālimden eger faķih ĥatā eylese... (Lā-
kin ĥadıři vermek istediĝi anlamın dışında yorumlasa, ya da ālim kişiden bu ko-
nuda fetva alsa eĝer fakih yanlış yorum yapsa...) (K.F, 252a/7) "Fetva almak."

(ibret) al-

Yiĝirmi beřinçi farz: 'ibret almak turur dūnyāda, Tengri Te'ālā sözi: 'ibret
alunĝız iy kōz iyeleri. (Yirmi beřinci farz dūnyada (Allah'ın yarattıĝı her Őeyden)
ibret almaktır. Tanrı sözi: "Ey akıl sahipleri, ibret alınız.") (İ.M, 82a/8) "İbret
almak, ders çikarmak."

(diyet) al-

(...) keffâret vâcib olur hata birle öltürmekte. Ve eger kaçd birle öltürse eger tilese imâm öltürgey anı ve eger tilese diyet alğay şulh kılmağ ıarıkı birle. Tağı yok turur anıñ öze kim af kılmağ. *(Hata ile öldürme durumunda kefarete gerekir. Ve eğer bir kişi başka birini kasden öldürse imam, ya o kişinin ölmesine hükmeder ya da aralarında barışı sağlamak için diyet ödenmesine hükmeder. O kişiyi (öldüreni) affetmek yoktur.)* (İ.M, 433a/3) “Diyet ödemek, bedelini ödemek.”

(avdazı tamâm) al-

Kim avdazı tamâm alsa Tangrı ta’âlâ buyurğan kibi, farz namazları dağı keffâret olur... *(Kim abdestini Allah’ın emrettiği gibi kusursuz, eksiksiz alırsa farz namazlarına da kefarete olur.)* (K.F, 80b/6) “Abdesti kusursuz, eksiksiz almak.”

(kan) aldur-

Bir kişi kan aldursa tağı iline fişâdiyye bağlasa mesh kılğay barça fişâdiyye öze açuğ yiri birle eger ziyân kılsa anı şişmek oş munuñg kibi turur yaralar tağı çıbanlar... *(Bir kişi kan aldursa sonra eline bez bağlasa eğer açmak o yere zarar verecekse açık yerle birlikte bezin üstünü mesh eder. Yaralar ve çıbanlar da aynı hükümdedir.)* (İ.M, 130a/3) “Kan aldurmak.”

(âb-dast) aldur-

Ve eger yaruğlar ilinde bolsa tağı ‘aciz bolsa âb-dast almağdan yârî izlegey özge kişiden ançağa tigrü kim âb-dast aldurğay angar eger yârî tilemese tağı teyemmüm kılsa namâzı revâ bolur. *(Eli çatlamış olsa ve abdest almaktan aciz olsa ona abdest aldırarak başka birinden yardım dilesin. Yardım istemese de teyemmüm alsa namazı uygun olur.)* (İ.M, 131a/2) “Abdest aldurmak.”

(kısas) alın-

Tağı kim kim yara kılsa bir kişiğe kaçd birle tağı ölse andan, anıñ öze kışâs kılmağ vâcib olur. Ya’ni kaçan kim yara kılsa bir kişiğe kaçd birle zayıll bolmasa töşekten ançağa tigrü kim ölse, anıñ öze kışâs vâcib bolur. Tağı kışâs alınmas meger kim kılıç birle... *(Ne zaman ki biri bir kişiyi bilerek yaralasa ve bundan dolayı da o kişi ölse onun üzerine kısas vacip olur. Ne zaman kim bir kişiyi bilerek yaralasa ve o kişi yatağa mahkûm olsa ve sonra da ölse o kişiye kısas uygulamak gerekir. Fakat kılıç ile ceza uygulanmaz.)* (İ.M, 458a/8) “Ceza uygulamak.”

(diyet) alın-

Ve eger öltürmese yol kesken tağı mâl tağı almasa tağı mağat yara kılsa kışâs alınur andan ol nerse içinde kim kışâs bar. Tağı diyet alınur ol nerse içinde kim diyet bar, oşol velilerge turur. *(Ve eğer yol kesen öldürmese mal da almasa sadece yaralasa mutlaka kısas uygulamayı gerektirecek yaptığı her şey için ona kısas uygulanır. Aynı şekilde diyet alınmayı gerektirecek her durum için velilerinden diyet alınır.)* (İ.M, 423b/4) “Diyet alınmak.”

(tang) at-

Ve eger ayıtısa: tang atsa ol Tengri üçün kim kâfir bolğay men tip, ol sâ' atda kâfir bolur. *(ve eğer söylese: ne zaman ki birisi sabah olduğunda Allah'a kâfir olacağına diye, o zaman kâfir olur.)* (İ.M, 16b/2) "Sabah olmak."

(şalavât) ay-

Kaçan kim tilese mescidge kirmekke Tengri Te'âlâ atını ayğay tağı Nebi 'alehi's-selâmğa şalavât ayğay, tağı ayğay: Ey Allâhım ana rahmet kapılarını aç ve beni rahmetine daldır. *(Kişi mescide girmek istediğinde Tanrı'nın adını söylemeli, sonra Peygamberimize salavât getirmeli ve ardından şöyle demeli: Ey Allahım rahmet kapılarını aç ve beni rahmetine daldır.)* (İ.M, 371a/8) "Salavât getirmek."

(şenâ) ayıt-

(...) Tengri'ge hamd ayıtğay tağı Tengri öze şenâ ayıtğay tağı şalavât birgey Nebi 'alehi's-selâm öze... *(Tanrıya şükür et ve onu öv. Ardından Nebi aleyhis-selâma salavât getir.)* (İ.M, 180a/4) "Övmek."

(şalavât) ayıt-

Tağı nebî ayıttı: kim kim şalavât ayıtısa benim ümmetimden, 'arz kılnur mañga anıñ şalavâtı... *(Ve Peygamberimiz şöyle dedi: Kim ki ümmetimden bana salavât getirirse, onun salavâtı bana bildirilir.)* (İ.M, 38b/4) "Salavât getirmek."

(hamd) ayıt-

(...) Tengri'ge hamd ayıtğay tağı Tengri öze şenâ ayıtğay tağı şalavât birgey Nebi 'alehi's-selâm öze... *(Tanrıya şükür et ve onu öv. Ardından Nebi aleyhis-selâma salavât getir.)* (İ.M, 180a/4) "Şükretmek."

(selâm) vir-

Helâl olmak dünyâ işi selâm virmekdür. *(Selam vermek helal olan dünyaya işidir.)* (K.M, 17a/4) "Selam vermek."

(tanuklık) vir-

Tanuklık virür men, Tanğridan özge Tañrı yok... *(Tanrıdan başka Tanrı olmadığına tanukluk ederim.)* (K.F, 3b/1) "Tanukluk etmek."

(berekât) vir-

Yâ Allâh, rahmet eyle Muḥammed Resûlu'llâha; Muḥammed Resûlu'llâh ehline. Berekât vir. Muḥammed Resûlu'llâh'a, Muḥammed Resûlu'llâh ehline. *(Ey Allah! Muḥammed Resûlullah'a ve onun ehline rahmet eyle. Muḥammed Resûlullah'a ve onun ehline bolluklar, bereketler ver.)* (K.F, 153a/7) "Bereket, bolluk vermek."

(hasene) vir-

Yâ Rabbenâ, bize dünyâda hasene vir, âhiretde dağı hasene vir! *(Ey Allâhım! Bize dünyada da, ahirette de iyilik ver.)* (K.F, 7a/2) "İyilik vermek, yardım etmek."

(fitr) vir-

Tanrı rahmeti Nebî üstüne, ol Nebî eyitdi: Bu âyetler düşdi *fitr virmek* hakkında. (*Tanrı rahmeti Nebi üstüne olsun. O Nebi "Bu âyetler fitr verme hakkında indi" dedi...*) (K.F, 191b/5) "*Fitir (sadaka) vermek.*"

(fetvâ) vir-

Hiçâmet olğan orucu bozular, hiçâmet oldurğan orucu bozular, orucu yise te'vîl eylese hadîş bile, yâ fakihden fetvâ dilese ol dağı fetvâ virse, keffâret vâcib olmaz. (*Hacamat yapan ve yaptıranın orucu bozular. Kişi bu konudaki hadisi yanlış yorumlayıp orucunu bozsa ve fakihden bu durum hakkında fetva istese ya da fakih fetva verse (o kişi için) kefarete gerekmez.*) (K.F, 233a/2) "*Fetva vermek.*"

(tevfik) vir-

Bu bâb 'ilim fazîletini bildürür: Bil, Tanrı ta'âlâ tevfiğ virsün sangâ, bize dağı. (*Bu bölüm ilmin fazileti hakkındadır. Allah sana da bize de yardım etsin.*) (K.F, 5b/6) "*Yardım etmek.*"

(diyet) bir-

Kaçan kim müsülmân bolsa özge kişi ilinde tağı anıng velâsı ol kişi yiğey kaçan ölse tağı andan diyet birgey kaçan cinâyet kılsa oşol 'ağd şahîh turur. (*Kişi başka şehirde İslam'a girse sahibi buna kızsas ve ölse bu duruma sebebiyet olan o kişi diyet verir. Cinayet durumunda da bu uygulama geçerlidir.*) (İ.M, 403b/3) "*Diyet vermek.*"

(hârâc) bir-

İmâm namâz kılğay kişiler birle iki rek'et, çatı okığay ol ikisi içinde Qur'en'ni andan songra hutbe okığay tağı kıblağa karşı turgay du'a kılmağ birle. Tağı imâm tonını çevre keygey tağı kavm tonlarını çevre keymegey. Muşannif ayıttı: Uşbu, Muhammed kavlı turur. Ammâ Ebü Hanîfe katında imân tonını çevre keymegey. Tağı hârâc birgen kâfirleri hâzır kılmağay suf izlemekde. Tağı Ebü Yüsuf kavlı mütereddidir. (*İmam kişilerle birlikte iki rekat namaz kılar, o iki rekât içinde Kur'ânı sesli okur. Ondandır sonra hutbe okur, dua etmek için kibleye karşı durur. İmam elbisesini çevirerek giyer, topluluk çevirmeden giyer. Müellif bu konuda şöyle dedi: Bu, Muhammed'e göredir. Ebu Hanîfe'ye göre imam elbisesini çevirmeden giyer. Müslümanlarla beraber bu yağmur duasına gayri müslimler çıkmamalıdır. Ebu Yusuf bu konuda kararsızdır.*) (İ.M, 236a/4) "*Harac vermek.*"

(kâmet) bir-

Kaçan kim imâm fâriğ bolsa huşbeden mü'ezzin kâmet birgey andan songra namâz kılğay 'arefe tağında zevâldan songra... (*İmam hutbeyi bitirdiğinde müezzin kamet getirir ardından Arafat dağında zevâlden sonra namaz kılar.*) (İ.M, 316b/6) "*Kamet getirmek.*"

(öşr) bir-

Tağı anıng öze vâcib turur hârâcî yirde hârâc birmek ya'ni iki kez öşr birmek öşri yirde tağı bir hârâc birmek hârâcî yirde. (*Ve kişi üzerine harac alınan yerde*

harac vermek, öşr alınan yerde iki kez öşr vermek ve harac alınan yerde bir harac vermek vaciptir.) (İ.M, 257b/7) “Öşr vermek.”

(şalavât) bir-

Tağı âb-dast algay âb-dast öze tağı şalavât birgey Nebi ‘aleyhi’s-selâm’ğa. Kaçan kim tükense âb-dastdan iki rek’et namâz kılğay âb-dast şükri... (Ve abdest üzerine abdest alır ve arkasından Nebi aleyhisselama salavât getirir. Abdest aldığımda abdestin şükri olarak iki rekât namaz kılar.) (İ.M, 92a/2) “Salavât getirmek.”

(şalavât) vir-

Farz (-) kifâye didüğümüz şoldur: Kaçan bir nice kişi işlese düşer özgelerden. Selâm kayturmak kibi dağı, ahsurana yerhamükellâh demek kibi dağı hasta şorkmak kibi dağı Nebi’ye şalavât virmek kibi... (Farz-ı kifaye dediğimiz şey şudur: Başka birinin yapmasıyla diğerlerinin üzerinden kalkan yükümlülüktür. Selam vermek gibi, aksırana yerhamükallah demek gibi ve de hasta sormak gibi...). (K.M, 5a/6) “Salavât getirmek.”

(rızk) bir-

Başladım uluğ Tanğrı atı birle, kamuğ ‘alamğa rızık birgen Tengri, hâliş mü’minlerni yarlıkağan Tengri... (Yüce Tanrı adı ile başladım, bütün âleme rızık veren Tanrı, halis mü’minlerin günahlarını bağışlayan Tanrı.) (İ.M, 1b/1) “Rızık vermek.”

(hiseb) bir-

(...) Kim kim inkâr kılsa hisebge tağı red kılsa âyâtlarını ol kişi kâfir turur Tengri’ge. Tağı delil anıng öze kim doğrusu hiseb birmek hağ turur. (Kim ki hesaba çekilme ve onunla ilgili ayetleri red ederse o kişi kâfir olur. Hesap vermek, sorguya çekilmek hususundaki ayetler hakır, gerçektir.) (İ.M, 40a/4) “Hesaba, sorguya çekilmek.”

(keffâret) bir-

Ve eger oruçın açsa ramazân ayında bir niçe kez tağı keffâret birmese anğar bir keffâret vâcib bolur. (Ve eğer kişi ramazan ayında birkaç kez orucunu bozsa fakat keffâret vermese ona, hepsi için bir keffâret gerekir.) (İ.M, 282b/2) “Keffâret vermek.”

(ni’met) bir-

Tanğrı Te’âlâ sözi: eger siz şükür kılsağız arturğay men sizge. Tağı ayıttı Nebi ‘aleyhi’s-selâm: kaçan kim ni’met birse Tanğrı Te’âlâ bir kul öze bir ni’met kim ol Tanğrı Te’âlâ’dan turur bilse mağat anıng şükriğini ötemiş bolur. (Tanrı Te’âlâ sözü: “Eğer şükrederseniz, gerçekten size arttırırım” ve Nebi aleyhisselam da şöyle buyurdu: “Kul, kendisine verilen nimetin Tanrı tarafından verildiğini bilirse mutlaka o nimetin şükriğini ödemiş olur. (İ.M, 79b/3) “Nimet vermek, rızıklandırmak.”

(şadağa) bir-

Bir kişi bir kez hec kıldı tağı tiledi kim bir kez tağı hec kılsa, hec kılmak mu yahşırağ turur yâ şadağa birmek mü? (Bir kez hacca giden bir kişi bir kez daha hacca gitmek istese, (onun için) hacca gitmek mi daha iyidir yoksa sadaka vermek mi?). (İ.M, 340a/7) “Sadaka vermek, yardım yapmak.”

(zekāt) bir-

Kim inansa köngli birle taqı ikrār kılsa tili birle, namāz kılmasa taqı zekāt birmese taqı oruç tutmasa ölgünçe hüküm kılmaz biz anıng kâfırlığıne. (*Kim kalben inanıp, dili ile ikrar etse fakat zekāt vermese ve de oruç tutmasa ölünceye kadar onun kâfir olduğuna hükmedilmez.*) (İ.M, 5b/6) “Zekāt vermek.”

(selām) bir-

Ayıtta Rasül ‘aleyhi’s-selām: bir kiçe seyr kılındım men köke kördüm İbrāhım ‘aleyhi’s-selām’ı sözleşti manğa: men taqı sözledim anğar, kaçan kim kayıtmak tiledim irse ayıtta manğa: İy Muhammed menden selām birgil üm-metinge... (*Resulullah şöyle söyledi: Bir geçe göğe yolculuğa çıktım, gökte İbrahim aleyhisselamı gördüm, benimle konuştu ben de onunla konuştum. Dönecğim zaman bana “Ey Muhammed ümmetine benden selam söyle” dedi.*) (İ.M, 39a/6) “Selam göndermek, selam söylemek.”

(fidye) bir-

Tanğrı Te‘ālā sözi: taqı anlar öze kim küçleri yitmes oruç tutmağa fidey birsün... (*Tanrı Teâlâ sözi: Fakat oruç tutmaya gücü yetmeyen kişiler fidey versin.*) (İ.M, 66b/3) “Fidey vermek.”

(kāmēt) biril-

Eger bir rek‘et kılsa irte namāzından andan sonğra kāmēt birilse keskey ol namazını taqı ceme‘et namāzına kirgey. (*Eğer kişi sabahın sünnetinden bir rekāt kılsa ondan sonra kamet verilse o sünnet namazı bırakmalı, cemaatle (farz) namazına devam etmeli.*) (İ.M, 201b/5) “Kamet verilmek.”

(zekāt) biril-

(...) Taqı zekāt birilmes bay kişige. (*Ayrıca zengin kişiye zekāt verilmez.*) (İ.M, 260a/1) “Zekāt verilmek.”

(āb-dast) boz-

Oş anıng kibi turur teli olmağ, ussı kitmek taqı qahqaha gülmek namāz içinde, rükū‘lı sücüdli namāz içinde āb-dast bozar. (*Bunun gibi deli olmak, akli gitmek ve de rükūlu, secdeli namaz içinde kahkaha ile gülmek abdest bozar.*) (İ.M, 94b/8) “Abdest bozmak.”

(avdaz) boz-

Bu faşıl avdaz bozcıları bildürür. Bil, tenden çığğan iki dürlüdür. Biri arıdur, biri necisdür. Arı çıkmak bile avdaz bozamaz; köz yaşı kibi, tükruk kibi, der kibi. (*Bu bölüm abdesti bozan durumları bildirir. Bil, tenden çıkan biri temiz diğeri pis olmak üzere iki çeşittir. Vücuttan temiz bir şey çıkması abdesti bozamaz; gözyaşı, tükruk, ter gibi.*) (K.F, 101a/1) “Abdesti bozulmak.”

(mesh) boz-

(...) mesh bozar iki edük üstüne avdazı bozan nesne. Anıng kibi mesh bozar edügi çıkarmak. Müddet keçmek; kaçan müddet keçe iki edügi çıkarsun.

(Abdesti bozan şey, mesli iken de meshi bozar. Bunun gibi çizmeyi (mesh) çitkarmak, meshi bozar. Kişi müddeti geçmesi durumunda meshi çıkarsın.) (K.F, 120b/5) “Meshin süresi geçmek, bozulmak.”

(âb-dast) bozul-

Ve eğer it tüşse yaranın başından âb-dast bozulmas. (Eğer yaranın başından et düşse abdest bozulmaz.) (İ.M,94a/5) “Abdest bozulmak, geçersiz olmak.”

(avdazı) bozul-

Ol Nebî eyitdi: “Kaçan imâmuñ avdazı bozulsa oturgandan sonra tahıyyat kadarınca, tahkik, tamâm oldı imâm namaz dağı ol kişilerin namazı ki imâmın ardında idiler. (Nebî dedi: Ne zaman ki imam tahıyyat kadarınca oturduktan sonra (son oturuşta) abdesti bozuldu, kuvvetli görüşe göre, imamın ve onun arkasındakilerin namazı kabul olur.) (K.M, 19a/4) “Abdest bozulmak.”

(yalğan) çat-

(...) râstı özge hatunların berî bolmaıklığı şâbit bolmadı Tenğri Te‘âlâ’nın kitebi birle bolmas anlar sögmek zine birle yalğan kılmak Tenğri Te‘âlâ kitebini, râstı bolur anlar hakkında yalğan bolur tağı yalğan çatmak bolur anlar öze... (Başka hatunların (Aişe dışında) zinâ konusundaki durumları Kur‘ân’da açıklanmadı. Zina yaptı diyerek onlara sögmek olmaz. Bu Kur‘ânı yalanlamak olur. Doğrusu onlar hakkında yalan söylenmiş ve iftira atılmış olur.) (İ.M, 15b/5) “İftira atmak.”

(irlik sufi) çık-

(Hacda) Eger bakşa hatunu fercine şehvet birle tağı irlik sufi çıkşa anın öze nerse vâcib bolmas... (Hacda eger şehvetle hatununun fercine bakşa ve bu sırada menü gelse ona bir şey (kaza veya kaffaret) gerekmez.) (İ.M, 348b/2) “Menü gelmek.”

(gâzılıkka) çık-

(...) yol kesmege çıkğan gâzılıkka çıkğan tağı müsâfir kişi tağı mukim kişi tağı anlardan özge kişi müsülmânlardan iki etük öze mesh kılğaylar yalğan ayak öze mesh kılmağaylar. (Yol kesmeye, savaşmaya çıkan ya da misafir ve mukim olan kişiler ve de bunların dışındaki diğer müslümanlar yalın ayak üzerine mesh kılmayıp çizme (mesh) üzerine mesh yaparlar.) (İ.M, 33b/6) “Allah yolunda savaşmak.”

(safarğa) çık-

Kim kim meshni başlasa ol kişi miķim bolsa andan sonğra safarğa çıkşa bir gün bir tün tamâm bolmasdan burun mesh kılğay üç kün üç kiçege tigi... (Kim ki mukim olup mesh süresi başlasa ve sonra sefere çıkşa bir gün bir gece tamamlanmadan üç gün üç geceye kadar mesh yapar.) (İ.M, 127a/5) “Sefere, yolculuğa çıkmak.”

(esselâm) ti-

Namaz kılğan kişi kaçan kim tilese selâm birmege, özge kişi unutup, ayıt-sa: esselâm tise tağı anğsa tağı tik tursa namazı fâsid bolur. (Namaz kılan kişi namazda olduğunu unutup başka kişiye “esselâm” diyerek selam verse ve son-

ra namazda olduğunu hatırlasa ve bunu üzerine sussa namâzı bozulur.) (İ.M, 197a/1) “Selam vermek.”

(inşallah) di-

Ve eger ayıtısa: Teḡri tilegey kim men mü'min bolğay men tise, kerekmes oşbu inşallah demek. (Ve eger kişi dese: Tanrı isterse ben mü'min olurum, bu durumda inşallah demek gerekmez.) (İ.M, 27a/4) “İnşallah demek.”

(fetvâ) dile-

Hiçâmet olğan orucu bozulur, hiçâmet oldurğan orucu bozulur, orucu yise te'vîl eylese hadîş bile, yâ faḡihden fetvâ dilese ol daḡı fetvâ virse, keffâret vâcib olmaz. (Hacamat yapan ve yaptıranın orucu bozulur. Kişi hadîsi yanlış yorumlayarak orucunu yese veya bu hususta fakihten fetva isteyip fetva da olsa o kişiye keffâret gerekmez.) (K.F, 233a/2) “Fetva istemek.”

(fetvâ) iste-

Yâ bıyığına yağ sürütse, zan eylese ol orucu bozar, orucu yese kazâ vâcib olur, keffâret daḡı vâcib olur. Zannı i'tibâr olmaz, berâberdür kerek fetvâ istese yâ fetvâ istemese. (Kişi oruçluken bıyığına yağ sürünse ve orucunun bozulduğunu zannederek orucunu yese kaza ve aynı zamanda keffâret gerekir. Fetva olsa da almasa da zannına itibar edilmez.) (K.F, 252b/2) “Fetva istemek, almak.”

(tevfik) iste-

Andan şoḡra imâm karşı otursun cemâ'ata yüzi bile şükür eylesün, Teḡri ta'âlâya şenâ eylesün, Nebiye şalavât ketürsün Teḡri rahmeti Nebî üstüne, istigfâr eylesün. tevfiḡ istesün, işmet istesün, magfret istesün, rahmet istesün... (İmam yüzünü cemaate karşı çevirip şükr etsin, Tanrı'yı övsün, Tanrı'nın rahmeti üzerine olan Nebi'ye şalavât getirsin, tövbe etsin, yardım istesin, bağışlanmayı istesin...) (K.F, 156b/3) “Yardım istemek.”

(kazâ) kal-

Namaz kıılır men Teḡri Te'âlâ'ge avval irte namâzınıḡ farzı benim öze kazâ kalıp turur irdi tip. (Kişi, Allah rızası için önceden üzerimde kaza olarak kalan sabah namazının farzına diyerek namazını kılar.) (K.F, 162a/3) “Kazaya kalmak.”

(ortak) kat-

râstı Teḡri Te'âlâ yarlıkamas kim kim Teḡri'ge ortak kıatsa taḡı yarlıkar andan özge yazuk kıılğanlarını, kimni kim tilese. (Doğrusu Tanrı Te'âlâ, kendisine ortak (şirk) koşanları bağışlamaz; ama dilediği kimselerin bundan başka günahlarını bağışlar.) (İ.M, 51a/6) “Ortak koşmak.”

(selâm) kıaytur-

Farz-ı kifâye didüğümüz şoldur: Kıaçan bir nice kişi işlese düşer özgelerden. Selâm kıayturmak kibi daḡı, aḡsurana yerḡamükellâh demek kibi daḡı ḡasta şormak... (Farz-ı Kifâye şudur: Bir kişinin yapmasıyla diğerk kişilerin üzerinden düşen yükümlülüklerdir. Selam almak, aksırana yerḡamükallah demek, hasta sormak gibi...) (K.M, 5a/5) “Selama karşılık vermek, selam almak.”

(avdaz) keç-

Bil, avdaz keçmek, guslı keçmek, maḥşüş olur muṭlak şu bile. (*Abdest ve guslün geçerli olması için mutlaka temiz su lazımdır.*) (K.F, 41b/4) “Abdesti geçerli olmak.”

(ğuslı) keç-

Bil, avdaz keçmek, ğuslı keçmek, maḥşüş olur muṭlak şu bile. (*Abdest ve guslün geçerli olması için mutlaka temiz su lazımdır.*) (K.F, 41b/4) “Guslü geçerli olmak.”

(düşe) keç-

İkinci gusl eylemekdür: Meniden kaçan şehvet bile düşse, yâ el bile hareket eylemek bile, yâ düşe keçmek bile, yâ bakmak bile... (*İkincisi şu gibi durumlarda gusl almaktır. Ne zaman meni, ya el ile dokunmak ile, ya rüyada görmek ile, ya bakmak sonucu şehvet ile düşse...*) (K.F, 106a/1) “Rüyada görmek.”

(düşne) keç-

Kaçan uyansa tapsa döşegi üstünde meni, düşne keçmek fikr eylemese ğusul vâcib olur. (*Kişi uyandığında döşegi üzerinde meni görse, rüyasında ne gördüğünü hatırlamasa da gusül gerekir.*) (K.F, 112b/4) “Rüyasında görmek.”

(namâzi) keç-

Eger bir şartı terk etse namâzi keçmez, kerek namâzdan burun olsun kerek namâz içinde olsun. (*Eğer kişi namazın dışındaki ya da namaz içindeki bir şartı terk ederse namâz kabul olmaz.*) (K.F, 41a/3) “Namâzi geçerli ol(ma)mak.”

(kâmet) keltür-

Eger mü'zzin kâmet keltürse mescid içinde çıkmaya ançağa tigi kim taṭavvu' namâz kılğay. (*Ve müezzın mescitte kamet getirirse nafile namaz başlayana dek mescidden çıkılmaz.*) (İ.M, 202a/1) “Kamet getirmek.”

(iḳrâr) keltür-

(...) iḳrâr keltürmek til birle taḳı 'amal kılmaḳ erkân birle imânning ḥaḳîqâ-tinden turur. (*Dil ile söyleyip gereği gibi amel etmek imanun şartlarındandır.*) (İ.M, 6a/1) “Söylemek.”

(imân) keltür-

Kaçan kim Tenğri'ni birlese taḳı arıḳ kılsa anı oğul kızdın vacib bolur anıng öze kim imân keltürmek melâyikelerge taḳı kiteblerge taḳı Resüllerge taḳı fark ayıtmağay bir kimesne arasında Resüllerden... (*Kişi, ne zaman Tanrı'yı oğul ve kızdın münezzeḥ olarak birlese, meleklere, kitaplara, arasında ayırım yapmadan bütün peygamberlere inanması, iman getirmesi kişi üzerine vaciptir.*) (İ.M, 3b/2) “İman getirmek, inanmak.”

(şahâdet) keltür-

(...) taḳı sözlemegey dünyâ sözünü taḳı şahâdet keltürgey her bir endâmın yügende taḳı du'a kılğay. (*Ve dünya sözünü söylemeyecek aynı zamanda her*

bir uzvunu yıkarken de şahadet getirecek ve dua edecek.) (İ.M, 89b/4) “Keli-me-i şahâdet getirmek.”

(şalavât) keltür-

Sekizinci: hasta şormağ turur. Tokuzuncı: şalāvât keltürmek turur Nebî ‘aleyhi’s-selām öze. *(Sekizinci hasta sormak, dokuzuncu Nebi aleyhisselāma salavât getirmektir.)* (İ.M, 87a/5) “Salavât getirmek.”

(şalavât) ketür-

Ol Nebîye şalavât ketürsün, Tanğrı rahmeti Nebî üstüne; du‘â eylesün. *(Tanrı’nın rahmetinin üstüne olduğu o Nebi’ye salavat getirsin, dua etsin.)* (K.F, 157b/4) “Salavât getirmek.”

(niyet) keltür-

(...) rāstı kim kim çıksa iwinden farz namāz kılmak tilese ceme‘et birle kaçan kim imāmğa irişti, tekbir kıldı, niyet keltürmedi oşol sa‘at içinde. Eger aytilsa anğar: kıysı namāz kıılır sen tip eger küçi yitse anğar cevāb birmeklikke fikr kılmayın namāzı revā bolmas. *(Doğrusu kim ki evinden farz namaz kılmak için çıksa, cemaatle namaz kılan imama yetişip tekbir getirse fakat niyet etmese o an, ve hangi namazı kıldın diye sorulduğunda kıldığı namaz hakkında fikir ortaya koymassa, namazı kabul olmaz.)* (İ.M, 164b/7) “Niyet etmek.”

(imān) ketür-

Tanğrı ta‘ālā eyitdi: Tanğrı ta‘ālā yüce eyler mertebelerin imān ketüren kişilerünğ sizden dağı ol kişilere ki ‘ilim virildi, yüce eyler dereceler bile mertebelerin. *(Tanrı Te‘āla dedi: Sizden kendilerine ilim verilen ve imān eden kişilerin mertebelerini, Allahu Te‘āla yüce eyler.)* (K.F, 7b/6) “İman etmek, inanmak.”

(ihrām) key-

Tağı biri kaçan bir oğlan baliğ bolsa tüşke keçmek birle. Ammā ol dört kim sünnet turur anıñ biri cum‘e yüwünmek turur tağı iki bayram yüwünmek turur tağı ‘arefe kün yüwünmek turur tağı ihrām keygende yewünmek turur, berābar turur kerekse ihrām-ı ‘umre kılsun kerekse ihrām-ı hac kılsın. *(Diğer biri, bir erkek rüya görmek yolu ile baliğ olsa, dört şey onun için sünnettir. Onun birincisi cuma günü yıkanmaktır, diğeri iki bayram arasında yıkanmaktır, bir diğeri arefe günü yıkanmaktır ve sonuncusu da gerek umre ve de gerek hac ihramı olsun fark etmez ihram giydiğinde yıkanmaktır.)* (İ.M, 101a/6) “(Hacılar için) ihram giymek.”

(söz) kezdir-

Dilini arıtsun yalğan söylemekden, buhtān eylemekden, gaybet söylemekden, söz kezdirmekden, çekişmekden. *(Kişi, dilini yalan söylemekten, iftira atmaktan, gıybet etmekten, söz gezdirmekten, kavga etmekten... arıtsın.)* (K.F, 128a/6) “Dedikodu yapmak.”

(kıyāmet) kop-

“kıyāmet kōpmaz hattā ‘ilim zāhir olmayınca.” *(İlim kalkmadıkça kıyamet kopmaz.)* (K.F, 18a/2) “Kıyamet kopmak.”

(âyet) koş-

(...) Andan songra bir süre koşğay yâ üç âyet koşğay Fâtihege. (...) aning için kim vâcib, bir süre koşmak turur, yâ üç âyat koşmak turur. *(Ondan sonra bir sure okumak ya da üç ayet okumak Fatiha sonrasında. Fatiha sonrasında bir sure ya da üç ayet okumak vaciptir.)* (İ.M, 173b/5) “Ayet okumak.”

(süre) koş-

(...) Andan songra bir süre koşğay yâ üç âyet koşğay Fâtihege. (...) aning için kim vâcib, bir süre koşmak turur, yâ üç âyat koşmak turur. *(Ondan sonra bir sure okumak ya da üç ayet okumak Fatiha sonrasında. Fatiha sonrasında bir sure ya da üç ayet okumak vaciptir.)* (İ.M, 173b/5) “Süre okumak.”

(emânet) koy-

Ve eger bolmasa imâmninğ kölügi kim yükleye aning öze ganîmetni kısmet kılğay anı ülçe alğanlar arasında emânet koymak gibi kötergey anı İslâm dârına tigi andan songra kaytarıp alğayanlardan tağı kısmet kılğay anı. *(Ve eğer imamın ganîmetlerini yükleyecek hayvanı yoksa emanete bırakır gibi pay alanlar arasında bölüştürür. Ve onu İslam ülkesine götürür. Ondan sonra taşıyanlardan geri alır ve onu alacaklara bölüştürür.)* (İ.M, 427b/2) “Emanet bırakmak.”

(rehn) koy-

Ve eger öltürülse rehn kıl kışas yok ançağa tigrü kim rehn koyğan kişi tağı rehn alğan kişi tirilgey. *(ve eğer öldürülürse rehin olan köle rehin koyan ve rehin alan kişi bir araya gelinceye kadar kısas yapılmaz.)* (İ.M, 458b/7) “Tutsak etmek.”

(mîrâs) koy-

Taḥkîk Nebiler aqça mîrâs koymadılar, altun mîrâs koymadılar, ‘ilmi mîrâs koydılar. *(Gerçekte Nebiler para miras bırakmadılar, altın miras bırakmadılar, ilmi miras bıraktılar.)* (K.F, 9b/2) “Miras bırakmak.”

(emânet) koyul-

Bir kişi aldı bir kişininğ malından bir aqça lâzım bolur anğar ming aqça, niçüktür şüreti? Bu kişi emânet koydu tağı bir kişi katında ming aqça kapçuk içinde. Emânet koyulmuş kişi aldı andan bir aqça küç birle andan songra kaytardı anı kapçukka... *(Bir kişi bir kişinin malında bir aqça alırsa bin aqça ödemesinin nedeni nedir? Bu kişi başka kişinin önünde para kabı içinde bin aqça emanet koydu. Emanete bırakılan kişi para kabından zorla bir aqçe alırsa ve ardında para kutusunu geri verirse...)* (İ.M, 494a/4) “Emanete bırakılmak.”

(hayz) kör-

(...) tağı hayz körmek tüşürür hayz körgen hatundan namâznı tağı harâm kılır. *(...ve adet görmek, adet gören kadından, namaz kılmayı düşürür ve bu durumda namaz kılmayı haram kılır.)* (İ.M, 131b/) “(Kadınlar) adet görmek.”

(kan) kör-

Kan körgen ‘avrat ki künleri on künden eksük olsa, oğlan dogurğan ‘avrat kaçan künleri kırk künden eksük olsa, eger kecede tapsalar gusl eyleyecek

kararınca bir sâ'at, dağı lâzım olur anlar üstüne 'işâ namâzı. (On günden eksik adet gören kadın, çocuk doğuran kadın kırk günden eksik adet görse, eğer gece gusl eyleyecek kadar bir vakit bulsalar, onlar üzerine işa namazı gerekir.) (K.F, 246b/7) "(Kadınlar) adet görmek."

(maşlahat) kör-

Tağı vâcib imâm öze tağı big öze tağı veliler öze tağı sultânlar öze haqlarını yitkürmek turur iyelerine tağı ol mâlnı hâbs kılmagay anlardan anı kim maşlahat körer artuğ birmekten tağı berâber birmekten meyl kılmayın anıng içinde hevâsına. (Ve imam üzerine, bey üzerine, veliler üzerine, sultanlar üzerine sahiplerine haklarını ulaştırmak vaciptir. Eşit ve fazla vermekte huzur bulacağınız, dirliği sağlayacağınız o malı sahiplerinden gizlemesinler, bu hususta heveslerine uymasınlar.) (İ.M, 265b/6) "Huzurlu, dirlik içinde olmak."

(mekrûh) kör-

(...) eger tutsa yingî birle kayırmas Muḥammed İmâm katında. Mekrûh kördi bir ança meşâyihler yingî birle tutmağnı. (Eger kişi yeni ile (abdestsiz olarak Kurân'ı) tutsa İmam Muhammet katında bu konuda sakınca yok. Fakat bazı meşâyihler abdestsizken Kurân'ı belisemizin yeni ile tutmayı uygun görmedi.) (İ.M, 104a/2) "Uygun gör(me)mek."

(vâcib) kör-

Râstı Rasûl 'aleyhi's-selâm saqlar irdi biş namâzlarını ceme'et birle körer irdi biş namâznı ceme'et birle vâcib körer irdi andan songra buyurdu ümmetine ceme'et birle. (Doğrusu Resul aleyhisselâm beş vakit namâznı cemaatle kılmaya dikkat ederdî. Beş vakit namâzı cemaate vacip görürdü. Ondan sonra ümmetine cemaat ile (namazı) buyurdu.) (İ.M, 28a/6) "Vacip görmek."

(ḥalâl) kör-

(...) inansa kõngli birle tağı ikrâr kılsa tili birle, namâz kılmasa tağı zekât birmese tağı oruç tutmasa ölgünçe hüküm kılmaz biz anıng kâfirliğine, niçe kim bilmese ol kişiden ḥalâl körmekliğini koymağı birle. (Kişi kalbiyle inansa ve dili ile ikrar etse, namâz kılmasa, zekât vermese ya da oruç tutmasa ölünceye kadar onun kafirliğine hüküm verilmez. Nasıl ki o kişinin helal gördüklerini terk ettiğini bilmediğimiz gibi. Bil.) (İ.M, 5b/7) "Helal görmek."

(kerahiyyet) kör-

Kim kim elig yazuk kılsa bir atlamak ile sewüglürek turur maḅa kim andan kim bir yazuğ kılmaktan Mekke içinde. Oş bu ḥasletler bolmağından çorqup kerahiyyet kördüler. Mücavir bolmağnı Mekke içinde. (Kim ki bir defada elli günah işlese ve bu bana Mekke içinde bir günah işlemekten daha sevimidir dese. Bu durumlar olmasından korkarak bazıları Mekke içinde komşu olmayı sakıncalı gördüler.) (İ.M, 288b/6) "Dinen sakıncalı görmek."

(törem) kör-

Ve eger ayıtısa bir hatun: Tengri'ge benim öze vâcib bolsun kim oruç tutmak törem körgeñ kün tise. (*Eğer bir kadın dese: Adet gördüğüm gün oruç tutmak bana vacip olsun.*) (İ.M, 283a/4) “Kadınlar aybaşı görmek.”

(haq) kör-

Kim kim ayrılssa müsülmânlar ceme'etinden tağı haq körmese ceme'etni ol kişi; azğan turur tağı mübtedi' turur. (*Kim ki müslümanların topluluğundan ayrılssa ve o kişi müslüman topluluğunu hor görse fasıktır, bidat ehliendir.*) (İ.M, 27b/7) “Hor görmek, küçümsemek.”

(kunût) oқы-

Tağı biri süre koşmak turur yâ âyetler koşmak turur Fâtihege. Tağı biri çatı oқыmak çatı okunur yerde tağı biri arğun oқыmak arğun oқınur yerde. Tağı biri kunût oқыmak vitr namâzında. (*Bir diğeri Fatihanın arkasından sure ya da ayet okumaktır. Ve biri sesli okunan yerde sesli okumak, diğeri gizli okunan yerde gizli okumaktır. Diğeri biri de vitir namazında kunut okumaktır.*) (İ.M, 170b/6) “Kunut duası okumak.”

(Fâtihe) oқы-

Tağı Ebu Cā'fer Faqih'den: qaçan kim imāmga irişse Fâtihe oқur iken Sübhā-nekekallāhümma'nı oқыğay barçalar çatında. (*Ve Ebu Cāfer Fakih'ten: Ne zaman ki kişi Fâtiha okurken imāma yetişse Sübhānekeyi okur bütün imamlara göre.*) (İ.M, 172b/5) “Fatiha suresini okumak.”

(huṭbe) oқы-

Tağı nâfile namâzın kılmāğay qaçan imām çıksa huṭbe oқыmağay cum'e kün huṭbeden fâriğ bolğunça. (*Ve nâfile namaz kılmaz imām cuma günü hutbeye başlayıp bitirinceye kadar.*) (İ.M, 149b/1) “Hutbe okumak.”

(taḥiyyât) oқы-

Qaçan kim başını köterse ikinci secdeden tötünçü rek'etde olturğay neteg kim olturdı avvalkı olturmakda. Tağı taḥiyyât oқыğay neteg kim oқıdı avvalkıda tağı şalavât keltürgey Resül öze... (*Dördüncü rekâtn ikinci secdesinden başını kaldırdığında ilk oturuştaki gibi oturur. İlk oturuşta okuduğu ve peygamberimize şalavât getirdiği gibi aynı şekilde taḥiyyatı okur.*) (İ.M, 177b/4) “Dua etmek.”

(Qur'en) oқы-

Ve eger ayıtılsa bir kişige: Qur'en niçün oқыmas sen tise, ol kişi ayıtısa: toydum Qur'en oқыmağtan tise... (*Bir kişiyeye sen niçin Kur'an okumuyorsun? diye sorulsa, o kişi Kur'an okumaya doydum dese...*) (İ.M, 8a/2) “Kur'an okumak.”

('ilim) oқы-

Ol Tanrı ta'âlâ hakimdür; 'ilmini zinet kıldı 'âlimlere, cıraq kıldı 'ilim oқыğanlara cehil qarāğlığında. (*O Tanrı Te'âlâ hakimdir. İlmini âlimlere süs kıldı. İlim yapanları cehalet karanlığında aydınlığa eriştirdi.*) (K.F, 2b/3) “İlim yapmak.”

(K̄ur'en) oķın-

Kaçan K̄ur'en oķınsa tınglangız... (Ne zaman Kuran okunsa, dinleyiniz.) (İ.M, 53a/1) "Kuran okumak."

(i'tikef) oltur-

i'tikef olturmuş bolur ni kadar kim oltursa taķı bardur aņgar i'tikef olturğan-larınġ sevabı. (İtikafa oturan kişi ne kadar itikafa kalırsa ona kaldığı kadar itikafa oturmanın sevabı vardır.) (İ.M, 266b/4) "İtikafa oturmak, itikafa girmek."

(taħıyyāta) otur-

Namāzın erkānları altıdur, şartlar kibi: Biri evvel Allahu ekber dimekdür dağı ayak üstine durmaķ dağı K̄ur'an okumaķ, dağı rükü' eylemek, sücüd eylemek, āhir taħıyyāta oturmaķ taħıyyāt kadarınca. (Namazın rükünleri şartları gibi altıdur. Biri ayakta dik durarak Allahu ekber demektir, diğeri Kur'an okumaktır, bir diğeri rükü ve secde eylemektir, sonuncu taħıyyat duası süresi kadar taħıyyatta oturmaktır.) (K.M, 10b/1) "Taħıyyata oturmak."

(murabba') otur-

Saçını bağlamasun, kumāşını kaldurmasun, kolını ardına koymasun, iķā' eylesesün, murabba' oturmasun illā 'özri bile. ...yol yanında oturmasun, kâfile yanında oturmasun. selām virmesün, selām kaytarmasun, (Namaz kılan kişi özür hali dışında saçını bağlamasın, giysisini kaldurmasın, kolunu arkasına atmasın, ayağa kalkmasın ve edebe aykırı oturmasın.) (K.F, 160b/4) "Edebli oturmak."

(kumar) oyna-

Tenġri Te'alā sözi: aytġıl yā Muħammed rāstı çağır içmek taķı kumār oynamak, abaķ tikmek tapunmaķ üçün, kumār oķı necis turur, şeytān 'amālından turur... (Tanrı Te'alā sözü: Ey Muhammet! Doğrusu içki içmek, kumar oynamak, tapınmak için put dikmek, kumar oku pistir, Şeytan işlerindedir.) (İ.M, 86b/1) "Kumar oynamak."

(yalan) sözle-

Kaçan ağzın arıtsa misvāk bile ağız koķusından. Kerektür ağzını arıda anuņġ kibi yalğan sözlemekten, ġaybet sözlemekten, söz gezdirmekten, buħtān eylemekten, ġarām yimekten... (Kişi misvak ile ağız kokusunda arındığı gibi, yalan söylemekten, ġybet etmekten, söz gezdirmekten, iftira atmaktan, haram yemekten ağzını arıtmalı.) (K.F, 73b/5) "Yalan söylemek."

(ħayr) sözle-

Ümmetin yağşıırakı Nebi'den sonġra Ebü Bekr turur, andan sonġra 'Ořmān andan sonġra 'Ömer, andan sonġra 'Ali turur. Andan sonġra ayıtı: sözlemengiz anlar ġaķķında taķı ayıttmaņız nerse meġer kim ġayr sözleņġ. (Nebi'den sonra ümmetin en hayırlısı Ebu Bekir, ondan sonra Ömer, ondan sonra Osman, ondan sonra 'Ali'dir. Ondan sonra şöyle dedi: Onlar hakkında ġüzel konuşmak dışında başka söz söylemeyiniz.) (İ.M, 43b/6) "Hayır konuşmak, ġüzel bahsetmek."

(gîbet) sözle-

(...) yolda taķı suwġa yitkende taķı tilini saķlaġay sġmekten taķı gîbet sġzlemekten taķı taraflarġa la'net kılmaķdan. (*Yolculukta, suya ulařtıġında lanet etmekten, arkadan konuşmaktan ve de sġmekten dilini sakla.*) (İ.M, 296b/7) “*Kişinin olmadıġı yerde arkasından konuşmak.*”

(boyun) sun-

Ebi Ĥanıfe turur. Tanġrı andan razî olsun. Kıřkaraķ bolġay Ebu Ĥanıfe mezhebi öze, i'timâd kılınmış bolġay aning içinde ben taķı ilgerü kildim buyrukķa boyun sunup Cinâb-ı 'Âli'ning resmi birle, işâret kılınmış turur anġar. (*Ebu Ĥanıfe Tanrı ondan razı olsun. Ebu Ĥanıfe mezhebi ve bu mezhebin fıkhî görüşlerini benimseyen fıkhî âlimlerinin güvenilir eserlerinden, verilen emre itaat ederek Allah'ın izniyle bu eseri yazdım.*) (İ.M, 2a/5) “*İtaat etmek.*”

(tanuķ) tik-

Yirde tapulġan mâl emânet turur. Kaçan kim tanuķ tikse tapġan kişi kim ol anı alur saķlamak üçün taķı iyesine birmek üçün aning üçün kim almaķ bu vech öze destür birilmış turur şer'an. (*Yerde bulunan mal emanettir. Ne zaman ki onu bulan kişi saklamak ve sahibine vermek için aldıġına şahit tutarsa bu şekilde malın (sahibine verinceye kadar) yanında kalmasına dinen izin verilmiştir.*) (İ.M, 442b/8) “*Şahit tutmak.*”

(abak) tik-

Tanġrı Te'âlâ sözi: ayıtġıl yâ MuĤammed râstı çağır içmek, taķı ķumar oynamak, abak tikmek tapunmak üçün ķumâr oķı necis turur, şeytân 'amalından turur. (*Tanrı Te'âlâ sözü: Ey Muhammet! Doğrusu içki içmek, kumar oynamak, tapınmak için put dikmek, kumar oku pistir, Şeytan işlerindedir.*) (İ.M, 86b/1) “*Put Dikmek.*”

(namâzġa) tur-

İkinci farz: ton keymek turur. Tenġri Te'alâ sözi: iy Âdâm oġlanları örtüngüz 'avratningizni her bir mescidge barganda, ya'nî her bir namâzġa turġanda zînet didüġi ol nerse turur kim örtülgey aning birle 'avrat. (*İkinci farz elbise giymektir. Tanrı Te'âlâ sözü: Ey ademoġlulları! Bir mescide girdiġinizde, yani namaza durduġunuzda zînet denilen avret yerlerini, örtecek bir nesne ile her bir namaza durduġunuzda örtününüz.*) (İ.M, 77b/8) “*Namaza durmak.*”

(namâza) tur-

Bu kece közetdüm vaķtı ki kişiler sakin oldu, çıķdı, mescide durdı namâza. İşledi evvel kecede islegen kibi vaķtı ki řabâĥ oldu evine kirdi ķumâřını keydi namâza çıķdı. (*Bu gece insanlar, evlerine girdikten sonra (Ebu Ĥanıfe) evinden çıkıp mescitte namaz kıldı. Önceki gün yaptıġının aynısını tekrarladı. Sabah oldu, evine gitti, elbisesini deġiřtirip namaza gitti.*) (K.F, 25a/5) “*Namaz kılmak.*”

(namâza) dur-

Yâ imân ketürġen kisiler, kaçan dursanġuz namâza yunġuz yüzlerünġüzi, ķollarunġuzı dirsekler ķadarınca. Silnġüz başlarunġuzı, ayaklarunġuzı yunġuz

dobuıklar kadarınca. *(Ey iman edenler! Namaza kılmaya kalıktığınızda yüzlerinizi, kollarınızı dirseklerle beraber yıkayınız, başlarınızı siliniz (mesh ediniz), ayaklarınızı topuklarınızla bereber yıkayınız.)* (K.F, 84a/5) “Namaz kılmak.”

(vağfağa) tur-

(...) Tağı biri müzdelifede vağfağa turğanda yüwünmek turur. Tağı biri kurban bayramı kün yüwünmek turur. *(Ve biri müzdelifede vakfa duracağında yıkanmaktır. Bir diğeri de kurban bayramı günü yıkanmaktır.)* (İ.M, 101b/2) “(Hacılar) Arafatta durmak.”

(namâz) turğuz-

Mağat anğdı Tengri Te‘âlâ kitebi içinde mü‘minler hağkında: anlar kim namâz turğuzurlar tağı ol nerseden kim biz anlarğa rızq birdük nafaka kılurlar Tengri yolında... *(Muhakkak ki, Tanrı Te‘âlâ kitabında mü‘minler hakkında şöyle söyledi: “Onlar ki (mü‘minler) namaz kılarlar, bizim onlara verdiğimiz bütün rızıklardan nafaka verirler.)* (İ.M, 25a/5) “Namaz kılmak.”

(namâz) turğuz-

Tanğrı rahmeti Cibril üstüne: şordı Nebiye, Tanğrı rahmeti Nebi üstüne, İslâmıdan, İslâm nedir? Eyitdi: Tanuğlık virgey sen Tanğrı Ta‘âlâdan özge Tanrı yok! Tağkik, Muhammed resülü‘lâhdur. Namâz durğuzğay sen, zekât virgey sen, Ramazân ayını oruç dutğay sen, Allâh’a hac eylegey sen. *(Cibril-Tanrı’nın rahmeti Cebrail üstüne olsun, Nebi’ye -Tanrı rahmeti nebi üstüne olsun- İslâm nedir? diye sordu. Nebi şöyle dedi: Tanrı’dan başka Tanrı olmadığına ve Muhammed’in onun peygamberi olduğuna şahitlik yapmak, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak, Allah için hac yapmaktır.)* (K.F, 39b/5) “Namaz kılmak.”

(namâzı) durğuz-

Tanğrı Ta‘âlâ’nunğ kavlıdur: Durguznğuz namâzı! Tanğrı Ta‘âlâ’nunğ kavlıdur. *(“namazın şartlarını yerine getiriniz” Tanrı Te‘âlâ’nın sözüdür.)* (K.F, 143a/2) “Namaz kılmak.”

(had) turğuz-

Ve eger ikrâr kılğan kişi kayıtsa ikrârından had turğuzmasdan burun anıng öze, yâ had ortasında kayıtmakı kabûl kılınır tağı koyulur... *(Ve eğer (suçu) kabul eden kişi ona had cezası uygulanmadan önce ya da ceza ortasında söylediklerinden pişman olsa, bu kabul edilir ve ceza uygulanmaz.)* (İ.M, 404a/8) “Had cezası uygulamak.”

(kâmet) turğuz-

Namâz kılmağ yağşırak turur uykudan, iki kez. Tağı kâmet turğuzmak manğ birmek kibi turur arturğay anıng içinde hayye ‘ale’l-felâhdan şongra kad kâmeti’ş-şalâtnı iki kez. *(Namaz kılmak uykudan iki kat daha iyidir. Arkasından kamet getirmek ezan okumak gibidir. Ezanın içinde hayye ‘ale’l-felâhdan sonra iki kez kad kâmeti’ş-şalâti okuyarak ezanı uzatın.)* (İ.M, 149b/7) “Kamet getirmek.”

(namâza) turguzıl-

Taķı Mergināni atlıg kitebde eger namāz turguzılrsa taķı bir kişi řavāf kılur bolsa, yā sa'y kılur bolsa koyğay řavāfını taķı sa'ynı taķı namāz kılğay. *(Ve yine Mergināni adlı kitapta namaza durulduğunda bir kişi say ya da tavaf yapıyorsa, tavafı ve sayı bıraksın namaza dursun, namazı kılın.)* (İ.M, 310b/4) “Namaza durmak, durulmak.”

(câyiz) tut-

Řaçan kim necāset bolsa körünür necāset bolsa bir ançalar ayıtdılar: murdar bolur necāsetning çewresi tip, bir kiçig řavz qadarınça andan. Taķı bir ança Buħāra meřāyıhları kıldılar anı aķar suf hūkmı kibi taķı cāyiz tutdılar anıing içinde ‘umūm-ı belvā bolduğı üçün. *(Bazıları gözle görülen necāset konusunda şöyle dediler: Necaset bir küçük havuz (avuç içi) kadar olduğunda çevresini (bulunduğı giysi) kirletir (pis hükmündedir). Ve bazı Buhara şeyhleri bir nesnenin dinen kirlı sayılması için daha fazla su gerekir şeklinde yorumladılar. Ve bu durumun halk arasında yaygın olması nedeniyle faydayı gözeterek caiz gördüler.)* (İ.M, 109a/2) “Caiz görmek.”

(oruç) tut-

Kim inansa köngli birle taķı ikrār kılsa tili birle, namāz kılsa taķı zekāt bir-mese taķı oruç tutmasa ölgünçe hükm kılmaz biz anıing kāfirliğine *(Kim kalben inanıp, dili ile ikrar etse namaz kılsa fakat zekāt vermese ya da oruç tutmasa ölünceye kadar onun kafir olduğuna hükm verilmez.)* (İ.M, 5b/6) “Oruç tutmak.”

(çek) tüş-

ve eger çek tüşse üçünçü rek'et birle törtünçü rek'et arasında kılğay anı üç rek'et meger kim ol kişi olturğay üçünçü rek'etde itimāli bar kim törtünçü bolğay ihtiyāt üçün andan songra şoşğay anğar bir rek'et taķı. *(eğer üçüncü rekat ile dördüncü rekat arasında şüpheyeye düşerse onu üç rekat kılmalı, eğer o kişi üçüncü rekatta otursa, (ama) dördüncü rekat olma ihtimali (de) olsa tedbiren ondan sonra bir rekat daha kılmalı.)* (İ.M, 210a/7) “Şüpheyeye düşmek.”

(şadd) ur-

(...) kim birle zine kıldıing? Tip. Çaçan kim beyān kılsa oş anı lāzım bolur anğar şadd urmaķ. *(kim ile zina kıldın? sorusuna cevap verdiğinde o kişiye, dinen (şeriata göre) verilmesi gereken ceza verilir.)* (İ.M, 404a/7) “Ceza uygulamak.”

(şad) urul-

Ve eger açsa oruçın anıing öze keffāret yok. Řaçan kim kökte bulut olsa, imām kabūl kılğay bir kişining tanuķluķını ‘edil kişining ramazan ayı körmek içinde, kerekse ir bolsun, kerekse şatun bolsun, kerekse azād bolsun, kerekse kıl bolsun, kerekse řad urulmuş bolsun sögmek içinde... *(Gökyüzünde bulut olduğunda imam ramazan hilalini görme konusunda gerek erkek, gerekse de kadın, gerek azad edilmiş gerek köle, gerekse de söğme konusunda şeraite göre ceza almış olsun adil kişinin tanıklıķını kabul eder.)* (İ.M, 270a/3) “Dinin belirlediğı ölçüler çerçevesinde cezalandırılmak.”

(ta'zîr) urul-

(...) yâ sögse bir müslümânğa zineden özge birle taqı ayıtısa: iy fâsık tip yâ: iy kâfir tip, yâ: iy murdar tip, yâ: iy oğrı tip ta'zîr urulur. Ve eger ayıtısa: iy işek tip, yâ: iy tonguz tip, ta'zîr urulmas. (*Zinadan farklı olarak bir müslümana sögse ya da birine ey kâfir, ey murdar, ey hırsız dese ta'zîr cezası uygulanır. Domuz ve eşek dese bu ceza uygulanmaz.*) (İ.M, 414a/6) “Ta'zîr cezası uygulamak.”

(îbâdet) yap-

İlim okğan kişi varsa 'âlim kişi çapısına illâ Tanğrı ta'âlâ yazar anğa; her ayak başğanıçun bir yıl îbâdet yapar anungıçun... (*İlim okuyan kişi âlim kişi kapısına gittiğinde Allah o kişinin attığı her adıma bir yıl ibadet sevabı yazar.*) (K.F, 10a/3) “İbâdet sevabı yazmak.”

(oruçın) yi-

Çaçan hatun kişi çan körse yâ oğlan tapsa oruçın yigey taqı ötekey... (*Ne zaman kadın adet görse ya oğlan doğursa orucunu bozar ve sonra -tutmadığı günlerin orucunu- öder.*) (İ.M, 274b/5) “Oruç bozmak.”

(halâl) yi-

Harâm sewügrek turur manğa halâldan tise kâfir bolur, yâhüd ayıtısa keltür halâl yigen kişini manğa kim ançağa tigrü kim men secde kılayım anğar tise yâhüd ayıtısa: revâ bolur manğa harâm yimek tise kâfir bolur. (*kişi haram bana helalden daha tatlıdır dese, ya da helal yiyen kişiyi bana getirinceye kadar ben ona secde kılayım dese ya da haram yemek bana uygundur dese kâfir olur.*) (İ.M, 20b/4) “Helal yemek.”

(seher) yi-

Ve eger tili birle anğmasa taqı köngli birle niyet kılmasa ançası bar kim seher yise oruç niyeti öze... (*kişi oruca niyeti dil ile söylemese ya da kalbi ile niyet kılmasa lakin sahur yapsa oruç niyeti onun üzerinedir, oruçlu kabul edilir.*) (İ.M, 267b/5) “Sahur yapmak.”

(ribâ) yi-

Ve eger ayıtısa: eger kıldım irse anıng kibi benim öze Tanğrı gâzâbı olsun, yâ men zine kılgan bolayım tip, yâ çakır içken men tip, yâ ribâ yigen men tip, yâ oğrı men tip ant içken... (*Ve eğer dese: onun gibi yaptıysam Tanrı'nın gazabı benim üzerime olsun, ya zina yapan olayım, ya içki içen olayım, ya faiz yiyen olayım, ya da hırsız olayım diye yemin içen.*) (İ.M, 384a/4) “Faiz yemek.”

(harâm) yi-

Çaçan agzın arıtısa misvâk bile ağız çokusından. Kerektür ağzını arıda anung kibi buhtân eylemekten, harâm yimekten, yalğan tanıklık virmekten... (*Ağzını misvak kokusuyla temizlediği zamanlardaki gibi yalan söylemekten, haram yemekten, yalan yere tanıklık yapmaktan... da ağzını arıtması gerekir.*) (K.F, 74a/2) “Haram yemek.”

(şübhe) ye-

Kaçan ‘âlimler şübhe yeseler, ‘âm halk harâm yeyici olurlar. Kaçan ‘âlimler harâm yeseler, ‘âm halk kâfir olurlar. (*Ne zaman âlimler (bir konu hakkında) şüpheye düşseler, halk haram yemeye başlar. Ne zaman âlimler haram yeseler, halk kafir olurlar.*) (K.F, 261a/3) “Kuşkulanmak.”

(sahur) yi-

...Eger sahur yise şeki bile andan şongra bilinse ki şabâh çıkmış orucu bozulmaz... (*Eğer (kişi) sahur vaktinin sona erip ermediği konusunda şüphe içinde sahur yemeğini yese sonradan imsak vaktinin girdiğini öğrense orucu bozulmaz.*) (K.F, 238b/3) “Sahur yapmak.”

(necâset) yetiş-

(...) bizim âlimler eyitti: Tanrı rahmet kılsun anlara, kim istincâ eylese taş bile, necâset yetişse az, namâzı keçmez. (*âlimlerimiz şöyle dedi: Tanrı onlara rahmet kılsın. Kime taş ile temizlendiğinde az bir pislik bulaşsa, namazı geçersiz olmaz.*) (K.F, 50a/3) “Kirlenmek.”

IV. Sonuç

Çalıştığımız eserlerde tespit ettiğimiz anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiil yapılarının bir isim ve bir fiilin yan yana gelerek sözlük anlamlarından tamamen ya da kısmen uzaklaşmasıyla oluşmuş yapılar olduğu ortaya konulmuştur. Toplam 49 farklı esas fiille 141 değişik anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiil yapısı tespit edilmiştir. Bu yapılardaki birleşik fiillerin 72 tanesi Arapça, 15 tanesi Türkçe, 2 tanesi Farsça kökenli kelimelerle kurulmuştur.

Makalemize konu olan yapı içinde yer alan dinî kavramların neredeyse hepsinin dilimize girdikleri anlamlarıyla kullanıldıkları tespit edilmiştir: hutbe ver-, kamet keltür-, zekât ver-, kefarete ber-, salavât keltür-, fitr vir-, selam ver-, guslû keç-, şahadet keltür-, ihram key-, emanet koyıl-, miras koy-, tahiyata oltur-, kısas alın- gibi.

Türkçe kelimelerle karşılanan dinî kavramların sayısının oldukça az olduğu belirlenmiştir: abak tik-, oruç aç-, ortak koş- gibi.

Kan kör-, törem kör-, hayz kör- gibi aynı anlama gelen fakat farklı kelimeyle ifade edilen yapılar yanında aynı kelimelerle ifade edilip farklı anlama gelen birleşik fiil yapılarının olduğu tespit edilmiştir. Oruç aç- 1. İftar etmek, 2. Orucunu bozmak gibi.

Oruç boz-, oruçun yi- aynı anlama gelip, farklı fiillerle kullanılan yapılar tespit edilmiştir.

Bu yapılarla en çok kullanılan 5 fiil ise bir-/ver- 21, al-6, kiç-5, koy-9, keltür-8 olarak bulunmuştur.

Devrik yapılarla oluşmuş birleşik fiil örneklerine de rastlanmıştır: açturgay oruçun, durdı namâza, dursañuz namaza gibi.

İki ögeli bir adet birleşik fiil yapısı bulunmuştur: İrlik sufi çık-.

Bir tane Arapça kökenli, Türkçe ek almış yapı tespit edilmiştir. gâzilıkça çık-.

İsim ögeleri çoğunlukla yalın, bazen de hal ekleri alarak birleşik fiil yapısı içinde kullanılmıştır: oruç tut-, zekât ber-, safarğa çık, avdazı bozul-, oruçın yi- gibi.

Anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiillerin taşıdıkları ögeye göre tek ögeli olarak adlandırılan özne+fiil (kıyâmet çöp-) nesne+fiil (âb-dast al-), zarf+fiil (namaza dur-) vb. yapıların varlığı belirlenmiştir.

Oğuz ve Kıpçak karışık dil özelliklerini yansıtan ab-dâst- = avdaz, turguz = durguz, ketür = keltür, bir = ver gibi yazım şekillerinin varlığı belirlenmiştir.

Kaynaklar

AĞAR, Mehmet Emin: *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni Türkî*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989.

ARGUNŞAH, Mustafa - YÜKSEKKAYA SAĞOL, Gülden: *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.

AYDIN, Erhan: *Şerhü'l-Menâr Grameri (Giriş-Gramer-Metin-Bibliyografya)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.

BANGUOĞLU, Tahsin: *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

BİLGEGİL, Mehmet Kaya: *Türkçe Dilbilgisi*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1963.

BÖLER, Tuncay: *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2019.

DENY, Jean: *Türk Dili Grameri*, (Tercüme: Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

DİLMEN, İbrahim Necmi: *Türkçe Gramer*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1930.

DİZDAROĞLU, Hikmet: *Türkçe'de Füller*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

EDİSKUN, Haydar: *Yeni Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1963.

ERGİN, Muharrem: *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.

_____ : "Bursa Kitaplıklarında Türkçe Yazmalar Arasında", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1951.

GABAİN, Annemarie Von: "Türkçede Fiil Birleşmeleri", *TDAY-Belleten*, 1-28, 1953.

GENCAN, Tahir Nejat: *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınevi, Ankara 2001.

GÜNEŞ, Sezai: *Türk Dili Bilgisi*, DEÜ Rektörlük Matbaası, İzmir 2002.

HATİBOĞLU, Vecihe: *Türkçenin Sözdizimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1972.

KARAĞAÇ, Günay: *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2009.

KARAHAN, Leyla: *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2005.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih: *Saha Türkçesindeki Tasvirî Füller Üzerine-I*, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, Basılmamış Bildiri, Ankara 2008.

KOÇ, Nurettin: *Yeni Dilbilgisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1990.

KORKMAZ, Zeynep: *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

KUANIŞBAYEV, Ercan: *Kitâb fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkubasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

MERHAN, Aziz: "Atabetü'l-Hakayık'ta Birleşik Eylemler", *Bilig*, 49:101-112, 2009.

ÖZGÜR, Can: *Kıpçak Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020.

_____ : "Kutadgu Bilig'de Betimleyici Eylemler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, 5, 21:196-208, 2012.

ÖZKAN, Abdurrahman: *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkanî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler-Tıpkubasım)*, Palat Yayınları, Konya 2018.

ÖZTÜRK, Deniz: *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Füller*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.

TOPARLI, Recep: *İrşadü'l Mülük Ve's-Selâtin*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1992.

Türk Dil Bilgisi Toplantıları: *Birleşik Fül, Bildiriler ve Tartışmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

XVII. YÜZYILDA YAZILMIŞ BİR TÜRKÇE-ARAPÇA SÖZLÜK VE DİKKAT ÇEKİCİ İMLA ÖZELLİĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Ali İhsan YAPICI*

Öz

Bu çalışmada, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazmalar Koleksiyonunda Yz_000035 numara ile kayıtlı olan yazma ele alınacaktır. Katalog bilgilerinde müellif hattı olduğu belirtilen ve Salih adında bir müellif tarafından hicri 1026 yılında yazılan eserin baş kısmı eksiktir. Yazmanın iç kısmında da bazı varakların eksik olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Müellif, bir yapım ekiyle meydana gelen türemiş kelimeleri açıklarken söz konusu ekle ilgili bilgi vermiş, aynı ekle türetilmiş kelimeleri de örnek olarak göstermiştir. Aynı tasarruf bazı çekim eklerinde de görülmektedir. Eser, bu yönüyle bir sözlük olmasının yanında muhtasar bir gramer özelliği de taşımaktadır. Müellif, kelimeleri açıklarken deyim, atasözü, şiir parçaları, kelime grubu veya cümlelerden de faydalanmıştır. Çalışmamıza konu olan bu sözlük, XVII. yüzyıl başlarında yazılmasına rağmen fonetik, morfolojik ve leksik bakımdan önemli veriler içermektedir. Eseri farklı kılan bir başka özellik de tarafımızca daha önce herhangi bir yazma eserde örneği görülmeyen bir imla tercihidir. Bu çalışmada asıl üzerinde durulmak istenen, yazmayı farklı kılan bu imla özelliğidir. Bu özellikleri bakımından Türk dili araştırmalarına önemli katkıları olacağını düşündüğümüz bu sözlük, Arapçayı iyi derecede bilen Türk dili araştırmacıları tarafından derinlemesine çalışılarak Türkoloji dünyasının istifadesine sunulmalıdır.

Anahtar kelimeler: Türkçe-Arapça Sözlük, İmla, İmla Özelliği.

A Turkish-Arabic Dictionary Written In The 17th Century And Its Remarkable Spelling Feature

Abstract

In this study, manuscript registered with the number Yz_000035 in the Istanbul Research Institute Manuscript Collection will be discussed. The head part of this work, which is stated to be an author's handwriting in the catalog

Geliş Tarihi: 05 Kasım 2020 - Kabul Tarihi: 07 Aralık 2020.

Atuf Bilgisi: Ali İhsan Yapıcı, "XVII. Yüzyılda Yazılmış Bir Türkçe-Arapça Sözlük ve Dikkat Çekici İmla Özelliği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 437-448.

* Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ayapici@adu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9084-1596.

information and was written by an author named Salih in 1026, is incomplete. We have determined that some folios are missing in the inside of the manuscript. While explaining the derivative words formed with a suffix, the author gave information about the suffix in question and showed the words derived from the same suffix as an example. The same savings can be seen in some shooting attachments. In addition to being a dictionary in this respect, the work also carries a concise grammar feature. The author also made use of idioms, proverbs, poems, phrases or sentences while explaining the words. This dictionary, which is the subject of our study, although it was written at the beginning of the 17th century, it contains important phonetic, morphological and lexical data. Another feature that makes the work different is a spelling preference that has not been seen in any manuscript before. In this study, the main emphasis is on this spelling feature that makes writing different. This dictionary, which we think will make important contributions to Turkish language research in terms of its features, should be studied thoroughly by Turkish language researchers who know Arabic well and presented to the benefit of the Turkology world.

Keywords: Turkish-Arabic Dictionary, Spelling, Spelling Feature.

1. Türkçe-Arapça Sözlük Hakkında Genel Bilgiler

Bu çalışmada, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazmalar Koleksiyonunda Yz_000035 numara ile kayıtlı olan yazma ele alınacaktır. Katalogda *Arapça-Türkçe Lugat* şeklinde adlandırılan bu yazmanın içeriği dikkatlice incelendiğinde aslında *Türkçe-Arapça Sözlük* olduğu anlaşılmaktadır. Katalog bilgilerinde müellif hattı olduğu belirtilen ve *Salih* adında bir müellif tarafından hicri 1026 yılında yazılan eserin baş kısmı eksiktir. Yazmanın iç kısmında da bazı varakların eksik olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Eserin başındaki fihrist bölümünün baş kısmı eksiktir. Bunun dışında 7a sayfası üzerinde Doğu Arap rakamlarıyla otuz (٣٠) yazıldığı görülmektedir. Diğer varaklara verilen sayfa numaralarında da bu sayının devamı olan rakamlar bulunmaktadır. Muhtemelen fihrist bölümünden sonra asıl metnin başladığı yaklaşık 30 varak eksiktir. Toplam 110 varaktan oluşan eserin, az sayıdaki bazı sayfaları haricinde, her sayfasında 12 satır bulunmaktadır.

Eserde önce bab adı verilen bölümlerin kısaca açıklandığı bir fihrist bulunmaktadır. Baş kısmı eksik olduğundan, fihrist ikinci bab olan ب harfiyle başlamaktadır. Türkçe kelimelerin sıralanmasında Arap alfabesindeki sıralamanın esas alındığı dikkate alınır, fihristte eksik olan maddenin ا (hemze)¹ harfini açıklayan bab olduğu anlaşılmaktadır. Fihristten anlaşıldığına göre, müellif ilk babda ا (hemze = ünlü) ile başlayan kelimeleri, ikinci babda ب harfiyle başlayan kelimeleri, üçüncü babda ج harfiyle başlayan kelimeleri, dördüncü babda د harfiyle başlayan kelimeleri, beşinci babda ه harfiyle başlayan kelimeleri, altıncı babda و harfiyle başlayan kelimeleri, yedinci babda ز harfiyle başlayan kelimeleri, sekizinci babda ح harfiyle başlayan kelimeleri, dokuzuncu babda ق harfiyle başlayan kelimeleri, onuncu babda ك harfiyle başlayan kelimeleri, on birinci babda گ harfiyle başlayan kelimeleri, on ikinci babda و harfiyle başlayan kelimeleri sıralamıştır. Kanaatimizce, fihristte üçüncü sıra-

¹ Türkçe kelimelerde ön sesteki ünlüleri göstermek için kullanılmaktadır.

da yer alması gereken ت harfinin anlatıldığı bab ile altıncı sırada yer alması gereken ج harfinin anlatıldığı bab atlanmıştır. Fihrist 5a sayfasında sona ermiş; 5b, 6a ve 6b sayfalarında bazı atasözleri ve şiir parçaları sıralanmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi 7a sayfasının üst kısmında Doğu Arap rakamlarıyla otuz (٣٠) yazılıdır. Örneklerden anlaşıldığına göre 7a ve 7b sayfalarında, fasıl adı verilen ara bölümler birer örnekle açıklanmaktadır. Bu kısım da hem baştan hem sondan eksiktir. Çünkü, 7a sayfasında ب harfiyle başlayan kelimelerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca 7b sayfasının sonunda *şoyunmak* kelimesi bulunduğu ve bir sonraki sayfanın *şoy* “nesil” kelimesiyle başlayacağı belirtildiği hâlde, 8a sayfası *ağır* kelimesiyle başlamaktadır. 8a sayfasında verilen kelimelerden ve sözlükteki alfabetik sıradan hareketle, ünlü (hemze) ile başlayan kelimelerin açıklandığı birinci babda ünlü+ب / ب, ünlü+ت, ünlü+ج / ج, ünlü+د, ünlü+ز, ünlü+س, ünlü+ش, ünlü+ص, ünlü+ط ile başlayan kelimelerin açıklandığı kısımların eksik olduğu anlaşılmaktadır.

Müellif, önce kelimenin ilk iki sesini oluşturan heceleri sıralamıştır. Şayet bu hece anlamlı bir kelimeyse anlamını verdikten sonra, bu hece temelinde oluşan diğer kelimeleri açıklamıştır. Eş sesli kelimelerin anlamları verilirken kelime ayrıca yazılmamakta, farklı anlamlar ve bağlacıyla birbirinden ayrılmaktadır:

وَفِي الثَّلَاثَةِ مَضْمُومَةٌ مَعَ الْقَافِ
أَقِي، إِيقِي، أَوْقِي، أَقِي أَمْرٌ مِّنْ أَتَمَّقُ بِمَعْنَى
السَّيْلَانِ وَبِالْمَدِّ الْأَبْيَضِ وَبِزِيَادَةِ نُونٍ بَعْدَ
كَسْرِ الْقَافِ مِثْلُ أَقِنَ، إِسْحَابُ الْعَسَاكِرِ عَلَى
الْبِلَادِ مِنْ غَيْرِ تَوَقُّفٍ وَإِقَامَةٍ لِلنَّهْبِ وَالْفَارِزَةُ كَالسَّيْلِ
إِيقِي مَعَ لَامِ النَّقْلِ مِثْلُ إِيقِلْهُ، أَمْرٌ مِّنْ إِيقِيلِمُقُ
بِمَعْنَى التَّعْتَعَةِ فِي الْكَلَامِ يُقَالُ إِيقِيلُوا إِيقِيلُوا
سُؤِيلُهُ أَيِ يَتَكَلَّمُ بِالتَّعْتَعَةِ وَبِزِيَادَةِ لِقَاقٍ بَعْدَ
إِيقِي، مِثْلُ إِيقِلْتِي، يَصِيرُ بِمَعْنَى مِزْمَارِ الرَّايِ الْغَابِ

[10a] ... el-hemzetu me ‘a’l-kāf: (5) *ak, uk, ok*. *ak*: emrun min *akmak* bi-ma‘ne’ (6) ‘s-seyelān ve bi’l-meddi el-ebyāz ve bi-ziyādeti nūn ba‘de (7) kesri’l-kāfi mişlū *akın* insihābu’l-‘asākir ‘ale’ (8)

1-bilâdi min-ğayri tevaqqufin ve ikâmetin li'n-nehbi ve'l-ğareti ke's-seyli (9) *ık*: me'a'l-lâmu'n-naql mislû *ıkla*:- emrun min *ıklamak*, (10) bi-ma'ne't-te'te'ati fi'l-ke'lâmi yukâlu *ıklayu ıklayu* (11) *söyler* eyyi yetekellemu bi't-te'te'ati ve bi-ziyâdeti -lık ba'de (12) *ık* mislû *ıklık* yeşîru bi-ma'nâ miz-mâru'r-râ'î'l-ğâb [10b] ve yürâdifuhû kaval. *ok*: ...

[10a] ... Hemze ve kaf: *ak*, *ık*, *ok*. *ak*: *akmak*tan emir, seyelân (“akmak”) anlamında ve med ile ebyaz (“beyaz”) [anlamında]. Esreli kaftan sonra nun eklenmesiyle *akın* insihâbu'l-'asâkir 'ale' (8) 1-bilâdi min-ğayri tevaqqufin ve ikâmetin li'n-nehbi ve'l-ğareti ke's-seyli (“baskın ve yağma için şehirler üzerine sel misali durmadan ve yerleşme amacı gütmeyen asker sürmek”) [anlamında]. *ık*: lam ile *ıkla*:- *ıklamak*tan emir, te'te'a (“sözü dolaşık söylemek, söz söylerken duraksamak”) anlamında. *ıklayu ıklayu söyler*. “Yetekellemu bi't-te'te'ati” denir. *ıktan* sonra -lık ilavesiyle *ıklık* miz-mâru'r-râ'î (“çoban neyi, düdüğü”) anlamında, eş anlamlısı kaval. *ok*: ...

Müellif, bir yapım ekiyle meydana gelen türemiş kelimeleri açıklarken söz konusu ekle ilgili bilgi vermiş, aynı ekle türetilmiş kelimeleri de örnek olarak göstermiştir. Aynı tasarruf bazı çekim eklerinde de görülmektedir. Kelime ve eklerle ilgili ek bilgiler *kâ ide*, *fâ ide* ve *lavîfe* başlıkları altında verilmiştir. Eser, bu yönüyle bir sözlük olmasının yanında muhtasar bir gramer özelliği de taşımaktadır:

بالإضافة البامع قِمَ بَقِمَ بَيْقِمَ بوقوم
بِقِمَ بكسر القاف اسم مصدر لِبَقِمَ بمعنى النظر
قَاعِدَةٌ في اسم المصدر الميم الساكنة المكسورة
او المضموم ما قبلها بأخر صورة الامر تحلله اسم
مصدر مثل بَيْقِمَ • يَطِيمَ • وَرُومَ • جَلِيمَ •
أَيَّ عِلْمَ • رُقَادَ • ضَرْبَ • لَطْسُ وَلَقَى أَوْلَكَ

[27b] el-bâ me'a kım: (6) *bakım*, *bıkım*, *boqum* *bakım*: bi-kesri'l-kâfi ismi maşdar li-*bakmak* bi-ma'ne'n-nazar (7) *kâ idetün fi'ismi'l-maşdar el-mîmu'l-mek-*

süreti (8) evi'l-mazmümeti mā-kaḫleḫā bi-āḫiri şū-
reti'l-emri tec'aleḫū ismi (9) maşdar mişlü *bilim*,
yaḫım, *vurum*, *çalım* (10) eyyi 'ilmun, ruḫādun, ḫar-
bun, laḫşun ve *-lūḫ* ev *-lik* ...

[27b] ba kıım ile: *baḫım*, *bıḫım*, *boḫım* *baḫım*: esreli
kaf ile baḫmak için ismi mastar, naḫar (“bakmak”) an-
lamında. Kaide: İsmi mastarda esreli ve ötreli
mim öncesindeki emir şeklini ismi mastar yapar:
bilim “ilmun”, *yaḫım* “ruḫādun”, *vurum* “ḫarbun”,
çalım “laḫşun” gibi. Ve *-lūḫ* ve *-lik* ...

Müellif, kelimeleri açıklarken deyim, atasözü, şiir parçaları, kelime grubu
veya cümlelerden de faydalanmıştır:

دِيْلَمَكْ بِمَعْنَى السُّؤَالِ وَمِنْهُ دِيْلَجِي وَلِلْسَائِلِ الشَّحَادُ
بِزِيَادَةِ نُونِ الْمَطَاوِعَةِ وَمِنْ أَتَوِ الْجِصْمِ دِيْلَجِي يُؤَكِّدُ
يُؤَيِّزِي قَرَّةَ إِيسَهُ تُوْرِبَةُ سِي دِيْلِدْرُهُ أَيِ الشَّحَادُ

[42b] *dilemek* bi-ma'ne's-su'āl ve minhu *dilenci* li's-
sā'ili's-şehhāz (11) bi-ziyādeti nūnu'l-muḫāva'ati ve min
aḫvālihim dilencinūḫ (12) yūzi ḫara ise torbası doludur.

[42b] *dilemek* su'āl (“istemek”) anlamında ve ondan
[türemiş] *dilenci* dönüşlülük nunu ilavesiyle sā'i-
li's-şehhāz (“ısrarla dilenen”) [anlamında] Onların
sözlerinden[dir]: *Dilencinūḫ* (12) *yūzi ḫara ise torbası*
doludur.

2. Sözlük'teki Dikkat Çekici İmla Özelliği

Çalışmamıza konu olan bu sözlük, XVII. yüzyıl Türkçesiyle ilgili fonetik
ve morfolojik bakımdan önemli bilgiler içermektedir. Bunun dışında, Tarama
Sözlüğü'nde tespit edilemediği hâlde Derleme Sözlüğü'nde bulunan birçok ke-
limeyi içermesi bakımından da önemli leksik veriler barındırmaktadır. İçeriği
ve hacmi dikkate alındığında söz konusu eseri makale boyutundaki bir ça-
lışma ile tam anlamıyla değerlendirmek mümkün değildir. Eseri farklı kılan
bir başka özellik de tarafımızca daha önce herhangi bir yazma eserde örneği
görülme-yen bir imla tercihidir. Bu çalışmada asıl üzerinde durulmak istenen,
yazmayı farklı kılan bu imla özelliğidir.

Bilindiği gibi, tarihî metinlerde Türkçedeki ünlü-ünsüz uyumunu göster-
mek için Arap alfabesindeki ص, ط, غ, ق gibi harflerden faydalanılmıştır. Yani,
yanında art (kalın) ünlü bulunan /d/, /g/, /ğ/, /k/, /s/, /t/ ünsüzlerini

yazıda göstermek için Arap alfabesindeki bu harfler kullanılmıştır. Ancak, çalışmalarımıza konu olan bu yazmada ünlü-ünsüz uyumunu göstermek için ط, ص, غ, ق harfleri dışında başka işaretler de kullanıldığı görülmektedir.

2.1. ت - t

Yazmada art ünlüler yanındaki /t/ sesini göstermek için ت ve ط harfleri kullanılmıştır. Bu çalışmada söz konusu harf, diakritikli t işaretiyle gösterilmiştir. Art ünlüler yanındaki /t/ ünsüzünü karşılamak için kullanılan ط işaretiyle ilgili örnekler aşağıda gösterileceği için burada verilmemiştir.

آبَا	aia "baba" 30a/3	تُورْبَه	torba 42b/12	تُورْت	kurt 73a/11
آبْ	ai 75a/3	آبَالِقْ	aialık 75b/9	إِسْتِقْ	ısımak 17a/7
خُوَيْرَاتْ	hoyrai 57b/6	قَارِطْ	karı 59a/8	قَيْطْ	kıı 70a/11
دُوپَارِلِي	duiarlı 58a/1	دُوَيْقُونْ	duikun 58a/2	يُتْمِقْ	yuımak 103a/1

Art ünlüler yanındaki /t/ sesi, düzenli ve kurallı şekilde ت harfiyle gösterilmemiştir. Bu sesi göstermek için altında üç nokta olmayan ت harfinin kullanıldığı örneklerle de rastlanmıştır.

قَيْشَلِقْ	kıtlık 70a/11	آتْلِي	atlı 109a/11
------------	---------------	--------	--------------

2.2. د - d

Yazmada art ünlüler yanındaki /d/ ünsüzünü göstermek için د harfi kullanılmıştır. Çalışmamızda söz konusu harf, diakritikli d işareti ile gösterilmiştir.

دَايِي	dayı 7a/14	دُوَيْمِقْ	duymak 7a/17	دُوَيْمَقْ	doymak 7b/3
أَوْرِدْ	avurđ 83b/6	بَلْدِرْ	balđır 84a/8	دَمَاقْ	đamak 84b/7
دَلَقْ	đalak 84b/8	دِرْنَقْ	đırnađ 84b/9	دُوْدَاقْ	đuđak 84b/11
دُوَاقْ	đuvak 16a/5	اَلْدَمَوْ	ałđamak 16a/7	دُومَانْ	đuman 25a/11
دَارِلْمَقْ	đarılmak "daralmak, sıklmak, bunalmak" 29a/2	دَارِلْغَنْمَقْ	đarlıđanmak 29a/2	آنْد	anđ 19b/3

دَغَرَ	dağar 39b/8	يِلْدِرْ	yıldız 40a/2	بُودُرْ	boğur 57a/1
دُؤَلْمُقْ	doğanmak 43b/12	أَبْدَالْ	abdal 56a/5	دَانِقْ	danık 57b/10
چَوَالْدِرْ	çuvaldız 11a/12	دَإِلَاقْ	daızlak 99b/2		

Art ünlüler yanındaki /d/ sesi, kurallı ve düzenli şekilde đ harfi ile gösterilmemiştir. Bu sesi göstermek için altında üç nokta olmayan ځ harfinin kullanıldığı örneklere de rastlanmıştır.

دُؤَپَارِلِي	duiarlı 58a/1	بَرْدَجِقْ	bardacık 13b/10	دُؤَيْقُونْ	duikun 58a/2
دُؤَلْ	duł 43a/10	قُودُوزْ	kuduż 59b/4		

2.3. د - ř

Yazmada art ünlüler yanındaki /r/ ünsüzünü göstermek için ځ harfi kullanılmıştır. Çalışmamızda söz konusu harf, diakritikli ř işareti ile gösterilmiştir.

أَيْرِقْ	ayırmaq 22a/1	يَيْرْ	yır- “kesmek, çentmek” 104a/11	بُؤِپْ قُؤَلْمُقْ	buřkułmak 46b/11
يُؤِپْ	yof- “tabir etmek” 104b/3	صَرْپْ	şarp 51a/7	يُؤِرْپْ	yuri 104b/10
يَيْرْ	yaş- “yarmak” 103b/4				

Ancak, art ünlüler yanındaki /r/ sesini göstermek için altında üç nokta olmayan ځ harfinin kullanıldığı örneklere de rastlanmıştır.

دَإِرْلَمُقْ	darılmak “daralmak, sıklımak, bunalmak” 29a/2	أُؤِغْرَمُقْ	uğramak 9b/6	دَإِرْلَغَمُقْ	darığanmak 29a/2
بَرْدَجِقْ	bardacık 13b/10	أُؤِغُورْلَمُقْ	uğurlamak 9b/2	دِرْنِقْ	dırnağ 84b/9

2.4. د - ž

Yazmada art ünlüler yanındaki /z/ ünsüzünü göstermek için ځ harfi kullanılmıştır. Çalışmamızda söz konusu harf, diakritikli ž işareti ile gösterilmiştir.

اَغِزْ	ağız 9a/7	زِرْزِرُوبْ	zirzop 58a/6	بُوْزِمُقْ	bozmağ 26a/7
قُوْدُوْزْ	kuğuz 59b/4	اُوْرُوْنْ	uzun 34a/6	نَاْزِلِيْ	nažlı 60a/10
دَاْزِلَاقْ	dažlak 99b/2	سِيْزِمُقْ	sızmağ 47a/10		

Ancak, art ünlüler yanındaki /z/ sesini göstermek için altında üç nokta olmayan ج harfinin kullanıldığı örneklere de rastlanmıştır.

كِرِيْلُقْ	kızlık "kıtlık" 70a/11	تَامْزِرْمُقْ	tamzırmağ 90a/8	يَاْزِلِيْقْ	yazlık 75b/1
------------	------------------------------	---------------	--------------------	--------------	-----------------

2.5. ط - ٲ

Yazmada art ünlüler yanındaki /t/ sesini göstermek için ٲ harfi dışında ط harfinin de kullanıldığı yukarıda ifade edilmişti. Çalışmamızda söz konusu harf, diakritikli ٲ işareti ile gösterilmiştir.

تَامْزِرْمُقْ	tamzırmağ 90a/8	تَامْلِقْ	taamlamak 90a/9
تَامْمَقْ	tammağ 90a/9	تَطْلُوْ	kuşlu 103a/8

Ancak, art ünlüler yanındaki /t/ sesini göstermek için altında üç nokta olmayan ط harfinin kullanıldığı örneklere de rastlanmıştır.

تَمَقْ	tanmak "bilmek, idrak etmek" 62b/11	تَمَقْ	tinmak "konuşmak, söz söylemek" 63a/4
--------	---	--------	--

2.6. ل - ل

Yazmada art ünlüler yanındaki /l/ ünsüzünü göstermek için ل harfi kullanılmıştır. Çalışmamızda söz konusu harf, diakritikli ل işareti ile gösterilmiştir.

كِرِيْلُقْ	kızlık "kıtlık" 70a/11	يَاْزِلِيْقْ	yazlık 75b/1	اِبْتِيْلِمُقْ	ıklamak "yük altında sık sık solu- mak" 10a/9
قَوَالْ	kaval 10b/1	چُوَالْدِرْ	çuvaldız 11a/12	اَلْ	ağ "hile" 16a/1
اَغْلِقْ	ağlamak 8a/12	اَوْلِمُقْ	oılmak 8b/6	اَلْدِمُقْ	ağdamak 16a/7
اَلِنَمُقْ	alınmak 16a/9	اَلِشَمُقْ	aalışmak 16b/2	اِلِمَقْ	ılamak 16b/11

اُولْمَقْ	oļmak 17b/1	اُولُولْمَقْ	uļuļamak 17b/5	اُولِشْمَقْ	uļaşmak 18a/1
اِئِلْمَقْ	ılık 18a/10	اِئِلْمَقْ	uļak 18a/12	بُوَيْلَهْ	boylā 7a/6
بُوَيْلْمَقْ	boylamak 7a/6	بُوَيْلْمَقْ	boļay 7a/7	بُوَيْلْمَقْ	boļay ki 7a/8
قَالِنْ	kaļın 19b/10	اَيِلْمَقْ	ayılmak 22b/7	اَيِلْمَقْ	aylak 23a/2
اَوْغُولْ	oğul 9b/8	چِلْمَقْ	çalmak 37b/1	كُشْلُقْ	kuşluk 76a/12
يِلَانْ	yaļan 79a/3	يِلَانْ	yıļan 79a/4	كُؤِلْمَقْ	kulluk 81a/7
صُولْ	şoļ 81a/12	دُولْ	duļ 43a/10	دَاژِلْمَقْ	đazlak 99b/2

Bir örnekte üç noktanın ل harfi üzerine konduğu görülmektedir.

چِلْمَقْ	çalım 27b/9
----------	-------------

Ancak, art ünlüler yanındaki /l/ sesini göstermek için altında üç nokta olmayan ل harfinin kullanıldığı örneklere de rastlanmıştır.

اَعُولْمَقْ	ağulamak 8b/2	اَلْعِشْلَمَقْ	alkışlamak 15b/7	اَعِرْلَمَقْ	ağırlamak 8b/8
اَعِرْلَمَقْ	ağırlanmak 8b/10	اَوْغُلَانْحِقْ	oğlancık 14a/2		

2.7. - ص / س / ش / ش - ş

Yazmadaki iki örnekte art ünlüler yanındaki /s/ ünsüzünü göstermek için ش veya س harfi kullanılmıştır. Çalışmamızda söz konusu harf, diakritikli ş işareti ile gösterilmiştir. Kanaatimizce ikinci örnekteki üç nokta yanlılıkla س harfinin üzerine konmuştur. Çünkü bu harf Arap alfabesinde /ş/ sesinin karşılığıdır.

اَوْسِيَالْ	uyşal 22a/10	يُحْشُولْ	yoşul 34a/1
-------------	--------------	-----------	-------------

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde art ünlüler yanındaki /s/ ünsüzünün ص harfiyle gösterildiği bilinmektedir. Çalışmamıza konu olan bu yazmada da ش ve س harfi dışında genel imla özelliği olan ص harfinin de aynı amaç için kullanıldığı görülmektedir.

صَايَمَقْ	şaymak 7b/11	صَبِيْمَقْ	şımak 7b/12	صَوِيْمَقْ	şoymak 7b/14
-----------	-----------------	------------	-------------	------------	-----------------

Ancak, art ünlüler yanındaki /s/ sesini göstermek için altında veya üstünde üç nokta olmayan س harfinin kullanıldığı örnekler de rastlanmıştır.

سِيْمَقْ	sızmak 47a/10	اِسِيْمَقْ	ısımak 17a/7
----------	---------------	------------	--------------

2.8. م - m

Yazmadaki bir örnekte art ünlü yanındaki /m/ ünsüzünü göstermek için م harfi kullanılmıştır. Çalışmamızda söz konusu harf, diakritikli m işareti ile gösterilmiştir.

بَمِيْمَقْ	banmak 33b/8
------------	--------------

Art ünlüler yanındaki /m/ sesini göstermek için altında üç nokta olmayan م harfinin kullanıldığı örnekler daha fazladır.

بَشَمِيْمَقْ	başmacık 13b/10	چَمِيْمَقْ	çalmak 37b/1	اَلْقَشَمِيْمَقْ	alkışlamak 15b/7
اَغْرَمَلَمَقْ	ağırlamak 8b/8	اَغْرَمَلَمَقْ	ağırlanmak 8b/10	دَمَامَقْ	damak 84b/7

2.9. ن - n

Yazmadaki iki örnekte art ünlüler yanındaki /n/ ünsüzünü göstermek için ن harfi kullanılmıştır. Çalışmamızda söz konusu harf, diakritikli n işareti ile gösterilmiştir.

اِنْبَانِمَقْ	iñanmak 20a/4	اَوْنِسَزْ	uñsuz 20a/8
---------------	---------------	------------	-------------

Art ünlüler yanındaki /n/ sesini göstermek için altında üç nokta olmayan ن harfinin kullanıldığı örnekler daha fazladır.

اَوْغُونِمَقْ	uğunmak 9b/11	بَنِيْمَقْ	banmak 33b/8	قَالِنْ	kañın 19b/10
اَوْغَلَانِجِيْمَقْ	oğlancık 14a/2	دِرِنَقْ	dırnak 84b/9		

Yukarıdaki örneklerde art ünlüler yanındaki /d/, /l/, /r/, /t/, /z/ ünsüzlerini gösterme görevinde kullanıldığını gördüğümüz üç nokta, çalışmamıza konu olan yazmada Arap alfabesine Farslar tarafından eklendiği için *kāf-ı Fārsī* adı verilen گ gef (ince /g/ ve /ğ/) harfini göstermek için de kullanılmıştır:

2.10. گ - گ

اَيْمَكْ	egmek 10b/12	كُولُ	göl 10b/12	اَيْمَكْ	ögmek 11b/3
صُوجِيكْرُ	şucigez 14a/4	كُوزِلْجَهْ	güzelce 14a/6		

Çalışmamıza konu olan yazmada, sadece Türkçe kelimelerde kullanılan ve *kāf-ı nūnī* diye adlandırılan geniz /n/'sini göstermek için üstü üç noktalı ك harfi kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde de örnekleri görülen bu imla özelliği, söz konusu yazmada düzenli ve kurallı biçimde kullanılmıştır.

2.11. گ - گ

صَلَنُ	şoñra 12a/5	اَوْگَدُولُ	öñdül 12b/1	اَتْمَقْ	añmak 12b/5
اَوْمَقْ	oñmaq 12b/10	اَوْگَوْمَقْ	oñulmak 12b/12	بُونُ	buñ “ihtiyaç, gerek” 28a/12
بَنُ	beñ “vücdün çeşitli yerlerinde görülen siyah nokta, ben” 28a/11	بُونُكْلَمَقْ	buñałmak 28b/8	بَنْزَمَكْ	beñzemek 31a/10

Yazmada üç noktanın farklı bir amaç için kullanıldığı bir örneğe daha rastlanmıştır. Bu örnekte, üç nokta ج harfinin altına konmuştur. Üç nokta, muhtemelen bu harfin /ç/ sesini karşılamak için kullanıldığını göstermektedir. Çalışmamızda bu harf ċ işareti ile gösterilmiştir.

2.12. چ - چ

صِچْ	şac 89a/3
------	-----------

Sonuç

XVII. yüzyıl başlarında yazılan *Türkçe-Arapça Sözlük*, döneminde kullanılan Türkçeye ilgili fonetik, morfolojik ve leksik veriler içermektedir. Müellif, yeri geldikçe madde başı olarak aldığı ve Arapça anlamını verdiği Türkçe kelimelerle ilgili önemli gramer özelliklerine de vurgu yapmıştır. Eser, bu özelliğiyle bir sözlük olması yanında muhtasar bir gramer olarak da değerlendirilebilir.

Yazma, Anadolu sahasında yazılmış eserlerin genel sözlüğü konumundaki *Tarama Sözlüğü*'nde tespit edilemeyen birçok kelimeyi barındırması bakımından da dikkat çekicidir. Müellif kimi kelimeleri açıklarken deyim, atasözü, kelime grubu ve cümle örneklerine de yer vermiştir.

Bu özellikleri bakımından Türk dili araştırmalarına önemli katkıları olacağını düşündüğümüz bu sözlük, Arapçayı iyi derecede bilen Türk dili araştırmacıları tarafından derinlemesine çalışılarak Türkoloji dünyasının istifadesine sunulmalıdır.

Kaynaklar

AKSOY, Ömer Asım vd.: *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

AKSOY, Ömer Asım - DİLÇİN, Dehri: *Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

DERLEME YÖNTEMİ İLE ÖLÇÜNLÜ DİLE KAZANDIRILAN KELİMELER ÜZERİNE

Mesut TEPESU*

Öz

Bu çalışmanın amacı; “derleme” yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılmış, kullanım sıklığı çok olan kelimelerin çeşitli özelliklerini ortaya koymaktır. Bu özellikler; derleme yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılan kelimelerin hangi kelimelere karşılık kullanıldığı, kullanılan yapım eklerinin özellikleri ve Derleme Sözlüğü’ndeki anlamı ile ölçünlü dilde kazandığı anlam arasındaki ilişkidir.

Derleme yöntemi ile ölçünlü dile çok sayıda kelime kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu kelimelerden bazıları kullanım olarak dilde yaygınlaşırken bazıları ise kullanımdan düşmüştür. Bu çalışmada kullanım sıklığı çok olan bazı kelimeleri saptamak için 1981-2019 yılları arasında üniversite sınavlarında çıkmış Türkçe soruları taranmış ve derleme yoluyla dile kazandırılmış kelimeler belirlenmeye çalışılmıştır. Kelimeler tespit edildikten sonra bu kelimelerin Anadolu ağzlarında hangi anlamda kullanıldığını belirlemek için “Derleme Sözlüğü”ne başvurulmuş ve “Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu” sözlüğünde hangi kelimelere karşılık kullanıldıkları tespit edilmiştir. Görülen anlam farklılıklarını daha iyi tespit etmek için bu kelimeler “Tarama Sözlüğü”nde yer alan kelimelerle de karşılaştırılmıştır. Çalışmanın neticesinde ortaya çıkan sonuçlar irdelendikten sonra bahse konu olan kelimeler bir tablo ile gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk Dili, Derleme Yöntemi, Ölçünlü Dil, Türetilen Kelimeler, Anlam Bilgisi.

About The Words Made To Standard Language By The Compilation Method

Abstract

This study aims to reveal the features of frequently used words introduced to the standard language via compilation method. These features above are the counterparts of the words which are introduced to the standard language,

Geliş Tarihi: 30 Kasım 2020 - Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021.

Atıf Bilgisi: Mesut Tepesu, “Derleme Yöntemi İle Ölçünlü Dile Kazandırılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 449-460.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, mtepesu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5884-1548.

characteristics of the derivational prefixes and the relationship between the meaning in “Derleme Sözlüğü” and the meaning obtained in standard language.

A large number of words have been introduced to the standard language via compilation method. Some of these words have become widespread in the language, while some of them have not been accepted or forgotten due to limited use. In this study, the Turkish lesson questions of the university entrance exams between the years 1981 and 2019 were scanned to detect the words with high frequency and identify the words which were introduced to the language by compilation method. Upon determining the words, Derleme Sözlüğü was consulted to find out what sense they were used in Anatolian dialects and the counterparts in “Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu.” Furthermore, these words have been compared with the words included by “Tarama Sözlüğü” in order to be able to determine the differences in meaning precisely. After examining the results of the study, the words mentioned above were shown on a table.

Keywords: Turkish Language, Method of Compilation, Derived Words, Standard Language, Semantics.

1. Giriş

“Derleme” yöntemi, ölçünlü dilin söz varlığını zenginleştirmek amacıyla yazı dilinde kullanılmayan ama ağızlarda yaşayan sözcükleri ölçünlü dilde kullanarak bu kelimelere işlerlik kazandırma yöntemi olarak tanımlanabilir. “Ekleme, birleştirme, öyküntü, anlam değiştirme, genelleşme, tarama” gibi yöntemlerden olan “derleme” yöntemi, Cumhuriyet Dönemi’nden önce gündeme gelmesine rağmen Cumhuriyet Dönemi’nden itibaren sıklıkla tercih edilen bir sözcük yapma yolu olarak kullanılmıştır.¹

Türkçede “derleme” yöntemi dildeki yabancı kökenli kelimelere karşılık vermek amacıyla başvurulan bir türetme yöntemidir. Bu yöntem sayesinde dildeki yabancı öğeler azaltılarak sade bir dil ortaya konulmak istenmiştir.

Yenileşme döneminden itibaren Batı dillerinden geçen kimi kavramlara karşılık yeni kelimeler türetildiğini biliyoruz. Bu dönemde “ekleme, birleştirme ve anlam değiştirme” gibi yöntemler sıklıkla kullanılırken derleme yönteminden çok da yararlanılmadığı ortadadır. Cumhuriyet dönemi ile beraber bu yöntemle birçok kelime türetilmiştir. Bugün itibariyle dilde oldukça yaygın bir şekilde kullanılan birçok kelimenin bu şekilde dilin söz varlığına kazandırıldığı ortadadır.

“Derleme” yönteminin bir söz türetme yolu olarak sıklıkla kullanılması Latin harflerinin kabulünden sonrasına rastlar. Bu yolla kelime türetmenin ilk teşebbüsü 18 Şubat 1929 tarihinde İsmet Paşa’nın başkanlık ettiği bir toplantıdır. Bu toplantıda bir sözlük hazırlamak gerektiği kararlaştırılmıştır. Bahsedilen sözlüğü hazırlarken dilin sınırlarını belirleyerek söz varlığını ortaya çıkarmak; dilimize ve yazımıza uymayan yabancı kelimeleri dilden atmak kararları alınmıştır.² Atılan bu kelimelerin yerlerine bir yandan söz türetme işi yapılırken bir yandan da derleme yolu ile derlenen kelimeleri kullanma yoluna gidilmiştir.

¹ Hamza Zülfiyar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s. 175.

² Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 407.

İlk derleme faaliyeti 1920’de Besim Atalay’ın hars müdürlüğü sırasında Maarif Vekilliği tarafından öğretmenler aracılığıyla yapılan çalışmalardır. Bunlardan sonra Dil Encümeni Ragıp Hulusi Özdem’in bu işi üzerine alması ile 1931’e kadar çeşitli kelimeler derlenmiştir. Bu iki çalışma Hamid Zübeyir Koşar ve İshak Refet Işırtman tarafından düzenlenerek “*Ana Dilden Derlemeler*” adıyla 1932’de yayınlanmıştır.³

“*Türk Dili Tetkik Cemiyeti*”nin kurulması ile ilk iş olarak derleme faaliyetlerine hız verilmiş; illerde ve ilçelerde valiler ile kaymakamların öncülüğünde asker, sağlıkçı ve öğretmenlerden oluşan derleme heyetleri kurulmuştur. 1933 yılında faaliyetlerine başlayan bu heyetlerin çalışmalarının neticelenmesi ile on dokuz ay gibi bir süre sonunda 126.000 fiş biriktirilmiştir. 1934 yılında gelenlerle beraber toplam 153.000 kelime derlenmiştir. Derlenen bu malzeme 1939-1951 yılları arasında 4 cilt şeklinde basılmıştır. 5. ve 6. ciltler 1952 ve 1956 yıllarında basıldıktan sonra 1957’de tamamlanmıştır.⁴

Derleme faaliyetlerinin bir sonraki evresi 1952-1959 yılları arasındaki dönemdir. Bu dönemde önceki derlemelerde olan eksiklikleri ve yanlışlıkları düzeltme işine kafa yorulmuştur. Bu çalışmalar neticesinde 450.000 kadar fiş toplanarak önceki çalışmalarda görülen eksik ve yanlışlıklar büyük ölçüde giderilmeye çalışılmıştır.

Derleme faaliyetleri ile beraber tarama yöntemi de kullanılmıştır. Tarama yöntemi ile Radloff’un sözlüğü ve 150 kadar yazma-basma eski eser taranarak 125.000’den fazla fiş oluşturulmuş. Bu fişlerden yararlanılarak “*Osmanlıca-dan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*” yapılmıştır.⁵

2. Derleme Yöntemi İle Ölçünlü Dile Kazandırılan Kelimeler

Uzun süren derleme faaliyetleri neticesinde birçok kelimenin ölçünlü dile kazandırılmak üzere toplandığını yukarıda da belirtmiştik. Bu kelimelerden bazıları dilin söz varlığı içerisinde oldukça yüksek bir kullanım sıklığına sahip olurken bazıları ise kullanımdan düşmüştür. Kullanım sıklığı yüksek olan kelimeler üzerinde yaptığımız değerlendirmede bu kelimelerin dilde kullanım sıklığı daha az olan Arapça ve Farsça kelimelerin yerine kullanılan sözcükler oldukları görülür. “*Cüybâr*” kelimesi yerine tercih edilen “*akarsu*”, “*siyâki*” kelimesi yerine kullanılan “*sözgelimi*” kelimesi bunlara örnektir. Çoğunlukla Arapça ve Farsça kelimelerin yerine kullanılan bu kelimelerin yanında Batı dillerinden geçen “*metot*” kelimesine karşılık kullanılan “*yöntem*” ile “*kroki*” kelimesi için kullanılan “*taslak*” kelimeleri bunlardandır.

Derleme Sözlüğü’nde olan birçok kelimenin Tarama Sözlüğü’nde de yer aldığı görülür. Bu kelimelerden bazıları her iki sözlükte farklı anlamlara gelmektedir. Her iki kaynaktan da geçen ortak kelimeler incelendiğinde daha çok Tarama Sözlüğü’ndeki anlamın ölçünlü dile aktarıldığı sonucu ortaya çıkmıştır. “*Ezgi*” kelimesi “*Derleme Sözlüğü*”nde “*sürüd, terane, eziyet*” anlamlarına gelirken “*Tarama Sözlüğü*”nde “*nağme, makam*” anlamlarında kullanılır. “*Ta-*

³ A.e., s. 407-408.

⁴ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963, s. 9-11.

⁵ Levend, a.g.e., s. 417-418.

nık” kelimesinde de bu anlam farklılığı görülür. Derleme Sözlüğü’nde *“erek, heykel”* anlamı olan bu kelimenin Tarama Sözlüğü’ndeki anlamı ise *“şahit”* tir.

Tarama Sözlüğü’nde ve Derleme Sözlüğü’nde önerilen anlam ile aynı ya da çok yakın anlam ilişkisine sahip olan kelimeler vardır. *“Kurum”* kelimesi Derleme Sözlüğü’nde *“biçim, yapı”* anlamlarına gelirken Tarama Sözlüğü’nde de *“kuruluş, yapı”* anlamlarında kullanılır. *“Oran”* kelimesi de böyledir. Derleme Sözlüğü’nde *“el ve göz ölçüsü, yaklaşık olarak kestirme”* anlamı olan bu kelimenin Tarama Sözlüğü’ndeki anlamı *“ölçü”* ve *“nispet”* tir.

Derleme yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılmış kelimeler hayatın her alanında kullanılan kelimelere karşılık kullanılırken özellikle de bilim terminolojisinde kendini gösterir. *“Öge, ulama, ulaç, vurgu”* gibi dil bilgisi terimleri ile *“dergi, gezi”* gibi edebî tür adları da bu şekilde dile kazandırılan kelimelerdendir.

3. Derlenen Kelimelerin Şekil Özellikleri

Kullanım sıklığı çok olan kelimeler üzerinde yaptığımız bu çalışmada kelimelerin hemen hemen hepsinin Türkçe kökenli kelimeler olduğunu görüyoruz. Yapı özelliği olarak ise bu kelimelerin çoğu türemiş kelimelerdir. İncelemeye konu edinen kelimelerin şekil özelliklerini aşağıdaki gibi açıklayabiliriz:

3.1. İsimden Türemiş Kelimeler

İsimden türemiş kelimeler, sekiz farklı yapım eki ile türetilmiştir. Bu ekler içinde Türkçenin tarihi dönemlerinden beri işlek bir şekilde kullanılan eklerin yanında kullanım sıklığı oldukça az olan, daha doğru bir tabirle *“donuk”* olan ekler vardır. Bu ekleri şu şekilde açıklayabiliriz:

3.1.1. +Ak: Çok işlek olmayan bu ek, ağızlarda *“Kışı geçirmek için yapılan çoban kulübesi.”*⁶ anlamına gelen *“odak”* kelimesinde görülür.

3.1.2. +Ay: Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de görülen bu ekin kullanım sıklığı çok fazla değildir.⁷ Bu ek, *“düzlük yer”*⁸ anlamındaki *“düzey”* kelimesinde görülür.

3.1.3. +cİl: Bu ekin yer aldığı *“evcil”* kelimesi *“evine düşkün adam.”*⁹ anlamında kullanılmaktadır. Bu ekten daha sonra terim türetilirken de yararlanılmıştır.¹⁰

3.1.4. +dAm: Pek işlek olmayan bu ekin kullanıldığı *“gündem”* kelimesi vardır. Ağızlarda *“uysal, her şeyi kabul eden, döveni boyunduruğuna bağlayan eğri ağaç.”*¹¹ anlamlarında kullanılan bu kelimenin ölçünlü dilde yüklendiği anlam ile arasında bir anlam ilişkisi olmaması bu ekin görevini belirlemek konusunda isabetli çıkarımlar yapmayı güçleştirmektedir. Hâl böyle olunca da bu ek ile *“yordam”* kelimesinden esinlenerek derleme yolu ile değil de ekleme yöntemi ile *“gündem”* kelimesinin türetildiği düşünülebilir.

⁶ Derleme Sözlüğü, Cilt: IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977, s. 3265.

⁷ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2003, s. 35.

⁸ Derleme Sözlüğü, Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, s. 1640.

⁹ Derleme Sözlüğü, Cilt: VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 1901.

¹⁰ Zülfikar, a.g.e., s. 72.

¹¹ Derleme Sözlüğü, Cilt: VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 2225.

3.1.5. +gA: İsimden isim yapım eki olan bu ek “başka” ve “özge” gibi kelimeler dışında pek görülmez.¹² Anadolu ağızlarında görülen “diz” kelimesinden türetildiği anlaşılan “dizge” kelimesi de bu tür kelimelerdendir. “Erkeklerin giydiği setir biçiminde çorap, tozluk.”¹³ anlamları bu kelimenin bir isimden isim yapım eki ile türetildiğini göstermektedir.

3.1.6. +GU: Çok işlek olmayan bu ek, “kutsal”¹⁴ anlamındaki “özgü” kelimesinde vardır.

3.1.7. +mAn: İsimden isim türeten bu ek, “kulaç”¹⁵ anlamına gelen “katman” kelimesinde vardır.

3.1.8. +t: Çok işlek olmayan bu ek “susma”¹⁶ anlamına gelen “somut” kelimesi ile “bir çocuk hastalığı”¹⁷ anlamına gelen “yaşıt” kelimesinde vardır. “Aynı yaştaki kişi” anlamına gelen “yaşıt” kelimesi ise muhtemelen ekleme yöntemi ile türetilen bir kelimedir.

3.2. Fiilden Türemiş Kelimeler

Fiilden kelime türetme ekleri, Türkçenin en sık kelime türeten eklerindedir. İncelediğimiz kelimeler içinde on yedi farklı yapım eki ile türetilmiş olan kelimeler vardır. Bu ekleri de şu şekilde açıklayabiliriz:

3.2.1. -Ak: Bu ekle türetilen “sığınak” kelimesi “Av hayvanlarının sığındıkları sarp yerler, mağara.”¹⁸ anlamındadır. Ekin görüldüğü bir başka kelime de “koruyucu, koruyan” anlamlarındaki “dayanak” kelimesidir.

3.2.2. -Al: Çok işlek olmayan bu ek, “araç” ve “silah”¹⁹ anlamındaki “kural” kelimesinde vardır.

3.2.3. -Am: Pek işlek olmayan bu ekin yer aldığı “kuram” kelimesi vardır. Bu kelime, Anadolu ağızlarında “durum, biçim”²⁰ anlamında kullanılmıştır.

3.2.4. -An: Sıfat-fiil ekinin kalıplaşarak kalıcı isimler türetmesi hadisesi derleme yöntemi ile dile kazandırılan kelimelerde de görülür. “Atölye, tezgâh”²¹ anlamındaki “düzen” ve “el ve göz ölçüsü, yaklaşık olarak kestirme.”²² anlamlarındaki “oran” kelimelerinde bu ek vardır.

3.2.5. -AnAk: Çok işlek olmayan bu ek, birleşik bir ek izlenimi vermektedir.²³ Bu ekin yer aldığı kelime “göçmen”²⁴ anlamındaki “gelenek” kelimesidir.

3.2.6. -gA: “diz-” fiilinden türetildiği anlaşılan “Kadınların boyunlarına taktıkları altın gerdanlık.”²⁵ anlamındaki “dizge” kelimesinde bu ek vardır.

¹² Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayın/Dağıtım, İstanbul 2013, s. 175.

¹³ *Derleme*, Cilt: IV, s. 1531.

¹⁴ *Derleme*, Cilt: IX, s. 3375.

¹⁵ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s. 2585.

¹⁶ *Derleme*, Cilt: IX, s. 3663.

¹⁷ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: XI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, s. 4197.

¹⁸ *Derleme*, Cilt: X, s. 3610.

¹⁹ *Derleme*, Cilt: VIII, s. 3004.

²⁰ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975, s. 3004.

²¹ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 1644.

²² *Derleme*, Cilt: IX, 1975, s. 3286.

²³ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 74.

²⁴ *Derleme*, Cilt: VI, s. 1982.

²⁵ *Derleme*, Cilt: IV, s. 1531.

3.2.7. -gAç: Çok işlek olmayan bu ek in olduğu “Çengel, kalemin başlığında olan cebe takmayan yarayan kısım.”²⁶ anlamındaki “ilgeç” kelimesi vardır.

3.2.8. -İ: Fiilden isim türeten bu ek, “Kadınların boyunlarına taktıkları altın kordon ve toprakta sapanla açılan ark.”²⁷ anlamlarına gelen “dizi” kelimesi ile “seyahat”²⁸ anlamındaki “gezi” kelimesinde vardır.

3.2.9. -İt: Fiilden isim yapan bu ek, “öksüz kimsesiz”²⁹ anlamlarındaki “kesit” kelimesinde bulunmaktadır.

3.2.10. -k: Fiilden isim yapan bu ek, “erek, heykel”³⁰ anlamındaki “tanık”, “Görünüşü düzgün olmayan kaba saba (insan ya da eşya için)”³¹ anlamına gelen “taslak” kelimesinde vardır.

3.2.11. -Ki/-KU: İşlek bir şekilde kullanılan bu ek, “alışkı, âdet ve göz tokluğu.”³² anlamlarındaki “görgü” kelimesi “ölçülüp biçilerek yapılan iş.”³³ anlamındaki “kurğu” kelimesi, “Eziyet, sıkıntı, aşırı güçlük.”³⁴ anlamındaki “etki” kelimesi “Düğün günü davetlilerin öğleye kadar gönderdikleri armağan.”³⁵ anlamındaki “katkı” ve “seçilmiş, seçkin” anlamlarındaki “seçki” kelimelerinde yer alır.

3.2.12. -m: Derlenen kelimelerdeki yapım ekleri içerisinde kullanım sıklığı en fazla olan eklerden biri olan bu ek, “Avuç dolusu tutam, çevre.”³⁶ anlamındaki “kavram”, “Göçebelerin göç ettikleri yer, konak yeri.”³⁷ anlamındaki “konum” kelimesi, “yaradılış biçimi, yapı”³⁸ anlamlarına gelen “kurum” kelimesi ve “şive”³⁹ anlamlarına gelen “söylem” gibi kelimelerde görülür.

3.2.13. -mA: İsim-fiil ekleri de tıpkı sıfat-fiil ekleri gibi kalıplaşarak yeni kelime türetme görevi üstlenirler. Derlenen “Bir şeyin etrafını dolaşmak”⁴⁰ anlamındaki “dolaylama” kelimesi “eklenti” anlamındaki “ulama”⁴¹ kelimesi ile “karşılaşmak, buluşmak”⁴² anlamlarındaki “çatışma” kelimelerinde bu ek kalıcı isimler yapmıştır.

3.2.14. -mAn: Çok işlek olmayan bu ek, “memur, kiracı.”⁴³ anlamlarındaki “göçmen” kelimesinde görülür.

²⁶ Derleme Sözlüğü, Cilt: VII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, s. 2521.

²⁷ Derleme, Cilt: IV, s. 1531.

²⁸ Derleme, Cilt: VI, s. 2023.

²⁹ Derleme, Cilt: VIII, s. 2764.

³⁰ Derleme Sözlüğü, Cilt: 10, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s. 3820.

³¹ A.e., s. 3837.

³² Derleme, Cilt: VI, s. 2160.

³³ Derleme, Cilt: VIII, s. 3007.

³⁴ Derleme, Cilt: V, s. 1799.

³⁵ Derleme, Cilt: VIII, s. 2684.

³⁶ Derleme, Cilt: VIII, s. 2690.

³⁷ Derleme, Cilt: VIII, s. 2918.

³⁸ Derleme, Cilt: VIII, s. 3012.

³⁹ Derleme, Cilt: X, s. 3685.

⁴⁰ Derleme, Cilt: IV, s. 1545.

⁴¹ Derleme, Cilt: XI, s. 4033.

⁴² Derleme Sözlüğü, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, s. 1096.

⁴³ Derleme, Cilt: VII, s. 2121.

3.2.15. -n: Fiilden isim yapan bu ek, “Üzüm sucuğu, ipliğe dizili sebze ve meyve kurusu.”⁴⁴ anlamlarına gelen “dizin” kelimesinde vardır.

3.2.16. -sAk: Kullanım sıklığı çok olmayan bu ekle türetilmiş olan “esir”⁴⁵ anlamındaki “tutsak” kelimesi vardır.

3.2.17. -tİ: “İki şeyin birbiriyle birleştiği yer kavşak.”⁴⁶ anlamındaki “bağlantı” kelimesinde bu ek mevcuttur.

3.2.18. -y: Çok işlek olmayan bu ek,⁴⁷ “nişanlı kız”⁴⁸ anlamındaki “aday” kelimesinde görülür.

3.3. Birleşik Kelimeler

Derlenen kelimeler içinde birleşik yapıdaki kelimeler de vardır.

“Sözüm ona, söz gelişi.”⁴⁹ anlamlarına gelen “sözgelimi” kelimesi ile “akar-su” kelimesi yapı bakımından birleşik kelimelerdir.

4. Derlenen Kelimelerin Anlam Özellikleri

Bir dilin temel anlam ögesini karşılarken zamanla o kavramdan uzaklaşması ve yeni bir kavramı karşılması durumu, “anlam değişmesi” olarak değerlendirilir.⁵⁰ Türk Dil Devrimi sürecinde terimleşmiş olan birçok kelime ise bu anlam değişimi dilin doğal sürecinin aksine daha hızlı bir şekilde meydana gelmiştir.⁵¹ Bazı terimlere karşılık bulmak için bilinçli olarak yapılan bu faaliyet bazı dilciler tarafından eleştirilmiştir. Faruk Kadri Timurtaş bu konu hakkında yazdığı eserinde bazı kelimelerin yapı ve anlam özelliklerine çok dikkat edilmeyerek türetilmesini eleştirmiştir.⁵²

Derlenen kelimelerin anlam özellikleri incelendiğinde kelimenin derlendiği yöredeki anlamı ile ölçünlü dilde kazandığı anlamın birtakım farklılık ve ayrıntılara sahip olduğu görülmektedir. Bu anlam değişmelerini şu şekilde açıklayabiliriz:

4.1. Yakın Anlam İlişkisi Olan Kelimeler

Ölçünlü dilde yer alan yabancı kökenli kelimelerin yerine alınan bazı kelimelerin birebir olmasa da anlam genişlemesine uğrayarak kullanıldığı görülür:

“Aday” kelimesi Anadolu ağızlarında “nişanlı kız” için kullanılır. “namzet”⁵³ kelimesine karşılık önerilen bu kelimenin “evlilik adayı” anlamından anlam genişlemesi yoluyla bütün “aday”lar için kullanıldığı ortadadır.

⁴⁴ Derleme, Cilt: IV, s. 1531.

⁴⁵ Derleme, Cilt: X, s. 4001.

⁴⁶ Derleme Sözlüğü, Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 483.

⁴⁷ Bu ekin geçtiği kelimeyi Tuncer Gülensoy’un “(< *ât) +a-y” şeklinde açıklaması “ad+ay” şeklindeki çözümlenmeden daha doğru görünmektedir. Bkz. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011, s. 49.

⁴⁸ Derleme, Cilt: I, s. 62.

⁴⁹ Derleme Sözlüğü, Cilt: X, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s. 3685.

⁵⁰ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileri İle Dil Bilim*, Cilt: III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 212.

⁵¹ Aksan, a.g.e., s. 217.

⁵² Bkz. Faruk Kadri Timurtaş, *Uydurma Olan ve Olmayan Kelimeler Sözlüğü*, Umur Kitapçılık, İstanbul 1979.

⁵³ *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1935, s. 4.

“Göçmen” kelimesi “*muhacir*”⁵⁴ kelimesine karşılık önerilen bir kelimedir. Anadolu ağızlarında “*memur, kiracı*” anlamında kullanılırken bugünkü manada “*göçmen*” anlamını kazanmış; oldukça geniş bir kullanım sıklığına sahip olmuştur.

Yakın anlam ilişkisine sahip olan bazı kelimeler ise önerilen anlamının dışında yeni anlamlar kazanmıştır. “*Göçebelerin göç ettikleri yer, konak yeri.*”⁵⁵ anlamlarında kullanılan “*konum*” kelimesi ilk önce “*mevduat, tevdiat*”⁵⁶ kelimelerine karşılık önerilmiştir. Ancak bugün itibarıyla asli anlamına daha yakın olarak kullanılan bu kelime oldukça yaygın bir kullanım özelliğine sahip olmuştur.

4.2. Eş Anlam İlişkisi Olan Kelimeler

Yabancı kökenli kelimelere karşılık bulunurken ölçünlü dilde kullanılmak üzere halk ağzında yaşayan kelimeler alınmaya yoluna gidilmiştir. Hem Derleme hem de Tarama Sözlüğü’nde olan “*alan*”⁵⁷ kelimesi de bu tür kelimelerden birisidir. Anadolu ağızlarında oldukça geniş bir kullanım sıklığına sahip olan bu kelime “*saha*”⁵⁸ kelimesine karşılık kullanılmaya başlamıştır.

Anadolu ağızlarından alınan “*aygıt*” kelimesi “*alet malzeme araç, avadanlık*”⁵⁹ kelimelerine karşılık olarak kullanılmıştır.

Arapça kökenli “*seyahat*” kelimesine karşılık Anadolu ağızlarında kullanılan “*gezi*”⁶⁰ kelimesi bir edebî tür adı olarak kullanılmaya başlamıştır.

4.3. Anlam İlişkisi Olmayan Kelimeler

Yabancı kelimelere karşılık kullanılmak için Derleme Sözlüğü’nden alınan bazı kelimelerin Anadolu ağızlarındaki kullanımı ile önerilen anlam arasında pek bir bağlantı olmadığı görülür.

“*Çatışma*” kelimesi “*müşademe*”⁶¹ kelimesine karşılık kullanılan bir kelimedir. Derleme Sözlüğü’nden alındığı anlaşılan bu kelimenin Anadolu ağızlarındaki anlamı “*karşılaşmak, buluşmak*”tır.⁶² “*Müşademe*” anlamında oldukça yaygın kullanıma sahip olan bu kelimenin “*tartışmak, zıtlaşmak*” gibi geniş bir anlam özelliği gösterdiği görülmektedir.

“*Mecmua*”⁶³ kelimesine karşılık kullanılan “*dergi*” kelimesi de bu kelimelerdendir. Anadolu ağızlarında “*tırmık*” denilen tarım aracına verilen bir diğer isim “*dergi*”dir.⁶⁴ “*Derleme, toparlama*” işini yapan bu tarım aletinin adı ile “*Siyaset, edebiyat, teknik, ekonomi vb. konuları inceleyen ve belirli aralıklarla çıkan süreli yayın, bülten, mecmua*”⁶⁵ anlamında kullanılmıştır.

⁵⁴ A.e., s. 135.

⁵⁵ Derleme, Cilt: VIII, s. 2918.

⁵⁶ Türkçeden Osmanlıcaya, s. 197.

⁵⁷ Derleme, Cilt: I, s. 194.

⁵⁸ Türkçeden Osmanlıcaya, s. 10.

⁵⁹ Derleme, Cilt: I, s. 414.

⁶⁰ Derleme, Cilt: VI, s. 2023.

⁶¹ Türkçeden Osmanlıcaya, s. 73.

⁶² Derleme, Cilt: III, s. 1090.

⁶³ Türkçeden Osmanlıcaya, s. 91.

⁶⁴ Derleme, Cilt: IV, s. 1433.

⁶⁵ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 1974, s. 360.

Anadolu ağızlarından derlenen bir diğer kelime de “somut” kelimesidir. Bu kelime “müşahhas” kelimesine karşılık kullanılmıştır. Anadolu ağızlarında “susma”⁶⁶ anlamına gelen bu kelimenin önerilen anlam ile ilişkisi pek yoktur.

“Yöntem” kelimesi de bunlardandır. Tarama Sözlüğü’nde “yöndem” şeklinde geçen bu kelimenin “itaatli, uysal” anlamlarına geldiği görülür. Derleme Sözlüğü’nde ise “uygun, yersiz, anlamsız ve yetenek”⁶⁷ anlamları olan bu kelimenin hangi anlamının “metot” kavramını karşıladığı muğlaktır.

Derleme yöntemi ile dile kazandırılmış olan kelimeler ile bu kelimelerin Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu (TOCP), Derleme Sözlüğü (DS) ve Tarama Sözlüğü (TS) adlı eserlerdeki anlam karşılıklarını bir tablo halinde aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

Derleme Kelimeler	TOCP’de	DS’de	TS’de
aday	namzed	nişanlı kız	-----
akarsu	cuybar	akarsu	“akarcasu” şeklinde
akım	cerayan	akım	-----
alan	saha	alan	alan
aygıt	cihaz, alet	malzeme,araç, avadanlık	-----
bağlaç	rabtiye, hattı vasıl	-----	-----
bağlantı	irtibat	bağlantı	-----
çatışma	müşademe	karşılaşmak buluşmak	-----
dağarcık	-----	bir çeşit küp	-----
dayanak	mesned	koruyucu, koruyan	-----
dergi	mecmua	tırmık, küçük küp	-----
dernek	cemiyet	pazar günü	cemiyet
dizge	nazım	dizlik, dizbağı	dizlik
dizi	saf tertip	kadınların taktıkları altın kordon	-----
dizin	manzume	ipliğe dizili sebze ve meyve kuruşu	-----
dolaylama	-----	bir şeyin etrafını dolaşmak	-----
dönüm	-----	defa, sefer	-----
düzen	nizam	atölye, tezgâh	tertup
düzey	seviye	düzlük yer	-----
etki	nüfuz,tesir	eziyet, sıkıntı, aşırı	-----
evcil	ehli	evine düşkün adam	-----
ezgi	nağme	sürüd, terane, eziyet,	nağme, makam
gelenek	-----	göçmen	-----
gen	arz, largeur	sürülmemiş tarla	-----
gezi	-----	seyahat	-----
göçmen	muhacir	memur, kiracı	-----
görgü	-----	alışkı, âdet, göz tokluğu	-----

⁶⁶ Derleme, Cilt: X, s. 3663.

⁶⁷ Derleme, Cilt: XI, s. 4307.

gündem	-----	uysal, her şeyi kabul eden, döveni boyunduruğuna bağlayan eğri ağaç	-----
ilgeç	-----	çengel, kalemin başlığında olan, cebe takmaya yarayan kısım	-----
katkı	-----	düğün günü davetlilerin öğleye kadar gönderdikleri armağan	-----
katman	tabaka	kulaç	-----
kavram	mefhum	avuç dolusu tutam, çevre	koyun, keçi böğrü.
kesim	mukataa	biçim, iri kesim	kısım, parça.
kesit	makta	öksüz, kimsesiz, kalker	-----
konum	mevduat, tevdiat	göçebelerin göç ettikleri yer konak yeri	-----
kural	kaide	araç, silah	-----
kuram	bünye	durum, biçim	-----
kurgu	taammüt	ölçülüp biçilerek yapılan iş	-----
kurum	tesis, müessese	yaradılış, biçim yapı	kuruluş, yapılış
odak	----- ----	kışı geçirmek için yapılan çoban kulübesi	-----
oran	nispet	el ve göz ölçüsü, yaklaşık olarak kestirme	ölçü, nispet
oturum	celse	harman yerindeki ekin demetlerinin yığını, ot yaprak yığını	-----
öge	-----	anne	-----
özü	has	kutsal	-----
özne	-----	güvey	-----
seçki	-----	seçilmiş, seçkin	-----
sığınak	penah	av hayvanlarının sığındıkları sarp yerler, mağara	sığıncak
somut	müşahhas	susma	-----
sömürmek	istismar etmek	hepsini birden bitirmek, silip süpürmek	iştahla yemek
söylem	natıka	şive	-----
sözgelimi	siyaki	sözüm ona söz gelişi	-----
sürüm	revaç	satışın iyi olması	-----
tanık	şahit	erek, heykel	tanık
taslak	kroki, eskis	görünüşü düzgün olmayan kaba saba	kaba, yakışsız
teğmen	mülazım-ı evvel	tarla, bağ, bahçe sınırının çıkıntı yaparak uzamış yeri	-----
tutku	-----	saç tokası	-----
tutsak	esir	esir	-----
tutum	hattı hareket	bir avuçluk	hâl, durum
uğraş	mücadele, cidal	anlaşmazlık	-----
ulama	mülhak	eklenti	-----

ulaç	sınır	şose	-----
vurgu	-----	yara bere üzerine konulan koca-karı ilacı	-----
yalın	üryan	çıplak	
yaşıt	hemsin	bir çocuk hastalığı	-----
yöntem	metot	uygun, yersiz anlamsız, yetenek	itaatli, uysal

Sonuç

1920'lerden itibaren başlayan derleme yöntemi ile kelime türetme faaliyeti günümüze gelene kadar birçok aşama kaydetmiş ve netice olarak çok sayıda kelime bu yolla dilin söz varlığına kazandırılmıştır. Günümüz Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bazı kelimeler üzerine yaptığımız çalışmanın sonucunu şu şekilde ifade edebiliriz:

Derleme yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılan kelimeler, daha çok dile yeni giren kavramları karşılamak yerine dilde var olan Arapça ve Farsça kelimelere karşılık vermek için kullanılmıştır. Bunun yanında Batı dillerinden gelen bazı kelimeleri de karşılamak için bu yöntemden yararlanılmıştır.

Derlenen kelimeler incelendiğinde en çok fiilden isim yapım ekleri ile türemiş kelimelerin olduğu görülür. Bu ekleri şu şekilde sıralayabiliriz: “-Ak, -Al, -Am, -An, -AnAk, -ge, -geç, -i, -it, -k, -Kİ/-KU, -m, -mA, -mAn, -n, -sak, -tl.” Bu ekler içinde en işlek olarak kullanılan ek ise “-m” ekidir.

İsimden isim yapma ekleri ile türemiş kelimeler de vardır. Bu kelimelerde “+Ay, +cll, +dA, +gA, +Gu, +mAn, +t” ekleri kullanılmıştır.

Derleme yöntemi ile dile kazandırılan kelimeler anlam özellikleri yönü ile incelendiğinde “gezi, görgü, sığınak” gibi kelimelerin karşılanmaya çalışılan anlam ile eş anlamlı olduğu görülürken “dizi, odak, ulama” gibi kelimeler ise karşılanmaya çalışılan kelimelerle yakın anlama sahiptir. Derlenen kelimeler içerisinde “gündem, kural, teğmen” gibi kelimelerin ise karşılanmaya çalışılan kelime ile çok bir anlam ilişkisi yoktur.

Derleme yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılan ve kullanım sıklığı fazla olan kelimelerin dilin sadeleşmesi sürecinde önemli bir işleve sahip olduğu görülür. Şöyle ki bu yolla halk ağzında yaşayan kelimeler kullanıma sokulurken bu kelimelerde kullanılan yapım eklerinden daha sonraki süreçte yeni kelime türetmede de yararlanılmıştır. Bazı kelimelerin karşılanmaya çalışılan kavramla gerek şekil gerekse de anlam olarak göstermiş olduğu farklılıklar ise kelimeleri dile kazandırmada daha bilimsel bir yaklaşım içinde olmak gerekliliğini ortaya koymuştur.

Kaynaklar

AKSAN, Doğan: *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileri İle Dil Bilim*, Cilt: 3, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Derleme Sözlüğü, Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.

Derleme Sözlüğü, Cilt: 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977.

Derleme Sözlüğü, Cilt: 10, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978.

- Derleme Sözlüğü*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: VII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: XI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: XII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.
- DİLÇİN, Cem: *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1983.
- ERĞİN, Muharrem: *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Dağıtım, İstanbul 2013.
- GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011.
- KORKMAZ, Zeynep: *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2003.
- LEVEND, Ağâh Sırrı: *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960.
- OSYM Komisyonu: *TYT Türkçe Son 54 Yıl Konu Konu Tamamı Çözümlü Çıkış Sorular*, A Yay., Ankara 2020.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri: *Uydurma Olan ve Olmayan Kelimeler Sözlüğü*, Umur Kitapçılık, İstanbul 1979.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1974.
- Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1935.
- ZÜLFİKAR, Hamza: *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011.

BOZKURT'UN EJDERHA İLE DANSI (Türk-Çin İlişkilerinin Kısa Tarihi)

Doç. Dr. Süleyman DOĞAN*

Gülçin Çandarlıoğlu, *Bozkurt'un Ejderha İle Dansı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1. Baskı, 13,5 cm x 21 cm, Kitap kağıdı, 176 sayfa, İstanbul 2018, ISBN: 978-975-498-247-3.

Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu tarafından kaleme alınan, “Bozkurt’un Ejderha İle Dansı, Türk-Çin İlişkilerinin Kısa Tarihi” isimli kitabı Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları tarafından neşredildi. Müellif Çandarlıoğlu kitabın teşekkür kısmında, “Makalelerimi toplayan ve bilgisayara aktaran öğrencilerimiz Aybüke Balatürk, Ali Onur Kara, Berkay Yekta Özer, Tuğçe Boyraz ve Göktuğ Erol’a, dizgi ve mizanpaj hususunda emeğini esirgemeyen Mihrican Fenerci’ye, içeriğe ve tarihi gerçeklere uygun bir kapak tasarımı ile kitaba hayat veren Emre Hızlı’ya, editörlüğü kabul edip yardımcı olan Dr. İbrahim Akış’a ve yayınlayan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Közhan Yazgan ve Genel Yayın Yönetmeni Mehmet Töre Yıldırım’a çok teşekkür ederim.” diyor.

Neden Dans?

2018 yılında yayınlanan “Bozkurt’un Ejderha İle Dansı” kitabı 178 sayfadan oluşuyor. Kitabın editörü Dr. İbrahim Akış, “Gülçin Çandarlıoğlu Hocamız derin Çince bilgisi ile eski Çin kaynaklarına doğrudan ulaşabilen dönemi bize anlatan önde gelen bilim insanlarından biri olmuştur. Bu kitaba Hocamızın Çin ve Türk Dünyası’nın Çin’le en çok ilişki halinde olan Uygur Türkleri ile ilgili yazılarını aldık. Neden, “Bozkurt’un Ejderha İle Dansı” dersiniz, dans her türlü uygarlıktan önce doğmuştur. Ve günlük hayat, ölüm, sevinç, keder, savaşlar ve düşmanlıklar hepsi en kadim zamanlardan beri dansla ifade edilegelmiştir. Çin ile ne kadar gerçekçi bir şekilde tanırsak bu ilişkide zemini ve ritmi doğru

Geliş Tarihi: 01 Şubat 2021 - Kabul Tarihi: 20 Şubat 2021.

Atif Bilgisi: Süleyman Doğan, “Bozkurt’un Ejderha İle Dansı (Türk-Çin İlişkilerinin Kısa Tarihi)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 461-466.

* Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, dogansuleyman1@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1825-2583.

seçebilir, geçmişteki hatalardan ders çıkararak bu dansı yönlendiren yeniden bir Türkler olabiliriz.” diyerek, önemli bir noktanın altını çiziyor.

“Bozkurt’un Ejderha İle Dansı” kitabı 13 makaleden oluşuyor. İlk makale, “Çin” ile başlıyor. Diğer makaleler şu başlıklardan oluşuyor:

- Tarih Boyunca Çin Sülalelerinin Komşuları İle İlişkileri.
- Kubilay Kaan ve Ulcay Timur Kaan’ın Şahsiyetleri ve Devirlerinin Medeniyeti.

- Uygur Sarayı’na Gelin Giden Çinli Prensesler ve Arkasındaki Politik Gerçekler.

- Kubilay (1259-1294) ve Ulcay Timur Kaan (1294, 1307) Zamanları.

- Uygurların Çinlilerle Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İç Yüzü.

- Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri.

- Uygur Kültürünün Yuan Sülalesi’nin Kuruluşdaki Tesirleri.

- Uygurlar.

- Uygur Devletleri.

- Sarı Uygurlar (Kan-Chou Uygur Devleti) ve İpek Yolu.

- İpek Yolu

- Türk Tarihinde Andronovo Kültürü, başlıklı makale ile son buluyor. Tüm makaleler kendi içinde müstakil ve sonunda kaynakçası yer alıyor. Müellif tarafından Çin hakkında kısa tarihi bilgi verildikten sonra Türkler ile tarihi münasebetleri mercek altına alınarak 1975 yılına kadar geliniyor. Bu yıllarda Çin’de camilerin yeniden açılması, Kur’an okunmasına belli ölçüde izin verilmesi, Müslümanların durumunda az da olsa iyileşme görülmesi kayda değer bir gelişme olarak yazar tarafından ifade ediliyor.

Uygurlar

(Çin, 1949) yılından itibaren çeşitli dinlere mensup kişilere ideolojik sebepler baskı yapmaya başlamış, bu baskılara en çok maruz kalanlar da Müslümanlar olmuştur. Müslümanların yoğun olarak bulunduğu Doğu Türkistan, Kansu gibi eyaletlerde özellikle de Uygurlara yapılan muamele çok kötü idi. Burada camiler kapatılmış ve ibadet yasaklanmıştı. 1975 yılından sonra camilerin tekrar açılması, Kur’an okunmasına belli ölçüde izin verilmesi, Müslümanların durumlarında az da olsa iyileşme olarak nitelendirilebilir (sayfa: 6).

Adı Doğu Türkistan, yani Şark Cephesi dünyanın medeniyet öğrendiği Uygur diyarı. Hakkın ve hukukun verildiği ata toprağı. Satuk Buğra Han, Yusuf Has Hacıp, Afak Hoca, Alihan Türe Saguni, Yakup Beğ, Mahmet Cantürk, Rabia Kadir ve diğer kutlu insanların diyarı. Urumçi, Cungarya, Tanrı Dağları, Turfan Havzası, Taklamakan Çölü, Kaşgar, Yarkent, Hotan, Aksu ve Karaburun isimleri bizlere bir ulu tarihin iz düşümlerini veriyor! Doğu Türkistan denince Divan-ı Lügati’t Türk’ün yazarı Kaşgarlı Mahmut akla gelir. Şimdiler de ise bu “Ata Yurdu” Çin’in yaptığı akıl almaz insan haklar ihlalleri ve zulümle hatırlanıyor. Doğu Türkistan deyip de geçemeyiz. Tarihi Türk devletlerinin merkezleridir burası.

Uygur Türkü dünyaya haykırıyor; “Topraklarımızı elimizden alarak Çinlilere dağıtmayın!” Yağmalanan bir coğrafya. Yüzlerce Doğu Türkistanlı şehit edilirken, nerede insan hakları! Ve coğrafyanın Uluğ Türkistan’a yerleştirilen Çinlilerce talanı. Ve soykırıma tabi tutulan mazlum ve mağdur soydaşlarımız ve dindaşlarımız. Asil ve soylu bir direniş. Kan, ölüm, gözyaşı ve sonu idam sehvasına yolculuk olacak tutuklamalar. 1980’li yılların son çeyreğinde İstanbul’da tanıdığım Doğu Türkistan’ın önde gelen liderlerinden merhum İsa Yusuf Alptekin’in ağzından Türkiye’ye çileli göç hikâyesini dinlemiş ve bu davranın böylesine azimli sahiplerinin olduğuna da sevinmişim.

21. yüzyılda Doğu Türkistan’da Çin tarafından kurulan adeta Nazi kamplarında yüz binlerce Müslüman Türk insan tasavvurunu aşan akıl almaz zulme tabi tutulmakta ve öldürülmektedir. Bir gün mutlaka Doğu Türkistanlı kardeşlerimiz haklı davalarında sonuca ulaşacak ve yüzleri gülecektir. Türkiye elinden gelen resmi, insani ve diplomatik yollarla kardeşlerimizin dertleriyle hemdert olmalıdır. Masum Doğu Türkistanlım ölmesin. Analar dul, çocuklar yetim kalmasin!

Hanbalık!

“Tarih Boyunca Çin Sülalelerinin Komşuları İle İlişkileri” başlıklı makalede yazar Çandarlıoğlu, “Çin ordusunda Türk veya yabancı kökenli kumandanlar vardı. Bunlar Çin’e faydalı oldukları gibi, zaman zaman isyan ederek Çinlilerin başına bela olmuşlardır. Uygurlar, kendi menfaatlerini düşünerek önceleri bu isyanların bastırılmasına yardımcı oldular. Sonra da bu isyanları desteklediler, birlik oldular. Türkistan bölgesinin hakimiyeti tamamen Uygurlara geçti. Çin’de ekonomik sıkıntılar başladı. Hükümet çok kan dökerek bu isyanları bastırma da bu isyanlar devleti çok zayıflattı. Kendi aralarında mücadeleye başladılar. 906’da T’ang Sülalesi son buldu. Devlet parçalandı. Bundan sonra Beş Sülale Devri başladı (900-1280).” Çin sülalelerini kronolojik olarak ele alan yazar, “Şimdiye kadar Çin’e hakim olan yabancıların kuzeybatıdan gelerek Kuzey Çin’e hakim olurlar, güneye inemezlerdi. İlk defa Moğollar kuzeydoğudan gelerek bütün Çin’e hakim oldular. Moğol adı altındaki bu devlette, Türk, Tatar, Tunguz ve Moğol boyları birlikte yaşıyordu. Pekin’in, Türk ve İslam kaynaklarındaki ismi Hanbalık’tır.” diyor (sayfa: 15).

Kubilay ve Ulçay Timur Kaan

Kitapta, “Kubilay Kaan ve Ulçay Timur Kaan’ın Şahsiyetleri ve Devirleri Medeniyeti” başlıklı makalede yazar Çandarlıoğlu çok önemli tarihi bir olayı şöyle dile getiriyor: “Hristiyanlar, Müslümanları sevmedikleri için, durmadan Kubilay’ı onlar aleyhine kışkırtıyorlardı. Kur’an’da müşrikleri öldürünüz diye bir ayet olduğunu Kaan’a bildirdiler. Kubilay, oranın Şeyhülislam’ını çağırarak sordu. O da inkar edemedi. Kubilay, “Kur’an’ın Allah’tan geldiğine inanıyorsunuz da niçin dediğini yapmıyorsunuz?” deyince, henüz vakti değil diye cevap verdi. Kubilay, çok kızdı. Şiddetli emirler verdi. Ümera, birkaç kişiye daha sormasını tavsiye etti. Bunun üzerine Kubilay, aynı sualleri şehrin kadısına sordu. Kadı, “Müşrik, bir yüce tanrı kabul etmeyip, yalnız puta tapanlardır, siz ise fer-

manlarınızın başında, Tanrı'nın ismini zikrettiğiniz için müşrik değilsiniz” dedi. Kaan çok memnun oldu.” Kitabın (38)'nci sayfasında, Marco Polo, Kubilay'a, “Büyük Kaan” dediği naklediliyor. Yine kitabın (42)'nci sayfasında ise yazar, “Yuan Sülasesi'nin Kubilay ve Ulçay Timur devresi Çin tarihi içinde, iyi hatırlarla nakledilen bir devre olarak gösterilebilir. Çünkü bu iki hükümdar Çin için iyi bir idareci ve kuvvetli bir nizamın kurucusu olmuşlardır.” tespitinde bulunuyor.

Çinli Prensesler!

Kitapta ilginç makaleler yer alıyor. Bunlardan biri de, “Uygur Sarayı'na Gelin Giden Çinli Prensesler ve Arkasındaki Politik Gerçekler” başlıklı makalede yazar Çandarlıoğlu, “758 senesinde Uygur Kağanı ile Çin Prensesi arasında evlilik ricası ile elçiler geldi. Han Sülalesi zamanında evlilik vasıtası ile akrabalıklar kuruldu. İsyancılar çıktığı zaman Uygurlar Çin İmparatorluğu'na samimiyet göstererek asker gönderdiler. İsyancıları bastırdılar. Daha önceleri Çin İmparatorluğu ile Uygur Kağanlığı arasında akrabalık vardı. Onların sayesinde Çin hudutları emniyete alındı. Prenses Ning-kuo, imparator babasına veda ederken, “Ülkemizin meseleleri şahımdan önemlidir. Ölsem de pişman olmayacağım dedi.” İmparator yaşlı gözlerle kızını uğurlayıp döndü.” (sayfa: 46).

Kitabın büyük bir bölümünde Uygurlar ile Çinliler arasındaki ilişkilerden söz ediliyor. “Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri” başlıklı bölümde yazar, ikili münasebet deyince ilk akla gelenin at ve ipek alışverişinin olduğunu belirtiyor. Kitabın (111)'nci sayfasında “Uygurlar” başlıklı uzun bir makalede ise yazar Çandarlıoğlu, Uygur tarihinin hiç şüphesiz Orta Asya tarihinin en önemli devresinden biri olduğunu vurguluyor. Uygurların devlet adamlarını ve tarihi dönemlerini tek tek ele alan yazar, bunların Türk toplumuna yaptığı yararlı işleri de sıralamış. Hemen ardından gelen “Uygur Devletleri” başlıklı makalede ise yazar, Çin kaynaklarının Uygurları Hunların nesli olarak kabul ettiklerini, akraba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz-On Uygur diye isimlendirdiklerini, IV. - V. asırlarda Toba Devleti zamanında Töles adını aldıklarını belirtiyor.

Kitabın (148)'nci sayfasında yazar Uygurlar ile Kırgızlar arasındaki açığı getiriyor: “Yenisey kıyılarında kuvvetli bir devlet kurmuş olan Kırgızlar 840 senesinde Uygurları gerçek bir felakete uğrattılar. Kırgızlar bu suretle Moyer-Çor ve Kutluk Bilge Han zamanındaki mağlubiyetlerinin intikamını almış oldular. Tarihin en korkunç katliamlarından biri olan bu baskından canlarını kurtarabilen Uygurlar muhtelif bölgelere dağıldılar. Uygur göçleri sonunda boş bırakılan topraklara zamanla Moğol kabileleri yerleşmişlerdir. Netice olarak Orta Asya'da Moğol hakimiyetine sebep olunmuştur. Kitapta bir başka önemli konuda “İpek Yolu” başlıkla makaledir.” Bu makalede, Çin'in doğudan batıya bir ticaret köprüsünün tarihi seyri de zikredilmektedir.

Kubilay Kaan'ın Japon Seferleri

“Kubilay (1259-1294) ve Ulçay Timur Kaan (1294, 1307) Zamanları”, makalede, “Kubilay Kaan'ın Japon Seferleri” başlıklı yazıda (sayfa: 67), Kore, Moğol garnizonları tarafından işgal edilmiş olmakla beraber, devamlı bir isyan halinde idi. Kore Hanedanı mensupları, uzun zaman mukavemet ettiler. 1258'de

ihtiyar kral oğlunu rehine bırakma mecburiyetinde kaldı. Genç prens, Kaan sayesinde kral oldu. Kubilay onu damat edinerek, Yuan Hanedanı'na bağlanan Kore Hanedanı'na bağlanan Kore Hanedanı'nı, söz dinler bir tabi haline getirdi. Moğollarla evlenen yerli krallar benliklerini tamamıyla kaybettiler. Yuan dilini konuşuyor ve kıyafetlerini giyiyorlardı. Kaan'ın arzusuna göre bazen sürgüne gönderiliyor, bazen Pekin'e çağrılıyor, bazen de tekrar geri gönderiliyordu. Kubilay, Japonya'yı da kendisine bağlamak istiyordu. Japonya'ya bir elçi heyeti göndermeye karar verdi. Kore vasıtasıyla Japonya ile temasa geçmek istiyordu. Bu bölümde Kubilay'ın Japonya'ya yaptığı seferler ve aralarındaki savaşları konu ediniyor ve bilinmeyen tarihi olayları naklediyor.

Andronovo Kültürü

Andronovo adı, M.Ö. 1700-1200 yıllar arasında Güney Sibirya'daki Bronz devrine verilmektedir. Andronovo Kültürü çayır yetiştiriciliği ve çiftçiliğe ek olarak metal işleme ve dokumacılığın geniş olarak yayıldığı bir kültür dönemidir. Bu kültür dönemine "Andronovo" adının verilme sebebi ise bu döneme ait ilk kurgan buluntularının Rusya'nın Andronovo kasabasından bulunmasından dolayıdır. Bu kültür dönemi abidelerinin sınıflandırılması çalışmasında başta S.A. Teuplahov görev almıştır ve 1923'te Minusink havzasındaki boronz çağı kültürünü Andronovo Kültürü olarak tanıtmıştır (sayfa: 172).

Kitabın, "Türk Tarihinde Andronovo Kültürü" başlıklı 13. ve son makale şu önemli cümlelerle tamamlanıyor: "1945 yılında Abakan Kilisesi'nin önündeki çok da eski olmayan kurgan ise Hakas Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü ve Altay Sayan Arkeoloji Enstitüsü AH CCCP tarafından incelenmiştir. Abakan Uprav'daki kurganlar da Adriyanov tarafından çalışılmıştır. Onuncu kurgan ise Tiyo Irmağı çevresinde Usçul köyünde açılmıştır. Bütün bu mezarlıklardaki envanterlerin büyük çoğunluğunun hususiyetleri benzer özellikte olup çok geniş bir alanda yayılmıştır. Bu envanterlerin tekrar inceleyerek yeni kazılar sonucu ortaya çıkarılmış malzemeler ışığında Türk kültürünün ayrılmaz parçaları oldukları tamamen ispatlanmıştır." (sayfa: 176).

İpek Yolu

XIX. yüzyılda Çin'de büyük bir ipek böceği hastalığı salgını oldu. Bu salgın Çin ipekçiliğinin gerilemesine sebep oldu. Japonlar bu hastalığa çere buldular ve ipek dokumacılığında ilerlediler. Çin'deki iç karışıklıklarla iktidar değişiklikleri ekonomiyi sarstı. Çin'de iç düzen sağlandıktan sonra ipek ticarete yeniden canlandı. Bugün ipek, deniz yolu ile naklediliyor. Çin Halk Cumhuriyeti'nden Avrupa ve Amerika'daki tekstil merkezlerine doğru giden bu yollar Singapur, Kolombo, Aden ve Portsait'ten ya da Pasifik ve Panama kanalından geçiyor. I. Dünya Savaşı'na kadar kervanlar kısa mesafeler arasında bu yolu kullanmışlardır. Fakat İpek Yolu eski hususiyetini artık korumuyor, bir efsane haline gelmiştir (sayfa: 169).

Kitabın, "İpek Yolu" başlıklı bölümde yazar Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu merhum Prof. Dr. Turan Yazgan'ın Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı kuruluşu ve sonrasında birlikte çalıştıklarının altını çiziyor. Makalenin sonu şu

cümlelerle bitiyor (sayfa 170): “Türkiye Cumhuriyeti’nin üzerinde bulunduğu Anadolu toprakları tarih boyunca Asya ve Avrupa ticaret yollarını birleştiren çok önemli bir bölgedir. Anadolu hem İpek hem Kürk Yolu’nun batıya ulaştığı son duraktır. Kürk Yolu Güney Sibiryaya üzerinden Kafkaslar oradan Trabzon’a ulaşır. Trabzon’dan Karadeniz’e ve Akdeniz yoluyla Avrupa’ya gider. İpek Yolu ise İran’dan sonra Güney Anadolu’dan geçerek Adana-İskenderun bölgesinde Akdeniz’e ulaşır. Bugün, artık Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı’nın faaliyete geçmesi ile tarihi İpek Yolu tekrar canlanmıştır.” diyebiliriz.

“3T” Kuralı

Öncelikle böylesine önemli telif eserden dolayı Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’nu tebrik ediyorum. Birinci “T”, tebriktir. İkinci “T” ise, tenkittir. Kitapta ilgili tenkitim ise, makalelerin daha önce yayınlandığı kronolojik tarih sırasına göre kitapta yer almamış olmasıdır. Makaleler tarih sırasına göre sıralanmış olsaydı makaleler arasındaki bağlantı daha iyi kurulmuş olurdu. Çünkü makalelerin bazıları birbirinin tekrarı mahiyeti taşımaktadır. Aslında makalelerde mükerrer olan yerler editör elinden geçirilerek makale kitabı değil de müstakil bir kitap yapılabilirdi. Teknikten sonra üçüncü “T” ise, tekliftir. Teklifim ise, yazar Çandarlıoğlu, günümüze bakan yönüyle Türkiye-Çin ilişkilerini değerlendirmesi yerinde olurdu. Yazarla tüm bu konuları içine alan ve günümüze bakan Türkiye ile Çin arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi konulu mülakat yapılarak kitaba eklenebilirdi.

Netice-i kalam, Dünyanın en kadim iki milleti: Türkler ve Çinliler. Tarih boyunca savaşmış, barışmış, ticaret yapmış, aile kurmuş, yeri geldiğinde birlik, yeri geldiğinde düşman olmuşlar. Peki biz bu köklü ilişkileri ne kadar biliyoruz? Kritiğini ve analizini yapmaya çalıştığım bu kitapta Türk-Çin ilişkilerinin bilinmeyen tarihi hikâyesini öğreneceksiniz. Bin yılları aşan bölge tarihinin en karanlık noktalarını göreceksiniz. Efsanelerin kaynaklarını, gerçeklerin ayrıntılarını, kısaca “Bozkurt’un Ejderha İle Dansı”nı günümüze ışık tutacak biçimde Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’nun kaleminden okuyacaksınız. Teşekkürler Gülçin Hanımefendi. Size sağlıklı uzun ömür diliyorum.

BİR VATAN KAYBETTİLER (Balkanların Fethi ve Kaybını Ele Alan Romanlar Üzerinde Bir İnceleme)

Dr. Senem KARAGÖZ*

*Bilge Ercilasun, **Bir Vatan Kaybettiler (Balkanların Fethi ve Kaybını Ele Alan Romanlar Üzerinde Bir İnceleme)**, Ötüken Yayınları, Edebiyat Araştırmaları, 1. Baskı, 16,5 cm x 23,5 cm, Enso kağıt, Karton kapak, 477 sayfa, İstanbul 2020, ISBN: 978-605-155-984-1.*

Prof. Dr. Bilge Ercilasun, Yeni Türk Edebiyatı üzerinde birçok makale ve kitap yazmıştır. Halen emekli olan yazar akademik çalışmalarına devam etmektedir.

Ercilasun “*Bir Vatan Kaybettiler*” adlı çalışmasının oluşma sürecinde özellikle 2000’li yıllardan sonra Rumeli üzerine yazılan romanların sayısındaki dikkatini çeken artışın etkili olduğunu söyleyerek kitabına başlamıştır. Asırlarca Türk Yurdu olmuş bu yerler hakkında yapılan romanları uzun süredir takip ettiğini belirtmektedir. Buradan hareketle çalışmalarına başlayan yazar, Osmanlı Devleti’nin son yüzyılı özellikle II. Abdülhamit dönemi ve Sarıkamış Harekâtı üzerine yazılan romanlar derken Rumeli’nin anlatıldığı az ya da çok Rumeli’ye dokunan tüm romanları inceleme kapsamına almıştır. Romanları okurken dikkatini çeken noktalardan birisini “*Bu romanlarda sosyal meselelerin yorumları da yer almaktaydı. Bazılarında devletin geriliği ve çöküşünden bahsediliyor, Balkanlardaki yenilgilerin sebepleri ortaya konuyor ve tahlil ediliyordu. Romanların bir kısmında da yorum yapılmamış ve sebepler araştırılmamıştı ama Rumelili karakterlere yer verilmişti. Bazı eserler de romancılık yönünden zayıf ve gevşek bir yapıda idiler. Ama bu romanlar, taşıdıkları malzeme bakımından ihmal edilemeyecek nitelikte idiler. Üstelik yazarlarının da romancılık yönünden bir iddiaları bulunmuyordu. Onlar sadece ele aldıkları devir hakkında gerçeğe ilgili kurdukları bazı malzeme ve bilgilerin yazıya geçmesini isteyen yazarlardı. Bu, basit bir iş değildi. Bilginin, elde edilen malzemenin kalıcılığını, ölümsüzlüğünü sağlayan bir işti. Bu uğraşın da değerlendirilmesi gerekiyordu. Hepsinin düzgün ve okunabilir bir Türkçe kullandıklarını fark etmiştim (s. 14).*” şeklinde açıklayarak incelemelerine başlar. Romanları incelemeye devam

Geliş Tarihi: 29 Ocak 2021 - Kabul Tarihi: 15 Şubat 2021.

Atıf Bilgisi: Senem Karagöz, “Bir Vatan Kaybettiler (Balkanların Fethi ve Kaybını Ele Alan Romanlar Üzerinde Bir İnceleme)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 467-470.

* Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, senemkaragoz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4865-3281.

ederken o dönemin siyasi yapısı ve toplumun içinde bulunduğu ortamın yanı sıra romanlarda olaylara toplum tarafından nasıl tepkiler verildiğinin de açıkça görülebildiğini belirtmiştir. Rumeli’de yaşanan yıkımın romanlara siyasi hayattan daha fazla yansıdığını görmüştür. Romanlardaki olayların ve mekânların gerçekliği, anılarını kaydeden kişilerin döneminin toplum hafızasını çizmeleri bu gerçekliğe şüphesiz önemli ölçüde etki etmektedir.

Yazar amacını “*Türk’ün Rumeli macerasını tarihin akışı içinde romanlar üzerinden göstermek istedim. Değişen şartları, gerileme sebeplerini ortaya koymak istedim (s. 15).*” cümlesiyle açıkça ifade etmiştir. “*Beş yüz yıl hâkim olunan Rumeli acı bir şekilde kaybedilmiş, savaşlar çıkmış, kıyıma uğranılmış, göçler yaşanmış ve bunlar yaşanırken Rumeli’de yaşayan Türkler büyük bir gaflet ve bilinçsizlik içinde bu zulüm ve saldırılara cevap veremeden eğer başarabilirlerse Anadolu’ya kaçmıştır. Aradan zaman geçtikten sonra şokun atlatılmasıyla yaşanan bunca acının bıraktığı tesir ile araştırmaya, okumaya ve yazmaya başlamışlardır. Ve bu romanlarda sadece geçmişte yapılan savaşlar, yenilgiler ve göçler anlatılmadı. s. 14)*” şeklinde romanların yazıldığı dönemin şartlarının ve roman yazarlarının eserlere etkisini belirtmektedir. Bu nokta önemlidir çünkü özellikle son dönemde kaleme alınan romanlar bir kurgu olmaktan çok, gerçek bir hayattan yola çıkmış, romanların kahramanları tarafından bizzat şahit olunmuş olaylar ve kahramanlar üzerinden yaşananlar aktarılmıştır. Aynı zamanda bu romanlarda Balkanların kaybedilmeye başlanması ile açıkça görülen devlet ve siyasetteki kötü gidişatın sebeplerinin de araştırıldığını ekleyen yazar; yaşananları anlatan, olayları yaşamış, görmüş kişilerin hikâyeleri olan bu romanların gerçeğe dayandığını ve bazı durumlarda romanların bu gerçeği yansıtmada eksik bile olabileceğinin altını çizer. Rumeli’nin yurt edinilişinden kaybedilişine kadar geçen sürede ele alınan romanlarda bu sürecin tarihi vesikalar dışında hikâyelerle, türkülerle, yemeklerle, insanıyla bir bütün şeklinde edebî kaygı taşımadan oluşturulan bu romanlarda görülebildiğinin altını çizen yazar yaşananların yazıya dökülürken kurguya ihtiyaç duyulmadan oluşturulduğunu ifade eder. Rumeli’yi yurt edinmiş vatan bilmiş bu yazarların çabasını romanlarında oluşturdukları “*ortak hafıza*” inşası ve Rumeli’yi kaybetmenin bilinç altında oluşturduğu şuuru açığa çıkarmak olarak nitelendirmektedir.

Balkanlar konusunun az ya da çok çalışma kapsamına alınma kararının ardından incelenen romanların epey fazla olması ve aynı anda birçok dönemi ve konuyu barındırması tasnif işini zorlaştırmıştır. Bu esnada Murat Koç’un hazırladığı “*Türk Romanında İttihat ve Terakki*” adlı çalışmanın yol gösterici olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda romanlar incelenirken öncelikle kronolojik bir tasnife gidilmiş sonrasında her bölüm kendi içinde konularına göre tahlil edilmiştir. Romanda birden fazla zaman dilimi bulunuyor ise öncelikli olarak romanın başladığı tarih esas alınmıştır. Günümüz olaylarının anlatıldığı romanlarda ise Balkan ve Rumeli’yi barındıran olaylar anlatılan dönem içerisinde değerlendirilmiştir (s. 19). Romanın tamamı çalışılan bölge üzerine ise genel bir özet sunulurken sadece romanın bir bölümünde Balkanlardan bahsediliyorsa yalnızca o kısım değerlendirmeye alınmıştır. İncelemeler yapılırken amacın romanların yapı ve üslup açısından değerlendirilmesinden çok estetik ve edebî kaygılardan ziyade gördüklerini, duyduklarını, anılarını kaleme alan kişilerce Balkanlar üzerine yazılan her romanın işlenmesi olarak tanımlanmıştır.

Romanlar öncelikle dönemsel olarak tanıtılmış, sonrasında her dönem kendi içerisinde temalara ayrılarak ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Tematik incelemede konularına göre romanlar yeniden değerlendirilmiş hatta gerektiği yerde aynı romana farklı konu başlıkları altında yer verilmiştir (s. 144-145). Romanlar incelenen dönemler içerisinde Balkanların kaybı ile başlayan nüfus, göç, soykırım, Osmanlı Devleti’nin ve kurumların çöküşü, yolsuzluk, rüşvet, yöneticilerin ve toplumun bozulması gibi başlıklar altında tahlil edilmiştir.

Romanlar incelenirken tarihî olaylardan alınan öyküler akademik çalışmalarından istifade edilerek değerlendirilmiş bu anlamda kaynaklar gösterilmiştir. Tarihi kaynak incelemelerinde romanda bahsi geçen olayların öyküdeki ve akademik tarih çalışmalarındaki benzerlik ve farklılıklarına yer verilmiştir (s. 104, 108-109, 111, 129, 139, 140). Bu anlamda halen tarihî araştırmalarda epey yer edinen ve tartışmalara konu olan iskân politikasının romanlara sirayet ettiği, üzerine yazılıp çizilen bir konu olduğu verilebilecek örneklerden biridir (s. 111).

Romanların içeriğini yani sıra yazarları hakkında da bilgiler verilmiştir. Özellikle gerçek hayattan oluşturulan romanlarda yazarın nereli olduğu, kim olduğu, romanda geçen olayların gerçeklik değerinin ne olduğu ve olaylarla bağlantısı belirtilmiştir. Bu, Rumeli'yi yurt edinen Türklerin topraklarını kaybetmesinin ardından yaşadıkları acı ve trajediyi birincil kaynaklardan göstermesi bakımından önemlidir. Her ne kadar yazılanların bir roman olduğunu bilmek gerekse de romana konu olan yerlerin, kişilerin ve olayların gerçek olduğu unutulmamalıdır. Yazar bu anlamda daha kitabına başlarken söylediklerini kitabını bitirirken *"Burada yazarı yazmaya sevk eden nedenin özellikle son dönemi anlatan romanlarda yaşanan acıları, büyük kayıpları duyurmak düşüncesi olduğu düşünülebilir. Belki o dönemde sessizce karşılanan bu büyük değişim ve kırılmayı yazıya çevirerek duyurmak, gelecek nesillere aktarmak istiyorlardı."* cümleleri ile tamamlar. Yaşadıklarını anlatan bu yazarların kimlikleri, romanların mekânı ve tarihi olayların tanıtımı için kapsamlı bir tarihi araştırmaya gidildiği anlaşılmaktadır.

Ercilasun daha en başta, tüm bu romanları incelerken tarafsız kalamadığını, romanlarda yer alan olayların ve kişilerin de gerçekliğini göz önünde bulundurarak -ki incelemeler sırasında tarihi kayıtlara da yer verilmiştir- duygu, düşünce ve Türk kimliğinin değerlendirmelerine sirayet ettiğini kabul eder (s. 16). Romanlardaki özellikle son dönemi yansıtan olaylar ve kişiler üzerinden yapılan değerlendirmelerde bir vatanın hem farkında olmadan hem de göz göre göre kaybedilmesini üzüntü ve kızgınlıkla karşılamış *"Devlet bitmiş vatandaşını koruyamıyor ama vatandaşı gerçeği bilmiyor. Kendisini hâlâ devletinin koruması altında, kanatları altında zannediyor. Türkler azınlıkların uyandırdığını, hangi aşamaya geldiklerinin hiç mi farkında olmazlar: Bu ne büyük gaflet ve ihmaldir? Ne korunmasızlıktır?"* sözleri ile hem devlete hem kaybedilmeye başlayan vatanın evlatlarına eleştiriler yöneltmiştir (s. 377-384, 397).

Bir roman hakkında daha önce yapılmış bir eleştiri var ise çalışmada bahsi geçen incelemeye yer verilmiştir. Amacın aynı romana yapılan farklı bakış açılarını da göstermek olduğu belirtilmiştir (s. 78). Aynı zamanda bir romanda geçen olay ya da konu ile ilgili başka bir çalışma var ise o çalışmalara da yer verilmiştir. Bir romanda anlatılan olaylar, kişiler başka bir romanda işlenmiş ise de romanlar arası benzerlikler ve ilişkiler değerlendirilmiştir (s. 162). Bu anlamda çalışmanın amacının sadece bir romanı tahlil edip diğer bir romana geçmek olmadığı anlaşılmaktadır. Hem romanlar arası bağlantılar hem de tarihî bağlamda yapılan inceleme ve değerlendirmeler çalışmayı yalnızca bir edebi roman tahlili olmaktan çıkarmıştır. Yazarın deyimiyle romanlarda bir *"tarihî şuur"* bulunmaktadır ve bu ortaya konulmalıdır.

Balkanların fethini anlatan romanlarla başlanan eserde günümüze kadar Balkanlar ve Rumeli'yi ele alan, az da olsa bu bölge ve insanına dokunan tüm romanlar incelemeye alınmıştır. Bu bağlamda mekânsal incelemede yalnızca Balkan coğrafyasında geçen romanlar değil, içinde ufak bir doku da olsa Kafkasya'ya kadar uzanan eserler değerlendirme kapsamına alınmıştır. Ağırlıklı olarak Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Sırbistan, Kosova, Girit ve Ege Adaları ve buralarda yaşayanların hikâyeleri yer almaktadır (s. 19).

Beş ana bölümden oluşan eser, Rumeli'nin fethini konu edinen birinci bölümle başlar ve bu bölümde 10 roman ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışını konu

alan 1800-1918 yılları arasını kapsayan ikinci bölümde 73 roman değerlendirilmiştir. Kitaptaki en yoğun, en fazla romanın incelendiği kısım bu bölümdür. Bu dönemde yaşanan büyük toprak kayıpları, savaşlar ve alınan yenilgiler, bunlar sonucunda yaşanan göçler ve soykırım romanlarda ayrıntılı olarak işlenmiştir.

1918-1923 yılları arasını kapsayan, yeni bir devletin kuruluş çabası, bağımsızlık uğruna verilen mücadelenin anlatıldığı üçüncü bölümde 11 roman incelenmiştir.

Mübadele yıllarının anlatıldığı dördüncü bölümde 42 roman yer almaktadır. Toplam 136 roman değerlendirilmiştir.

Balkanlara dair kaleme alınan roman, hikâye, gezi yazısı, hatıra, röportaj, mektup ve makaleler inceleme kapsamına alınırken şiir ve tiyatro bu kapsam dışında tutulmuştur.

Romanlar ele alınırken yazarı hakkında da bilgi verilmiş, yazara ait başka eserler varsa bahsedilmiştir. Romanlarda yer alan olay ve kişiler de tarihi araştırmalar ile bağ kurularak incelemeye tabi tutulan öykü, dönemin tarihi atmosferindeki yeri ve romandaki uzantısı ayrıntılı bir çalışma ile irdelenerek benzerlikler ve kıyaslamalar yapılmıştır. Romanların yazıldığı ya da ele alındığı dönemin dil özelliğine yapılan vurgu ayrıca dikkat çekicidir. Romanlarda döneme hâkim olan Arapça kelimelerin yerine Türkçe kelimeler kullanıldığı ifade edilirken yazarın Türkçe hassasiyeti bu bakımdan önemlidir. Romanlarda geçen türkülerin, kıyafetlerin, yemeklerin üzerinde durulmuş, romanların sosyal boyutlarının yanı sıra kültürel izleri taşıması bakımından önemi vurgulanmıştır (s. 90). Rumelili olan, Balkanlardan gelen ve yine aynı zamanda Rumeli'de kalan Türk bilim ve medeniyetine katkı yapmış önemli şahıslara da yer verilmiştir (s. 93). Hala Balkanlarda devam eden yayın faaliyetlerinin öneminden de bahsedilmiştir (s. 95).

Sonuç olarak sadece bir roman incelemesi olmayan bu çalışma, romanlarda geçen sosyo-kültürel konuların yanı sıra Balkanlarda kalan, Balkanlardan gelen Türk ulusuna dair romanlardaki tüm noktalar hem edebî hem tarihî çalışmalarla desteklenerek Balkanların bir hikâyesi ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu hikâye gerçektir ve yalnızca tarihî vesikalarla görmek mümkün değildir. Bu gerçeklik, özellikle son dönemde olaylara bizzat şahit olmuş, duymuş, görmüş kişilerin aktarımı ile canlı bir resme dönüşmüş, köylerden şehirlere, zenginlerden fakirlere, yemeklerden türkülerle şiirlere kadar uzanan geniş bir yelpazede kaybedilen vatanın evlatları olarak yaşanan acıyı en yalın hali ve kendi duyguları ile yazıya dökülen bu eserlerde görmek mümkündür. Ercilasun, bu acı ve kayba rağmen romanlarda kin ve nefret duygularının bulunmadığının da altını çizerek (s. 398). Yazarların, yazılanların amacı acı ve telaş içerisinde söyleyemediklerini, yaşayamadıklarını dışarıya vurmak, yaşananları gelecek nesillere aktarmaktır (s. 410, 416).

Romanlar taşıdıkları edebî, sosyo-kültürel ihtivası kadar tarih ile de iç içedir. Yazarın kitaba başlarken ifade ettiği gibi hala teessürle karşılanan Balkanların kaybını romanlar üzerinden değerlendirme gayesi zengin bir edebî eser muhtevası ile ortaya konulmuştur. Özellikle Rumeli'nin kaybını bizzat yaşamış, görmüş kişilerin kaleme aldıkları romanlar birer edebî eser olmaktan çıkarak tanık mahiyetine kavuşmuştur. Tarihî alt yapı ile birlikte irdelenen roman tahlillerinden hareketle kitabın başlığının neden "*Bir Vatan Kaybettiler*" şeklinde olduğunu izah etmektedir. Balkanlar ve Rumeli tabirlerinin birbirinin yerine kullanıldığı anlaşılan içerisinde 136 romanın incelemesinin yer aldığı çalışmada Balkanların fethi, kaybedilişi ve sonrasında yaşanan olayların kronolojik bir sıra ile sevinçten üzüntüye dönüşü birçok kalem ve hikâyelerle farklı romanlarımıza gibi değil de aynı eserin bölümleri gibi sanki tek bir eser inceleniyormuşçasına akıcı, birbiri ile bağlantılı bir şekilde aktarılmıştır. Bu bağlamda kitabı eline alanlar birçok roman tahlili ile karşılaştı da hem tarihle hem incelenen diğer öykülerle bir araya getirilmiş tek bir roman okuyormuş gibi hissedeceklerdir.